SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII CLASICE XIX

EDITURA
ACADEMIEI
REPUBLICII
SOCIALISTE
ROMÂNIA

https://biblioteca-digitala.ro

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII CLASICE XIX

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
1980

https://biblioteca-digitala.ro

Volumul apare sub îngrijirea

acad. AL. GRAUR
D. M. PIPPIDI, membru corespondent al Academiei R.S.R.
I. FISCHER

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
Calea Victoriei 125
79717 București

https://biblioteca-digitala.ro

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII CLASICE

XIX

SUMAR

COMUNICĂRI ŞI STUDII

ELISABETA POGHIRC, Homer şi opera sa în Istoriile lui Herodot 7
MARIA ROCCHI, Contributi allo culto delle Charites (II) 19
ANA FELICIA ŞTEF, Cîteva aspecte ale teoriei lingvistice a adevărului la Aristotel şi stoici 29
GERHARD WIRTH, Vermutungen zum frühen Alexander (II) 39
TRAIAN DIACONESCU, Structuri metaforice şi univers saturnalic în comedia lui Plautus 61
ION BANU, Tratatul Περὶ ὕψους ca test al filozofării elenistice 71

NOTE ŞI DISCUŢII

LIANA LUPAŞ, Greek Lexicographical Notes 85
ERIC P. HAMP, νῆϊς, H 198, Θ 179 91
ERIC P. HAMP, θαμά 'often', θάμνος, θάμνα 93
RICHARD GREGOR BÖHM, Cicero, *ad Fam.* II, 11, 1 95
FURIO MURRU, Neofrone e Palaitimo, interlocutori del Περὶ γραμματικῆς Planudeo 97
D. M. PIPPIDI, Note de lectură 101

STUDIILE CLASICE ÎN LUME

MARIA ALEXANDRESCU VIANU, AL XV-lea Congres «Eirene» 119
N. V. BARAN, Congrese internaţionale pentru latina vie 121

STUDIILE CLASICE ÎN ROMÂNIA

MANUELA TECUŞAN, Simposionul «Aristotel» 123
ALEXANDRA ŞTEFAN şi I. FISCHER, Bibliografia clasică românească (1976—1977) 125

StCl XIX, Bucureşti, p. 1—204

https://biblioteca-digitala.ro

RECENZII

L'Année philologique. Tome XLV, bibliographie de l'année 1974; tome XLVI, bibliographie de l'année 1975; tome XLVII, bibliographie de l'année 1976, Paris, 1976, 1977, 1978 *(D. M. Pippidi)* 147
THÉOGNIS, Poèmes élégiaques. Texte établi, traduit et commenté par Jean Carrière, Paris, 1975 *(Liana Lupaş)* 147
Scholia Graeca in Aeschylum quae extant omnia. Pars I, scholia in Agamemnonem, Choephoros, Eumenides, Supplices continens. Edidit Ole Langwitz Smith, Leipzig, 1976 *(Liana Lupaş)* 148
PINDARI Carmina cum fragmentis. Pars II. Fragmenta, indices. Post Brunonem Snell edidit Heruicus Maehler, Leipzig, 1975 *(Liana Lupaş)* 150
SOPHOCLES, Tragoediae. Tom. I. Aiax. Electra. Oedipus Rex. Edidit R. D. Dawe, Leipzig, 1975 *(Liana Lupaş)* 151
XÉNOPHON, Le commandant de la cavalerie. Texte établi et traduit par E. Delebeque, Paris, 1973 *(Emanuela Popescu)* 153
PLINE L'ANCIEN, Histoire Naturelle, livre XXI. Texte établi, traduit et commenté par Jacques André, Paris, 1969 *(I. Fischer)* 154
P. PAPINI STATI Achilleis. Recensuit Aldo Marastoni, Leipzig, 1974 *(Traian Costa)* . . 156
NONNOS DE PANOPOLIS, Les Dionysiaques. Tome I. Chants I—II. Texte établi et traduit par Francis Vian. Tome II. Chants III—IV. Texte établi et traduit par Pierre Chuvin, Paris, 1976 *(Liana Lupaş)* 158
PROCLVS, Théologie platonicienne. Livre II. Texte établi et traduit par H. D. Saffrey et L. G. Westerink, Paris, 1974 *(Sorin Şerbănescu)* 160
PIERRE GRIMAL, Le théâtre antique, Paris, 1978 *(Stela Petecel)* 162
GÜNTHER WILLE, Der Aufbau des livianischen Geschichtswerkes, Amsterdam, 1973 *(Eugen Cizek)* 163
EUGEN CIZEK, Istoria literaturii latine. Imperiul. Partea I şi Partea a II-a, Bucureşti, 1975, 1976 *(Liviu Andrei)* 164
MIRIAM T. GRIFFIN, Seneca. A Philosopher in Politics, Oxford, 1976 *(Eugen Cizek)* 165
GIOVANNI CUPAIUOLO, Introduzione al De ira di Seneca, Napoli, 1975 *(Nicolae Mircea Năstase)* 166
LUIGI CASTAGNA, I bucolici latini minori. Una ricerca di critica testuale, Firenze, 1976 *(Furio Murru)* 167
JOSEF MARTIN, Antike Rhetorik. Technik und Methode, München, 1974 *(M. Nasta)* . 168
HELMUT MÜLLER, Milesische Volksbeschlüsse. Eine Untersuchung zur Verfassungsgeschichte der Stadt Milet in hellenistischer Zeit, Göttingen, 1976 *(D. M. Pippidi)* . . 171
STANLEY MAYER BURSTEIN, Outpost of Hellenism: The Emergence of Heraclea on the Black Sea, Berkeley — Los Angeles — London, 1976 *(D. M. Pippidi)* . . . 172
ISRAËL SHATZMAN, Senatorial Wealth and Roman Politics, Bruxelles, 1975 *(Zoe Petre)* 173
PAUL MACKENDRICK, The Dacian Stones Speak, Chapel Hill, 1975 *(D. M. Pippidi)* 175
ION BERCIU şi CONSTANTIN PETOLESCU, Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale, Leiden, 1976 *(D. M. Pippidi)* 176
ANTONIOS SIGALAS, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γραφῆς, μετὰ εἰσαγωγῆς πρόδρομοι καὶ ἀρχαὶ τῆς γραφῆς, 1974 *(D. M. Pippidi)* 177
KAZIMIERZ KOLAŃCZYK, Prawo rzymskie, Warszawa, 1973 *(Vladimir Iliescu)* . . 178
Inscriptiones Graecae Vrbis Romae curauit L.Moretti. Fasciculus tertius (1142—1490), Roma, 1979 *(D. M. Pippidi)* 178

https://biblioteca-digitala.ro

ELSA GIBSON, The 'Christians for Christians'. Inscriptions of Phrygia. Greek Texts, Translation and Commentary, Misoula, Montana, 1978 *(D. M. Pippidi)* 179
E. I. SOLOMONIK, Novye epigrafičeskie pamjatniki Chersonesa. Lapidarnye nadpisi, Kiev, 1973 *(D. M. Pippidi)* 180
JENÖ FITZ, Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet. Mitte des 3. Jahrhunderts, 1—2, Budapest—Bonn, 1978 *(Iudita Winkler)* 181
RENATA LAVAGNINI, Villoison in Grecia. Note di Viaggio (1784—1786), Palermo, 1974 *(Andrei Pippidi)* 183
Aspects des études classiques. Actes du Colloque associé à la XVIe Assemblée Générale de la Fédération Internationale des Associations d'Etudes classiques, Bruxelles, 1977 *(D. M. Pippidi)* 185
Acta Conuentus omnium gentium Ouidianis studiis fouendis N. Barbu, E. Dobroiu, M. Nasta curantibus, Bucurestiis, 1976 *(Liviu Andrei)* 186
ANASTASIOS CHRISTOPHILOPOULOS, Δίκαιον καὶ Ἱστορία. Μικρὰ μελετήματα, Atena, 1973 *(D. M. Pippidi)* 188
Oikoumene. Studia ad historiam antiquam classicam et orientalem spectantia. Vol. II, Budapest, 1978 *(D. M. Pippidi)* 188

Publicații primite între 1 ianuarie 1976 și 30 iunie 1979 190

CRONICĂ

Societatea de studii clasice din Republica Socialistă România. Ședințele de comunicări 195

IN MEMORIAM

NICOLAE GOSTAR (1922—1978) *(Constantin C. Petolescu)* 201
PETRE STATI (1903—1978) *(Iosif E. Naghiu)* 203

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

HOMER ŞI OPERA SA ÎN ISTORIILE LUI HERODOT

DE

ELISABETA POGHIRC

1. Originile istoriei sînt strîns legate de epopee : fabulosul se întreţese cu realul în poveştile logografilor aproape în aceeaşi măsură în care din mantia multicoloră şi enigmatică a eposului se desprind firele reale ale începuturilor grecilor. Dar nu numai atît, istoria ca gen literar se face cunoscută pe cale orală, în faţa unui public obişnuit cu miraculosul epic şi care aşteaptă de la istoric şi apreciază la el tocmai latura neobişnuită, fantastică, a povestirii axate pe evenimente adevărate dintr-un trecut totuşi apropiat. Astfel, nu e de mirare că această tradiţie a istoriei ca formă a recitării publice continuă să afecteze, chiar mult timp după dispariţia ei, scrierile de acest gen. În această privinţă, fenomenul Herodot constituie ilustrarea perfectă a legăturii între epos şi istorie, precum şi a evoluţiei unui gen nou, cu rădăcini încă foarte puternice în cel originar.

1.1. Datele antice despre viaţa istoricului confirmă şi scot la iveală amănuntele acestei legături : crescut la şcoala unuia dintre ultimii poeţi epici, Panyasis [1], el însuşi un admirator al lui Homer, Herodot va sta, în cursul întregii sale evoluţii literare, sub semnul Calliopei [2]. Criticile sau aprecierile contemporanilor sau ale succesorilor săi se datoresc în cea mai mare parte acestei trăsături. Pentru unii ea constituie o calitate : Ps- Longinus [3], în capitolul consacrat imitaţiei literare şi importanţei ei, îl numeşte Ὁμηρικώτατος, Dionys din Halicarnas [4] îl elogiază pentru că ποικίλην ἐβουλήθη ποιῆσαι τὴν γραφὴν Ὁμήρου ζηλωτὴς γενόμενος, calităţi care devin defecte în ochii adepţilor raţionalismului istoric : Tucidide [5], Aristotel [6], Strabo [7], Diodor [8]. Din aprecieri ca şi din critici se desprind cele două caracteristici fundamentale ale operei lui, relevate

---

[1] Suda s.u.; A. Hauvette, *Hérodote historien des guerres médiques*, Paris, 1894, p. 9, găseşte argumente în opera acestuia în afirmarea influenţei lui Panyasis asupra istoricului: interesul lui Herodot pentru cultul lui Hercule (Panyasis era autorul unei *Heracleide*), cunoaşterea temeinică a coloniilor ioniene şi a tradiţiilor lor (Panyasis compusese epopeea Ἰωνικά), pasiunea lui pentru *prodigia* (în Suda Panyasis e numit τερατοσκόπος).

[2] Chiar dacă afirmaţia lui R.W. Macan, *Herodotus, 7-th, 8-th & 9-th Books with Introduction, Text, Apparatus, Commentary, Indices, Maps*, London, 1908, în Introd. p. XLVIII, că istoria lui Herodot nu e decît o aplicare a principiilor lui Panyasis (pe care de fapt nu le cunoaştem decît foarte vag!) este cel puţin exagerată, ea este justificată în măsura în care subiectul istoricului îl constituie o materie « epică » (invazia persană).

[3] *Despre sublim*, 13.

[4] *Ad Pomp.* 3.

[5] I, 22, 4; I, 20, 3 — referire probabilă la Herodot.

[6] În *Hist. anim.* III, 5 îi dă epitetul de μυθολόγος.

https://biblioteca-digitala.ro

mai sus : legătura cu eposul, prin tratarea « epică » a subiectului ales (μήτε ἔργα μεγάλα τε καὶ θωμαστά, τὰ μὲν Ἕλλησι τὰ δὲ βαρβάροισι ἀποδεχθέντα ἀκλεᾶ γένηται—ἔργα şi κλέος fiind esenţa epicului, cum s-a observat de nenumărate ori) şi caracterul oral al procesului de închegare a operei, caracter care determină acea libertate în compoziţie, atît de des reproşată în special de cercetătorii moderni. Herodot apare într-un moment în care retorica nu începuse încă să furnizeze schemele-standard pentru orice operă în proză, scheme uşor de recunoscut de către fiecare cetăţean educat în şcoală. Pe de altă parte, istoria nu avea la dispoziţie sistemul de formule şi teme ale epopeii sau pe acela de tipare al tragediei, variabile dar întotdeauna recognoscibile. De aceea, atît prin subiect cît şi prin compoziţie, Herodot creează, fără ajutorul unei tradiţii demult stabilite, prima operă complexă istorică [9], ale cărei rădăcini se află în epopeea greacă. Din puţinul pe care îl ştim despre predecesorii săi, printre care primul loc îl are Hecataios din Milet, frapantă este diferenţa dintre ei în abordarea subiectului : la Hecataios, cercetarea sa etnologică şi genealogică pare să derive dintr-o atitudine raţionalistă faţă de tradiţie, de mitologie în sens mai larg : « ceea ce scriu aici este ceea ce cred că e adevărat ; căci poveştile pe care le spun grecii sînt nenumărate şi, după cum mi se pare, ridicole » (FGrH 1), atitudine ce poate fi socotită ca prima încercare de a rupe cu tradiţia epică. Evoluţia lui Herodot ca urmaş al lui Hecataios pare deci inexplicabilă, dacă nu ţinem seama că scopul urmărit de el nu este numai unul instructiv, ci, prin excelenţă, unul artistic, a cărui realizare nu putea fi atinsă decît, aşa cum ştim din întreaga evoluţie a tradiţiei literare greceşti, prin legătura, mereu reluată şi mereu înnoită dar continuă, cu un model celebru, în cazul acesta cu epopeea (prima « istorie » a grecilor) şi cu necontestatul maestru al ei, Homer.

2. Influenţe homerice. Asemănările cu Homer au fost de mult scoase în evidenţă şi studiate de majoritatea cercetătorilor moderni [10]. S-au comparat astfel călătoriile lui Herodot şi pasiunea cu care descrie oameni şi locuri, cu rătăcirile lui Ulise [11] (πολλῶν δ'ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα

---

[7] Acuză pe Herodot şi pe cei asemenea lui de naivitate (ἀπλότης) şi de un gust supărător pentru « poveşti » (φιλομυθία): XI, p. 507, 508.

[8] În I, 69 § 7 afirmă că autorii de Αἰγυπτιακά, împreună cu Herodot, au preferat ciudăţeniile faptelor adevărate şi au înfrumuseţat poveştile spre plăcerea cititorilor lor. Aceeaşi predilecţie pentru fabulos pare să-l fi amuzat şi pe Aristofan, care în *Acharn.* 523 sq. parodiază pasajul din cartea I, 1—4 în care istoricul expune cauzele legendare ale conflictului dintre greci şi barbari. Criticile aduse de Plutarh în *De malignitate Herodoti* se referă la altă latură a operei lui, fără legătură cu problema de care ne ocupăm.

[9] În *Form and Thought in Herodotus* (Cleveland Ohio, 1966) H.R. Immerwahr analizează pe larg etapele acestei evoluţii şi structura operei.

[10] V. în special R. W. Macan, *op. cit.*, J.L. Myres, *Herodotus, Father of History*, Oxford, 1953, H. R. Immerwahr, *op. cit.*, şi, mai recent, Ch. W. Fornara, *Herodotus, an Interpretative Essay*, Oxford, 1971.

[11] Seth Benardete în *Herodotean Inquiries*, The Hague, 1969, ajunge chiar să compare persoana lui Herodot cu Ulise şi, arătînd caracterul unic al eroului din epopee, găseşte ca idee fundamentală a *Istoriilor* unicitatea Greciei în comparaţie cu toate celelalte ţări descrise. Mai mult, primele patru cărţi ale *Istoriilor* sînt puse alături de *Telemachia:* aşa cum aceasta din urmă înfăţişează investigaţiile lui Telemach cu privire la soarta tatălui său, tot astfel, textul lui Herodot ar reprezenta cercetările istoricului referitoare la Grecia, preludiu necesar pentru situarea ei în contextul istoric.

https://biblioteca-digitala.ro

καὶ νόον ἔγνω), tot aşa cum paginile consacrate războaielor medice au fost puse alături de *Iliada* [12]. Dar nu numai atmosfera « epică » a *Istoriilor* a fost relevată; s-au remarcat similitudini de situaţii, de personaje. Astfel, lupta spartanilor pentru trupul lui Leonidas (7, 224 sq.)a fost comparată cu celebra încleştare homerică în jurul cadavrului lui Patrocle (*Il.* XVII, 274 sqq.). Vestea cuceririi Atenei înspăimîntă pe greci, care decid să părăsească Salamina înainte de decizia consiliului, în acelaşi fel în care, în cartea a II-a a *Iliadei*, aheii se pregătesc de plecare fără a mai aştepta hotărîrea sfatului (149 sqq.). Felul în care Temistocle e construit ca personaj face din el un Ulise al secolului V [13]. Dar cea mai importantă latură a acestei asemănări este legată de rolul zeilor în mersul evenimentelor : zeii îşi manifestă voinţa prin oracole, trimit avertismente prin vise sau viziuni (1, 205—210); Apollo în persoană îşi apără tezaurul de la Delphi (8, 35—39; 9, 42); furtuna trimisă de zei împuţinează corăbiile persane pentru a facilita victoria grecilor (8, 13). Visul trimis de zei lui Xerxes îl determină să pornească asupra grecilor (7, 12, 14—19), aceasta fiind hotărîrea destinului : analogia cu visul lui Agamemnon din cartea a doua a *Iliadei* a fost de multe ori relevată.

2.1. În afara asemănărilor de subiect, se constată un număr impresionant de reminiscenţe epice care ţin nu numai de vocabular, ci se datoresc unei cunoaşteri atît de adînci a textului homeric, încît apar de cele mai multe ori involuntar, dictate de vreo similaritate de situaţie sau imagine, de multe ori sesizată parcă inconştient de autor. Pasajul din 9, 48, în care Mardonios provoacă pe lacedemonieni la o luptă cu forţe egale de ambele părţi, victoria uneia din ele urmînd să decidă asupra soartei războiului, aminteşte de monomahiile homerice (cf. *Il.* III, 67 sq., VIII, 161). E vorba aici de o situaţie « epică », a cărei verosimilitate este, desigur, mai mult decît contestabilă; interesant este faptul că autorul recurge la ea în momentul descrierii unei situaţii dramatice. În 7, 188, aşezarea flotei persane în promontoriul de la Magnesia se aseamănă uimitor cu aşezarea corăbiilor ahee în *Iliada* (XIV, 33 sq.), autorul folosind un vocabular aproape identic. Iată numai cîteva din nenumăratele exemple de acest fel.

2.2. Proza, ca posterioară poeziei, se formează folosind vocabularul acesteia, iar în cazul lui Herodot, în bună măsură şi dialectul ei. Proza, după cum se ştie, nu derivă din limba vorbită, ci din cea poetică [14]; limbajul poetic foloseşte nu numai logografilor şi istoricilor, ci stă la baza terminologiei ştiinţifice care se creează în acest moment, ca în cazul lui Hippocrat, de pildă. Din această cauză, distincţia între elementele de vocabular homeric propriu-zis şi cele care aparţin poeziei epice în genere este greu de făcut [15]. Totuşi, pe lîngă faptul că această particularitate a fost

[12] R.W. Macan, *op. cit.*, ca, de altfel şi Myres, *op. cit.*, p. 68, subliniază influenţa *Iliadei* în special asupra ultimelor trei cărţi ale *Istoriilor*, consacrate războlului.

[13] Cf. în special Ch. W. Fornara, *op cit.*, p. 72 sq.

[14] Foarte semnificativ în acest sens este pasajul din Strabo (1,18): ἐκείνην (sc. τὴν ποιητικὴν παρασκευήν) μιμούμενοι, λύσαντες τὸ μέτρον, τἆλλα δὲ φυλάξαντες τὰ ποιητικὰ συνέγραψαν οἱ περὶ Κάδμου καὶ Φερεκύδη καὶ Ἑκαταῖον.

[15] Cf. Manu Leumann, *Homerische Wörter*, Basel, 1950, p. 304.

https://biblioteca-digitala.ro

observată încă din antichitate[16] (ceea ce constituie o garanție pentru cercetătorul modern, care nu mai are la dispoziție întreg materialul epic antic), găsim la Herodot pasaje care provin incontestabil din Homer. Acestea sînt mai ales clauzulele metrice de final de frază, formulele și expresiile epice, și chiar un număr impresionant de cuvinte specific homerice.

2.3. După compararea pasajelor din Herodot cu cele homerice, am încercat o clasare a lor, căutînd să ne explicăm de fiecare dată mecanismul folosirii lor, frecvența în fiecare dintre categoriile stabilite, precum și cauzele care-l determină pe Herodot să le utilizeze. Am obținut astfel următoarele categorii:

2.3.1. Homerisme cerute de situația descrisă de Herodot, situație care, chiar dacă nu cu totul asemănătoare, sugerează, printr-unul din elementele ei, o apropiere de o imagine homerică și impune, deci, folosirea acelorași termeni:

3, 28, 2 σέλας ἐκ τοῦ οὐρανοῦ : Θ 76 δαιόμενον δὲ / ἦκε σέλας μετὰ λαὸν Ἀχαιῶν (sc. Ζεύς) — o întîmplare miraculoasă descrisă cu aceleași mijloace.

1, 45 οὐ σύ μοι αἴτιος ... ἀλλὰ θεῶν κού τις — vina nenorocirilor o poartă zeii: οὔ τί μοι αἰτίη ἐσσί, θεοί νύ μοι αἴτιοί εἰσιν, cf. Γ 164 (v. și α 347, λ 558).

3, 110 θηρία νυκτερίσι προσείκελα τέτριγε δεινόν și 4, 183, 4 οἱ τρωγλοδύται ... τετρίγασι κατάπερ οἱ νυκτερίδες — termenii descrierii unor întîmplări sau fenomene stranii i-au fost sugerați de imaginea zborului de lilieci al sufletelor spre infern : ω 7/9 : ὡς δ' ὅτε νυκτερίδες... / τρίζουσαι ποτέονται ... / ὡς αἱ τετριγυῖαι ἅμ' ἦισαν (sc. ψυχαί), cf. și B 314 ἐλεεινὰ τετριγῶτες (sc. στρουθοῖο νεοσσοί).

2, 22 γέρανοι δὲ φεύγουσαι τὸν χειμῶνα — o situație asemănătoare, deși legătura cu Γ 3-4 κλαγγὴ γεράνων πέλει οὐρανόθι πρό/ αἵ τ'ἐπεὶ οὖν χειμῶνα φύγον καὶ ἀθέσφατον ὄμβρον pare mai degrabă involuntară.

4, 181, 4 ζέει ἀμβολάδην — în înfățișarea fîntînii soarelui a cărei apă fierbe, găsim ecoul comparației homerice a cazanului care clocotește pe foc; Φ 362/4 ὡς δὲ λέβης ζεῖ ἔνδον ... πάντοθεν ἀμβολάδην.

8, 12, 2 λάβρος ὄμβρος este amintirea altei comparații homerice din Π 385 care îi folosește în descrierea ploii abătute asupra corăbiilor persane.

2.3.2. Un număr de homerisme apar în discursuri și cîteodată în introducerea discursului în text:

6, 11, 1 : ἠγορόωντο (final metric) cf. Δ 1 οἱ δὲ θεοὶ πὰρ Ζηνὶ καθήμενοι ἠγορόωντο — verbul ἀγορεύω cu sensul de «a vorbi în adunare» apare în multe alte locuri atît la Homer (v. mai ales Θ 542 și β 15), cît și la Herodot (6, 97, 3, 156 etc.). Poate că frecvența homerismelor în pasajele care redau vorbele unui personaj se datorește faptului că discursul cere un limbaj mai elevat, deci unul «epic»:

1, 155, 3 : τὰ μὲν γὰρ πρότερον ἐγώτε ἔπρηξα καὶ ἐγὼ κεφαλῇ ἀναμάξας φέρω cf. τ 92 ἔρδουσα μέγα ἔργον ὃ σῇ κεφαλῇ ἀναμάξεις.

2, 104 : νοήσας δὲ πρότερον αὐτὸς ἢ ἀκούσας ἄλλων λέγω cf. γ 93, δ 324, Ϟ 491 : ὡς τέ που ἢ αὐτὸς παρεὼν ἢ ἄλλου ἀκούσας.

[16] *Despre sublim*, 13, 3; Hermogenes *Rhetores Graeci* II, 423, 25 Sp.

https://biblioteca-digitala.ro

3, 36 ἐμοὶ δὲ πατὴρ ὁ σὸς Κῦρος ἐνετέλλετο πολλὰ κελεύων — o contaminare a două pasaje homerice şi anume I 252 (cf. şi I 179 şi γ 267) ἦ μὲν σοί γε πατὴρ ἐπετέλλετο Πηλεύς şi P 356 Αἴας γὰρ μάλα πάντας ἐπώχετο πολλὰ κελεύων.

3, 81 : χειμάῤῥῳ ποταμῷ εἴκελος — într-un discurs al lui Cambyse, cf. E 87 şi δ 452.

7, 28, 1 ἀτρεκέως καταλέξω într-un discurs al lui Pythios adresat lui Xerxes, cf. K 413 τοὶ γὰρ ἐγώ τοι ταῦτα μάλ' ἀτρεκέως καταλέξω — după această introducere solemnă urmează discursul propriu-zis; finalul metric folosit de Herodot atrage atenţia asupra cuvîntării care începe. Aceste pasaje metrice care introduc discursul sau servesc de concluzie sugerează legătura autorului cu un auditoriu obişnuit cu recitările epice, auditoriu ce sesizează şi aprobă legătura dintre istorie şi epopee; formulele sînt menite să-i atragă atenţia asupra desfăşurării ulterioare a acţiunii, la fel ca, de exemplu, tradiţionalele τὸν δ' ἀπαμειβόμενος προσέφη ..., τὸν δ' αὖτε προσέειπεν sau ἔπος τ' ἔφατ' ἔκ τ' ὀνόμαζεν homerice. Prezenţa lor în proză este o dovadă că opera lui Herodot era destinată unui public obişnuit să audieze, nu să citească.

Tot astfel, dacă pasajul din 6, 130 παιδὸς τῆς ἐμῆς μνηστῆρες (tot dintr-un discurs) poate fi o apropiere involuntară de α 368 şi δ 321 μητρὸς ἐμῆς μνηστῆρες, în schimb 7, 159 ἦ κε μέγ' οἰμώξειε ὁ Πελοπίδης Ἀγαμέμνων este o clară şi intenţionată indicaţie asupra lui H 125 ἦ κε μέγ' οἰμώξειε γέρων ἱππηλάτα Πηλεύς, căci vorbind despre personajul homeric, solul spartan foloseşte un hexametru homeric în care numai ultima parte este adaptată la situaţie (intenţie de persiflare a spartanului?).

2.3.3. Dintre formulele homerice consacrate foarte puţine pot fi regăsite la Herodot. Cele foarte cunoscute nu sînt folosite. Întîlnim însă expresii intrate deja ca atare în limba literară : 3, 14, 10 ἐπὶ γήραος οὐδῷ (X 60, o 348); 6, 11, 2 ἐπὶ ξύρου (γὰρ) ἀκμῆς (K 173); 5, 4, 2, ἀναπλῆσαι κακά (O 132); 9, 17, 4 φόνον ἔρραψαν (π 379); 1, 129, 1 λέγων ... θυμαλγέα ἔπεα (π 69, ϑ 272).

2.3.4. O altă serie de expresii homerice încep să se specializeze într-un anume sens ca « termeni tehnici », ca de ex. : 1, 188 πολλαὶ κάρτα ἅμαξαι τετράκυκλοι ἡμιόνειαι (Ω 189, 266, 324; ζ 72, ι 241 ἅμαξαν... ἡμιονείην ἅμαξαν ... εὔτροχον ἡμιονείην, ἅμαξαι τετράκυκλοι) 6,84 ζωρότερον πιεῖν (I 203 ζωρότερον δὲ κέραιε); 1, 55, 4 ἀρήια ὅπλα (Z 340 τεύχεα, K 407 ἔντεα cf. şi Hecataios 164 τοὺς ἠιθέους ὅπλον ἀρήιον ἐκφερομένους) 6, 18 τὴν Μίλητον αἱρέουσι κατ' ἄκρης şi 6, 82, 2 αἱρέειν ἄν κατ' ἄκρης τὴν πόλιν (N 772 νῦν ὤλετο πᾶσα κατ' ἄκρης; cu acelaşi sens este folosit şi homericul κεραίζειν 1, 88, 2 τὸ Λυδῶν ἄστυ; cf. Π 830 πόλιν).

2.3.5. În afara acestor pasaje pe care am încercat să le clasăm pe categorii, întîlnim o serie de cuvinte izolate provenind din vocabularul homeric. Ele au fost studiate de M. Leumann în *Homerische Wörter*, şi asupra lor nu mai este cazul să insistăm aici.

3. Date despre Homer. Homer este amintit în 10 locuri în opera lui Herodot.

https://biblioteca-digitala.ro

3.1. Istoricul ține să precizeze cronologic epoca în care acesta a trăit, considerîndu-l contemporan cu Hesiod și predecesor cu 400 de ani al vremii sale (2, 53). E greu de spus dacă afirmația este ecoul unor controverse mai vechi legate de cronologia homerică, sau dacă reprezintă concluziile proprii ale autorului; ea este însă cea mai veche încercare de stabilire a timpului în care a trăit Homer, și cea mai aproape de adevăr. Meritul principal al celor doi contemporani (Homer și Hesiod) este în ochii lui Herodot acela de a fi creat teogonia greacă, de a fi fixat denumirile tradiționale ale zeilor (τὰς ἐπωνυμίας), sfera de acțiune a fiecăruia (τέχνας), precum și înfățișarea lor (εἴδεα). Afirmația este desigur exagerată, cei doi poeți fiind ecoul unor idei și noțiuni cristalizate îndelung, cu mult timp înaintea lor; important este însă faptul că cei doi reprezintă momentul definitiv de fixare a mitologiei grecești în formele care vor rămîne neschimbate de acum înainte, ei fiind creatorii canonului mitologic grec. Demn de remarcat este că, pentru Herodot, Homer constituie momentul originar și cel mai important în evoluția culturii grecești, într-o optică asemănătoare cu aceea a cercetătorilor moderni, care nu mai au la dispoziție materialul de care dispunea istoricul.

3.2. Cronologia herodoteică se bazează uneori pe cea homerică. Astfel, în 7, 171, într-un scurt istoric al Cretei (unde, amintind de colonizarea ei de către eleni, se stabilește o cronologie pornind de la Minos), istoricul, arătînd că războiul troian la care au participat și cretanii a avut loc la a treia generație după Minos, se lasă călăuzit de Homer (N 449s, τ 178) unde generațiile sînt Minos — Deucalion — Idomeneu, ultimul, șeful expediției cretane la Troia, ale cărui isprăvi sînt povestite în N 330—539.

3.3. Alteori cuvîntul lui Homer este citat ca autoritate științifică, cum apare în 4, 29 unde, explicînd o anume caracteristică a vitelor din Sciția, istoricul apelează la el, citînd din *Odiseea* δ 85 (v. mai jos, p. 14). El este invocat și în 7, 161, ca martor al străvechii priceperi militare ateniene, în discursul solului atenian în fața lui Gelon al Siracuzei (τῶν καὶ Ὅμηρος ὁ ἐποποιὸς ἄνδρα ἄριστον ἔφησε ἐς Ἴλιον ἀπικέσθαι τάξαι τε καὶ διακοσμῆσαι στρατόν) elogiată de Homer în B 552—554[17]. Pasajul se leagă de cap. 159 unde solul spartan apelează tot la un vers din Homer (H 125) pentru a sublinia de data aceasta vechimea faimei spartane.

Nu întotdeauna Homer este luat ca mărturie incontestabilă; arătînd că fluviul Okeanos nu există în realitate, Herodot afirmă că el a fost imaginat de Homer sau de vreunul dintre poeții dinaintea lui (2, 23 οὐ γάρ τινα ἔγωγε οἶδα ποταμὸν Ὠκεανὸν ἐόντα, Ὅμηρον δὲ ἤ τινα τῶν πρότερον γενομένων ποιητέων δοκέω τοὔνομα εὑρόντα ἐς ποίησιν ἐσενείκασθαι.

3.4. În privința operei lui Homer, istoricul îl consideră pe acesta autorul *Iliadei* (pe care o cunoaște împărțită în episoade purtînd fiecare

[17] De notat că Zenodot atetiza vs. 553—555; în sprijinul lor stă însă mărturie, în afară de pasajul herodoteic, și o epigramă citată de Aeschines, II, 183—185. Dacă ele provin însă dintr-o interpolare pisistratidă, mărturia lui Herodot nu poate veni categoric în sprijinul lor. Totuși, nu e obligatoriu de presupus că Herodot ar fi avut la dispoziție (ca și Aeschine) o ediție atenianã.

https://biblioteca-digitala.ro

un titlu separat, aşa cum reiese din 2, 116 ἐν Διομήδεος ἀριστείῃ) şi al *Odiseei*. În privinţa epopeilor ciclului epic, Herodot se îndoieşte de paternitatea lui Homer asupra *Epigonilor* în 4, 32 (ἔστι δὲ καὶ Ὁμήρῳ ἐν Ἐπιγόνοισι, εἰ δὴ τῷ ἐόντι γε Ὅμηρος ταῦτα τὰ ἔπεα ἐποίησε) fără a motiva îndoielile sale. În cazul *Cypriilor* însă, el o respinge categoric, sprijinindu-şi argumentarea pe fapte din *Iliada* (rătăcirile lui Paris şi ale Elenei în drum spre Troia, trecînd pe la Sidon, *Il.* Z 289—292), care nu se regăsesc în *Cyprii* (unde, dimpotrivă, călătoria lui Paris decurge favorabil şi durează extrem de puţin). De aceea, conchide Herodot în mod categoric, nu Homer, ci altcineva este autorul *Cypriilor* (2, 117). Relatînd legenda reţinerii Elenei în Egipt (2, 112 ss), Herodot, citînd Z 289 şi δ 227—230 şi 351—352 (v. mai jos, p. 15), ţine să precizeze că Homer cunoştea şi această variantă a legendei, dar că a preferat-o pe cea tradiţională ca mai potrivită cu subiectul (οὐ γὰρ ὁμοίως ἐς τὴν ἐποποιίην εὐπρεπὴς ἦν τῷ ἑτέρῳ τῷ περ ἐχρήσατο).

3.5. Cît priveşte *Thebaida*, un pasaj interesant ne reţine atenţia. În 5, 67 Herodot relatează hotărîrea lui Clisthene, tiranul Sicyonei (în război în acel moment cu argienii), de a interzice rapsozilor să recite poemele lui Homer, deoarece ele proslăvesc Argosul şi pe argieni. Afirmaţia pare stranie la prima vedere, deoarece pasaje de acest fel sînt puţine în *Iliada* şi *Odiseea*. De aceea, majoritatea cercetătorilor presupun că Herodot se referă la *Thebaida* (atribuită de unii lui Homer) şi nu la *Iliada*, amintind de primul vers al acesteia, care ni s-a păstrat, şi care glăsuia : Ἄργος ἄειδε θεὰ πολυδίψιον. Explicaţia pare forţată, întrucît, aşa cum am arătat, în toate cazurile în care este vorba de Homer, Herodot face referiri precise la operă şi chiar la locul respectiv atunci cînd citează (v. 2, 116 şi 117), exprimîndu-şi îndoieli privitor la paternitatea lui Homer asupra *Epigonilor* şi respingînd-o cu argumente în cazul *Cypriilor*. De aceea credem că dacă ar fi avut în vedere *Thebaida*, el n-ar fi omis să o precizeze.

3.5.1. Un pasaj din *Certamen Homeri et Hesiodi* (286—314) vine în sprijinul ipotezei că Herodot are în vedere *Iliada* şi nu *Thebaida*. Pasajul relatează şederea lui Homer în Argos şi onorurile pe care i le-au acordat argienii ca răsplată a faptului că proslăvise Argosul în poemele sale. Ca ilustrare, sînt date două citate din « Catalogul corăbiilor » unde este vorba de argieni (B 559—568), în care remarcăm prezenţa a două versuri inexistente în Vulgata. Avem de-a face, deci, în *Certamen* în acest caz cu un material foarte vechi, transmis ca atare de tradiţie şi folosit de autorul acestei opere. Ne sînt povestite apoi onorurile acordate de argieni lui Homer, precum şi textul inscripţiei în versuri de pe statuia ce i-a fost ridicată cu această ocazie. Acelaşi lucru este pomenit în treacăt şi în *Vita* homerică pseudoherodotee. Autorul acesteia arată că Homer, constatînd că elogiase Argosul, dar neglijase Atena, s-a hotărît să introducă în *Iliada* pasajele (B 547—548, 552—554, 557—558 şi η 80 sq.) în care sînt preamăriţi atenienii. Trebuie remarcat că şi în cazul elogiului Atenei, versurile provin tot din « Catalogul corăbiilor », ca şi cele privind Argosul citate de *Certamen*, procedeul fiind în ambele cazuri acelaşi, cum aceeaşi este şi partea de epopee în care ele îşi găsesc cel mai lesne locul. Nu încape îndoială că cele două biografii, deşi recente (sec. VI e.n.), consemnează

https://biblioteca-digitala.ro

fapte foarte vechi intrate în tradiţia homerică. De aceea, nu credem că greşim afirmînd că Herodot cunoştea indiscutabil această tradiţie şi chiar şi povestea relatată în *Certamen*, şi că în pasajul amintit el se referă la *Iliada* şi la faptul binecunoscut al onorurilor acordate de argieni Poetului. Inscripţia în versuri citată de *Certamen*, exprimînd recunoştinţa Argosului, se referă tot la faptele şi rolul argienilor în războiul troian, deci tot la *Iliada*. Demn de remarcat este faptul că, deşi *Certamen* atribuie *Thebaida* lui Homer (iar în cazul *Epigonilor* îşi exprimă îndoieli), explicaţia onorurilor acordate Poetului se bazează tot pe *Iliada*. De aceea, dacă în pasajul de care ne ocupăm, referirea ar fi fost făcută la *Thebaida*, putem presupune cu destulă siguranţă că Herodot ar fi făcut precizarea necesară. La fel, în 7, 161, unde întîlnim o altă referire la Homer în legătură cu faima atenienilor (loc ce se regăseşte în acelaşi « Catalog al corăbiilor », 552), Herodot nu precizează numele epopeii, Homer fiind pentru el autorul numai al *Iliadei* şi *Odiseei*. Această precizare ni s-a părut importantă şi pentru că demonstrează încă o dată că vieţile homerice, deşi scrise într-o epocă tîrzie, sînt ecoul unei tradiţii foarte vechi şi care se vede confirmată din nou şi prin intermediul pasajului herodoteic comentat aici.

3.6. Din cele relatate mai sus se poate deduce nu numai cît de bine îl cunoştea istoricul pe poet, dar şi cu cîtă competenţă judeca diversele probleme legate de opera lui. De altfel, Herodot se dovedeşte un foarte bun cunoscător al literaturii greceşti; sînt menţionaţi în opera lui, în afară de Hesiod, pus întotdeauna alături de Homer (2, 53; 4, 32), următorii autori: Alceu (5, 95), Anacreon (3, 121), Arhiloh (1, 12), Aristeas (4, 13; 16), Eschil (2, 156), Esop (2, 134), Hecataios (2, 143; 5, 36; 125; 126; 6, 137), Lasus (7, 6), Olen (4, 35), Phrynichos (6, 21), Pindar (3, 38), Sappho (2, 135), Simonide din Keos (5, 102; 7, 222), Solon (1, 29—34; 86; 2, 177; 5, 113) şi scriitorii de oracole Musaios (7, 6; 8, 96; 9, 43), Bakis (8, 20; 76; 96; 9, 43) şi Lysistratos (8, 96).

4. Citatele propriu-zise [18]. Pentru un atît de bun cunoscător al lui Homer şi pentru un creator atît de influenţat de opera acestuia, numărul de citate propriu-zise este surprinzător de redus. Avem astfel în total 4 citate, dintre care două au toate şansele să fi fost adăugate ulterior (după unii chiar de Herodot, v. mai jos, p. 16).

4.1. În 4, 29 citatul homeric este folosit pentru a sprijini o afirmaţie; vorbind de o anume particularitate a vitelor din Sciţia el îşi susţine argumentaţia cu un vers din *Odiseea* δ 85. Citatul este introdus de verbul μαρτυρεῖν (avînd ca subiect Ὁμήρου ἔπος) cerut de context; se precizează că versul este din *Odiseea*: μαρτυρέει δέ μοι τῇ γνώμῃ καὶ Ὁμήρου ἔπος ἐν Ὀδυσσείῃ ἔχον ὧδε.

Καὶ Λιβύην, ὅθι τ' ἄρνες ἄφαρ κεραοὶ τελέθουσι.

[18] V. articolul nostru *Problema citatului în antichitate*, în Analele Univ. Bucureşti, Limbi clasice şi orientale, XX, 1971, p. 89—100.

https://biblioteca-digitala.ro

4.2. Aceeaşi acurateţe în citare se remarcă şi în 2, 116, unde sînt date versuri din *Iliada* Z 289—291, introduse prin verbul λέγειν urmat de un adverb demonstrativ (λέγει δὲ τὰ ἔπεα οὕτω). Se precizează şi aici locul din care se citează, ἐν Διομήδεος ἀριστείῃ — indicaţie preţioasă, atestînd că încă din vremea lui Herodot diferitele episoade aveau deja un titlu, prin care se indica mai precis locul lor în epopee. Acelaşi sistem de citare prin indicarea numelui episodului îl vom regăsi la Platon (*Hipp. Min.* 364 e, *Ion*, 537 a-b etc.). În împărţirea definitivă, stabilită de alexandrini, episodul cu acest nume acoperă doar cartea a V-a, versurile citate de Herodot făcînd parte din actuala carte a VI-a. Nu este exclus ca *aristeia* lui Diomede să fi cuprins şi o parte din cartea a VI-a; în orice caz, aceste împărţiri nu par să fi fost stricte, aşa cum au devenit în epoca alexandrină.

4.3. În ceea ce priveşte exactitatea citatului în primul caz, 4, 29, observăm o singură deosebire faţă de textul nostru: la Herodot textul sună: Καὶ Λιβύην, ὅθι τ'ἄρνες ἄφαρ κεραοὶ τελέθουσι pe cînd la Homer el este Καὶ Λιβύην ἵνα τ'ἄρνες ἄφαρ κεραοὶ τελέθουσι (δ 85), unica diferenţă fiind acel ὅθι faţă de ἵνα din vulgata. Toate manuscrisele homerice dau ἵνα. Pe de altă parte, comparînd cele două adverbe de loc şi folosirea lor în textul homeric, observăm că poeticul ὅθι are o frecvenţă mult mai mare: el apare astfel: ὅθι de 77 ori, ὅθ(ι) — de 12 ori, ὅθι τ' — de 4 ori, ὅθι θ' — 1 dată. Folosirea lui în proză este foarte rară, el părînd a fi specializat pentru poezie. Herodot nu-l foloseşte niciodată. ἵνα apare la Homer cu forma plină sau elidată de 19 ori, ἵνα τε apare de 4 ori iar ἵνα τ' de 2 ori. Obţinem astfel o proporţie de 94 la 25, cu un avantaj indiscutabil în favoarea lui ὅθι. Herodot îl foloseşte în cîteva rînduri pe ἵνα dintre care menţionăm 2, 133; 9, 27, 54; 1, 98 şi 1, 213 (ultimele două cu genitivul ἵνα χώρης situaţie inexistentă la Homer). Proza atică îl foloseşte rar.

Lecţiunea cu ὅθι este deci foarte posibilă, ea fiind susţinută de marea frecvenţă a acestui adverb în opera lui Homer şi absenţa lui la Herodot; neţinînd seama de mărturia manuscriselor, am prefera-o deci pe aceasta. Nu se poate însă afirma cu toată siguranţa că avem de-a face cu o altă variantă, existentă în textul pe care-l avea la dispoziţie Herodot, cu atît mai mult cu cît, fiind vorba de un singur vers, acesta era probabil citat din memorie, şi folosirea cu predilecţie a lui ὅθι în toată opera homerică se putea impune involuntar aici, Herodot înlocuind pe ἵνα fără a aduce vreun prejudiciu nici metrului, nici sensului pasajului. Citînd din memorie, el putea să-l evite inconştient pe ἵνα care-i era familiar, înlocuindu-l cu ὅθι pe care-l ştia specific homeric şi care era străin limbii sale. Presupunem deci că avem a face mai degrabă cu un citat din memorie, a cărui diferenţă faţă de textul tradiţional se datoreşte tocmai unei bune cunoaşteri a limbii homerice în general, şi nu a textului ca atare.

4.4. În 2, 116, Herodot, demonstrînd că Homer cunoştea şi cealaltă variantă a legendei Elenei, legată de rămînerea ei în Egipt, citează

https://biblioteca-digitala.ro

versurile din Z 289—292 :

Ἔνθ'ἔσαν οἱ πέπλοι παμποίκιλοι, ἔργα γυναικῶν
Σιδονίων, τὰς αὐτὸς Ἀλέξανδρος θεοειδὴς
Ἤγαγε Σιδονίηθεν, ἐπιπλὼς εὐρέα πόντον,
Τὴν ὁδὸν ἣν Ἑλένην περ ἀνήγαγεν εὐπατέρειαν.

Pasajul a fost suspectat ca interpolat de către unii editori homerici. A. Fick, de ex., l-a înlăturat, iar Van Leuwen presupune că în locul lui ar fi fost versurile din o 106, fără însă a aduce argumente. Dar cum Herodot le citează ca ilustrare a teoriei sale, ca dovadă a faptului că Homer cunoștea legenda povestită de istoric (λέγει δὲ τὰ ἔπεα οὕτω), nu se poate tăgădui că ele existau oricum în epopee, încă înainte de Herodot, ceea ce le conferă drept de cetățenie în vulgata.

4.5. Pasajul este urmat de alte două citate, ambele din *Odiseea*, δ 227 — 230 și 351—352, care sînt însă cu totul deplasate aici, deoarece nu fac decît să despartă de versurile de mai sus ale *Iliadei* comentariul lui Herodot. În afară de aceasta, în ele nu este vorba nici de Paris, nici de Elena; ele par a fi fost adăugate ulterior de vreun copist cu ambiții savante și în orice caz locul lor ar fi fost poate ceva mai potrivit în capitolul 119, unde se relatează șederea Elenei împreună cu Menelau în Egipt în drumul de întoarcere de la Troia. Editorul Legrand presupune că citatele aparțin lui Herodot, care însă le-ar fi adăugat marginal, urmînd ca mai tîrziu să le găsească locul potrivit în text, iar copistul le-ar fi introdus în locul unde se află acum, deoarece la sfîrșitul cap. 117, Herodot pare să încheie chestiunile legate de Homer (Ὅμηρος μέν νυν καὶ τὰ Κύπρια ἔπεα χαιρέτω).

4.5.1. În privința exactității citatului din *Iliada* Z 289 Σιδονίων τὰς αὐτὸς Ἀλέξανδρος θεοειδής, constatăm că unele manuscrise herodoteice (ABC) dau varianta ἅς în loc de τάς care apare în cele mai multe (PDRSV), situație asemănătoare cu cea a manuscriselor homerice, dintre care unele oferă și varianta ἅς. Manuscrisele lui Herodot cu varianta ἅς sînt cele mai vechi, datînd din sec. X—XI, în timp ce celelalte, care datează (cu excepția lui D, sec. XI) din sec. XIV, au toate varianta τάς. În manuscrisele homerice constatăm o situație oarecum asemănătoare : varianta ἅς e atestată de Codex Ambrosianus Pictus (sec. VI), precum și de alte cîteva (Van Leuwen : *nonnulla*) ; aceeași variantă cu ἅς apare și la Strabo, I, p. 41, care citează și el pasajul. Nu se poate trage de aici concluzia absolută că varianta cea mai veche ca atestare este și cea autentic homerică ; în orice caz, atestarea ei cu cinci secole mai devreme o face mai probabilă. De altfel, în context, relativul ἅς pare mai firesc deși întrebuințarea demonstrativului cu valoare relativă nu este rară la Homer [19]. Faptul că ambele variante se regăsesc în manuscrisele lui Herodot poate fi o dovadă că în momentul transcrierii acestora copiștii verificau versurile citate, confruntîndu-le cu manuscrisul homeric pe care-l aveau la dispoziție. Variantele din Herodot s-ar datora astfel diferențelor dintre manuscrisele

[19] P. Chantraine, *Grammaire homérique*, I, p. 275 sqq.

https://biblioteca-digitala.ro

homerice consultate de copişti, ceea ce este foarte semnificativ pentru problema citatelor din Homer în general.

4.5.2. Dintre cele două citate considerate ca interpolate ulterior, şi anume *Odiseea* δ, 227—230 şi 351—352, primul nu prezintă variante diferite de Homer. Cel de al doilea însă, Αἰγύπτῳ μ'ἔτι δεῦρο θεοὶ μεμαῶτα νέεσθαι / ἔσχον ἐπεὶ οὔ σφιν ἔρεξα τελησσας ἑκατόμβας are în manuscrisele lui Herodot cîteva variante demne de luat în seamă. Lăsînd la o parte varianta clar eronată δετι (în mss RS), sau δή τι (V) pentru μ'ἔτι din restul manuscriselor celor mai valoroase (ABCPD), care nu aduce nimic nou textului nostru, merită luată în considerare varianta ἴσχον atestată de cele mai vechi manuscrise (ABC — sec. X—XI) faţă de ἔσχον din restul de manuscrise (DRSV — toate din sec. XIV, cu excepţia lui D) şi din toate mss. homerice. Imperfectul ἴσχον pare mult mai potrivit în context narativ (Menelau narează peripeţiile din Egipt, unde zeii îl reţineau cu forţa), decît aoristul ἔσχον ; în plus adverbul ἔτι care implică ideea de durată, pare să impună imperfectul. Varianta are deci toate şansele să fie cea autentică ; faptul că nu o găsim în toate mss. lui Herodot s-ar putea datora unor confruntări făcute de copişti cu textul homeric tradiţional.

4.5.3. Întreg versul δ 352 Ἔσχον, ἐπεὶ οὔ σφιν ἔρεξα τελησσας ἑκατόμβας constituie o problemă. În forma în care îl avem la Homer, el nu poate fi scandat decît cu ajutorul unei *synizesis uitiosa*, cum o denumeşte Van Leuwen (trimiţînd la un alt vers cu aceleaşi probleme N 777 μέλλ.ω, ἐπεὶ οὐδ'ἐμὲ πάμπαν ἀνάλκιδα γείνατο μήτηρ), care încearcă să-l remedieze schimbînd topica versului şi făcînd unele eliziuni arbitrare (ἔσχον, ἐπεί σφ'οὐ ῥέξα). Editorii au scăpat din vedere variantele manuscriselor lui Herodot care încearcă şi ele să remedieze versul, dacă nu cumva reprezintă în unele cazuri o situaţie mai veche. Astfel, în afara variantei tradiţionale, care apare în ABP, ms. C (sec. XI) are varianta σφιν ἔρξα schimbînd deci verbul ῥέζω cu ἔρδω (susţinut şi de A, 315, ἔρδον δ' Ἀπόλλωνι τελησσας ἑκατόμβας), care are acelaşi sens şi este atestat în Homer, încercînd astfel să rezolve dificultatea versului. O altă variantă apare în mss. DRS (primul din sec. XI, celelalte din sec. XIV) σφι ῥέξα (ῥέξας în ms. V, fără importanţă), cu verbul fără augment (normal pentru Homer) şi fără-ν ephelkystikon, pentru a preveni lungirea prin poziţie a lui ι din σφι. În felul acesta, versul poate fi scandat dacă οὐ este scurtat arbitrar, ca şi în primul caz atestat de ms. C. Versul trebuie să fi atras atenţia : el a fost lăsat uneori ca atare de unii copişti conştiincioşi care au confruntat probabil pe Herodot cu textul homeric, dar a fost modificat alteori de către alţii, care-l simţeau ca eronat şi încercau astfel remedierea lui. Nu este totuşi exclus ca una din variantele din Herodot să reprezinte textul originar, anterior vulgatei.

4.5.4. Ultima variantă din acest vers τελησσας apare corect în majoritatea manuscriselor lui Herodot, ca şi la Homer de altfel, cu excepţia lui D şi R care au τελησας şi a lui C care are τελευτήσας. E posibil ca forma specific homerică să nu mai fi fost înţeleasă de copişti, τελησας, imperfect din punct de vedere metric (greşit cu un singur σ în D, sec. XI), fiind interpretat ca o formă ciudată de aorist, a putut

https://biblioteca-digitala.ro

fi corectat astfel de C în τελευτήσας, forțînd puțin sensul versului, dar încercînd să-l facă scandabil și inteligibil. Varianta nu poate aparține decît unui slab cunoscător al poeziei homerice, τελεήσσας ἑκατόμβας fiind de fapt o clasică formulă epică.

5. Concluzii. Influența puternică a lui Homer asupra lui Herodot se vădește printr-o foarte bună cunoaștere atît a problemelor homerice (epocă, apartenența operelor etc.), cît și a operei propriu-zise, iar de aici prin înrîuriri mai adînci de conținut. Merită subliniat modul cum Herodot reușește să fondeze un gen nou utilizînd materia epică pe care o supune altor legi. Dar nu numai atît, influența de vocabular propriu-zisă, care se manifestă în toate ramurile de științe ce încep să se delimiteze ca un tot aparte pornind de la experiența homèrică și constituindu-și un fond lexical propriu, cu obîrșia în termenii tradiționali, este evidentă la Herodot. De aici și epitetul de ὁμηρικώτατος pe care i l-a aplicat antichitatea.

Cu toate acestea, citatele propriu-zise sînt foarte reduse ca număr, cum reduse sînt și împrumuturile prea evidente.

Lecțiunile homerice oferite de manuscrisele lui Herodot au fost total neglijate de editorii lui Homer. Deși puține, și aparent fără mare însemnătate, ele merită totuși să fie luate în considerare pentru posibilitatea lor de a oglindi uneori o fază mai veche decît vulgata, dacă nu chiar ediția homerică contemporană lui Herodot.

https://biblioteca-digitala.ro

CONTRIBUTI ALLO CULTO DELLE CHARITES (II)

DI

MARIA ROCCHI
(Roma)

Il culto in Atene

In Atene Auxo e Hegemone erano i nomi delle Charites [1] che gli efebi invocavano insieme ad altre divinità perchè fossero testimoni del loro giuramento che era molto più antico del 4° secolo in cui è testimoniato [2]. Ha tutto l'aspetto di essere stato in origine un giuramento che si prestava al termine del periodo iniziatico [3] quando i giovani entravano a fare parte della comunità degli adulti. Ancora nel 4° secolo conservava la medesima funzione perchè era pronunciato dai giovani che a diciotto anni, non più dopo le iniziazioni ma per avere raggiunto la maggiore età, erano ammessi ai diritti civili e incominciavano ad essere efebi.

Non vi sono altre testimonianze di Auxo ed Hegemone oltre a questa del giuramento. L'esame dei nomi offre però altre indicazioni su quella realtà che le dee rappresentarono e per la quale furono riconosciute come Charites. Auxo piuttosto che dea della vegetazione [4] appare dea della crescita umana [5] come suggerisce il verbo dal quale il nome deriva, raramente connesso con la natura vegetale. Αὐξάνω vuole dire infatti « aumento, accresco, faccio prosperare » al passivo « cresco, aumento in dimensioni, in numero, in forza, in potere » [6]. Auxo è quindi la dea che ha quidato la crescita dei ragazzi [7] che, iscritti ora nelle liste, vengono ad « aumentare » il *demos* [8]. Giurando si assumono la responsabilità della difesa militare, dell'obbedienza e conservazione delle leggi e della religione, e prendono l'impegno non di mantenere la città nello stato in cui si trova, che sarebbe uno svantaggio per il futuro, ma di « renderla più grande e più forte » per i posteri [9]. Auxo nel giuramento sovrintende quindi alla

---

[1] Paus. 9, 35, 2.

[2] Poll. 8, 105—106; L. Robert, *Études épigraphiques et philologiques*, Paris, 1938, p. 302 sgg. Ch. Pélékidis, *Histoire de l'éphébie attique*, Paris, 1962, p. 75—78, 112.

[3] A. Brelich, *Paides e Parthenoi*, Roma, 1969, p. 220 sgg.

[4] L. Robert, *op. cit.*, p. 305.

[5] H. Jeanmaire, *Couroï et Courètes*, Lille, 1939, p.309; A. Brelich, *op. cit.*, p. 222, nota 35.

[6] LSJ s.v. αὐξάνω; H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1960, s.v. αὔξω; P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris, 1968, s.v. αὔξω.

[7] Cfr. Hdt. 5, 92e: Ἡετίωνι... ὁ παῖς ηὐξάνετο; Pl. *Mx.* 238a (Ge madre) θρεψαμένη δὲ καὶ αὐξήσασα πρὸς ἥβην.

[8] Cfr. Pl. *R.* 371e: ... ἡμῖν ηὔξεται ἡ πόλις, ὥστ'εἶναι τελέα; Hdt. 8, 30; 9, 31: τὰ Ἑλλήνων ηὔξον...

[9] Dal testo del giuramento nell'iscrizione del demo di Acharnai in L. Robert, *op. cit.*, p. 302, rr. 9 sgg.: καὶ ο(ὐ)κ ἐλάττω παραδώσω τὴν πατρίδα, πλείω δὲ καὶ ἀρείω κατά τε ἐμαυτὸν καὶ μετὰ ἁπάντων.

https://biblioteca-digitala.ro

crescita umana, all'aumento numerico del *demos*, all'ampliamento della *polis* e alla sua maggiore potenza. L'impegno dei giovani cittadini è d'altra parte una sorte di beneficio che essi offrono alla comunità e che da questa torna a loro vantaggio per le regole stesse della vita sociale ed è perciò simile a *charis*.

Hegemone da ἡγέομαι [10], vuol dire « guida ». Le si è data la funzione di guida della vegetazione che cresce [11] e di guida dei morti verso l'Ade [12]. Nel giuramento le si chiedeva però la guida per i giovani che stavano per entrare nella comunità e basandosi su questa unica fonte si tenderebbe a riconoscere ad Auxo ed Hegemone una funzione sociale. Certo le occasioni in cui una divinità per sue diverse prerogative era considerata « guida » potevano essere varie, ma oltre alla testimonianza che le Charites a Sparta erano vicine ad Artemis Hegemone guida dei giovani nell'*agoge* [13], c'è nella tradizione ateniese un permanente interesse delle dee per la vita della *polis*.

Avevano una funzione analoga a quella mostrata nel giuramento degli efebi le Charites che presiedevano all'ingresso delle ragazze ateniesi nella comunità, il che avveniva dopo che avevano reggiunto la maggiore età, al momento delle nozze. Con Hera ed Aphrodite le Charites Gameliai [14] ricevevano infatti un sacrificio dallo sposo nel terzo giorno degli Apaturia quando i giovani, che erano divenuti efebi e le giovani spose entravano a fare parte della fratria [15].

Dalla fine del 3° secolo a.C. le Charites dividevano nell'*agorà* un *temenos* con Demos. L'aveva fondato Eurykleides di Kephisia, padre di Mikion, sacerdote di Demos e delle Charites e onorato poco dopo il 229 per avere dedicato *hiera* agli dei [16]. L'istituzione di questo culto avvenne, come sembra, in conseguenza della liberazione di Atene dalle truppe macedoni per opera dello stesso Eurykleides [17], e il dio Demos rappresentò così lo Stato quale gli ateniesi lo concepivano in significativo contrasto con il culto che con il medesimo valore era allora tributato ai monarchi [18]. Il culto di Demos sorse così in quell'epoca ad esprimere in forma nuova l'esigenza di venerare le divinità che rappresentavano i fondamenti della *polis* e gli ateniesi vi unirono l'antico culto delle Charites [19].

---

[10] P. Chantraine, *op. cit.*, s.v. ἡγέομαι.

[11] H.J. Rose, *A Handbook of Greek Mythology*, London, 1958, p. 124.

[12] S. Wide, *Lakonische Kulte*, Leipzig, 1893, p. 111 sg.

[13] Vedi StCl XVIII, p. 16.

[14] EM. s.v. Γαμηλία: Ἡ εἰς τοὺς φράτορας διδομένη ἐγγραφὴ καὶ εἰσαγωγὴ ἐπὶ γάμοις, ἣν ὠνόμαζον καὶ κουρεῶτιν. Οἱ δὲ φασὶ γαμηλίαν θυσίαν, ἣν ἔθυον τοῖς δημόταις οἱ εἰς τοὺς ἐφήβους ἐγγραφόμενοι καὶ μέλλοντες γαμεῖν. Ἐγίνετο δὲ ἡ θυσία Ἥρᾳ καὶ Ἀφροδίτῃ καὶ Χάρισι γαμηλίαις. Per le Charites, divinità del matrimonio, cfr. E. *Hipp.* 1147.

[15] L. Deubner, *Attische Feste*, Berlin, 1942, p. 232 sgg.

[16] Cfr. IG II² 834; R.E. Wycherley, *The Athenian Agora*, Princeton, 1957, v. 3, p. 59 sgg. IG II² 2789:

> ἡ βουλὴ ἡ ἐπὶ Διονυσίου ἄρχοντος ἀνέθηκεν
> Ἀφροδίτει ἡγεμόνει τοῦ δήμου καὶ Χάρισιν
> ἐπὶ ἱερέως Μικίωνος τοῦ Εὐρυκλείδου Κηφισιέως
> στρατηγοῦντος ἐπὶ τὴν παρασκευὴν Θεοβούλου τοῦ Θεοφάνου Πειραιέως.

[17] J.H. Oliver, *Demokratia, the Gods and the free World*, Baltimore, 1960, p. 106.

[18] M.P. Nilsson, *Geschichte der Griechische Religion* ², München, 1967, v. 2, p. 144 sg.; cfr. SEG XII (1955) n. 87, 7—11.

[19] Cfr. un caso analogo in IG II² 4992: Ἀθηνᾶς Δημοκρατίας; anche la dea Roma fu associata nel culto a Demos e alle Charites; cfr. IG II² 5047.

https://biblioteca-digitala.ro

Nel loro *temenos* la dedica di un altare «ad Aphrodite Hegemone del demos e alle Charites» [20] mostra ancora di ricollegarsi all'antica Hegemone il cui nome, divenuto epiteto della divinità maggiore, conserva il valore politico.

Nel 2° secolo a.C. Demos e le Charites ricevevano con altri dei, che la «tradizione patria» voleva, il sacrificio che alla presenza del loro sacerdote, del *kosmetes* e degli *exegetai* offrivano gli efebi durante la cerimonia di ingresso nell'efebia sul pubblico altare, nel pritaneo [21]. Se il sacrificio era anche a vantaggio delle Charites dipendeva questo dal fatto che le dee continuavano ad essere le testimoni del giuramento, dal quale tuttavia il sacrificio era ben distinto perchè, nato con l'efebia, era di origine più recente e veniva offerto in un luogo e in tempo diverso [22].

Oltre che per la vita interna della *polis* di Atene il culto di Demos e delle Charites aveva valore per i rapporti con gli stranieri. Nell'area sacra a questi dei si è trovata infatti una serie di decreti con i quali la *bulè* e il *demos* onoravano stranieri che si erano distinti per una particolare «benevolenza» verso gli ateniesi [23]. Per loro nel *temenos* si ergevano statue o si ponevano le stele che ricordassero il conferimento del titolo di *euergetes* e *proxenos* [24] e in nome delle Charites si restituiva in questo modo una *charis* ricevuta dagli stranieri, e si sanciva così un ideale di politica internazionale [25].

I rapporti che le Charites avevano in Atene con altre divinità confermano inoltre il loro carattere di guida e l'interesse per la vita della *polis*.

Due epigrafi del 1° secolo a.C. e del 2° d.C. testimoniano che le dee, da tempo imprecisato, erano con Artemis Epipyrgidia le guide che presiedevano all'ingresso dell'acropoli sull'antico torrione eretto in età micenea [26]

Guidavano l'ingresso all'acropoli e ne proteggevano le porte con Hermes Propylaios anche le Charites scolpite da Socrate [27].

---

[20] Vedi nota 16: IG II² 2798.

[21] IG II² 1006, 6—8, 58 ... κατὰ τὰ πάτρ[ια...; 1008, 4—7; 1011, 5—7; 1028, 5—8; 1029, 4—6; 1030, 4—5; 1042, 3 1043, 8 ... θεοῖς οἷς πάτρι[ον...ἦ]ν. O.W. Reinmuth, Hesperia (24) 1955, p. 228 rr. 5—8; B.D. Meritt, Hesperia (16) 1947, p. 170 *n.* 67, 9; *ibidem* (30) 1961, p. 224 *n.* 21,4; *ibidem* (36) 1967, p. 66 *n.* 11, 4.

[22] Il giuramento avveniva nel tempio di Aglauros, cfr. Poll. 8, 106; D. 19, 30; Plu. *Alc.* 15, 4.

[23] Th. Homolle, BCH, (15) 1891, p. 344 sgg.

[24] IG II² 844, 39 del 193—192 a.C.; IG II² 1236, 4 sg.; Joseph. *Ant. Jud.* 14, 8, 5; cfr. SEG (21) 1965 *n.* 799 del I secolo a.C.; IG II² 908, 14 sgg. 909, 16 sgg.; 987, 1 sgg. del II secolo a.C.

[25] W.S. Ferguson, *Hellenistic Athens*, London, 1911, p. 212; cfr. D. 18, 92 il decreto dei Chersonesi che riconoscenti verso Atene eressero un altare di Charis e Demos degli Ateniesi. J.H. Oliver, *op. cit.*, p. 108 sgg. insiste invece sul valore che il culto aveva per gli affari interni della *polis* ateniese.

[26] I. Threpsiade in K. Kouroniotis, 'Ελευσινιακά, Atene, 1932, p. 225 rr. 9 sgg. P. Roussel, *Mélanges Bidez*, Bruxelles, 1934, p. 819 sgg. IG II² 5050: ἱερέως Χαρίτων καὶ 'Αρτέμιδος 'Επιτυργιδίας πυρφόρου; per l'ubicazione del culto vedi J. Travlos, *Bildlexicon zur Topographie des antiken Athen*, Tübingen, 1971, p. 148 sgg.; il vicino presso il tempio di Athena Nike ricorda le immagini delle Charites lo Sch. Ar. *Nu.* 773: ... καὶ ἀγάλματα δὲ τῶν τριῶν Χαρίτων εἰργάσατο Πειθοῦς, 'Αγλαΐας, Θαλείας, ἃ ἦσαν ὄπισθεν τῆς 'Αθηνᾶς ἐγγεγλυμμένα τῷ τοίχῳ.

[27] Paus. 1, 22, 8: Κατὰ δὲ τὴν ἔσοδον αὐτὴν ἤδη τὴν ἐς ἀκρόπολιν 'Ερμῆν, ὃν Προπύλαιον ὀνομάζουσι, καὶ Χάριτας Σωκράτην ποιῆσαι τὸν Σωφρονίσκου λέγουσιν ...; cf. Paus. 9, 35 7; Plin. *NH.* 36, 32.

https://biblioteca-digitala.ro

In rapporto con Hermes si ritrovano nella „Pace" di Aristofane quando il dio porta Eirene agli ateniesi guidandola fuori dall'antro e c'è una libagione per lui, per le Charites, le Horai, Aphrodite e Pothos, non per Ares, non per Enyalios [28]. In questa netta contrapposizione di divinità della pace e della guerra le Charites rientrano naturalmente tra le prime perchè è in tempo di pace che può esserci tra gli uomini il rapporto che è *charis* [29] na quello che più interessa qui è che le dee siano vicine ad Hermes nel momento che assolve una funzione di *keryx*. Lo stesso avviene nelle *Thesmophoriazuse* quando l'aralda nel secondo giorno della festa convoca le partecipanti invitandole a pregare Demeter, Kore Plutos, Kalligeneia, Ge Kurotrophos, Hermes e le Charites perchè « l'assemblea e la riunione di quel giorno riuscissero nel modo migliore con grande vantaggio della città di Atene e per la buona sorte delle partecipanti » [30].

Il rapporto allora che le Charites dimostrano di avere in Atene trova giustificazione nel fatto che continuando le prerogative di Hegemone e Auxo le dee si trovavano naturalmente vicine al dio « guida » per eccellenza e « auxidemos » [31].

Anche le pietre alle quali le Charites si mostrano massimamente legate in Orcomeno, potevano essere in origine un elemento comune al dio. Gli *hermaia* d'altronde presentano una ambivalenza che avvicina ancora di più Hermes e le dee nella funzione di guida. Gli *hermaia* infatti che davanti alle porte [32] e lungo le strade [33] rappresentavano una « guida » erano una « inattesa vera fortuna » « un ritrovamento fortunato » [34] che il viandante ricambiava e rappresentavano così nella loro ambivalenza la funzione del dono che porta a creare una relazione con l'estraneo.

Non si riduce certo in così breve spazio l'affinità che crea la relazione con una personalità complessa come quella di Hermes. Con il dio Enagonios per esempio le Charites dividevano un'offerta nei sacrifici

---

[28] Ar. *Pax* 456 sgg:

(Τρ.) Ἑρμῇ Χάρισιν Ὥραισιν Ἀφροδίτῃ Πόθῳ.
Ἄρει δέ;
Χο. μὴ μή.
Τρ. μηδ' Ἐνυαλίῳ γε;
Χο. μή.

[29] Cfr. Ar. *Ach.* 989; Suid. 120: Χάρισι καὶ Ἀφροδίτῃ ξύντροφος ἡ διαλλαγή: τουτέστιν ἡ εἰρήνη. διότι οἱ γάμοι καὶ αἱ ἑορταὶ ἐν καιρῷ τῆς εἰρήνης ἄγονται. Ar. *Av.* 1318 sgg. e l'invocazione del *choros* delle Ateniesi che festeggiavano la pace ristabilita in Ar. *Lys.* 1279.

[30] Ar. *Th.* 295 sgg.:

Κηρύκαινα
εὐφημία 'στω, εὐφημία 'στω. εὔχεσθε τοῖν
Θεσμοφόροιν τῇ Δήμητρι καὶ τῇ Κορῇ καὶ τῷ
Πλούτῳ καὶ τῇ Καλλιγενείᾳ καὶ τῇ Κουροτρόφῳ
τῇ Γῇ καὶ τῷ Ἑρμῇ καὶ Χάρισιν ἐκκλησίαν
τήνδε καὶ σύνοδον τὴν νῦν κάλλιστα καὶ ἄριστα
ποιῆσαι, πολυωφελῶς μὲν πόλει τῇ Ἀθη-
ναίων τυχηρῶς δ' ἡμῖν αὐταῖς ...

[31] Hsch. s.v. αὐξίδημος· Ἑρμῆς, ἐπὶ τῆς ἰδρύσεως.

[32] Ar *Pl* 1153; Th. 6, 27; Hom. *Il* 24, 446; Philoch. FGrH 40; Hsch. s.v. Ἑρμῆς στροφαῖος.

[33] Sch. Hom. *Od.* 16, 471.

[34] Suid. s.v. ἕρμαιον; Sch. Pl. *Ph.* 107 c; EM. s.v. ἕρμαιον; Hsch. s.v. ἕρμαιον; Pl. *Smp.* 217 a; Eust. 960, 11.

https://biblioteca-digitala.ro

preliminari degli agoni eleusini [35] dimostrando ancora una volta quell'interesse per l'agonistica che, noto attraverso i componimenti pindarici, i Charitesia di Orcomeno e i Charisia, trova a Sparta per il legame al *dromos* e all' *agoge* un possibile riferimento ad antiche origini iniziatiche.

In questo senso cioè nel ruolo che le antiche Auxo ed Hegemone avevano nelle iniziazioni è da cercare l'origine dei misteri che sull'acropoli si celebravano per le Charites [36].

Resta a questo proposito da chiarire il rapporto che le dee avevano col mondo sotterraneo. Per questo si accenna alla *charis* che regola i rapporti con i morti per passare poi a considerare i culti che le dee ricevevano a Paro e in Arcadia.

La *charis* dei morti

Charis è anche il dono che i vivi offrono ai morti [37]. Dei benefici attesi da questa offerta un esempio negativo è quello di Klytaimestra che, inflitto il terzo colpo ad Agamemnon come « votiva *charis* di Hades sotterraneo » [38], è turbata da segni premonitori dell'ira del marito e per calmarlo ordina libagioni sulla tomba che siano « *charis* che allontana i mali » [39], ma questa sua è una « *charis* senza *charis* », « vana », perchè non otterrà nulla di buono non riuscendo a controbilanciare il delitto [40].

---

[35] IG I² 5:
[Ἔδοχσ]ε̣ν [τεῖ βολεῖ] καὶ [τ]ὸι δέμοι hό[τ]ε Παραιβάτε[ς ἐγραμμάτευε]·
[προτέ]λεια θ̣[ύε]ν τὸς hιεροποιὸς Ἐλευσινίον καὶ [ἄλλας θυσίας ἐ]ν
[τεῖ Ἐλ]ευσῖν[ι αὐλ]εῖ hΕρμεῖ Ἐναγονίοι Χάρισιν αἶγα [πρὸ Ἐλευσινί]ον
[Ποσειδ]ῶνι [κριὸ]ν Ἀρτέμιδι αἶγα Τελεσιδρόμοι Τρι[πτολέμοι τράγον]
[Πλούτο]νι Δ[ολί]χοι Θεοῖν τρίττοαν βόαρχον ἐν τεῖ ἑορ[τεῖ].
Cfr. F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques*, Paris, 1969 n. 4; idem, *Lois sacrées des cités grecques*, Supplément, Paris, 1962, n. 10, 81 sgg.

Δ Χά[ρισιν--]
Ἑρ[μῆι οἷς]
ΔΓ Ἐν[αγωνίωι]

[36] Paus. 9, 35, 3: ... καὶ Ἀθήνησι πρὸ τῆς ἐς τὴν ἀκρόπολιν ἐσόδου Χάριτές εἰσι καὶ αὗται τρεῖς, παρὰ δὲ αὐταῖς τελετὴν ἄγουσιν ἐς τοὺς πολλοὺς ἀπόρρητον. Per il problema delle origini dei misteri cfr. A. Brelich, *op. cit.*, p. 457 sgg.

[37] Stesich. fr. 68 Page; S. *Aj.* 1267 sg.; E. *Hec.* 315 sgg., *Or.* 827 sgg.; S. *El.* 355 sg.; A. *Ch.* 43; A. *Ch.* 180; E. *Hel.* 1375 sgg., 1410 sg.; E. *Hel.* 1395 sgg., 1401 sgg.; E. *Hec.* 384, cfr. 138; A. *Ch.* 319 sgg.

[38] A. *A.* 1385 sgg:
...καὶ πεπτωκότι
τρίτην ἐπενδίδωμι, τοῦ κατὰ χθονός,
Ἄιδου, νεκρῶν σωτῆρος, εὐκταίαν χάριν.

[39] A. *Ch.* 43: τοιάνδε χάριν ἀχάριτον ἀπότροπον κακῶν.

[40] A. *Ch.* 517 sgg: θανόντι δ'οὐ φρονοῦντι δειλαία χάρις
ἐπέμπετ' οὐκ ἔχοιμ' ἂν εἰκάσαι τάδε
τὰ δῶρα, μεῖω δ'ἐστὶ τῆς ἁμαρτίας.
A. *A.* 1541 sgg.: τίς ὁ θάψων νιν; τίς ὁ θρηνήσων;
ἦ σὺ τόδ'ἔρξαι τλήσῃ, κτείνασ'
ἄνδρα τὸν αὑτῆς ἀποκωκῦσαι,
ψυχῇ τ'ἄχαριν χάριν ἀντ'ἔργων
μεγάλων ἀδίκως ἐπικρᾶναι;

https://biblioteca-digitala.ro

Esempi di una *charis* che procede in senso contrario dal mondo dei morti a quello dei vivi sono quelli di Eteokles tebano che, morendo, riesce ad allontanare le Erinyes dalla sua casa dopo avere offerto la vita, unica *charis* ormai che meravigli gli dei [41]; e di Makaria che, per la salvezza dei fratelli, si offre vittima spontanea alle richieste dell'oracolo e rifiuta il sorteggio che annullerebbe la *charis* [42]. Lo stesso beneficio viene dalla tomba di Oidipus, ed è la protezione che egli promise in vita agli ateniesi come *charis* [43] in cambio dell'ospitalità ricevuta. Dopo avere assistito alla sua scomparsa nel bosco delle Eumenides a Colono Theseus incontrando le figlie dice: «Cessate il *threnos*, figlie, nei casi in cui la *charis* ctonia è insieme raccolta dai vivi e dal morto, non bisogna piangere, sarebbe infatti motivo di *nemesis*» [44]. L'ordine di Theseus nasce dal fatto che in questo caso particolare il pianto non è la giusta *charis* che si deve offrire per due motivi. Il primo riguarda i vivi: egli teme infatti di venire meno in questo modo al giuramento fatto, per il quale, se la tomba non fosse stata disturbata, la città avrebbe avuto sicurezza [45], il secondo motivo riguarda quella morte particolare che fu essa stessa *charis* [46]. Di questo pianto, che non sarebbe quindi la giusta *charis* per Oidipus, si temono le conseguenze dolorose [47] perchè un dono sbagliato perde ogni valore apotropaico per divenire una rovina [48]. Non tocca però alle Charites rappresentare l'aspetto negativo del dono ma è prerogativa di chi a loro si oppone cioè di Nemesis e delle Erinyes.

Le testimonianze di *charis* dei morti non aiutano a sostenere quindi una natura infera delle Charites precedente e opposta a quella di dee della grazia della luce e della gioia, come si riteneva [49]. Contro questa tesi c'è il fatto che *charis* è il beneficio che dalle tombe degli eroi sale ai vivi; che le Charites, danzando con le Moirai, portavano su verso la luce Persephone [50] ed erano invocate dalle donne di Elis perchè venissero con

---

[41] A. *Th.* 702 sgg.: Ετ. θεοῖς μὲν ἤδη πως παρημελήμεθα,
χάρις δ'ἀφ'ἡμῶν ὀλομένων θαυμάζεται
τί οὖν ἔτ' ἂν σαίνοιμεν ὀλέθριον μόρον:

[42] E. *Heracl.* 547 sgg.: Μα. οὐκ ἂν θάνοιμι τῇ τύχῃ λαχοῦσ'ἐγώ·
χάρις γὰρ οὐ πρόσεστι· μὴ λέξῃς, γέρον.
ἀλλ', εἰ μὲν ἐνδέχεσθε καὶ βούλεσθέ μοι
χρῆσθαι προθύμως, τὴν ἐμὴν ψυχὴν ἐγὼ
δίδωμ'ἑκοῦσα τοῖσδ', ἀναγκασθεῖσα δ'οὔ.

E'da notare l'uso di *charis* per indicare la potenza delle reliquie del santo cristiano; cfr. F. Pfister, *Das Reliquienkult im Altertum*, Giessen, 1909—1912, p. 611 sgg.; A. J. Festugière, Revue de l'Histoire des Religions (184) 1973, pp. 15 sgg.

[43] S. *OC.* 1483 sg., 1489 sg., 1496 sgg., 1508 sg.

[44] S. *OC.* 1751 sgg.: Θη. παύετε θρῆνον, παῖδες ἐν οἷς γὰρ
χάρις ἡ χθονία ξύν' ἀπόκειται,
πενθεῖν οὐ χρή· νέμεσις γάρ.

[45] S. *OC*, 1760 sgg.

[46] Cfr. S. *OC.* 1663, 1720 sgg.

[47] S. *OC.* 1720 sgg.

[48] M. Mauss, *Mélanges Ch. Andler*, Strasbourg, 1924.

[49] T. Zielinski, Classical Quarterly (18) 1924, p. 158—163.

[50] Orph. *H.* 43, 7 sgg.:
ἁγνῆς Περσεφόνης συμπαίκτορες, ἡνίκα Μοῖραι
καὶ Χάριτες κυκλίοισι χοροῖς πρὸς φῶς ἀνάγωσι
Ζηνὶ χαριζόμεναι καὶ μητέρι καρποδοτείρῃ.

https://biblioteca-digitala.ro

Dionysos su dal mondo sotterraneo [51] e Charites infine era anche il secondo nome dei cipressi, alberi di palingenesi prodotti da Ge sul luogo dove caddero le figlie di Eteokles in loro ricordo e per la gioia degli uomini [52].

A queste Charites, che dal mondo dei morti non portano su che benefici, è estranea la definizione di divinità originariamente infere con quanto di negativo e di pericoloso implica questo nome.

Estranei infine a questo presunto carattere sembrano anche i motivi che furono alle origini dei culti a Taso e Paro.

I culti a Paro e a Taso

Gli abitanti di Paro offrivano sacrifici alle Charites senza corona e senza flauti [53], e a questo proposito si raccontava un *aition*: Minos stava sacrificando alle dee quando ricevette la notizia della morte di suo figlio Androgeos; si tolse allora la corona, sospese il suono del flauto e terminò così il sacrificio [54].

C'era, è vero, il costume di allontanare corone e flauti in caso di lutto perchè, usati spesso in liete circostanze, erano simboli di gioia [55] ma del sacrificio degli abitanti di Paro non sono note le circostanze, e l'*aition* di lutto è una tarda interpretazione basata sul valore «gioia» delle corone e dei flauti.

Dando credito al racconto di morte lo si collegava con una regola cultuale che a Taso sembrava vietare il canto del *paian* per sostenere il carattere infero che le Charites avrebbero conservato in queste due isole [56]. C'è da dire però contro questa tesi che i modi del culto pario non sono chiaramente imputabili alla natura ctonia delle dee perchè non esiste una legge che in quella forma regoli i sacrifici a simili divinità, e che ad una attenta analisi non sussiste il divieto di cantare in loro onore il *paian*. All'ingresso del pritaneo di Taso su un bassorilievo erano raffigurati Apollon, una dea e le Nymphai e c'era scritto l'ordine di

---

[51] Plu. *Quaest. Graec.* 36 ι ἐλθεῖν ἥρω Διόνυσε
'Αλείων ἐς ναὸν
ἁγνὸν σὺν Χαρίτεσσιν
ἐν ναὸν
τῶι βοέωι ποδὶ δύον,
ἄξιε ταῦρε,
ἄξιε ταῦρε.

[52] Gp. 11, 4.

[53] Call. *Aet.* fr. 3 Pfeiffer .....κῶς ἄνις αὐλῶν
ῥέζειν καὶ στεφέων εὔαδε τῷ Παρίῳ

[54] Sch. Call. *Aet.* fr. 3–5 Pfeiffer; Apollod. 3, 15, 7: Μίνως δέ, ἀγγελθέντος αὐτῷ τοῦ θανάτου, θύων ἐν Πάρῳ ταῖς Χάρισι, τὸν μὲν στέφανον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς ἔρριψε καὶ τὸν αὐλὸν κατέσχε, τὴν δὲ θυσίαν οὐδὲν ἧττον ἐπετέλεσεν· ὅθεν ἔτι καὶ δεῦρο χωρὶς αὐλῶν καὶ στεφάνων ἐν Πάρῳ θύουσι ταῖς Χάρισι.

[55] Plu. *De tuenda sanitate* 132 F: ... ὁ δὲ Μίνως καὶ τὸν αὐλὸν ἀφεῖλε τῆς θυσίας καὶ τὸν στέφανον ὑπὸ λύπης· καίτοι λυπουμένην ψυχὴν ἴσμεν οὔθ' ὑπὸ στεφάνων οὐθ' ὑπ'αὐλῶν παθοῦσαν· J. Köchling, *De coronarum apud antiquos ui atque usu*, Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, v. XIV, Giessen, 1914, p. 18 sgg.

[56] L. Ziehen, in RE s.v. *Opfer*, c. 600 sgg.; O. Rubensohn, in RE s.v. *Paros*, c. 1845 sg.; J. Quasten, *Musik und Gesang in dem Kulten der heidnischen Antike und christlichen Frühzeit*, Münster, 1930, p. 7.

https://biblioteca-digitala.ro

sacrificare ad Apollon Nymphagetes e alle Nymphai animali di entrambi i sessi, ma non pecore, nè porcellini, e di non cantare il *paian*. Su un altro bassorilievo con Hermes, forse Hekate e le Charites, si leggeva il divieto di sacrificare alle Charites capre e porcellini [57]. Si tratta quindi di due leggi indipendenti scritte su pietre diverse, e lo dimostra il ripetuto divieto di sacrificare porcellini che non permette quindi di considerare sottinteso nella seconda legge il divieto del *paian* [58].

Scartato così il carattere infero e il lutto, la regola paria, di cui non conosciamo, purtroppo, la posizione nel calendario, potrebbe trovare ragione piuttosto in una festa di capodanno ad esprimere la volontà di contrapporsi alla norma vigente che voleva corone e flauti nei sacrifici e di reinstaurare le condizioni precedenti quest'ordine. L'uso cultuale è fondato infatti da un mito in cui Prometheus, al momento in cui venne liberato dagli dei, ricevette una corona in sostituzione dei vincoli ai quali era costretto dopo il ratto del fuoco [59]. Gli uomini, in quanto beneficiari del fuoco, sono corresponsabili del furto di Prometheus, e la corona che portano è anche per loro un segno di sottomissione agli dei che permette di vivere non più nella pena dei vincoli, ma nella felicità della liberazione. Non usare corone nel sacrificio significa allora comportarsi nei confronti degli dei come si sarebbe fatto, nel caso, prima di Prometheus, al tempo che l'*aition* indica come quello mitico di Minos [60], e la *charis* degli dei, diversa a quei tempi, trova confronto nei rapporti che nell'età dell'oro intercorrevano fra gli uomini [61].

Un culto in Arcadia

Lungo la strada tra Megalopoli e Messene, in Arcadia, Maniai e Ake erano due località contigue [62]. Maniai prendeva nome dalle dee che li se veneravano, ed erano identificate da Pausania con le Eumenides. Vicino al tempio, si chiamava « tomba del dito » un cumulo non grande di terra con sopra una pietra simile a un dito. In questo luogo, secondo la tradizione, Orestes divenuto folle dopo l'uccisione della madre si strappò via con i denti un dito della mano. Un altro tempio delle Eumenides era li vicino, ad Ake, che vuole dire « Cure », dove Orestes guarì. Malattia e salute vennero dalle dee che gli apparvero dapprima in vesti nere, quando lo resero folle; poi, dopo che si strappò via il dito, si mostrarono a lui di nuovo in vesti bianche e lo guarirono. Orestes sacrificò perciò in modo

---

[57] IG XII 8, 358 (490—480 a. C.):

A) Νύμφηισιν κ"Απόλλωνι Νυμφηγέται θῆλυ καὶ ἄρσην ἂμ βόληι προσέρδεν, οἷν οὐ θέμις οὐδὲ χοῖρον οὐ παιωνίζεται·

B) Χάρισιν αἶγα οὐ θέμις οὐδὲ χοῖρον· Cfr. F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques*, Paris, 1969 n. 114; J. Pouilloux, *Études Thasiennes*, v. III Paris 1954, p. 340 sgg.

[58] H. Seyrig, BCH (51) 1927, p. 179 sgg. Pur riconoscendo indipendenti le due leggi per questo motivo e per la corona che una Charis ha in mano nel bassorilievo, non rinuncia però a considerare probabile l'assenza del *paian* per le dee.

[59] A. Brelich, in *Hommages à M. Delcourt*, Bruxelles, 1970, p. 234—242.

[60] Cfr. per il divieto della corona negli Hyakinthia, festa di capodanno, A. Brelich, *Paides e Parthenoi*, Roma, 1969, p. 143 sgg.

[61] Vedi StCl, XVIII, p. 7.

[62] Paus. 8, 34, 1 sgg.

https://biblioteca-digitala.ro

diverso alle Erinyes e alle Eumenides. Gli abitanti del luogo al tempo di Pausania usavano unire nel sacrificio le Charites alle Eumenides [63].

Prima di tutto c'è da dire che le Charites unite qui alle Eumenides con queste si contrappongono alle Erinyes. E' un fatto questo che trova confronto a Colono nella *charis* che nel bosco delle Eumenides proveniva dal morto Oidipus [64], e in Eubea, dove tardi, nel 2° secolo d.C., ma per una tradizione che sembra antica, Charis e Hygieia offrivano doni di ogni tipo a chi avesse onorato una pietra di confine e a loro si contrapponevano le Erinyes per la punizione dei sacrileghi [65]. L'elemento, poi, che rese i luoghi di Maniai e Ake sacri alle Erinyes e alle Eumenides e li mise in relazione con la vicenda di Orestes, è certo la presenza della « tomba del dito ». La pietra sul cumulo di terra divenne infatti pietra di purificazione come quella di Gythion di Trezene e come l'*omphalos* delfico [66]. Nel mito arcadico la pietra rappresenta il dito di Orestes strappando via il quale egli fece un sacrificio di purificazione e si liberò dalla malattia concentrata in quella parte del corpo [67]. La pietra, per il rapporto già visto in Orcomeno con le Charites, potrebbe essere l'elemento che coinvolse anche le Charites nel culto di questi luoghi, ma l'origine delfica del mito d'Arcadia [68] avvia ad una spiegazione che è più consona anche alla notizia di Pausania che non Orestes, ai suoi tempi, ma gli abitanti di quel luogo, poi, univano nel sacrificio le Charites alle Eumenides.

Eschilo infatti narrando il mito delfico della purificazione di Orestes confronta l'eroe con Ixion, personaggio « senza Charites » famoso per avere mancato di riconoscenza anche verso Zeus, che lo aveva purificato dell'omicidio di un parente [69]. Avvicinandolo ad un personaggio opposto nel comportamento Eschilo sottolineava in Orestes la figura tradizionale del supplice perfetto che dopo la purificazione è riconoscente ad Apollon e ne esegue gli ordini. Secondo il modello delfico, anche in Arcadia Orestes mostra di sapere esprimere la sua riconoscenza offrendo, dopo la purificazione, un sacrificio alle Eumenides e si pensa allora che, in ricordo di questa gratitudine, gli abitanti di quel luogo unissero nel sacrificio le Charites alle Eumenides.

Conclusione

Attraverso lo studio dei culti si ha un'idea della realtà che le dee rappresentavano per i Greci. Le Charites mostrano di essere venerate non esclusivamente come dee della vegetazione, ma anche e specialmente

---

[63] Paus. 8, 34, 3: ... καὶ οὕτω ταῖς μὲν ἐνήγισεν ἀποτρέπων τὸ μήνιμα αὐτῶν, ταῖς δὲ ἔθυσε ταῖς λευκαῖς· ὁμοῦ δὲ αὐταῖς καὶ Χάρισι θύειν νομίζουσι.

[64] Vedi p. 18.

[65] W. Dittenberg, SIG³, Leipzig, 1920, v. 3 n. 1240; per la relazione Charis—Hygieia cfr. Ariphron in Ath. 15, 702 a-b: IG IV², 132, 9.

[66] Paus, 3, 22, 1; 2, 31, 4; A. *Eu.* 40 sgg., 164 sgg. e *passim*.

[67] J.G. Frazer, *Pausanias's Description of Greece*, London, 1898 v. 4° p. 354 sg.; idem, *The Fear of the Dead*, London, 1936, v. 3° p. 140 sg.

[68] J. Defradas, *Les thèmes de la propagande delphique*, Paris, 1954, p. 166 sg.

[69] A. *Eu.* 441: ... σεμνὸς προσίκτωρ ἐν τρόποις Ἰξίονος.
A. *Eu.* 717 sg.: Απ. ἦ καὶ πατήρ τι σφάλλεται βουλευμάτων
προτοκτόνοισι προστροπαῖς Ἰξίονος;
per il mito di Ixion vedi StCl, XVIII, p. 9; il significato di questo confronto è trattato più ampiamente da M. Rocchi, Živa Antika (24) 1974, pp. 117—120.

https://biblioteca-digitala.ro

per l'interesse che avevano per gli uomini, la loro crescita e la vita delle loro comunità, manifestando così di essere Nymphai e Charites allo stresso tempo, secondo il valore che a questo nome, allora, si riconosceva.

Ciò appare ad Orcomeno dove sono le Nymphai che presiedono allo scorrere via delle acque e fondano così il dominio di quella città che vantava di ricevere innumerevoli tributi e dove agli ideali che le dee rappresentano, si conformano con Eteokles tuttii personaggi che nella storia leggendaria, incarnano i valori positivi di quel luogo.

A Sparta dove, oltre che essere in rapporto con la liberazione delle acque alluvionali, che permisero la nascita della città, le Charites, unite alle divinità che presiedevano alle iniziazioni, si mostrano interessate alla vita della comunità umana, in un ruolo che è evidentissimo in tutta la loro storia ateniese. Anche i culti infine di Paro, Taso e d'Arcadia che sembravano testimoniare una originaria natura infera e pericolosa delle Charites, riesaminati si avvicinano agli altri mostrandosi indirizzati a divinità che curano i rapporti tra gli uomini e tra questi e gli dei e che dal mondo sotterraneo portano su verso la luce ogni bene.

https://biblioteca-digitala.ro

CÎTEVA ASPECTE ALE TEORIEI LINGVISTICE A ADEVĂRULUI LA ARISTOTEL ȘI STOICI

DE

ANA FELICIA ȘTEF

1. Prin teoria lingvistică a adevărului înțelegem ansamblul ideilor menite să dezbată și să găsească un răspuns în problema, pe cît de veche pe atît de actuală, dacă instrumentul nostru de comunicare, limba, poate să transmită informații corecte despre lumea înconjurătoare. « Adevărul », în filozofia limbajului, constituie unul din conceptele de bază ale semioticii moderne. Dar multe din ideile exprimate azi își au germenii în filozofia greacă, în special la Aristotel și la stoici. Teoriile lingvistice moderne, la rîndul lor, oferă o perspectivă nouă din care pot fi privite afirmațiile anticilor. De aceea am socotit că tema, privită din această perspectivă, merită osteneala unei examinări.

Deoarece textele antice transmise permit gruparea ideilor în jurul a trei categorii lingvistico-logice, este vorba de nume, verb și propoziție, urmăm și noi această ordine.

2.1. «Numele — în concepția aristotelică — desemnează existența independentă, substanța »[1], adică obiectele lumii înconjurătoare, care se află independente de limbă. Prin urmare, obiectul comunicării prin limbă este de cele mai multe ori realitatea extralingvistică, sau, în termeni moderni, referentul [2]. « Prin nume — spune Aristotel în altă parte — înțelegem vocea (φωνή) care are un înțeles prin convenție, fără raportare la timp, și din care nici o parte nu are înțeles scoasă din întreg. Înțeles prin convenție s-a introdus pentru că nimic nu constituie de la natură un nume, ci devine așa numai cînd ajunge *un simbol*; într-adevăr, sunetele nearticulate, așa cum produc animalele, au un înțeles, dar nici unul din ele nu constituie un nume »[3]. Ammonius, în *Comentariile*[4] sale asupra tratatului aristotelic *Despre interpretare*, arată că termenii « de la natură » și « prin convenție » au în acest pasaj o accepțiune specială : numele sînt prin convenție, în sensul că ele apar odată cu prima creație și instituire de cuvinte, că ele nu sînt copii naturale ale obiectelor desemnate, ci simboluri sau semne ale acestora. Din definiția de mai sus reiese că numele are o formă

---

[1] *Organon*, I *Categorii*, 5, trad. rom. M. Florian, București, 1963.

[2] G. Frege, *Sens și semnificație*, în *Materialismul dialectic și științele naturii*, vol. XI « Logică și filozofie », București, 1966, p. 58, folosește în aceasta accepțiune *temenul « semnificație »*: «Semnificația unui nume propriu este însuși obiectul pe care-l desemnează cu ajutorul său ».

[3] *Organon*, I, *Despre interpretare*, 2, 16 a.

[4] *Comentarii la tratatul Despre interpretare al lui Aristotel*, trad. rom. C. Noica, București, 1971, p. 74—75.

https://biblioteca-digitala.ro

sonoră (φωνή) şi un înţeles, care, la Aristotel, este un fel de πάθημα ἐν τῇ ψυχῇ «o suferinţă în suflet», o reflectare, o schimbare interioară cauzată de obiectul real. Numele este, deci, un semn sau simbol al obiectului gîndit. Prin aceasta, numele se desoebeşte de orice proferare de sunete din partea animalelor, chiar dacă şi acele sunete au un oarecare sens, cum ar fi satisfacţia, nemulţumirea, frica, furia etc. pe care le exprimă fără însă a le denumi.

Raportul dintre φωνή şi πάθημα este liber sau arbitrar, dovadă numele diferite pe neamuri şi popoare date aceloraşi obiecte[5]. Numele, deci, simbolizează obiectul prin sensul său, sau, cu alte cuvinte, raportul nume-obiect este indirect, prin intermediul sensului. În problema adevărului care ne preocupă, în concepţia lui Aristotel, după cum precizează E. Coseriu[6], orice nume este bun, el nu are legătură cu adevărul şi falsul, pentru că limba ca atare nu este determinată logic şi este primară în raport cu gîndirea raţională. Totuşi Aristotel afirmă, în lucrarea *Despre suflet*, III, 6, că noţiunile naturilor simple sînt totdeauna adevărate, niciodată false.

2.2. Stoicii aprofundează problema şi elaborează o teorie a semnului lingvistic care precede cu două milenii teoriile moderne, fără să fie, credem, mai prejos. Înşişi termenii *signifié ~ signifiant*, răspîndiţi de F. de Saussure[7], constituie o creaţie a stoicilor, se pare. Iată această teorie: «Trei lucruri se leagă între ele: τὸ σημαινόμενον "semnificatul", τὸ σημαῖνον "semnificantul" şi τὸ τυγχάνον "referentul" sau obiectul, dintre care τὸ σημαῖνον "semnificantul" este φωνή "vocea" (sau complexul sonor), de exemplu *Dion*, τὸ σημαινόμενον "semnificatul" este însuşi lucrul scos în evidenţă de sunet şi care, existînd în mintea noastră, e perceput de ea, dar străinii nu-l înţeleg, chiar dacă aud sunetele; obiectul este ceea ce este aşezat în afară [a limbii], ca de exemplu însuşi Dion. Dintre acestea, două sînt corpuri, aşa sînt complexul de sunete (φωνή) şi obiectul (τὸ τυγχάνον), unul este non corporal, ca obiectul desemnat şi exprimat (τὸ σημαινόμενον καὶ λεκτόν) *care este adevărat sau fals*»[8]. Reprezentate grafic, relaţiile semnalate aici de stoici se pretează foarte bine triunghiului unor semioticieni de seamă ca C. K. Ogden şi I. A. Richards[9].

Raportul φωνή «sunet» τὸ σημαινόμενον «sens» se realizează în sfera limbajului; el este, deci, un act de limbaj. «A vorbi înseamnă, după cum spun înşişi stoicii, a reda sunete care conţin sensul obiectului gîndit»[10]. Acest «obiect gîndit» este o imagine a obiectului real proiec-

[5] Aristotel, *Istoria animalelor*, IV, 9, «Arbitrar» adică «prin convenţie», ceea ce la Aristotel înseamnă «fixat prin tradiţie».

[6] *Geschichte der Sprachwissenschaft von der Antike bis zur Gegenwart*, Teil 1, Tübingen, 1969.

[7] *Cours de linguistique générale*, Paris, 1960, p. 97—99.

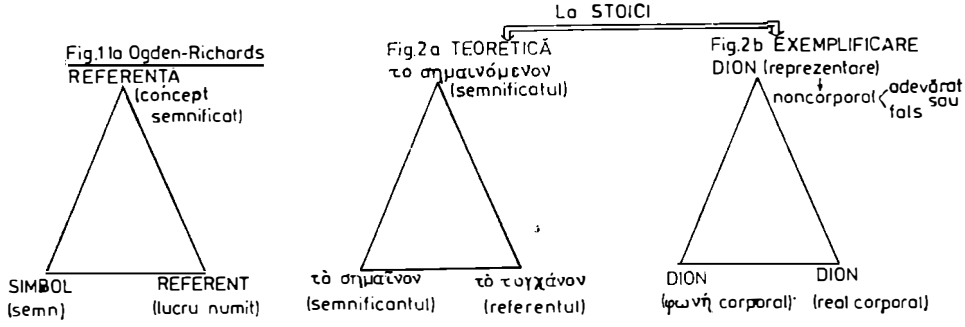
[8] I. Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta* (SVF), 3 vol., Lipsiae, 1903—1905, II, 166, Sextus, *Aduersus mathematicos*, VIII, 11. Tema am atins-o, fără să ne preocupe unghiul de vedere care face obiectul prezentului studiu, cu ani în urmă, în articolul *Probleme de limbă şi gîndire la filozofii stoici*, Limbă şi literatură, II, 1956, p. 319—332.

[9] *The Meaning of Meaning*, Londra, 1923.

[10] SVF II, 167, Sextus, *Aduersus mathematicos*, VIII, 80.

https://biblioteca-digitala.ro

tată în mintea noastră. Proiectarea sau reflectarea obiectului se cheamă la stoici reprezentare, care nu coincide cu obiectul reprezentat. «Există o diferenţă — spun ei — între reprezentare şi obiectul reprezentat. Acesta din urmă este o aparenţă în minte, aşa cum se întîmplă în somn, în timp ce

reprezentarea este actul de imprimare în suflet, adică o schimbare ἀλλοίωσις, aşa cum arată Chrysipp în cartea a doua a lucrării sale *Despre suflet*»[11]. Cu alte cuvinte «obiectul reprezentat» este «imaginea lui», este conceptul semnificat, pe cînd reprezentarea este un act psihic «de imprimare», «de schimbare», provocată de obiectul real în mintea noastră, este acel πάθημα aristotelic. Cum, în ultima instanţă, această «imprimare» nu se poate realiza în afara limbajului, reprezentarea coincide — credem — cu ceea ce J. Searl înţelege prin *reference*. Dacă referentul — nume ce corespunde exact termenului grec τὸ τυγχάνον — este un obiect perceptibil senzorial, *reference* este, după J.R. Searl[12], un act de limbaj realizat prin folosirea numelui de către vorbitori. Reprezentarea, la stoici, este tot un act de limbaj, deoarece ea imprimă în suflet semnificatul lingvistic *Dion* care trimite la referentul perceptual *Dion* real. În afară de aceasta, atît folosirea numelui de către indivizii vorbitori cît şi actul reprezentării implică elemente subiective. Şi într-un caz şi în celălalt, pe lîngă sensul obiectiv al cuvintelor, fiecare vorbitor adaugă o anumită coloratură sau claritate, combină anumite sentimente, care nu sînt de natură obiectivă[13].

Din teoria stoică a semnului lingvistic mai reiese că semnificantul sau complexul de sunete este corporal, deci material; corporal este şi obiectul sau referentul. Ca atare, ele nu implică atributele de adevăr sau fals, ele doar există. Singur semnificatul, noncorporal sau imaterial, poate fi adevărat sau fals. Pentru clarificarea acestei afirmaţii, atenţia stoicilor se concentrează asupra semnificatului sau a «obiectului reprezentat sau gîndit» şi asupra actului de «imprimare în suflet». «Reprezentarea — spun ei — e înţeleasă ca aceea a obiectului real, care concordă cu acest obiect şi a fost întipărită, imprimată şi presată, în felul unei peceţi, pe su-

[11] Citată de Diogenes Laertios, *Vieţile filozofilor*, VII, 50, trad. rom. C.I. Balmuş, comentariu A. Frenkian, Bucureşti, 1963.
[12] *Les actes de langage*. Essai de philosophie du langage. Paris, 1972, p. 64—67.
[13] Vezi G. Frege, *op. cit.*, p. 57—58.

https://biblioteca-digitala.ro

flet, cum nu s-ar fi putut întîmpla dacă ar fi venit de la un obiect nereal »[14]. Şi, în altă parte : « Reprezentarea este o imprimare în suflet : numele ei este foarte potrivit împrumutat de la imprimarea făcută de pecetea unui inel pe ceară »[15]. După stoici, există două feluri de reprezentări, comprehensivă şi incomprehensivă. « Comprehensivă » numesc ei reprezentarea care este criteriul de judecată a adevărului lucrurilor şi este produsă de un obiect real, fiind imprimată şi întipărită în conformitate cu acel obiect. Cea necomprehensivă e reprezentarea care nu provine de la un obiect real sau provine de la un obiect real, dar nu în conformitate cu acest obiect[16]. Prin urmare, singur semnificatul, care este imaterial, poate fi adevărat sau fals, pentru că numai el conţine elemente subiective. Criteriul de judecare a adevărului, la stoici, este reprezentarea comprehensivă[17]. Dacă reprezentarea este conformă cu obiectul real, semnificatul este adevărat, corect, exact şi, împreună cu el, şi numele care îl desemnează; dacă nu e conformă cu obiectul, semnificatul şi, prin el, şi numele, va fi fals. False sînt şi semnificatele şi, cu ele, numele, care sînt realizate prin reprezentări necomprehensive; acestea nu provin de la obiecte reale ci doar par a proveni de la obiecte reale[18], cum sînt de pildă Himera, Cerberul, Charon, Cîmpiile Elysee etc. Semioticienii moderni[19] numesc exemplele de acest fel « nume şi grupuri nominale nereferenţiale », deci care nu au referent sau obiect real în lumea înconjurătoare.

3.1. « Verbul sau predicatul, în definiţia aristotelică, este o alcătuire de sunete cu înţeles, cu referire la timp, ale cărei părţi n-au înţeles prin ele însele, la fel ca la nume. Căci *om* şi *alb* nu arată şi timpul, dar în *merge*, sau *a mers*, la înţeles se adaugă şi indicaţia timpului, prezent la unul, trecut la altul »[20]. Pe lîngă această definiţie lexicală şi morfologică, Aristotel mai oferă una sintactică. « Un verb este totdeauna un semn a ceva spus despre altceva, adică ceva care aparţine unui subiect sau este conţinut într-un subiect »[21]. Aceasta este marea descoperire a logicei lui Aristotel : « raportul specific dintre subiect şi predicat : predicatul este atributul subiectului », precizează M. Florian[22]. Verbul, la fel ca numele, nu pune problema adevărului, deoarece « numele şi verbul sînt numai simple expresii, întrucît, prin simpla lor pronunţare, nu-i posibil să formăm o enunţare, fie că este un răspuns la o întrebare, fie că este o vorbire spontană »[23].

3.2. Predicatul, şi în concepţia stoică, este un atribut al subiectului, care primeşte, la aceşti filozofi, o precizare în plus : « După adepţii lui Apollodoros, predicatul este ceea ce se spune despre ceva, cu alte cuvinte,

---

[14] Diogenes Laertios, VII, 50.
[15] Diogenes Laertios, VII, 45—46.
[16] Idem, *ibidem*.
[17] Diogenes Laertos, VII, 49 şi 54, unde se citează în problemă Chrysipp, *Fizica*, XII, Antipatros şi Apollodoros.
[18] Diogenes Laertios, VII, 51.
[19] J. Searl, *op. cit.*, p. 64, vezi M. Tuţescu, *Précis de sémantique française*. Bucureşti, 1974, p. 30.
[20] *Poetica*, 20, 1457 a.
[21] *Despre interpretare*, 3, 16 b.
[22] Introducere la Aristotel, *Organon*, Bucureşti, 1957, p. 54.
[23] *Despre interpretare*, 5. 17 a.

https://biblioteca-digitala.ro

un lucru legat de unul sau mai multe subiecte; sau mai poate fi definit ca un exprimabil eliptic care urmează să fie unit cu un subiect în cazul nominativ ca să dea o judecată »[24].

Definirea predicatului ca un « exprimabil eliptic » corespunde termenului « semn syncategorematic » propus de Willard Van Orman Quine[25] pentru predicat ca semn lingvistic lipsit de sens autonom. În acelaşi context de idei, P. Gochet[26] precizează că predicatele sînt syncategorematice în ceea ce priveşte referinţa; ele au sens, dar nu au referinţă decît în frază, păreri susţinute şi de filozofii antici, aşa cum reiese din paragrafele ce urmează.

4.1. Propoziţia ridică problema unui alt concept de adevăr, acela desemnat în lingvistica modernă prin termenul adevărul logicului[27]. Obiectul comunicării prin limbă, aşa cum am precizat anterior, este, de cele mai multe ori, dar nu întotdeauna, realitatea extralingvistică. Uneori acest obiect este realitatea intralingvistică. La această constatare au ajuns şi filozofii antichităţii.

« Cuvintele — spune Aristotel — sînt sau legate sau nelegate. Exemple pentru cele legate sînt expresiile : *omul aleargă*, *omul învinge*, iar pentru cele nelegate : *om*, *bou*, *aleargă*, *învinge* »[28]. Cuvintele izolate, aşa cum s-a mai arătat, sînt indiferente în privinţa adevărului. « Numele şi verbele — precizează Aristotel —, dacă nu li se adaugă nimic, nu sînt nici unite nici separate, ca nişte noţiuni, astfel *om* şi *alb*, ca termeni izolaţi, nu sînt nici adevăraţi nici falşi. De pildă, luaţi cuvîntul *cerb*. El are desigur un înţeles, dar acesta nu poate fi nici adevărat nici fals, dacă nu i s-a adăugat că *el este* ori *nu este* fie în general, fie într-un anumit timp »[29], adică dacă nu intră în structura sintactică a propoziţiei. Din citatul de mai sus reiese că adevărul şi falsul este condiţionat de afirmaţia şi negaţia unui predicat despre un subiect. « Afirmaţia — spune Aristotel — este enunţarea că ceva aparţine la altceva; o negaţie este enunţarea că ceva nu aparţine la altceva »[30]. Partea enunţului căreia i se afirmă sau neagă apartenenţa a ceva este numele-subiect, iar partea care afirmă sau neagă subiectului o anumită apartenenţă este predicatul. De aci, după Aristotel, o propoziţie este adevărată, dacă predicatul corespunde sau aparţine subiectului sau dacă predicatul nu spune altceva decît subiectul[31]. În concepţia aristotelică, problema justeţei numelui e fără sens. Numai relaţia S + P, care conţine o analiză (διαίρεσις) şi o sinteză (σύνθεσις), poate fi adevărată sau falsă. În mod asemănător, R. Carnap[32] susţine că o propoziţie formată dintr-un predicat şi o constantă individuală este adevărată dacă şi numai dacă individul la care se referă constanta individuală posedă proprietatea desemnată de predicat. Există însă şi păreri opuse. G. Frege, de pildă,

---

[24] Diogenes Laertios, VII, 64.
[25] *From a Logical Point of View*, New York, 1961.
[26] *Esquisse d'une théorie nominaliste de la proposition*, Paris, 1972, p. 159.
[27] Vezi M. Tuţescu, *Précis de sémnatique française*, p. 33.
[28] *Categorii*, 2, 1, a.
[29] *Despre interpretare*. 1, 16 a.
[30] *Despre interpretare*, 6, 17 a.
[31] *Metafizica*, 1030 b.
[32] *Semnificaţie şi necesitate*, Cluj, 1972. p. 43.

https://biblioteca-digitala.ro

combate această teză aristotelică, adoptată, dealtfel, în multe cazuri de lingvistica modernă. «Există tentaţia — spune Frege — ca relaţia gîndului faţă de adevăr să nu fie privită ca relaţie a sensului faţă de semnificaţie (obiect), ci ca relaţie a subiectului faţă de predicat. Dar prin conectarea subiectului şi a predicatului se ajunge numai la un gînd, nu se ajunge niciodată de la un sens la semnificaţia lui, nici de la un gînd la valoarea sa de adevăr. Mişcarea se desfăşoară pe aceeaşi treaptă, nu de la o treaptă la treapta următoare» [33]. Obiecţia nu ni se pare satisfăcătoare. Aşa după cum, în cazul numelui problema adevărului şi a falsului o ridică numai semnificatul, pentru că numai el conţine elemente subiective, tot astfel — credem — în cadrul propoziţiei, conectarea predicatului cu subiectul, făcută de vorbitor, conţinînd elemente subiective, creează pricini de inadvertenţe faţă de faptele reale, pe care vrea să le exprime propoziţia respectivă. Bineînţeles că şi în cazul propoziţiei, ca în cazul numelui, transcensiunea de la sens la semnificaţie, de la semnificat la realitatea obiectivă, este în ultimă instanţă unicul verificator al adevărului propoziţiei.

Mergînd mai departe în problema adevărului, Aristotel susţine că numai relaţia S + P din λόγος ἀποφαντικός din «propoziţia enunţiativă», pune problema adevărului şi a falsului, pentru că numai ea conţine afirmaţia şi negaţia. «Orice propoziţie — spune Aristotel — are un înţeles, totuşi nu orice propoziţie este o enunţiativă, ci numai aceea care este adevărată sau falsă. Astfel o rugăminte este o propoziţie, dar ea nu este nici adevărată nici falsă» [34]. Deci adevărul şi falsul rezidă în relaţia dintre subiectul şi predicatul unei enunţiative, pentru că numai ea exprimă o judecată. «Prima clasă de propoziţie enunţiativă este simpla afirmaţie — continuă Aristotel — , iar a doua, simpla negaţie» [35].

Acest principiu al terţiului exclus este formulat limpede prima oară de Aristotel. Cu toate acestea, el a înţeles că toate categoriile logice pe care le-a creat sînt valabile numai în ipostaza statică a lucrurilor; situaţia se schimbă însă cînd lucrurile sînt examinate în devenirea lor. «Cînd... propoziţiile se referă la universal, spune Aristotel, dar nu sînt luate universal, nu totdeauna una este adevărată şi cealaltă falsă. Căci este posibil a stabili în acelaşi timp ca adevărat că omul este alb şi că nu este alb, că este frumos şi că nu este frumos. Dacă un om este urît, el este contrariul frumosului, dar cînd devine frumos, el încă nu este frumos» [36].

Principiul bivalenţei stabilit de Aristotel este valabil, potrivit propriilor sale afirmaţii, pentru prezent şi trecut, nu însă şi pentru viitor. În viitor nu se poate preciza cu necesitate dacă un lucru va fi sau nu va fi, pentru că intervine, printre altele, şi liberul arbitru al omului. «Orice în lume este necesar sau să fie, sau să nu fie, în prezent sau în viitor, dar nu este totdeauna necesar a susţine care dintre aceste alternative se va realiza. Este necesar ca o luptă navală sau să aibă loc, sau să nu aibă loc mîine, dar nu este necesar ca ea să aibă loc mîine şi nici nu este necesar ca ea să nu aibă loc mîine. Necesar este însă ca ea să aibă loc sau să nu aibă loc» [37].

---

[33] *Op. cit.*, p. 63.
[34] *Despre interpretare*, 4, 17 a.
[35] Idem, *ibidem*.
[36] *Organon* I. *Despre interpretare*, 7, 17 b.
[37] Idem, *ibidem*, 9, 19 a.

https://biblioteca-digitala.ro

Cu alte cuvinte, în viitor necesară este numai alternativa să fie sau să nu fie. Limba, care reflectă realitatea, redă alternativa prin disjuncţie. Aristotel spune : « Întrucît propoziţiile adevărate corespund lucrurilor, este evident ca atunci cînd în lucruri există o alternativă reală şi o posibilitate în direcţii contrare şi propoziţiile contradictorii corespunzătoare să se comporte la fel » [38].

Pornind de la aceste afirmaţii ale lui Aristotel, J. Lukasiewicz încearcă să depăşească principiul bivalenţei prin următorul raţionament : « Pot să accept, fără a mă împotrivi, că prezenţa mea la Varşovia, de pildă, în amiaza zilei de 21 decembrie, nu-i azi decisă nici în sens pozitiv, nici în sens negativ. E deci posibil, dar nu necesar, ca în acel moment să fiu prezent la Varşovia. Pornind de la această premisă, propoziţia „voi fi la Varşovia în amiaza zilei de 21 decembrie a anului viitor" nu-i azi nici adevărată, nici falsă. Dacă ar fi azi adevărată, atunci prezenţa mea viitoare la Varşovia ar fi necesară, ceea ce contravine premisei ; dacă ea ar fi astăzi falsă, atunci prezenţa mea viitoare la Varşovia ar fi imposibilă, ceea ce contravine premisei. Propoziţia în cauză nu este deci astăzi nici adevărată, nici falsă, de aceea trebuie să aibă un fel de a treia valoare... „posibilul", care apare alături de fals şi de adevărat ca cea de-a treia valoare. Acestui raţionament îşi datorează apariţia sistemul de calcul propoziţional trivalent » [39].

4.2. Stoicii, consideraţi adevăraţii intemeietori ai sintaxei propoziţiei, au aprofundat şi teoria adevărului logicului. Pornind de la punctul elucidat că un nume poate fi adevărat numai dacă semnificatul sau exprimabilul desemnat corespunde obiectului, ei dezvoltă, în aceeaşi ordine de idei, doctrina despre exprimabilele complete (λεκτὰ αὐτοτελῆ), cum sînt judecăţile (ἀξιώματα) şi silogismele (συλλογισμοί) [40]. « Dintre exprimabile, stoicii spun că unele sînt complete în ele însele şi altele eliptice. Sînt eliptice acelea a căror enunţare nu-i terminată, de exemplu „scrie", căci întrebăm : „Cine ?", pe cînd, în acelea care sînt complete, enunţarea este terminată, ca de pildă : „Socrate scrie" [41] ». Dintre numeroasele feluri de propoziţii ca ἀξίωμα « enunţiativă », ἐρώτημα « interogativă », πύσμα « informativă », προστατικόν « imperativă », ὁρκικόν « de jurămînt », ἀπευκτικόν « optativă », ὑποθετικόν « ipotetică », προσαγορευτικόν « de adresare », singură enunţiativa constă dintr-o afirmaţie sau negaţie şi numai ea poate fi adevărată sau falsă. « Întrebările, chestionările şi cele asemănătoare cu acestea nu sînt nici adevărate, nici false, pe cînd judecăţile propriu-zise sînt totdeauna sau adevărate sau false » [42].

În acelaşi fel, G. Frege afirmă că « o rugăminte, o poruncă, nu sînt de fapt gînduri (înţelegem prin gînd nu activitatea subiectivă a gîndirii, ci conţinutul ei obiectiv, proprietate comună mai multor oameni), dar

---

[38] Idem, *ibidem*.

[39] *Observaţii filozofice privind sistemele polivalente de calcul propoziţional*, în *Materialismul dialectic şi ştiinţele naturii*, XI, Bucureşti, 1966, p. 308.

[40] Diogenes Laertios, VII, 63.

[41] Idem, *ibidem*.

[42] Diogenes Laertios, VII, 68.

https://biblioteca-digitala.ro

stau pe aceeaşi treaptă cu gîndurile.... Semnificaţia unei asemenea propoziţii nu e deci o valoare de adevăr, ci o poruncă, o rugăminte, sau aşa ceva »[43]. După stoici, judecata (sau propoziţia enunţiativă) e ceea ce este adevărat sau fals sau un lucru complet în sine, care poate fi afirmat sau negat, cum spune Chrysipp în ale sale *Definiţii dialectice*: « O judecată e ceea ce poate fi negat sau afirmat pentru sine, de exemplu: *E ziuă* sau *Dion se plimbă* »[44]. Şi puţin mai departe: « Judecata (sau enunţiativa) este ceea ce exprimăm în vorbire şi este o enunţare falsă sau adevărată »[45], pentru că — apare lămurirea la G. Frege[46] — « O judecată nu prezintă pentru mine o simplă concepere a unui gînd, ci recunoaşterea adevărului lui ». Or recunoaşterea este un act subiectiv care implică ideea de adevăr şi fals, în vreme ce porunca, rugămintea etc. nu conţine o astfel de recunoaştere, de unde ele nu pun problema adevărului şi a falsului.

Pînă aici, opiniile stoicilor corespund afirmaţiilor lui Aristotel. Ei merg însă mai departe în teoria ce ne preocupă, căutînd punctul de reper sau criteriul adevărului logic. « O propoziţie verosimilă este aceea care are mai multe şanse de a fi adevărată, de exemplu „Voi fi în viaţă mîine" »[47]. Adevărul acestei propoziţii poate fi verificat cu realitatea extralingvistică. B. Russel spune că un enunţ este adevărat în virtutea existenţei verificatorului său în realitatea obiectivă[48], iar W.V. O. Quine afirmă că a predica adevărul înseamnă o transcensiune a frazei pentru a atinge realul[49]. Dezvoltînd în continuare teoria adevărului, stoicii elaborează un procedeu de determinare a adevărului în cazul frazei, redat printr-un silogism ipotetic. Spre exemplificare, ei dau raţionamentul:

« Dacă-i ziuă, e lumină;
dar e ziuă; de aceea e lumină ».

Forma prescurtată a acestui raţionament sună astfel: « Dacă-i primul, atunci este şi al doilea, or primul este, deci este şi al doilea »[50]. Sau alt exemplu oferit de stoici:

« Dacă Platon trăieşte, el respiră,

or, primul este adevărat, de aceea şi al doilea este adevărat », ceea ce, concis, e formulat de ei astfel: « Dacă primul, atunci şi al doilea »[51]. Semiotica modernă ne face să înţelegem marea însemnătate a acestui procedeu de determinare a adevărului în cazul propoziţiilor şi al frazelor. A. Tarski[52], care a elaborat cea mai importantă teorie a adevărului, bazată pe corespondenţa ce există între propoziţii şi fapte, a creat conceptul de satisfacţie: « O frază este adevărată dacă şi numai dacă ea este satisfăcută

[43] *Op. cit.*, p. 67.
[44] Diogenes Laertios, VII, 65.
[45] Diogenes Laertios, VII, 66.
[46] *Op. cit.*, p. 63 nota.
[47] Diogenes Laertios, VII, 76.
[48] Vezi M. Tuţescu, *Précis de sémantique*, p. 31.
[49] *Philosophy of Logic*, Prentice-Hall, 1970, p. 12.
[50] Diogenes Laertios, VII, 76.
[51] Diogenes Laertios, VII, 77.
[52] În mai multe lucrări ca: *The Concept of Truth in Formalized Languages* (1933), reluat în *Logic, Semantics, Mathematics*, Oxford, 1956.

https://biblioteca-digitala.ro

de toate obiectele, şi falsă, altminteri »[53]. Folosind exemplificarea autorului propoziţia *Ioan şi Petru sînt fraţi* (k) este adevărată, dacă şi numai dacă Ioan şi Petru satisfac proprietatea de a fi fraţi (p). Formula elaborată este un raţionament ipotetic asemănător cu cel stoic, doar cu o inversare a ordinei propoziţiilor : « k este adevărat dacă şi numai dacă este şi p ». Redînd după această formulă raţionamentul stoic *Platon respiră dacă şi numai dacă el trăieşte*, observăm cît de asemănătoare sînt cele două teorii. Teoria adevărului logicului relevă şi un alt aspect al problemei. Se ştie că oamenii pot exprima şi idei false despre realitate. Cum se poate verifica în acest caz adevărul ? Semiotica modernă face din nou apel, în acest caz, la conceptul de referinţă. În paragrafele anterioare s-a văzut că numai numele-subiect [54] are o referinţă propriu-zisă. Predicatul nu are referinţă decît în contextul unei propoziţii sau fraze. Semioticienii moderni se întreabă, în consecinţă, care este referinţa frazei ? Sînt indivizii şi clasele de indivizi despre care vorbeşte fraza. Rezultă că referinţa frazei este intralingvistică şi numai indirect extralingvistică. Reluînd exemplul stoic *Dacă Platon trăieşte, el respiră*, observăm că subiectul propoziţiei a doua, « el », nu trimite direct la realitatea extralingvistică, la Platon, individ real, ci la « Platon care trăieşte » din prima propoziţie, iar adevărul propoziţiei a doua decurge din adevărul primei propoziţii. Dar dacă referentul unei fraze este individul sau clasele de indivizi despre care se vorbeşte în frază, rezultă că propoziţiile adevărate au aceeaşi referinţă ca cele false. P. Gochet [55] vorbeşte în acest caz de « invarianţa referinţei cu privire la valoarea adevărului ». De exemplu : propoziţia *Dion se plimbă* are aceeaşi referinţă ca propoziţia contrară *Dion nu se plimbă* şi anume « Dion real », dar numai una exprimă adevărul. Care anume ? Prima este adevărată, dacă şi numai dacă a doua e falsă, şi invers. Referinţa frazei va fi astfel referinţa numelor sale, iar adevărul unei fraze decurge din negarea contrarei sale.

Stoicii au dezbătut şi această problemă şi ingeniozitatea rezolvării ei se constată în rîndurile ce urmează, « Între propoziţii există unele care sînt opuse una alteia în privinţa adevărului şi a falsităţii, dintre care una este negarea celeilalte, ca, de exemplu, propoziţiile : *Este zi* şi *Nu este zi*. De aceea, o frază ipotetică este adevărată cînd opusul propoziţiei terminale este incompatibil cu propoziţia iniţială, de exemplu : *Dacă-i zi, e lumină*. Această frază este adevărată, căci afirmaţia : *Nu este lumină*, care e contrariul propoziţiei terminale, este incompatibilă cu propoziţia iniţială : *Este ziuă*. Pe de altă parte, o frază ipotetică e falsă, dacă opusul propoziţiei terminale nu este în conflict cu propoziţia iniţială, de exemplu : *Dacă-i zi, Dion se plimbă* ; căci afirmaţia : *Dion nu se plimbă* nu este incompatibilă cu propoziţia iniţială : *Este ziuă* »[56]. Stoicii explică adevărul

---

[53] *Grundlegung der Wissenschaftliche Semantik*, în *Actes du Congrès International de Philosophie Scientifique*, vol. 3, Paris, 1936, p. 1—8.

[54] Şi variabilele cuantificate. Vezi, pentru întreaga dezbatere, M. Tuţescu, *Précis de sémantique*, p. 33 şi urm.

[55] *Esquisse d'une théorie nominaliste de la proposition*, Paris, 1972, p. 156—157

[56] Diogenes Laertios, VII, 73.

https://biblioteca-digitala.ro

logicului pe baza corelaţiei intralingvistice, a compatibilităţii semantice dintre propoziţiile frazei.

5.1. În ultimă instanţă, adevărul lingvistic de orice grad se verifică prin referirea la realitate, care este primară în raport cu limba. « Este evident — spune Aristotel — că lucrurile nu sînt influenţate de faptul unei afirmaţii sau negaţii din partea cuiva. Negreşit, evenimentele nu se vor realiza sau nu vor fi împiedicate de a se realiza numai pentru faptul că s-a prevăzut că ele se vor realiza sau că nu se vor realiza » [57]. Deci realitatea extralingvistică este obiectivă, nu depinde de limbă. Dimpotrivă, limba pentru a exprima adevărul, trebuie să se conformeze realităţii obiective.

[57] *Despre interpretare*, 9, 18 b.

https://biblioteca-digitala.ro

VERMUTUNGEN ZUM FRÜHEN ALEXANDER (II)

VON

GERHARD WIRTH

(Bonn)

Der Sieg am Granikos wird als Versuch, sich aus vielfacher, drohender Umklammerung wenigstens an einer Stelle zu lösen, schon durch die Methode bewiesen [1] die aller taktischen Tradition ins Gesicht zu schlagen scheint [2]. Er hatte seit dem Übergang über den Hellespont einen Monat gewartet, Zeit genug, das Überraschungsmoment außer Kraft zu setzen, das ihm diesen Übergang erst ermöglichte, Zeit genug aber auch, die persischen Verbände zusammenzuziehen und in einem einzigen Schlag zu vernichten, was sonst einen langwierigen Kampf an vielen Stellen mit sich bringen würde. Daß mit Eintrefften der Flotte erst in eniger Zeit zu rechnen war, muß bekannt gewesen sein. Im wesentlichen sind es denn mangelnde persische Konzeption und personelle Querelen, denen in erster Linie der Sieg verdankt wird. Die Rigorosität, mit der man dabei die griechischen Söldner aufreibt [3] und eine große Zahl in Gefangenschaft abführt, schließt sich an das Verhalten gegen das eroberte Theben an, sie läßt die Blickrichtung auf Hellas erkennen, die ihn wie 335 so auch jetzt noch beherrscht. Und auch das Geschenk an Athen, panhellenisch hervorgehoben [4], an sich aber eine recht hilflose, keines-

[1] Zum Problem s. Seibert S. 84 ff. Der Versuch Greens S. 489 ff., zwischen den Versionen bei Arrian und Diodor eine Synthese zu finden, hat viel für sich, ist jedoch zu Spekulationen mit den Überlieferungsinhalten gezwungen, die Hypothese bleiben müssen. Angriff Alexanders aus dem Marsche heraus wie auch die durch Arrian betonte Bewegung zweier Angriffsgruppen könnte an sich dazu gedacht sein, die der makedonischen Agriffsintensität ungewohnte persische Reiterei zu verwirren und damit eine Einbruchsstelle zu ermöglichen. Indes scheint der Verlauf weitgehend eine Frage der Möglichkeiten des Terrains, die Indes seinerzeit Janke auch im Sinne Arrians für günstig hielt. Erleichternd muß für Alexander auch die ungeklärten Kommandoverhältnisse sich ausgewirkt haben.

[2] Vgl. dazu Arrian 1, 11, 3, Plut. *Al.* 16, 2; auffallend ist bei all dem die Versammlung persischer Reiterei. Entspricht das Zuwarten etwa der Strategie der Zeit zwischen Issos und Gaugamela, so bleit Alexanders Verhalten Hasardspiel angesichts der Unkenntnis persischer Kampfkraft. Die persische Flotte wird erst danach bedrohlich (vgl. Green S. 138, vgl. dazu H. Haubcn, *Ancient Society* 1970, 6, dazu *Studie over de maritieme Machtsverhoudingen en de Admiraliteit in de Diadochenkrijken van 323 tot 301 v. Ch.*, Diss. Löwen 1973, 16; 31.)

[3] Arrian 1, 16, 2 wohl übertrieben, das Gros der Söldner scheint später die Verteidigung von Halikarnaß zu übernehmen und 333 dann nach Osten abzurücken. An den 2 000 Gefangenen indes wird festzuhalten sein.

[4] Dobesch S. 90 spricht von einem Feuerwerk offizieller Bundesideologie, doch wird man angesichts der Gefangenen eher den Versuch einer Kompensation hier anzunehmen haben. Aus Arrian 1, 16, 6 einen Bundesbeschluß zum Verbot des Söldnertums beim Großkönig herauszulesen geht zu weit, das... τά κοινῇ δόξαντα könnte wie auch die Abführung nach Makedonien Auslegung im Ermessen des Feldherren sein, die in Griechenland aber zweifellos trotzdem als Übergriff empfunden worden sein muß. Panhellenische Propaganda sehe ich allerdings in der Stilisierung des Reiterkampfes. Der Hinweis auf Sparta Arrian 1, 16, 7 fällt in der Weihinsehrift auf; er läßt sich ebenfalls aus der Situation bereits drohender Gefahr am ehesten verstehen.

StCl XIX, Bucureşti, p. 39—59

https://biblioteca-digitala.ro

wegs besonders kluge Geste, zieht man den Rest der verbündeten Griechen in Betracht, scheint sich an 335 anzuschließen, Parteinahme und Werbung um den zweifellos wichtigsten Bundesgenossen; nach dem 480 zumindest geplünderten Delphi ist kein Geschenk gegangen [5]. Die Masse der Söldnerarmee indes vermochte sich abzusetzen und stellte sich, Folge jener übertriebenen, kalkülierten panhellenischen Geste, dann bald zu härtestem Widerstand: Alexanders Behandlung gefangener Söldner in Milet bald danach zeigt, daß er sie bereits jetzt als Fehler sah. In den Augen der Griechen wiederum mußte sich solches Lavieren zwischen den Möglichkeiten als Konsequenzlosigkeit ausnehmen, Athens Forderung nach Auslieferung von gefangenen Söldnern bereits im folgenden Winter ist als die geradezu natürliche Quittung auf ein solches Sichanpassen an scheinbar zwingende Umstände zu verstehen. Sie beweist überdies auch recht drastisch, welch geringe Bedeutung man seinen Bemühungen um die eigene Stadt zumaß bezw. diese, nicht ganz zu Unrecht, als Zeichen der Schwäche auslegte.

Wohl mag ihm der Marsch durch das westliche Kleinasien, der sich anschloß, etwas wie ein Überlegenheitsgefühl gegeben haben. Ein Siegeszug war er nicht. Die Ereignisse in Milet wie Ephesos konnten [6] kaum anderes als Zweifel am Sinn eines Befreiungsgedankens erwecken [7], und Spontaneität der Begeisterung bei den so Befreiten ist auch sonst völlig ausgeblieben. Hingegen ließ sich der scheinbare Zusammenbruch des persischen Verwaltungssystems [8] vorerst kaum wirklich nutzen, ja war geradezu aus Absicht und bewährter Methode zu deuten, ihn selbst in ein neuartiges, immer zäher werdendes Gefüge von Verpflichtungen und Aufgaben gleichsam einzuschließen und seine Aktionsfähigkeit auf diese Weise zu lähmen. Die Lähmung seiner strategischen Versatilität nicht zuletzt muß es sein, die seinen Zug so auffallend verlangsamen läßt, zu einer Zeit, da die persische Defensivmaschinerie allmählich in Bewegung gerät.

Gewonnen war in jenen ersten Monaten in der Tat wenig. Seine Söldnerbehandlung blieb in Griechenland soweit ersichtlich ohne Wirkung [9], ganz im Gegensatz zur anderen Seite, wo ihn spätestens der Widerstand in Halikarnaß belehren mußte, daß seine Lage Kraftakte nicht zuließ. Und auch die Rolle als Vorkämpfer des Griechentums kann neben einem kaum meßbaren, auch kaum wirksamen propagandistischen Erfolg [10] wirkliche Stärkung nicht bedeutet haben, mochten die erworbenen oder beschlagnahmten Geldmittel nunmehr denn jetzt auch für das Nötigste ausreichen — daß er Geld eintreiben mußte, kann in Kleinasien nur Skepsis erweckt haben, die ihrerseits die Berichte über Versuche, sich seinen Forderungen zu entziehen, als das geradezu Natürliche Reaktion

[5] Sparsamkeit im Sinne von Syll.³ 251 dürfte hier kaum mehr die Ursache sein, für ein Weihgeschenk wäre in Philipps Schatzhaus sicher Platz gewesen. Offensichtlich ist allein bereits noch der politische Aspekt maßgebend.

[6] Steinigung der Gegner dort wohl nicht auf seine Initiative (geg. Hegyi S. 1036).

[7] Vgl. dazu E. Badian, *Festschrift Ehrenberg* passim.

[8] Vgl. etwa den Gegensatz Arsites (Arrian 1, 12, 10) und Mithrenes (1, 17, 3).

[9] Zu geringem taktischen Erfolg der Maßnahme in Ephesos s. Arrian 1, 17, 9.

https://biblioteca-digitala.ro

erscheinen läßt [11]. Bleibt im übrigen nach Durchblicken auf Grundzüge seines Naturells wie auf die Möglichkeiten rationaler Auslegung jener Ereignisse der ersten Regierungsjahre in Griechenland fraglich, ob der gerade jetzt über Gebühr strapazierte panhellenische Gedanke für Alexander mehr als ein Mittel zum Zweck gewesen sein kann, daß er im Detail das Panhellenische zurücktreten läßt, ist fast selbstverständlich. So verzichtet er in Behandlung der Befreiten offensichtlich weitgehend auf den Bundesfeldherren [12] und in offizieller Dokumentation auf entsprechende Titulierung gänzlich [13], und die Frage nach möglichem Anschluß dieser Griechen an den Korinthischen Bund muß nach unseren Kenntnissen verneint werden [14]. Man mag solchen Verzicht als Hinweis auf mögliche administrative Provisorien und Effecktivitätserwägungen angesichts der Situation verstehen, einschlägige Bestimmungen des Kriegsbeschlusses überdies sind unbekannt — darüber, daß zumindest von seinen Einzelmaßnahmen im Lande wie auch in Hellas viele als Kompetenzüberschreitung oder gar als Gewaltakt empfinden mußte, war er sich sicher im klaren, zum Kompromiß demnach gezwungen auch hier. Sicher, subjektiv mochte für Alexander nach den Ereignissen 335 und nunmehr auch 334 der Krieg eine Zielrichtung sogar gegen diese griechischen Bundesgenossen gewinnen, die Dünnflüssigkeit unserer Überlieferung gerade bezülgich dieser Probleme ließe sich sehr wohl aus einer Gleichgültigkeit zeitgenössicher Öffentlichkeit deuten, für die der Alexander von 334 etwas geworden war, das man am besten ignorierte, und mit ihm auch das Programm, mit dem er angetreten war. Literarische wie epigraphische Zeugnisse aus Griechenland in den folgenden Jahren und gleichsam im Rücken Alexanders abgefaßt, müssen diesen Eindruck vertiefen. Es könnte sein, daß ein Philipp keine Zeit mehr gefunden hatte, ein entsprechendes Aktionsprogramm zusammen mit den Griechen auszuarbeiten und demnach die Dinge schon deshalb in der Schwebe geblieben waren. Nach den Zeugnissen für gerade seine Bemühungen um ein gutes Verhältnis zu den Griechen über das Formale hinaus noch in den letzten Lebenstagen muß Alexanders Vorgehen in Kleinasien als ein Bruch hierzu empfunden worden sein, auch wenn er bei allen entsprechenden Handlungen lediglich sein Recht als στρατηγὸς αὐτοκράτωρ wahrnahm. Mochte in den Bund auch zurücktreten, was von Anfang zu ihm gehört, vorübergehend diese Zugehörigkeit eingebüßt hatte [15], daß

---

[10] Bezeichnenderweise erreicht ihn die erste athenische Forderung auf Auslieferung der Gefangenen in schwieriger Situation 333 in Gordion (Arrian 1, 29, 5, vgl. Curt. 3, 1, 9), die zweite nicht lange vor Ausbruch des Agiskrieges.

[11] Deutlichstes Beispiel ist Aspendos.

[12] Vgl. dazu Schachermeyr S. 178; Dobesch S. 97.

[13] Materlal s. immer noch bei V. Ehrenberg, *Alexander and the Greeks*, Oxford 1938, 1 ff.

[14] Anders Badian, *Festschrift Ehrenberg*, bes. S. 60; vgl. bereits aber Ehrenberg, *a.a.O.* 34 ff., dazu meine Mutmaßung Chiron 1972, 91 ff. Überblick bei Seibert S. 85. Für Zugehörigkeit zum Bund zuletzt A. Schofman, Klio 1975, 124, vgl. indes Dobesch S. 91.

[15] Dazu gehören wohl die Inseln (vgl. Arrian 2, 1, 4; 2, 2, dazu Syll.³ 283, s. Ehrenberg S. 23): Einen Unterschied zwischen Abfall und Eroberung durch die Perser zu machen, hatte Alexander wohlweislich zu unterlassen.

https://biblioteca-digitala.ro

Alexander darüberhinaus an dessen Stärkung gar nicht interessiert war, ließ sich unschwer schon aus dem folgern, was zufällig auf uns gekommen ist, und diese Tatsache läßt denn auch seine panhellenischen Gesten als reine Lüge erscheinen. Mehr als Provisorium war in solchem Zusammenhang weder die Vertreibung persisch gestützter Tyrannen noch die Einführung von Demokratie in den Städten [16]; die Anwendung der einschlägigen Termini durch Alexander mußte geradezu als Hohn wirken [17]. Daß er selbst die persische Verwaltungsstruktur bestehen ließ [18], Geld energisch von den Befreiten eintrieb [19] und selbst auf Sicherrungsmaßnahmen nicht verzichtete, mag nach all dem nicht zuletzt auch aus der Enttäuschung über mangelnde Spontaneität der Begeisterung sein, wie er sie zu finden gehofft hatte. Der Befreier, der sich in solcher Weise gleichsam über Nacht zum neuen Landsherrn stilisierte, muß auch in Kleinasien damit demnach den größten Teil seines moralischen Kredits verloren haben.

Ob sich Alexander über diese Entwicklung der Dinge zur Isolierung hin jemals Illusionen machte, bleibt ungeklärt. Verlor aber bei all dem zweifellos noch im Frühsommer 334 die große Befreiungsaktion ihre Durchschlagskraft, um gleichsam in den Ansätzen steckenzubleiben, daß von den anderen Komponenten des panhellenischen Gedankens, Rache und Landnahme, um diese Zeit wenig mehr die Rede ist, verwundert nicht. Und noch weniger ist zu verwundern, wenn in durchaus rationaler Eischätzung der Machtverhältnisse eine ganze Reihe Enttäuschter [20], sich wieder auf die persische Seite hinüberziehen läßt, einer Stadt wie Milet neutral bleiben will [21] und schließlich er selbst sich gezwungen sieht, mitten im Verlauf seiner Operationen die Flotte zu entlassen. Der Tenor seiner Motivierung eigentlich in allen Quellen hat die gegenseitige Enttäuschung im Hintergrund und läßt erkennen, daß er sich über das Zwiespältige seiner Lage im klaren war [22]. Mit der Flotte verzichtete er vorerst auch auf Griechenland und zugleich ein Dilemma, das sich im Augenblick nur weiter vertiefen konnte; besser, er persönlich konzentrierte sich für die nächste Zeit auf den anderen Bereich, in dem weniger bisher zerstört

---

[16] Derartiges spräche wohl auch gegen Zugehörigkeit zum Bund.

[17] Die Frage nach Herkunft des σύνταξις—Begriffe aus der Terminologie des 2. attischen Seebundes scheint müßig. Wichtiger mochte sein, daß nach Beibehaltung persischer Verwaltungsstruktur wenigstens derartige Formalität entstehendes Mißtrauen zerstreute. Der griechischen Öffentlichkeit blieb damit ihre Hoffnung auf Beendigung eines derartigen Provisoriums erhalten. Das bloß Verbale solcher Deklarationen macht die ἐλευθερία. — Gewährung an die Lyder deutlich.

[18] Arrian 1, 17, 1...σατραπεύειν.

[19] Vgl. dazu Curt. 3, 1, 20, allgemein s. auch Schachermeyr S. 184.

[20] S. Arrian 2, 1; Diod. 17, 23, 6; intensivste Behandlung des Problems immer noch bei H. Pistorius, *Beiträge zur Geschichte von Lesbos im 4. Jhdt.*, Jena 1913, s. auch Ehrenberg, *a.a.O.*, Badian, *a.a.O.* Den Ausschlag gab die persische Überlegenheit zur See; Nachwirkung dieser Entwicklung glaube ich in der m.E. dieser Zeit entstammenden Rede Ps. Demosthen. 17 zu erkennen.

[21] Arrian 1, 19, 1—2.

[22] Dabei muß Arrian 1, 20, 1 f. die offizielle Version wiedergeben, Diodor 17, 23, 1 ff. in Anwendung von Topik die Stimmung im Heere spiegeln. Auf jeden Fall war Alexanders Klugheit (so Wilcken, *Alexander* S. 72) durch die Umstände diktiert. Kosten für den Unterhalt (so Schofman, VDI 1973, 4, 113) können zu diesem Zeitpunkt hingegen keine Rolle mehr gespielt haben.

https://biblioteca-digitala.ro

und trotz allem die eigene Rolle noch nicht ganz fragwürdig geworden war. So setzen sich die Anfangsschwierigkeiten der ersten bei den Jahre das dritte hindurch in Kleinasien fort, ja scheinen sich zu vermehren. Was etwa Diodor über die Pläne eines Memnon an dessen Ende berichtet, hat nicht zuletzt deshalb sachlich viel für sich und wird auf gute Informationen zurückgehen. Günstiger als sie es waren konnten die Voraussetzung für eine großangelegte Invasion in Griechenland kaum sein, und angesichts einer Kombination von griechischer Aversion mit persischen Mitteln kann Alexander selbst sich um diese Zeit nur am Anfang einer Katastrophe gesehen haben. Nicht nur, daß es Memnon gelang, von seinen uneinnahmbaren Positionen aus sich in der Ägäis auszubreiten und zweifellos Verbindungen mit Griechenland aufzunehmen — dem Langsam, Zielbewußt-Systematischen solcher Bewegung hatte Alexander so gut wie nichts entgegenzusetzen. Überdies, hatte Alexander in Hellas wie Kleinasien zwangsläufig zum Gewaltherrscher werden müssen, daß Memnon sich zum Restaurator eines Antalkidasfriedens machte [23], mußte nicht nur Sparta für ihn einnehmen sondern auch die Staaten aktivieren, die an den Verhältnissen vor 338 festzuhalten bestrebt waren. Mögen politische Schlagworte denn auch in Griechenland um diese Zeit wenig noch besagen, verletzt hat Memnon von den herkömmlichen Begriffsgehalten soweit ersichtlich keinen, und auch ein Gewaltakt gegenüber Griechen ist nicht bekannt. Die Steuern, die Persien eintrieb, scheinen lediglich Kriegskontributionen für den Kampf [24].

Memnons Tod im Frühsommer 333 wird damit zum Ereignis, das für Alexander die Wende schlechthin bedeutet, ihm militärisch wie folgerichtig auch politisch zum Durchbruch verhilft, ja genau genommen ihm erst den Beginn seiner eigentlichen Laufbahn ermöglicht. Sein Winterfeldzug [25] durch Lykien bis an die kilikische Grenze angesichts wachsender persischer Stärke an der Westküste Kleinasiens war sicher für die Zeitgenossen schwer zu verstehen und in der Tat äußerlich gesehen nur aus der Mentalität eines jugendlichen Helden allein zu motivieren gewesen. Als Geste hoffnungsvoller Zuversicht hatte angesichts allgemeiner Lage das Sichentfernen vom eigentlichen Schauplatz der Ereignisse wohl wenig Verständnis zu erwarten. Indes, er hatte bei Flottenauflösung in Milet die Aussperrung der persischen Flotte von ihren Häfen als strategisches Programm verkündet, was die baldige Besetzung der Küstengebiete rund um das östliche Mittelmeer involvierte. Angesichts sich entwickelnder Kräfteverhältnisse freilich mußte ein solches Versprechen in den Augen der abwartenden griechischen Öffentlichkeit mehr und mehr zum Kuriosum werden. Die Belagerung von Halikarnaß mit ihrem unbefriedigenden Ergebnis war nicht dazu angetan gewesen, Vertrauen in seine Versprechungen zu erwecken [26], und so mochte es allmählich allerhöchste Zeit

---

[23] Arrian 2, 1, 4; 2, 2.

[24] Dies offensichtlich nur in Mitylene, Arrian 2, 1, 5.

[25] Vgl. Arrian 1, 24, 3; 24, 5; Diod. 17, 28, 5.

[26] Überdies hatte die Belagerung einen großen Teil der für Operationen günstigen Jahreszeit vertan, ohne daß Alexander weit über das seinerzeit von Parmenion Erreichte hinausgekommen war. Zum Programm s. die all zu saloppe Wendung... ἄλλως τε ἐπενόει Arrians 1, 20, 2, die das dringend Notwendige der Begründung auffällig zu verschleiern scheint.

https://biblioteca-digitala.ro

geworden sein, wenigstens den Versuch zu machen, das Versäumte nachzuholen. Absendung von Urlaubern zuvor, Tellung der Verbände und Beschränkung auf einige Eliteeinheiten läßt erkennen, daß die Armee eigentlich anderes brauchte als einen Winterkrieg. Der Erfolg der Anstrengungen wie der Kämpfe [27] mit Bergstädten un Landesbewohnern was überdies als gering zu veranschlagen gewesen, daß Memnon nichts unternommen hatte, die von Alexander notdürftig besetzten Plätze durch eine Flottendiversion wieder in seine Hand zu bringen, erklärt sich am besten damit, daß er das ganze Unternehmen für unwichtig hielt. Doch es paßt gut zur Lage Alexanders, daß er nun auf einmal wieder den panhellenischen Charakter [28] des Feldzuges apostrophiert, und bezeichnenderweise werden zum ersten Male gerade jetzt, in Phaselis, vielleicht bereits in Xanthos [29], Zeichen eines religiösen Alexanderbildes sichtbar. Daß man beginnt, ein solches der griechischen Öffentlichkeit nahezubringen, läßt sich nicht zum wenigsten wohl auch daraus verstehen, daß die anderen, zur notwendigen hoffnungsvolleren Deutung der eigenen Lage verfügbaren Kriterien versagt hatten. Und selbst jene Geste von Gordion nicht lange danach, erhält von hier aus eine hintergründige [30] Historizität: Genuines, unerschütterliches Selbstvertrauen atmet sie nicht. Was immer Alexander an dem Wagen vorgenommen haben mag, die angstvoll harrenden Anhänger der Umgebung mochten auf ein Zeichen warten [31], das ihnen in ihrer verständlichen Depression wieder etwas Hoffnung in die eigene Zukunft geben konnte, und schon aus psychologischen Gründen kam Alexander um einen spektakulären Akt nicht herum, was immer er selbst über sich und seine Lage dachte. Kurz zuvor hatte er Maßnahmen treffen müssen, die Verteidigung seiner Verbindungswege [32] in die Heimat zu organisieren; daß Amphoteros und Hegelochos im Augenblick gegen die persische Flott so gut wie nichts einzusetzen hatten, wußte er selbst am besten [33].

Wie angedeutet, während er sich durch unergiebige Operationen bemühte, sich einen Rest von Glaubwürdigkeit in Griechenland zu bewahren, hatte Persien in der Ägäis Anhänger gewonnen und zweifellos jetzt bereits mit Sparta Verbindung aufgenommen, das seinerseits sicher sofort

---

[27] S. dazu *Acta Conv. XI Eirene*, Warschau 1971, 618 ff.

[28] Die Urlauber hatten Propaganda wohl nur in Makedonien für das bisher Geleistete machen können.

[29] Zu Phaselis s. Überblick Hamilton S. 44; die Frage ob der Prosskynesisbegriff von Kallisthenes stammt oder nicht, scheint wenig von Belang, vgl. Arrian 1, 26, 2; zur Bedeutung der Stadt im panhellenischen Sinne s. zuletzt E. Erxleben, in *Hellenische Poleis* S. 465. Zu Xanthos s. Green S. 202; das Wunder hat ein Analogon in der Soadiana (Arrian 4, 15, 7; Curt. 7, 10, 14).

[30] Vgl. Curt. 3, 1, 17 und Green S. 214, dazu Plut. *Al.* 17, 5. Beziehung des lokalen Orakels auf Herrschaft über die Welt ('Ασία-οἰκουμένη) hält Schachermeyr S. 193 plausibel für das Werk erst des Kallisthenes, der die Dinge wohl erst nach Issos stilisierte (s.u.; eine Parallele für die Publikationsweise des Kallisthenes sehe ich in seinem wohl frühestens Ende 330 verfaßten Urteil über Parmenion bei Gaugamela).

[31] Für die griechische Öffentlichkeit war die Geste ohne Belang.

[32] S. dazu H. Hauben, *Ancient Society* 1972, 55 ff., Dissertation S. 38 f., vgl. auch bereits Berve *Alexanderreich* I 160 f.

[33] Daß dies noch eine Zeitlang anhielt, zeigt Arrain, 2, 2, 3. Fraglich bleibt, warum Memnon es unterließ, die Überfahrt über den Hellespont für Alexander zu sperren; daß Alexander derartiges für die nächste Zeit, vielleicht schlagartig zusammen mit der Griechenlandinvasion geplant, vermutete, zeigt die in Gordion angeordnete Verteidigung.

https://biblioteca-digitala.ro

daran gegangen war, seinen Interessenraum im Hinblick auf die heranstehende Auseinandersetzung in Griechenland nach Kreta auszuweiten [34]. Nunmehr mochte Mennons Tod ein Glücksfall sein [35] — ein Spartanerkönig an der Spitze der antimakedonischen Bewegung in Griechenland war nicht weniger gefährlich, fiel mit ihm doch ein großer Teil jener Vorbehalte fort, die sich bisher vielleicht noch zu Alexanders Gunsten in die panhellenische Wagschale hatten werfen lassen [36]. Wohl signalisieren die Namen von Autophradates und Pharnabazos das Ende des Kriegsabschnittes persischer Offensive : Agis in Griechenland kann vorerst nur als Verschärfung der Lage empfunden worden sein [37]. Und hatten sich so lediglich die Akzente der Gesamtkriegsführung geändert [38], gerade jetzt dokumentiert die Aktivität der persischen Flotte, was noch zu erwarten war. Mit solcher Konzeption und den hinter ihr stehenden Kräften konfrontiert, ließ sich wohl durch eine neue Schlacht Erleichterung schaffen : Mehr noch als zuvor bestand in diesem Sommer 333, wie nun die Dinge standen, die Gefahr, Alexander selbst werde sich zu Tode siegen müssen, indem er seine immer weiter auseinandergezogenen Kräfte strapazierte und so zwangsläufig vertat, während der Gegner zuwarten konnte, ohne sich in seinem Wachstum beeinflussen zu lassen. War im ersten Jahre durch die Umstände der psychologische Effekt eines als Befreiungstat deklarierten Unternehmens gleichsam verpufft, je mehr Alexander sich von seinen Operationsbasen entfernte, desto mehr verloren sich auch die physischen Voraussetzungen, das Begonnene erfolgreich zu Ende zu führen.

Spekulationen mit dem historischen Irrealis mögen gerade hier etwas Fragwürdiges sein, einer Stelle, an der allgemeine Situation, rationales Abwägen von Chancen und Permanenz jahrelang anhaltender Spannung sehr wohl begonnen haben könnte, sich psychisch auch für andere bemerkbar auf die Agierenden auszuwirken. Indes : Unseren Nachrichten gemäß waren bei Memnons Tod die Vorbereitungen jener Griechenlandinvasion so gut wie abgeschlossen, und an entsprechender Vorbereitung

---

[34] Vgl. Arrian 2, 13, 6...ὡς τὰ ἐπεὶ καταστησόμενον m.E. Hinweis auf bereits in Kreta wahrgenommene lakedämonische Interessen zur Zeit der Schlacht von Issos. Auf gemeinsame Aktionen persischer Flotte und des Agis weist Curt. 4.8.15 hin. Die Insel muß Menschenreservoir und zugleich Verbindungsetappe gewesen sein; unklar bleibt, wie die lakedämnischen Interessen wahrgenommen wurden. Die Befreiung durch Amphoteros allerdings scheint Schwierigkeiten nicht bereitet zu haben, was indes mit dem Zusammenbruch bei Megalopolis nicht lange danach zusammenhängen mag. Dazu jetzt B. Bosworth, Phoenix 1975, 27 ff., der den Beginn lakedämonischer Präsenz S. 32 erst für Ende 333 annimmt.

[35] Spätes Frühjahr 333; Ansatz Schofmans (Februar), VDI 1973, 4, 121, wohl zu früh.

[36] Allerdings war Autophradates in Auseinandersetzungen mit Griechen lange bewährt, Pharnabazos als Oberkommandierender und Neffe Memnons vielleicht Halbgriecbe.

[37] Zum Perfekt νενεωτερίσθαι Arrian 3,6,3s. Bosworth S. 28; beziehen kann sich das Wort m.E. nur auf früher schon gemeldete Abfallsbewegung unter peloponnesischen Bündnern, wobei mir das...Λακεδαιμονίων ... κατήκουον der Stelle zugleich auf Forcierung von lakedämonischer Seite hinzuweisen scheint, die Belagerung von Megalopolis wäre Beispiel dafür. Vermutung eines Kriegsausbruches bereits um diese Zeit von seiten Alexanders braucht noch nicht, angenommen zu werden. Bezeichnend auch das... Περσικὸν πόλεμον.

[38] Im übrigen standen Persien noch Charidem (vgl. Diod. 17, 30, 2) und Amyntas aus Makedonien zur Verfügung.

https://biblioteca-digitala.ro

der Griechen darf nicht gezweifelt werden [39]. Wie weit in einem solchen Falle ein Antipater zu wirklichem Widerstand in der Lage gewesen wäre [40], ist unklar und was sicher auch für Alexander eine schwer lastende Frage. Und selbst wenn es ihm gelang, die persisch-griechische Koalition hinzuhalten bis Alexander nach somit erzwungener Rückkehr zur Stelle war, es blieb immer noch zweifelhaft, ob es dann gelingen würde, eine Abfallsbewegung aufzuhalten, die nun mit unvergleichlich besseren Argumenten und obendrein besseren Mitteln ausgestattet war als etwa 335. Und wie immer die Dinge ausgingen, Kleinasien würde als verloren zu gelten haben, von der Schwächung des makedonischen Kriegspotentials zu schweigen, die eine Fortführung des von Philipp Erreichten in Frage stellen mußte. Man mag persischer Führung Vorwürfe machen, von Führungsschwäche, allzu großer Schwerfälligkeit und schließlich von Dekadenz sprechen: Wie man seit der Zeit eines Agesilaos gelernt hatte, Raum und Zeit als Mittel der Kriegführung zu aktivieren um auf diese Weise Gegner zu unfreiwilligem Selbstmord gleichsam zu treiben, das zeigen diese Jahre deutlich. Ob eine solche, gleichsam global wirkende Konzeption von Dareios, Memnon oder bereits Artaxerxes stammt, ist wenig von Belang, und ähnliches gilt für die Frage, worauf letztlich sie abgezielt haben müßte. Hatte Memnon in Westkleinasien Alexander am Vordringen gehindert und zu aussichtslosem Verharren in Anatolien verdammt, nunmehr mag der Weg zu weiterem Vormarsch und weiterer Landnahme frei sein — ein Agis in Griechenland kann für Alexander vorerst nur Erweiterung der zu bewältigenden Dimensionen bedeutet haben, während die persische Flotte als Verbindungsmedium eine zweitrangige Funktion im Gesamtkonzert erhielt. Das eigentliche Schwergewicht der Auseinandersetzung aber verlagert sich nach dem Osten, wo der Großkönig selbst, bisher im Hintergrunde den Krieg führend, die Leitung der Operationen übernimmt. Bei den ausgebauten, sich immer mehr verfestigenden Beziehungen zum Peloponnes und der Zunahme des von Agis organisierten Machtpotentials kann der Abzug der Söldnerverbände nach Osten eine wirkliche Schwächung der Westfront nicht gewesen sein, und im übrigen hat das Verhalten der Söldner bei Issos, Fernwirkung jener Maßnahmen vom Granikos auch jetzt noch, die Erwartungen des Großkönigs gerechtfertigt [41].

Gerne sieht man in dieser Schlacht im Herbst 333 einige Monate nach Memnons Tod den eigentlichen Wendepunkt des Krieges [42] und zugleich die zukunftsweisende Rechtfertigung für Alexander, dem faktisch schon jetzt das Achämenidenreich zu Füßen lag, so daß denn, wenn überhaupt, ein Schritt zum Weltherrscher eigentlich nur an diese Stelle

[39] S. dazu Green S. 222, der Aufenthalt des Harpalos um diese Zeit in Griechenland annimmt; plausibel vermutet Green, er müsse dort zur ersten Flucht veranlaßt worden sein.

[40] Vgl. Green S. 212 zu Diod. 17, 29, 1 ff; 31, 1. Zu erwarten ist, daß im Falle einer Invasion der Aufstand auch in Illyrien ausgebrochen und Antipater dadurch entscheidend geschwächt worden wäre. Den Aufstand Memnons in Thrakien (Diod. 17, 62, 2) allerdings vermag ich trotz (besser vielleicht sogar wegen) späterer athenischer Ehrungen (falls Identität zwischen Berve, *Alexanderreich* nr. 498 und 499) nicht mit dem Aufstand zu verbinden, vgl. hierzu Schaefer S. 200.

[41] Vgl. Arrian 2, 10, 6. Welche Motive das Verhalten der Griechen bestimmen, ist unklar. Es könnten neben dem von Arrian angedeuteten stärker noch die Reminiszenzen an den Granikos sein.

[42] Vgl. dazu zuletzt Schachermeyr S. 222 ff.

https://biblioteca-digitala.ro

zu ihm passe. Gewiß, der Großteil der persischen Feldarmee ging verloren, der Großkönig selbst floh und vertat mit der Gefangennahme viel von seinem Prestige auch auf der eigenen Seite. Die Möglichkeit, etwa die Gebiete um das östliche Mittelmeer weiter zu halten, bestand für ihn von nun an nicht mehr. Für einen Alexander wiederum aber änderte sich durch den Sieg an der Gesamtlage so gut wie nichts. Eher im Gegenteil : Bei aller Wichtigkeit des Sieges für Selbstvertrauen und Selbstgefühl von König und Heer, der Erfolg bezog sich lediglich auf einen Teilkriegsschauplatz, im Augenblick unwichtig gegenüber dem Problem Griechenland und offensichtlich auch unerheblich für die dortigen Konstellationen. Wollte man den Sieg nutzen, blieb nur weiterer Vormarsch nach Osten, das heißt weitere Verlagerung bei kaum schon getroffenen Vorbereitungen hierzu und weiteres Sichentfernen von der immer mehr gefährdeten griechischen Basis, wo Agis gerade dadurch Zeit gewann, seine Front zu stabilisieren. Es wäre möglich, daß man persischerseits auch dieses Dilemma Alexanders bereits im voraus mit einkalkuliert hatte. Wie angedeutet, die wirkliche Zielsetzung persischer Strategie läßt sich nur vermuten, das persischer Politik, die Erneuerung des Antalkidas-friedens, war denn wohl auf verschiedenen Wegen zu erreichen. Daß man es mit der Beseitigung der Person Alexanders versuchte, lag nahe und braucht angesichts dessen [43], was an ähnlichen aus griechischer und auch makedonischer Geschichte bekannt ist, keineswegs als typische Sultansallüre abgetan werden. An Vernichtung Makedoniens als politischer Macht der nördlichen Agäis nahe der eigenen Küstengebiete aber kann Persien schon angesichts möglicher unkontrollierbarer weiterer Folgen dort wie auch in Hellas kaum interessiert gewesen sein. Trotz seiner Rolle 386 und danach hatte sich ein Sparta ja keineswegs als der Stabilisierungsfaktor erwiesen, der hier nötig war. Wie die Dinge sich bisher entwickelt hatten, müßte demnach Persien nunmehr bereit gewesen sein, sich auch mit einem Alexander zu arrangieren, falls dieser seinerseits bereit war, auf weitere kriegerische Auseinandersetzungen zu verzichten und sich künftig auf Griechenland und den Balkan zu beschränken; ich halte für möglich, da man in diesem Falle auch Agis die Unterstützung entzogen haben würde : Die geringe [44] Unterstützung im Herbst 333 ließe sich gut wohl auf entsprechende persische Interessenverlagerung hindeuten. Alexanders Verharren in dern Umgegend von Taros war persischerseits demnach denn sehr wohl als Bereitschaft zu erhofftem Einlenken zu verstehen [45], das wenngleich stilisierte Gespräch Dareios und dem Flüchtling Amyntas um die gleiche Zeit scheint in seinem Gegensatz zwischen rein strategischer und politischer Argumentation auf einen ähnlichen Kern persischer Erwägungen hinzuweisen [46], und zu all dem paßt denn auch die persische Strategie, Alexander auszumanövrieren und seine Armee zwischen Gebirge und Küste aufzuspalten oder einzuschließen, ihm so die weitere Aktions-

---

[43] Wilcken, *Alexander* S. 99.

[44] Arr. 2, 13, 6: 30 Talente. Demosthenes hatte 335 das Zehnfache erhalten. Geringe Geldmittel des Flottenführers können angesichts noch bestehender Verbindungen nach Osten kein Argument sein.

[45] Arrian 2, 6, 4.. ἐν Ταρσῷ τριβὴ ...ἔσφηλεν.

https://biblioteca-digitala.ro

fähigkeit zu entziehen und damit die Voraussetzungen für eine Kompromißlösung zu schaffen. Der unmittelbar nach der Schlacht in persischer Initiative beginnende Briefwechsel gehört hierher. Wie immer man Reihenfolge und Inhalt der einzelnen Schreiben interpretiert, angesichts erwähnter, nach wie vor für Alexander fragwürdiger Konstellationen muß ein Angebot wie das der Halysgrenze [47] letztlich doch als Anerkennung der traditionellen panhellenischen Forderungen aufgefaßt worden sein, realistischer Einschätzung innergriechischer sozialer Verhältnisse wohl entsprechend; der Rat Parmenions, derartiges anzunehmen, zeigt, daß man territoriale Lösungen für durchaus praktikabel hielt. Nichtannahme persischer Vorschläge aber mußten die Flucht des Großkönigs für Alexander geradezu zur Niederlage machen, so daß er sich nunmehr in der Tiefe eines nicht mehr zu bewältigenden Raumes zwischen den Fronten verlieren und bei zwangsläufiger Zersplitterung seiner Kräfte binnen kurzem auf das Niveau eines Räuberhauptmanns herabgedrückt sein würde [48]. Kurz, was immer er tat, die Zeit arbeitete gegen ihn.

Über die Linien, die nach wie vor die Schauplätze persischer Kriegführung miteinander verbanden, konnte es Zweifel kaum geben, obwohl wir konkrete Nachrichten über ihre Bedeutung im einzelnen nicht besitzen[49]. Sie waren alt. Sieht man von der Königsstraße ab, die Alexander im Sommer 333 kaum recht unter Kontrolle hatte bringen können und auf den noch 331 kappadokische Verbände [50] nach Gaugamela gezogen sein müssen, so verlief eine nördliche von Mesopotamien über Phönikien und Kypern nach Südwestkleinasien, wo man zwar im Herbst 333 die Perser entscheidend schlug, der Stützpunkt Halikarnaß selbst aber noch eine Zeitlang in persischer Hand geblieben sein muß [51]. Eine andere ging von Ägypten über Kreta nach Sparta, d.h. direkt ins lakedämonische Aktionszentrum; sie wurde von den 8000 griechischen Söldnern benutzt, die Amyntas nach seinem Tode in Ägypten zurückließ [52]. Solange diese Linien bestanden [53] nun ließ sich trotz brillanter Siege Alexander mit einem Raubtier im Käfig vergleichen. Die kyprischen und phönikischen Könige taten bei der persischen Flotte Dienst, und anderseits scheint die zielstrebige Besetzung Ägyptens nach Tod des Statthalters bei Issos

---

[46] Arr 2, 6, 3 ff.

[47] S. dazu Chiron 1971, 145; vgl. G. T. Griffith, PCPhS 1968, 33 ff. Die Frage, ob das konkrete Angebot bereits im ersten oder aber erst im zweiten Brief gemacht wurde, scheint von geringem Belang. Daß die Diss. W. B. Kaisers, *Der Brief Alexanders d. Gr. an Dareios*, Mainz 1957 nicht gedruckt wurde, ist nach wie vor zu bedauern.

[48] Bosworth S. 29 weist m. Recht auf die gerringen Ergebnisse der Werbungsmission des Kleandros 333—332 hin. Hierzu paßt vielleicht der Ärger, den sich nicht lange danach Amyntas, Sohn des Andromenes, zuzog, als er in Makedonien Nachschub werben wollte. Dazu kommt die auffallende Aktivität loyaler Anhänger des Dareios erstmals vor Issos in Kilikien.

[49] Bezeichnend die Flucht des Orontobates (Berve, *Alexanderreich* nr. 594), der zweifellos nach Besetzung Phönikiens zu Dareios gelangt sein muß.

[50] Vgl. dazu Arrian 3, 8, 4; 3, 11, 7; zu Issos s. Curt. 4, 1, 35, dazu Berve, *Alexanderreich* nr. 87.

[51] Arrian 2, 13, 6 nach 2, 5, 7.

[52] Vgl. Arrian 2, 13, 1, ff; Curt. 4, 1, 27; Diod. 17, 48, 2 (zeitl. allerdings vor 48, 1 zu setzen), vgl. auch 48, 2...ἀπεστάλθαι...;dazu E. Badian, JHS 1961, 25, bes. zu den Unterschieden der Zahlenangaben. 4 000 könnte den Rest umschreiben, der nach Griechenland gelangte.

[53] Verbindung zwischen Ost und West ist durch Diodors Hinweis gesichert.

https://biblioteca-digitala.ro

und wohl Abzug der Sicherungstruppen aus dem Lande keineswegs Akt wilder Usurpation durch die zwangsläufig dem Großkönig loyalen Söldner. Sie läßt sich gut auch als vorausgeplante Intensivierung persischer Verteidigungsvereitschaft verstehen. Ausschreitungen, zu denen es kam, werden allgemein den Söldnern zur Last gelegt; indirekt aber sind sie die Bestätigung zumindest bestehender persischer Verteidigungsabischt [54].

Freilich, gerade um diese Zeit muß Alexander bei der Prüfung seiner Lage, ihrer Entwicklung, Hintergründe und auch weiterer Aussichten, seinerseits zur Erkenntnis gekommen sein, daß es mit der Sprengung einer dieser Linien nicht getan war, ja zur Beendigung seiner Misere es nicht einmal ausreichen konnte, etwa die feindliche Flotte von ihren Häfen abzuschneiden oder aber mit eigenen Mitteln den Westen vom Osten zu trennen, so wie er es 334 versprochen hatte. War nach Zerstörung jener panhellenischen Illusion in Hellas überdies noch eine gleichsam traditionsgeladene Gegenkraft gegen ihn selbst und Makedonien aufgestanden, ihr Erfolog, darüber durfte er sich nach wie vor keinen Zweifeln hingeben, würde das in den letzten hundert Jahren von den Vorgängern Erreichte wieder zunichte machen, auch wenn Persien bereit sein mochte, die Existenz eines Makedonien zu garantieren, zumindest zu versprechen. Waren auf diese, Weise aber trotz spektakulärer Siege zwei Jahre vertan, so blieb nur die Aussichtslosigkeit eigener Lage durch einen Gewaltakt zu beenden. Das heißt, er hatte auf jeden, auch noch so verlockenden, Kompromiß zu verzichten, sich wieder einmal mit aller Kraft auf einen der beiden Gegner zu werfen, ihn möglichst schnell und gründlich auszuschalten und sich an seine Stelle zu setzen. Die Bewältigung des Übriggebliebenen würde dann kaum mehr Schwierigkeiten bereiten. Kurz, es ist das für 336 und 335 Beobachtete, jetzt in großen Dimensionen. Als Objekt aber kam den Umständen nach im Augenblick nur die östliche Seite in Frage. Dies aber bedeutet, er mußte das Perserreich völlig vernichten, daß es nie mehr als politische Kraft auftreten würde, und erst von da an war auf ein neues Verhältnis zu den Griechen zu hoffen. Wenn demnach zu irgendeinem Zeitpunkt in Alexander sich etwas wie ein Weltreichsplan geformt hat und dieser vor einem realistischen Hintergrund ausgehend gedacht werden muß, dann scheint er allein aus Ereignissen und Situation 333, um die Schlacht von Issos und den sich aus ihr ergebenden Folgen abzuleiten [55]. Sicher, Weltherrschaftsvorstellungen werden Alexander nicht fremd gewesen und durch die Beführung mit dem Osten neu vertieft worden sein, etwas wie ein Oikumenebewußtsein hat him sicher ein Aristoteles vermittelt. Die Anregung, derartiges zu verwirklichen, indes muß er aus der Wirklichkeit gewonnen haben, und hierfür reichte die permanent katastrophale Situation seiner ersten Jahre wohl aus. Es bleibt zu vermuten, daß um diese Zeit für ihn durchaus noch die Identität von Perserreich und Oikumene zumindest für den Osten bestand, auch die aristotelischen Raumvorstellungen scheinen den Osten als etwas hinzustellen, das zu bewältigen war, gelang es, materielle und

[54] Arrian wie Curtius.

[55] Vgl. dazu Schofman, VDI 1969, 4, bes. 100 ff., Schachermeyr a.a.O., Wilcken, *Alexander* S. 106, auch bereits Tarn I 36.

https://biblioteca-digitala.ro

personelle Reserven des Achämenidenreiches mit den bereits in Kleinasien — wenngleich unter anderem Vorzeichen — geübten Methoden zu aktivieren. All dies aber läßt verstehen, daß die um die gleiche Zeit von Dareios anzubahnen versuchten diplomatischen Schritte zum Scheitern verurteilt waren.

So mag Issos denn doch ein Wendepunkt im Leben Alexanders sein [56]. Im Gegensatz zu anderer Deutung aber glaube ich, daß er diese Wende bewußt und mehr mit dem Blick nach rückwärts als nach vorwärts vollzog. Und bei allem Mangel an geographischen oder politischen Kenntnissen muß er sich im klaren darüber gewesen sein, daß durch seine Entscheidung unendlich viel an Kräften und Zeit verloren gehen würde, vieles, worauf er fußte, seinen Sinn verlor und bisher gehegte andere Pläne hintanstehen würden. Ich halte für möglich, neben der politischen, so sei nicht zuletzt deshalb denn auch die persönliche, menschliche Entwicklung von den Nachwirkungen seines Entschlusses oder aber der Erkenntnisse, die ihm vorausgingen, mehr beeinflußt worden als wir zu ahnen vermögen. Unsere Zeugnisse für eine kontinuierliche Entwicklung über diesen Punkt hin widersprechen dem nicht. Die Konsequenzen zieht er sofort. Nach der Schlacht behandelt er die Familie des Großkönigs als ebenbürtig, zwar Faustpfand künftiger Verhandlungen, zugleich aber Dokumentation eines neuen, nicht zu übersehenden Anspruchs, der alles hinter sich läßt und offensichtlich auch so verstanden wurde [57]. In den Verhandlungen selbst ist die neue Perspektive nicht zu verkennen. Hatte Dareios offenlundig die Absicht, etwas wie den status quo einer Koexistenz zweier Großstaaten herbeizuführen, dabei dem Gegner alle Sicherheit anzubieten — Zeichen überdies, wie wenig man sich vorerst als geschlagen ansah — er selbst käßt nun bezeichnenderweise den Rachekriegsgedanken wieder aufleben, die aggressivste Komponente des panhellenischen Programmes [58], und bezeichnet sich wenige Wochen nach Issos als Κύριος ἁπάσης τῆς Ἀσίας. Neu ist das ἁπάσης[59]

---

[56] S. dazu Green S. 131.

[57] Zu weit geht m.E. H.E. Stier, *Welteroberung und Weltfriede im Wirken Alexanders d. Gr.*, Opladen 1973, der wenn ich recht verstehe (bes. S. 18 ff.) bereits für diese Zeit Alexander von der Idee eines ethisch fundierten Weltfriedensgedanken bestimmt sein läßt. Argumentation an dieser Stelle scheint unpassend; Verfolgung einer Idee scheint mir indes für den Alexander der ersten Kriegshälfte wenig Anhaltspunkte zu besitzen. Aus dem weiteren freilich zu folgern scheint mir, daß Alexander die Abrundung seiner Herrschaft über die gesamt Oikumene hin wie auch den Weltfrieden, was immer man unter einem solchen verstehen mag, schon um der Bewahrung des Gewonnenen willen aus recht pragmatischen Erwägungen heraus gesucht haben muß; ich fürchte, über dies hinaus bleibt für uns der Philosoph auf dem Thron so unbestimmbar wie der Dämon, nimmt man für letzteren analog zu Ereignissen des 20 Jhdts. zumindest zum Lebensende psychischen Deformationen an.

[58] Arrian 2, 14.

[59] Ähnliches nur Isokr. *Paneg.* 166, doch allzu vage. Gegen Philipp spricht er sich 346 wesentlich gemäßigter aus; m. Recht G. Dobesch, *Der panhellenische Gedanke im 4. Jh. v. Chr. und der „Philippos" des Isokrates*, Wien 1968, 92. Bezeichnend Arrian 2, 14, 9 πρὸς βασιλέα...μηδὲ ἐξ ἴσου als Antwort auf 14, 3...βασιλεὺς παρὰ βασιλέως Im übrigen scheinen mir die Angebote 14, 8—9 auf gewisse Bereitschaft zur Beschränkung auf formelle Souveränität seitens Alexanders hinzuweisen: Ein hieraus resultierender Gegensatz zur vorhergehende moralischen Abqualifizierung des Gegners ist wohl pragmatisch zu erklären, erweckt indes aber Zweifel an der Ehrlichkeit vorgebrachter panhellenischer Gedanken.

https://biblioteca-digitala.ro

[59] und steht in der einschlägigen Überlieferung bisher allein; daß Arrian die Formel erfunden hat, traue ich ihm nicht zu. Für den zweiten Brief läßt erwähnte Parmenionanekdote erkennen, wie wenig selbst die nächste Umgebung sich bischer mit der neuen Situation hatte vertraut machen und ihre Hintergründe wirklich begreifen können, schon an dieser Stelle erstes Zeichen für das Wiederaufleben eines alten Problems in neuen Dimensionen. Die Behandlung griechischer Emissäre von Damaskus aber scheint anzudeuten, daß Griechenland in neuer Perspektive und anders als 334 ihm jetzt weniger Gegenstand des Mißtrauens als vielmehr [60] weitgehend bereits gleichgültig geworden war.

Sicher, seine Besetzung Ägyptens weist erneut auf Griechenland und dessen Angliederung an das östliche Mittelmeer: Strategisch ist sie Teil der mit Issos beginnenden Unterwerfungs- und Eroberungsaktion als Verbreiterung der Basis und Klärung der Lage zugleich [61]. Hatte der bald nach Issos begonnene Vormarsch längs der Küste Palästinas vordringlich auch der Zerstörung jener Verbindungslinien [62] nach Persien gedient, die Art, wie man sich dabei nunmehr Zeit läßt, ist deutlicher Gegensatz zum Elan früherer Zeit und bestimmt zweifellos von Konsequenz und Beharrlichkeit der Planung im Sinne großräumiger Politik, wie sie die zweite Hälfte seiner Laufbahn ausmachte. Berichte von Beziehung zu östlichen Gottheiten fließen ein und sind kaum nur als bloße Synkretisierung zu verstehen, während wie nur natürlich, auch griechische Mythologie sich verstärkt [63] Unverkennbar sind Züge von Grausamkeit, mögen die Quellen auch hier den Tatsachenkern erweitern und verformen: Nimmt man nicht mentale Deformation bereits um diese Zeit an, so bleibt als Erklärung mit orientalischen Verhaltensformen, an die sich anzupassen schon um der Erreichung vordringlich wichtiger Ziele willen ihm unabdingbar scheinen mußte. Die nunmehr in die Tat umgesetzte Anschauung, nicht einmal im Formalen dürfe es mehr Neutrale geben, paßtßhierher [64].

Daß die Langsamkeit des Vorgehenz zugleich auch durch den Blick auf die Verhältnisse in Griechenland mitbestimmt war, wie sie sich 332

---

[60] S. bes. Arrian 2, 15, 2; Klärung des Unterschiedes zu Curt. 3, 13, 15 ist unmöglich; am nächsten liegt Annahme, daß beide Autoren Auszöge bringen. Die erwähnten Thebaner müßten der Stelle nach erst nach Zerstörung ihrer Stadt zum Großkönig gelangt sein. Die Behandlung des Iphikrates scheint Politicum gegenüber seiner Heimatstadt, ähnlich wie bei Euthykles inder scheint das persönliche Moment das politische zu überwiegen. Noch bezeichnender in diesem Zusammenhang scheint das Schicksal von Thrasybulos (Berve, *Alexanderreich* nr. 378) wie auch eines Chares (nr. 819).

[61] S. dazu Arrian 2, 17, 1 ff. vgl. bes. 17, 4... ὑπέρ τε τῆς Ἑλλάδος... οὐδὲν ἔτι ὕποπτον, vgl. dazu Kraft S. 80. Allein mit dem Blick auf Griechenland (vgl. dazu bes. Andreotti, Saeculum 1957, 126) freilich ist die Eroberung m. E. nicht zu motivieren, vgl. auch Kienitz S. 103; 188.

[62] Vgl. Arrian 2, 17, 2.

[63] Bezeichnend ist die Beziehung zu Herakles wie Apollon bei Eroberung von Tyros (s. dazu bes. Hamilton S. 62 f.); gewissen Anschluß an Phaselis bedeuten die Vorzeichen bei Gaza. Die für beide Städt e überlieferte Grausamkeit in Behandlung der Verteidiger mag im einzelnen übertrieben sein oder im einzelnen auf Brechung eines im persischen Sinne wirkenden Abwehrwillans abzielen, eine allgemeine Veränderung in Alexanders Verhaltensweise legt die Zahl der Beispiele, hier auf engem Raume sich häufend, nahe.

[64] Bezeichnend die Ergebnisse und Konsequenzen von 2, 16, 8 im Vergleich zu 1, 19, 1—2.

https://biblioteca-digitala.ro

immer mehr zuspitzten, steht außer Zweifel. Denn bei aller Überlegenheit der Machtmittel, der Ausgang der Entscheidung zwischen Agis und Antipater ließ sich nicht vorherbestimmen, ebensowenig wie die Kräfte, die er, Alexander, selbst seinerzeit hatte kennenlernen müssen. Und selbst die Gewinnung der persischen Flotte in Sidon bedeutete vorerst wenig. Griechenland war zum militärischen Problem geworden — es zu lösen aber hing nicht von ihm ab, und so werden trotz neuen Selbstverständisses, neuer Zielsetzung die beiden Fronten, zwischen die er sich gestellt sah, zum Dilemma, wie sie auch nach mehr als zweitausend Jahren sein Vorgehen als Hasardspiel erscheinen lassen. Die Art nun, wie Alexander dieses Dilemma angeht, ist neue Version bisher immer wieder angewandter Methodik. Er hatte sich für die Vernichtung des östlichen Gegners entschieden [65]. Die persischen Anstrengungen während und nach Scheitern der Verhandlungen waren ihm sicher nicht verborgen geblieben [66], und der Gedanke drängt sich auf, er hätte möglicherweise jeden weiteren Widerstand ausgeschaltet, wäre er sofort nach Issos dem flüchtigen Dareios nachgestoßen. Indes, sein Verhalten, die Langsamkeit seiner Operationen und auch die Besetzung der Meeresküste bis nach Ägypten hin mußten wie angedeutet trotz allem als vordringlicher erscheinen, so lange in Griechenland die Lage sich nicht geklärt hatte, und im übrigen verlangte die Bewältigung des Achämenidenreiches, wie weit dessen Dimensionen auch immer bekannt oder unbekannt sein mochten, eine feste, nahegelegene Basis [67]. Als solche wiederum aber kam nur das 332—331 Gewonnene in Frage. Zwar hatte Issos gezeigt, daß vom rein Militärischen her die Chancen für ihn nicht schlecht standen: Ohne umfassende, gründliche Vorbereitung [68] der Armee aber war nicht zuletzt wohl nach den Erfahrung 334 und 333 der Vorstoß als Risiko einfach zu groß, und daß über das rein Materielle hinaus noch viel zu tun war, dieses Werkzeug neuen Zielen anzupassen, das zeigen jene Auseinandersetzungen um die Vorschläge des Dareios im eigenen Hauptquartier [69]. Und vor allem: Gefangennahme oder Tötung des Gegners allein konnte es noch sein, was Alexander sich für die anstehende nächste Auseinandersetzung erwartete [70]. Und auch darüber daß er um Besitznahme des ganzen Reiches, Errichtung von Kontrollmöglichkeiten und vieles andere nicht herumkam, für das im einzelnen panhellenische Geschicht wie Gegenwartsdeutung nichts an Hinweisen bot, muß er sich bei wachsenden Kenntnissen vom Wesen achämenidischer Herrschaft bald klar geworden sein. Daß sich auch nach getroffener Entscheidung in der Schlacht nicht alle Völkerschaften widerstandlos unterwerfen würden, mochten dabei Lykien und Pamphylien

[65] Vgl. dazu Kraft S. 75 ff., freilich im Technischen bleibt.

[66] Arrian 2, 25, 3, vgl. auch Dio 17, 39, 3: Für Rüstungen und Mobilisierung bleibt angesichts der Größe des Reiches die Zeit vom Sommer 332 bis zum Frühjahr 331 m.E. zu kurz. Ich nehme Einleitung entsprechender Maßnahmen bereits nach Issos an.

[67] Zur Vorbereitung des Feldzuges in den neu gewonnenen, den mutmaßlichen Schauplätzen nahegelegenen Gebieten s. jetzt Bosworth, CQ 1974, 46 ff.

[68] Dazu gehörte wohl auch die für die Zeit des Ägyptenunternehmens dem Gros gewährte Ruhepause in Syrien und Palästina (so mit Recht Kraft *a.a.O.*).

[69] Vaticinium ex euventu, doch den nach Issos spätestens gewonnenen Erkenntnissen entsprechend ist wohl die Rede Alexanders, Arrian 2, 5.

[70] S. dazu Diod. 17, 37, 2.

https://biblioteca-digitala.ro

lehren, und die Gefahr eines Partisanenkrieges ohne Grenzen und Ende muß gerade angesichts der Vielfalt notwendigen Engagements als besondere Drohung bereits jetzt im Hintergrunde gestanden haben. Welche Formen aber Barbarenkriege in deren eigenem Lande, und dies bei den etwa von Herodot überlieferten Zahlen, annehmen konnten, hatten die Kämpfe gegen Triballer und Illyrer gezeigt. Besser, man gab diesen Massen Gelegenheit, sich zu sammeln, um sie dann auf einen Schlag so zu dezimieren, daß sich derartige Schwierigkeiten dann von selbst verringerten. Für die Auseinandersetzung selbst lag nach eigenen wie früheren Erfahrungen der Vorteil allein in Amorphität und Heterogenität dieser feindlichen Heeresmassen: So mußte verhindert werden, daß diese Zeit gewannen, sich zu konsolidieren oder gar ihre Bestandteile aufeinander sich einspielen zu lassen. Dies wiederum aber hieß, er durfte die Entscheidungsschlacht anderseits doch auch nicht zu lange hinauszögern, sondern mußte den Schlag führen ehe noch das feindliche Heer zur wirklichen Streitmacht geworden war [71].

Die Schwierigkeit eines solchen Planes aber bestand dann darin, daß er sich vom Mittelmeer und aus der Nähe zum griechischen Kriegsschauplatz zu entfernen hatte ehe noch dort sich möglicherweise die Entscheidung abzeichnete. Sicher, er konnte die Verbindungslinien des Agis nach Osten zerstören und überdies Antipater mit Geldern versehen, die ihm eine bisher unvorstellbare materielle Überlegenheit verschafften. Die Haltung der Griechen war nach wie vor unbekannt und konnte sich immer noch ändern: Darüber, wie Agis alle Register zog, sich Anhang zu verschaffen, indem er griechische Vergangenheit neu erweckte und jene antimakedonischen Ressentiments mobilisierte, war Alexander sicher informiert. Alles was er erfuhr aber leitete aus dem alten bereits in ein neues, noch größeres Dilemma über. Aus ihm erklärt sich neben jener Langsamkeit in Palästina der Aufenthalt wie auch die Organisationsmaßnahmen in Ägypten, angeordnete und doch zu spät eintreffende Heeresergänzung und zuletzt der Aufbruch gegen Dareios im Sommer 331 noch ehe die Entscheidungsschlacht bei Megalopolis gefallen war [72]. Noch

---

[71] Vgl. dazu die persische Hoffnung auf Widerstände im Hauptquartier wohl angesichts dieser scheinbar sinnwidrigen Umstellungen Arrian 3, 19, 3.

[72] Eine Widerlegung meiner Historia 1971, 617 ff. versuchten Hypothese Unternimmt Bosworth S. 38 mit dem Ergebnis, die Kämpfe in Griechenland müßten sich bis Sommer 330 hingezogen haben. Seine Vermutung, die Absendung der Ersatzarmee des Amyntas im Frühjahr 331 müsse gerade das auslösende Moment für den Abfall des Agis gewesen sein, hat viel für sich, Entsprechendes wird aber in keiner Quelle gesagt; die Frage scheint mir zu bleiben, ob man angesichts drohender Lage eine solche Absendung überhaupt vornehmen konnte. Nach wie möchte ich meinen, man dürfe das πρὸς Λακεδαιμονίων πόλεμον Arr. 3, 16, 10 nicht zu eng fassen und Alexander könne bei Eintreffen des Amyntas in Susa nicht gewußt haben, wie die Dinge in Hellas weiter gehen würden. Bezeichnend scheint mir denn auch das...ὅσον ἂν δέηται der Stelle. Bezüglich des Endes des Krieges weiß ich mir nach wie vor keine bessere Lösung als die Nachricht des Curtius, die Schlacht von Megalopolis sei kurz vor Gaugamela geschlagen worden. Daß das rein Militärische nicht alles ausmachte, darüber war sich Alexander wie Antipater im Klaren; auch das von Plutarch für die Zeit nach Gaugamela berichtete Bauprogramm paßt hierher. Icht halte ein Ereignis wie die Wiederaufnahme des Prozesses um Demosthenes nur in einer bereits wieder beruhigten allgemeinen Atmosphäre

https://biblioteca-digitala.ro

der Aufenthalt in Tyros läßt vermuten, er habe sich bewußt solange es ging nahe dem Mittelmeer aufgehalten, um sich den Kontakt zu Antipater möglichst lange zu bewahren. Hoffnungen, die ein Dareios sich noch nach Gaugamela auf Umsturzversuche in der Umgebung Alexanders machte, könnten sehr wohl auf Spannungen anspielen, die sich aus all dem dort ergaben. Von anderer Seite her gesehen, ist die Einnahme Ägyptens freilich für Alexander ein erster Triumph als Gewinnung einer eigenen, weder aus panhellenischen Zielsetzung abzuleitenden noch fremder Hilfe verdankten Machtposition, wie sie trotzdem weder auf Griechen noch Makedonen ohne Eindruck bleiben konnte und darüberhinaus angetan war, Bisheriges vergessen zu machen. Bereits in Syrien was es zu Umwälzungen ohne große eigene Anstrengugen gekommen [73], wobei Alexander freilich alles getan hatte, bisherige politischen Verhältnisse nicht zu verändern [74]. Daß auch der Statthalter Ägyptens nach Amyntaskatastrophe und angesichts wohl nach wie vor ungeklärter Varhältnisse im Süden des Landes früh Verhandlungen mit Alexander aufnahm, ließ sich als weiterer Erfolg verstehen. So konnte dieser mühelos sich festsetzen und die Eingliederung in jenen Basisbereich seines Perserkrieges vollziehen, wobei ihm die seit Kambyses dort gemachten Fehler die Prozedur erleichterten [75]. Neben Verehrung auch der einheimischen Götter auch hier ohne Syknretisierungsbestreben, steht die Einsetzung von Nomarchen als Ausdruck der Achtung ägyptischer Nationalität [76], und wenn Krönung Alexanders zum Pharaoh literarisch nur im Alexanderroman überliefert ist, dann vielleicht nur, weil man sie allgemein für eine Selbstverständlichkeit hielt, die man nicht eigens hervorheben müsse [77]. Nachrichten über geplanten Zug nach Süden erklären sich weniger aus geographischen Interessen als der nach wie vor undurchsichtigen Lage [78].

---

in Griechenland für möglich, unter dem athenischen Selbstbewußtsein, loyal geblieben und deshalb zu derartigem berechtigt zu sein, die auch in den Augen Alexanders; von hier aus ist wohl auch die Mäßigung des Demosthenes zum makedonischen Problem in der Kranzrede zu verstehen. Die Dinge bedürften erneuter eingehender Prüfung.

[73] Vgl. bes. Berve, *Alexanderreich* I 284, dazu immer noch E. Keller, *Alexander d. Gr. nach der Schlacht bei Issos bis zur Rückkehr aus Ägypten*, Diss. Berlin 1904 mit Aufarbeitung des Materials, wenngleich kaum immer erschöpfend.

[74] Für pseudomemoralische Auslegung ergeben sich dabei Anhaltspunkte, die vielleicht bereits in zeitgenössischer Propaganda ausgenutzt werden konnten. Zur Einordnung in das Nachshubsystem des unumgänglich gewordenen weiteren Vormarsches s. Bosworth CQ 1974 47 ff.; mir scheint indes der vorgeschlagene Personalwechsel etwas abrupt. Ich nehme an, der Arrian 2, 13, 7 für Koilesyrien erwähnte Menon, Sohn des Kerdimma, ist mit dem 3, 6, 8 erwähnten Arimmas identisch, die Namen sind zu selten, um den Anklang zu ignorieren. Wechsel erst unmittelbar vor Absetzung des letzteren ließe m. E. das βλακεῦσαι ... der Stelle als unmöglich erscheinen. Ersatz des von Samaritern getöteten Andromachos etwa durch erwähnten Menon unwahrscheinlich bei Krafts plausibler Annahme, daß das Gros der Armee in Syrien und Palästina sich aufhielt und sicher entsprechende Aufgaben etwa von Parmenion mit kontrolliert bezw. korrdiniert wurden.

[75] Dazu auch A. Dascalakis, StCl 1967, 93 ff., bes. 95.

[76] Arrian 3, 5, 2; Politische Rolle kann sich angesichts Übertragung der eigentlichen Verwaltungsfunktionen auf andere Institutionen mit dem Titel nicht verbunden haben.

[77] Inschriftliche Erwähnung als Pharaoh auf Königslisten ist nachweisbar, vgl. S. Samuel, *Ptolemaic Chronology*, München 1962 passim.

[78] Angeordnete Arbeiten in Karnak und Luxor (Dascalakis a.a.O., Wilcken, *Alexander* 113; Green S. 270) lassen auf Befriedung des Landes auch im Süden schließen. Dazu paßt auch die Verbringung der Cheir nach Elephantine (Arrian 3, 2, 7). Allgemein Schachermeyr S. 235.

https://biblioteca-digitala.ro

Trotz vorerst ungeklärter weiterer Entwicklung, trotz bestehenden Dilemmas zwischen Ost und West und Zwang zu schnell wirksamen Kriegsmaßnahmen, daß Ägypten vom ersten Tage seiner Besetzung an für Alexander mehr war als lediglich erobertes Land, ist nicht zu übersehen. Griechische Feste im Memphis [79], die Gründung einer Stadt am Nil, sie mochten in Griechenland den Eindruck erwecken, daß jenes Panhellenische trotz allen Sichentfernens von panhellenischen Dimensionen noch nicht vergessen war, ja sich mit Machterweiterung analog sich ebenfalls über die geplanten Grenzen hinaus mit ausdehnte. Dieser Eindruck aber würde zweifellos die antimekdonischen Kräfte in Hellas mit schwächen helfen.

Erwägungen solcher Art mögen in der Tat eine Rolle gespielt haben zum Verstehen all dessen, was Alexanders Ägyptenpolitik zwischen Herbst 332 und Frühsommer 331 ausmachte, reichen sie freilich kaum aus. Er hatte mit dem Entschluß zur Vernichtung des Achämenidenreiches damit verbundene materielle Schwierigkeiten und vorauszusehenden Verlust an Zeit auf sich genommen, der sich vorerst kaum ganz abschätzen ließ. Griechenland, das bisherige Hauptobjekt seiner Politik, rückte zwangsläufig damit aus dem Zentrum an die Peripherie. Anderseits, er würde nach wie vor dieses Griechenland gerade jetzt nötig haben, und sei es nur als Basis und Zivilisations — wie Menschenreservoir, das heißt, er mußte dennoch versuchen, es möglichst schnell dem neuen Machtbereich einzugliedern und sich darüber klar werden, welche Rolle er ihm gab. Spekulation mit endgültigen Herrschaftsvorstellungen Alexanders über die Zeit des Krieges mögen vorerst als immer noch müßig erscheinen [80] — der Zwang, kostbare Zeit zu nutzen, bedeutet bereits jetzt Modifizierung jenes Entschlusses von Issos, damit aber ein neues Dilemma und den Zwang, keine Entscheidung ohne Berücksichtigung nicht nur verschiedener Objekte sondern auch im Blick auf eine vage Zukunft hin zu fällen. Daß derartiges nicht nur zu Enttäuschungen führen mußte, sondern auf die Dauer wie kaum anderes angetan war, in ihm eine lastende Spannung und schließlich auch deren Folgen zu zeitigen, liegt nahe; gerade sie, aus nicht bewältigter Vergangenheit und kaum zu übersehender Zukunft damit resultierend, könnte es sein, die Alexander immer unheimlicher werden und sich innerlich auch von seiner Umgebung entfernen läßt.

Versöhnlichkeit gegenüber Griechenland, die trotz vorerst unklarer Verhältnisse dort aus seinem Verhalten in Ägypten spricht, steht demnach neben Bemühen um Bewältigung von Dingen, die sich auf anderem Wege oder allein mit politischen Mitteln nicht mehr bewältigen ließen. Er gründet Alexandria als Tor [81] zwischen Ost und West, auf alten griechisch-ägyptischen Beziehungen fußend, doch benüht zugleich um Ver-

---

[79] Dies zweimal Arrian 3, 1, 4; 3, 5, 2. Griechische Künstler lassen auf Vorbereitung von langer Hand schließen.

[80] Vgl. dazu auch Andreoti, Saeculum 1957, 127.

[81] Übersicht bei Seibert S. 112 ff., dazu jetzt P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, Oxford 1972, bes. II 1 ff.

https://biblioteca-digitala.ro

meidung von Konflikten, wie sie sich aus eingewurzelten Hellenen-Barbaren-Vorstellungen ergeben mochten [82].

Noch stärkeres Zeichen des Dilemmas aber scheint der Zug zum Ammonsorakel [83] der Oase Siwah zu sein, mehr jetzt in die bereits weitere Zukunft weisend, zugleich aber doch als einzige Geste von Rücksicht und versuchter Überwindung des Bisherigen allein wohl zu verstehen.

Daß er als Höhepunkt des Ägyptenaufenthaltes gedacht und sicher auch empfunden wurde, läßt seine Darstellung in den Quellen noch vermuten, welcher Art Gedanken und Empfindungen Alexanders waren, zu ergründen blieb historischer Deutung und antiquarischen Interessen Späterer nach weit mehr als zweitausend Jahren vorbehalten, deren Spekulationen besonders in der ersten Hälfte dieses Jahrhunderts sich an Intensität immer mehr steigerten, ohne indes zu einem klaren Bilde zu gelangen. Zeitgenossen hingegen scheinen sich mit mehr an Unklarheiten zufrieden gegeben zu haben, und es fragt sich, ob ein Alexander selbst je das Spektrum von Deutungs — und Assoziationsmöglichkeiten ganz durchschaute, zu dem das Unternehmen anregen konnte. Mag sein, daß am ehesten noch Simplifikation und Deutung aus dem Nächstliegenden heraus weiterhilft. Mußte der Besuch nach Übernahme der Pharaonenrolle bei der Bedeutung, die das Orakel in Ägypten noch besaß [84], als Bekenntnis gleichsam zu ägyptischer Vergangenheit, die Zustimmung wenigstens bei der Priesterschaft als Gesamtheit vertiefen, auf die Griechen kann am Vorabend des zu erwartenden Kriegsausbruches der Besuch ebenfalls seine Wirkung nicht verfehlt haben [85]. Zwar bliebe zu fragen, ob man überall, wohin die Nachricht drang, mit klarer Scheidung von Gottessohnschaft und Göttlichkeit rechnen durfte [86], und auch danach, ob man sich aus Besuch und Orakel konkrete politische Konsequenzen erwartete. Darüber, daß das Urteil der Gottheit, das der Überlieferung

---

[82] Zu fragen bleibt, wie weit gerade die Erhebung zu solchem Bindeglied zwischen Ost und West nunmehr, nach jahrhundertelangen Behandlung als nebensächliches Anhängsel des Achämenidenreiches und wiederholten Demütigungen (zu 343 vgl. Wilcken, *Alexander* S. 113; Kienitz S. 107) und Belastungen Alexander die Zuneigung der entscheidenden Bevölkerungsteile (zur Priesterschaft und ihrer besonderen Heranziehung durch Persien s. Kienitz) gewann.

[83] S. dazu Seibert S. 116. Eine Verbindung der Gründung Alexandrias und dem Zuge wird zwar nirgends konkret hervorgehoben, scheint aber ganz natürlich schon angesichts der griechischen Perspektive. Bezüglich der von Welles angestellten Vermutungen bezüglich der chronologischen Reihenfolge der Ereignisse indes scheint Sicherheit nicht zu gewinnen, sachlich näher lieg Priorität der Stadtgründung vor dem Orakelbesuch: Einverständnis der Gottheit paßt gut in den Rahmen der gestellten Fragen und war angesichts der Beziehungen zu Griechenland zu erwarten.

[84] Vgl. dazu H. Bonnet, *Reallexikon der ägypt. Religionsgeschichte*, Berlin 1952, 23 ff., wonach geringe Bedeutung des Orakels sich vielleicht aus später Verbindung ägyptischen wonach geringe Bedeutung des Orakels sich vielleicht aus später Verbindung ägyptischen Ammonskultes (Plut. *de Is. et. Os.* 9) mit einem Baalsorakel erklärte. Zeugnisse dafür, wie weit die enge Verbindung Ptah, Ammon und Re auch für das Orakel gilt, haben wir nicht, doch liegt nahe, daß die ägyptische Priesterschaft entsprechender Interpretation auch des Orakels nachzuhelfen wußte; Voraussetzungen hier mochte das gescheiterte Unternehmen des Kambyses ebenfalls ergeben (vgl. dazu S. Eddy, *The King is Dead*, Univ. of Nebraska Press 1961, 262 ff., auch zu anderen Fragen in diesem Zusammenhang).

[85] Dazu Dascalakis, *a.a.O.*, Material umfassend zusammengestellt bei C. J. Classen, Historia 1959, 349 ff., s. auch Tarn II 347 ff.

[86] Vgl. dazu F. Taeger, HZ 1951, 172.

https://biblioteca-digitala.ro

bereits bei Kallisthenes nach eigentlich schon in der Begrüßung Alexanders lag, dennoch das Verhältnis zur Person Alexander und dem entsprechend auch ihren Taten bei einer großen Zahl Griechen ändern würde, mochte man sich im klaren sein. Und auch darüber, daß nach diesem Besuch der Alexander, der eines Tages wieder nach Hellas zurückkehrte, nicht mehr der sein werde, der seinerzeit auszog. Der Bündnisabschluß mit Kyrene paßt in ein solches Kalkül. Daß es im übrigen weniger auf Auslegungsmäglichkeiten im einzelnen und mehr auf den Zug als solchen ankam, scheint mir das Verschweigen des Orakelinhaltes [87] durch Alexander selbst und auch die in solchen Dingen keineswegs zimperliche zeitgenössische Darstellung selbst eines Kallisthenes zu erklären, wie auch die Tatsache, daß Alexander zwar jede Auslegungsversion zuließ, selbst aber ein besonderes Verhältnis zu Ammon und besondere Beeinflussung durch das Erlebnis eigentlich im Grunde nicht erkennen läßt [88]. Es genügt, daß er in dem ägyptischen Gott die zur Zeit verfügbare Inkarnation des Zeus gesehen hat.

Alles in allem bleibt es denn ohne großen Belang, wie weit jene höfrbare Begrüßung als Gottessohn eigener Auslegung, bewußter Manipulation oder echter Religiosität Alexanders und vielleicht seiner wie er ergriffenen Umgebung entsprang [89] Längst war die Gottessohnschaft die unverbindlichste und zugleich an Ausdeutungsmöglichkeiten vielfältigste Interpretation historischer Leistung bei den Völkern, auf die es hier ankam, und wie nun die Dinge von dem Ammonsbesuch an in den subtiler religionsphilosophischer Spekulation nicht weiter zugänglichen unteren Schichten arbeiteten, das zeigen die bei besonderen Situationen deutlichen, besonders durch Tarn drastisch [90] herausgehobenen Reaktionen des Heeres. So scheint sich denn noch zu Lebzeiten Alexanders eine vulgäre Tradition, mehr auf Andeutungen als auf konkreten Angaben beruhend die Dinge zurechtinterpretiert zu haben, ohne daß Alexander selbst einen Grund sah, dagegen einzuschreiten: Gottessohnschaft und Auskunft des Gottes über das Nächstliegende müssen dabei wie für die kleinasiatischen Orakelstätten so auch hier den wirklichen Kern ausgemacht haben, Weltherrschaft auf der einen, Auseinander setzung um das Problem Zeus-Philipp auf der anderen Seite erscheinen von hier aus typisches Produkt volkstümlicher oder auch nur bewußt sensationsfreudigen Weiterspinnens. Und auch Olympias [91], die mit entsprechenden Versionen nicht zurückhielt, muß mit Anklang und Wirkung ihrer pseudo-

---

[67] Dazu Arrian 3, 4, 5; Plut. *Al.* 27, 8, vgl. Schachermeyr S. 672 ff. Kallisthenes fr. 14 Jac. gibt konkrete Angaben bezeichnenderweise nur in Zusammenhang mit den kleinasiatischen Orakelstätten (vgl. StCl XVIII, S. 40, Anm. 9).

[68] Bezeichnend hier Arrian *Ind.* 35, 8. Weiter hilft vielleicht Arrian 6, 3, 2; 19, 4. Ob derartiges freilich in Zusammenhang mit Weltherrschaftsfragen zu sehen ist, die dem Gotte vorgelegt worden sein müßten (vgl. dazu F. Altheim, R. Stiehl, *Geschichte Mittelasiens im Altertum*, Berlin 1970, 222 ff.), bleibt ungeklärt.

[69] Für sie müßte sich das Orakel als Steigerung nach Xanthos und Phaslis dargestellt haben.

[90] II 354.

[91] Arrian 4, 10, 2 vgl. Dascalakis S. 95 zur Gläubigkeit der Königin. Die Aversion eines Antipater gegen religiöse Verehrung Alexanders (Suda s. v.) mag mit derartigen Versionen zusammenhängen. Justin 11, 11, 3 ff möchte ich allerdings bezweifeln und für Fiktion aus Umgebung des Alexanderromans halten; s. dazu freilich Green S. 88.

https://biblioteca-digitala.ro

mythischen Rabulistik gerechnet haben. Sie übrigens stand in enger brieflicher Verbindung mit dem Sohne, und da es kein Zeugnis eines Tadels von dessen Seite für ihr eigenartiges Vorpreschen gibt, bleibt zu folgern, selbst in diesen auch für Griechen kaum erträglichen Geschmacklosigkeiten habe sie sich mit Alexander in Übereinstimmung gefühlt.

Kallisthenes, der sicher mit hinter dem Zuge als propagandistischer Ratgeber Alexanders steht, hatte so weit nicht gehen wollen [92]. Assoziationen zwischen orientalischen und griechischen Vorstellungen mochten ihm vorschweben: Daß er bei allem, was sich mit ihnen verband, nicht über das für einen philosophisch Gebildeten seiner Zeit erträgliche und begreifbare Maß von Synkretismus hinausgehen wollte, lassen Umstände und Hintergründe seiner eigenen Katastrophe einige Jahre später erkennen. Sein Alexander war zwar durch das Orakel in höhere Dimensionen hinaufgehoben und in seinen Taten durch die Gottheit sanktioniert, er war indes aber doch zugleich auch Grieche geblieben und stand immer noch in einer Reihe mit Nikias, Kimon oder sogar Lysander. Es war gerade Pindar, dessen Haus er 335 in Theben verschont hatte, der das auch für Kallisthenes Maßgebende ausgedrückt hatte [93]. Und auch in dieser Deutung würde der Spruch des Gottes einen unauslöschlichen Eindruck auf die griechische Welt ausüben. Den Bereich des Kallisthenes freilich hatte Alexander verlassen, als er sich nach Issos in einen neuen politischen und ohne es vielleicht zu wollen historischen Zusammenhang stellte, in dem nunmehr auch die bisher für den Griechen Alexander gültigen Dimensionen auch im Verhältnis Gott-Mensch nichts mehr besagten, so wie sie auch Isokrates hatte verstanden wissen wollen. Hatte sich seitdem alles an religiösen Handlungen, entsprechenden Ereignissen und Selbstdeutungen noch in den von Kallisthenes gesteckten Rahmen einordnen lassen, mit der Übernahme der Pharaonenrolle ist dieser Rahmen gesprengt [94]. Es ist müßig, wer von beiden, Kallisthenes oder Alexander, den anderen nicht begriff oder aber nicht begreifen wollte. Obwohl Griechenland noch ein ungelöstes, wenngleich nicht mehr politisches, so doch militärisches Problem ist, neue Opposition analog den neuen Dimensionen selbst im Hauptquartier erstmals offenkundig wird und die Entscheidungsschlacht mit dem Großkönig aussteht, äußerlich gesehen demnach Alexanders Lage noch die gleiche ist wie 336, in den wenigen ruhigen, von rein militärischen Erwägungen freien Monaten des Agyptenaufent-

---

[92] Vgl. dazu immer noch Tarn *a.a.O.S.*358.

[93] Anhaltspunkte für direkte Beziehung fehlen; zu Ammon und Griechenland im 5. Jhdt s. K. Zimmermann, in *Hellenische Poleis* S. 1255.

[94] Vgl. dazu B. v. Hagen, Philologus 1908, 34 ff., H.E. Stier, RAC I 1950, 264 zur griechischen Wurzel des Gottkönigtums, so auch J.V. P. Balsdon, Historia 1950, 363 ff. Indes, für die Situation auf der griechischen Seite sind die Reaktionen der nächsten Umgebung in den folgenden Jahren bezeichnend. Was auf Alexander wirkte, ist m.E. die orientalische Komponente gewesen, die den vorhandenen griechischen Vorstellungen und Begriffen ihren messianischen Hintergrund verlieh und damit Alexander erst über den von Kallisthenes abzustecken versuchten Rahmen hinaustrug. Auch für sie freilich bleibt Rationales und Irrationales untrennbar; wenn pragmatische Erwägungen den Anstoß gaben, dann aus der Situation und den Erfahrungen des ersten Abschnittes heraus. Selbstdeutung wie Plut. 27, 8 (vgl. auch Diod. 17, 51, 3) gewinnt als Schritt von ideologischer Einordnunghin zu selbständiger Auffassung historischer Rolle den Eindruck von Historizität. Hingegen bleibt Philipps Versuch der Gestaltung eines religiösen Herrscherbildes in dem von Isokrates Abgegrenzten, auf das Griechische beschränkt.

https://biblioteca-digitala.ro

haltes gewinnt jener Bruch von Issos gleichsam Gestalt. Daß er sich anschließend noch ein einziges Mal auf seine Griechenrolle beruft, in Persepolis, ist bezeichnend[95], bezeichnend auch, daß er bald danach bereute, die Residenz dort angezündet zu haben. Er hatte die Griechen hinter sich zurückgelassen, und wenn Nachrichten über Wohltaten und Anordnungen zwischen 331 und 324 überliefert sind, so betreffen sie das Politische kaum oder nur indirekt. Als es zur Schlacht von Megalopolis kam, war er schon zu weit, um gegebenenfalls zur Bereinigung einer möglichen Katastrophe zurückzukehren. Und trotz allem erscheint er in dem Schritte, den er nach Issos tat, konsequenter, nüchterner als ihn die Zeitgenossen zu sehen vermochten.

[95] Entsprechendes unterläßt Alexander etwa auch in der von Arrian stilisierten Opisrede; 7, 9, 5 besagt hier wenig.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

STRUCTURI METAFORICE ŞI UNIVERS SATURNALIC ÎN COMEDIA LUI PLAVTVS

DE

TRAIAN DIACONESCU

Cercetarea structurilor semantice prezente în comedia plautină, diferenţiate prin perspectiva termenului figurat precum şi prin surprinderea funcţiei lor estetico-dramatice în contexte largi, de la scenă la intrigă, în corelaţie cu viziunea artistică şi concepţia despre lume a poetului, nu a constituit obiectul nici unui studiu special sau general în bibliografia plautină [1]. În lucrarea de faţă nu urmărim o clasificare descriptivă, atomistă, a metaforei lui Plaut, coborîtă la speţele sale retorice sau gramaticale, ci propunem o tipologie largă, cu axe de ordonare noi, care subordonează configuraţiile variate ale metaforei plautine şi, în acelaşi timp, ne deschide calea spre descifrarea constantelor gîndirii figurate în strînsă legătură cu universul preponderent saturnalic al acestui autor comic.

Vom studia aici două tipuri de structuri metaforice plautine : metaforele simple (unde termenul propriu este echivalat cu un singur termen figurat, selectat dintr-o singură sferă semantică) şi metaforele enumerative (termenul propriu este substituit printr-un termen figurat multiplu, selectat de asemenea din elemente care fac parte din aceeaşi sferă semantică) [2].

I. Structuri simple

A. În piesa *Stichus*, parazitul Gelasimus îşi dezvăluie descendenţa sa grotescă prin intermediul unei metafore ludice, cu o structură simplă, substituind termenul propriu cu un singur termen figurat :

Famem ego fuisse suspicor matrem mihi
Nam postquam natus sum satur numquam fui
Neque quisquam melius referet matri gratiam
Quam ego meae matri refero inuitissumus.
Neque rettulit quam ego refero meae matri Fami.
Nam illa med in aluo menses gestauit decem,

[1] Studiile consacrate metaforei în comedia latină sînt puţine, scrise spre sfîrşitul secolului trecut, cu unghi de cercetare restrîns, needificatoare pentru complexitatea acestui fenomen stilistic în teatrul comic latin. Menţionăm: A. Inowraclawer, *De Metaphorae apud Plautum usu*, Rostock, 1876; A. Graupner, *De Metaphoris Plautinis et Terentianis*, Bratislava, 1879; P. Langen, *Die Metapher im lateinischen von Plautus bis Terentius*, în Jahrbücher für classische Philologie, 125, Leipzig, 1882.

[2] Alte două tipuri (cumulativ şi arborescent) sînt discutate într-un capitol al tezei noastre de doctorat, *Metaforă şi univers saturnalic în comedia lui Plaut*, susţinută la Facultatea de limbi romanice şi clasice din Bucureşti, în anul 1974.

StCl XIX, Bucureşti, p. 61—70

https://biblioteca-digitala.ro

At ego illam in aluo gesto plus annos decem.
Atque illa puerum me gestauit paruolum
Quo minus laboris cepisse illam existumo:
Ego non pausillulam in utero gesto famem.
Verum hercle multo maxumam et grauissumam
Vteri dolores mi oboriuntur cotidie,
Sed matrem parere nequeo nec quid agam scio.
Auditaui saepe hoc uolgo dicier
Solere elephantum grauidam perpetuos decem
Esse annos. Eius ex semine haec certost fames:
Nam iam complures annos utero haeret meo.

(*Stich.* 155—170)

Personificarea unui fenomen biologic — foamea — printr-o *mater grauida* și echivalarea parazitului, datorită instinctului său hiperbolic, cu un *filius grauidus*, purtîndu-și mama în pîntece, sînt imagini grotești, frizînd absurdul, frecvente în lumea ludică a saturnaliilor, surprinzînd fenomene în momente de criză [3]. Parazitul încearcă să se purifice prin « naștere », să depășească momentul de « criză », dar barierele biologice, metaforic-sociale, nu-i îngăduie. Dorința de înnoire, ostilă normelor social-morale cotidiene, este suprimată de acțiunea tiranică a acestora. Imaginea are funcție ambivalentă, de negare a normei statornicite și afirmare utopică a unui ideal, funcție specifică imaginii festive din lumea saturnaliilor. Alternarea termenului propriu cu cel figurat conferă metaforei un caracter explicit. Mama sa l-a purtat în pîntece zece luni, dar el o poartă de zece ani ; ea l-a purtat cînd era mic, dar el o poartă cînd ea e mare ; pe ea durerile facerii au încins-o odată, cînd l-a născut, dar pe el îl încing zilnic și nu poate s-o nască. Absurdul acestei situații este explicat prin alt absurd : se crede însărcinat cu sămînță de elefant, deoarece femela elefantului naște după zece ani. În structura semantică a imaginii se observă limpede coborîrea ludică la elementul umil, senzorial, perspectiva închisă a transferului datorită polilor săi coalescenți, calitatea sa material-corporală precum și funcția dramatică de anticipare și caracterizare hiperbolică a personajului. Aceste virtuți complexe ale personificării alegorice analizate se corelează unitar cu sistemul de imagini din comedia plautină.

B. Visul [4] în literatura latină era o modalitate de comunicare a forțelor supranaturale cu omul. Majoritatea viselor aveau o funcție profetică, adevărată sau falsă, și se întîlneau, îndeosebi, în genurile înalte, în epică sau tragedie. Visul lui Demipho, din piesa *Mercator*, este o imitație parodică a visurilor solemne. Personajul plautin e ireverențios, ca orice perso-

[3] Implicațiile imaginii grotești în literatură și artă au fost analizate cu remarcabilă profunzime, printre alți cercetători, de M. Bahtin în *Problemele poeticii lui Dostoevski*, București, 1970 și în *Fr. Rabelais*, București, 1972.

[4] Cercetarea visului în comedia lui Plaut, din altă perspectivă, se întîlnește în J. Collart, *La scène du songe dans les comédies de Plaute*, în *Hommage à J. Bayet*, 1964, p. 154—160. Visul în epica latină a fost cercetat de A. Grillone, *Il sogno nell'epica latina. Tecnica e poesia*. Palermo, 1957. Încă din antichitate, visul se detașează de religie și supranatural, trecînd de la explicarea supranaturalului la căutarea unui ideal al vieții, devenind o modalitate virtuală de trăire care concurează realitatea naturală, prefigurînd constante funcționale întîlnite în literatura modernă, de la Renaștere pînă azi, cf. A. Beguin, *L'âme romantique et le rêve*, Paris, 1963, și J. Bousquet, *Le thème du rêve dans la littérature romantique*, Paris, 1964.

https://biblioteca-digitala.ro

naj saturnalic, faţă de zei, căci aceştia îşi bat joc de om *(di ludos faciunt hominibus)* prin vise mirifice *(miris exemplis somnia)*. Spiritul sacru al divinităţii e redus, pe linia unei tradiţii popular-neoficiale, la un spirit pişicher :

Mercari uisus mihi sum formosam capram
Ei ne noceret quam domi ante habui capram
Neu discordarent, si ambae in uno essent loco,
Posterius quam mercatus fueram, uisus sum
In custodelam simiae concredere.
Ea simia adeo post haud multo ad me uenit,
Male mihi precatur et facit conuicium:
Ait sese illius opera atque aduentu caprae
Flagitium et damnum fecisse haud mediocriter:
Dicit capram quam dederam seruandam sibi
Suae uxoris dotem ambedisse oppido.
Mihi illud uideri mirum, ut una illaec capra
Vxoris simiai dotem ambederit.
Instare factum simia atque hoc denique
Respondet: ni properem illam ab sese abducere
Ad me domum intro ad uxorem ducturum meam.
Atque oppido hercle bene uelle illi uisus sum
Ast non habere quoi commendarem capram:
Quo magis, quid facerem, cura cruciabar miser.
Interea ad me haedus uisust adgredirier.
Infit mihi praedicare sese ab simia
Capram abduxisse et coepit inridere me.
Ego enim lugere atque abductam illam aegre pati.

(*Merc.* 229—251)

Configuraţia metaforică a acestui vis, în concordanţă cu personajele şi intriga, se clădeşte pe relaţii semantice simple în care termenii proprii sînt echivalaţi, fiecare în parte, cu cîte un singur termen figurat. Curtezana fermecătoare este *capra* cumpărată, iar soţia lui Demipho este *capra* din casă. Bătrînul Lysimachus este *simia* « maimuţa », tînărul Charinus este *haedus* « iedul », iar bătrînul Demipho, pe aceeaşi linie ludică a visului, este numit într-o scenă următoare *hircus* « ţap ». Analogia dintre planul propriu şi planul figurat este alegorică, cu perspectivă de sugestie închisă, descifrată treptat prin termeni direcţi sau aluzivi. Spectatorul nu rămîne în lumea ipotezelor, ci este orientat de autor spre descifrarea exactă, adecvată personajelor şi intrigii, a complexului alegoric rostit.

Hoc quam ad rem credam pertinere somnium
Nequeo inuenire; nisi capram illam suspicor
Iam me inuenisse quae sit aut quid uoluerit...

(*Merc.* 252—255)

Nunc hoc profecto sic est: haec illast capra
Verum hercle simia illa adque haedus mihi malum
Adportant adque eos esse quos dicam haud scio.

(*Merc.* 268—271).

https://biblioteca-digitala.ro

Neputința de a dezlega visul — *nequeo inuenire* — este atenuată îndată prin *nisi suspicor*, ca apoi, peste un număr de versuri, să aflăm sensul alegoric al termenului *capra* : *Haec illa est capra*. Poetul lasă în suspensie sensul figurat al lui *simia* « maimuță » și *haedus* « ied » care-i vor aduce *malum* « paguba », decodîndu-le ulterior, indirect, prin evoluția intrigii. Modalitatea dramatică a visului alegoric îndeplinește, așadar, o funcție cognitiv-anticipativă. Termenii figurați se încadrează într-un registru senzorial-vizual și dinamic — și, de asemenea, într-un orizont saturnalic, prin coborîrea planului înalt, oficial, la dimensiunea umilă a patrupedelor. Pe plan dramatic, visul lui Demipho este o viziune răsturnată, hiperbolică și caricaturală, a lui *senex grauis* — loc geometric al valorilor oficiale de *uirtus* și *pietas*, iar pe plan stilistic o replică parodică la visele profetice din genurile înalte. Prin calitatea sa estetică, senzorială, ca și prin funcția sa dramatică, cognitivă și ludică, acest complex figurat se integrează în sistemul de imagini ale gîndirii saturnalice plautine.

C. Sclavul Stichus, în piesa *Stichus*, după ce s-a întors acasă dintr-o călătorie de afaceri în care își urmase stăpînul, i-a cerut acestuia să-i îngăduie să serbeze ziua sosirii ca pe o zi de libertate : *uolo me eleutheria capere aduenientem domum* (v. 422). Stăpînul Epignomus îi aprobă această dorință și-i dăruie sclavului un butoi cu vin *(In hunc diem ego nil moror. Abi quo lubet* — 424). Sclavul își serbează această zi « de slobozenie » prin organizarea unui ospăț saturnalic, invitînd la efemera sa petrecere *(quasi nix tabescit dies)* pe Sangarinus, prietenul său, și pe Stephania, concubina lor.

ST. Atque adeo ut tu scire possis, pacto ego hoc tecum diuido:
Vide, utram tibi lubet etiam nunc capere, cape prouinciam.
SA. Quid istuc est provinciae? ST. Vtrum Fontine an Libero
Imperium te inhibere mauis? SA. Nimio liquido Libero.
Sed amica mea et tua dum cessat dumque se exornat, nos uolo,
Tamen ludere inter nos. Strategum te facio huic conuiuio.
ST. Nimium lepide in mentem uenit; potius (quam) in subsellio
Cynice hic accipimur quam in lectis? SA. Immo enim hic magis est dulcius.
Sed interim, stratege noster, cur hic cessat cantharus?
Vide quot cyathos bibimus. ST. Tot quot digiti tibi sunt in manu.
Cantio Graecast: ἢ πέντ' ἢ τρία πῖν' ἢ μὴ τέτταρα.

(*Stich.* 697—707)

Mulți exegeți, judecînd teatrul plautin ca un *mimesis* al vieții cotidiene, consideră că această scenă este neverosimilă în raport cu realitățile romane. Pentru acest motiv interpretează *ad litteram* mărturia sclavilor : *Athenas nunc colamus*, și-o atribuie unui pierdut original elin. Numai că teatrul lui Plaut este refractar normelor mimetice aristotelice. Plaut cultivă un teatru festiv, axat pe legile sărbătorii, oglindind printr-o prismă nonaristotelică, grotescă, rînduielile vieții oficiale. Această scenă bahică este o imagine saturnalică, de slobozenie temporară, în timpul căreia cătu-

https://biblioteca-digitala.ro

şele lumii cotidiene sînt desfăcute [6]. Avînd conviv pe Dionysos, prietenii îşi împart « provinciile » *(prouincia)*, numesc un strateg *(strategus)* al ospăţului şi petrec aşa cum petreceau sclavii la sărbătorile din decembrie, consacrate lui Saturn, cînd, protejaţi de *pileum*, se bucurau vremelnic de libertate şi impunitate. Peste vreme, Seneca, în *Apocolokyntosis*, 8, detronînd saturnalic relaţiile cotidiene, îl numeşte pe împăratul Claudius un *princeps Saturnalicius*, adică un *re della festa*, aşa cum aici, la Plaut, întîlnim imaginea « încoronării », a trecerii de la umil la înalt, a descătuşării festive pe planul ficţiunii a sclavului constrîns zilnic de norme severe. Sclavii îşi atribuie puterea — *imperium* — peste *prouincia Fontis* şi peste *prouincia Liberi*, iar Stichus este numit *strategus* al ospăţului, comandînd, în spiritul unui cîntec bahic elin, consumarea unui număr de pocale fără soţ. Aşadar, metaforele sînt recrutate din sfera militară, sensibilizînd fiecare în parte cîte un termen propriu, încadrîndu-se în structurile figurate simple. Aceste metafore au un unghi semic deschis, dar lesne de receptat, un caracter senzorial şi o funcţie dramatică de caracterizare subordonată unei viziuni ludice, saturnalice, în care *mos Graecorum*, amintit preventiv spectatorilor, este o mască răsturnată, festivă, a lui *mos maiorum*, infirmînd artistic, vremelnic numai, cătuşele ierarhiei oficial-cotidiene. *Eleutheria*, anulînd temporar rigoarea şi inhibiţia provocată de normele social-morale, semnifică trăirea utopică, saturnică, a descătuşării absolute a firii umane.

II. Structuri enumerative

A. Dialogul dintre Lydus şi Pystoclerus, din piesa *Bacchides*, implică o parodie carnavalescă a educaţiei austere tradiţionale. Urmărind pe tînărul Pystoclerus în locuri ale urbei pe unde chiar şi Lycurg putea să fie amăgit, pedagogul Lydus observă că Pystoclerus se îndreaptă, împovărat de tîrguieli, spre casa unei curtezane :

L. Quo nunc capessis ted hinc aduorsa uia
Cum tanta pompa? P. Huc. L. Quid, huc? quis istic habet?
P. Amor, Voluptas, Venus, Venustas, Gaudium
Iocus, Ludus, Sermo, Suauisauiatio.
L. Quid tibi commercist cum dis damnosissumis?
P. Mali sunt homines qui bonis dicunt male.
Tu dis nec recte dicis; non aequom facis.
L. An deus est ullus Suauisauiatio.
P. An non putasti esse unquam? O, Lyde, es barbarus...

(*Bacch.* v. 113—121)

---

[6] Interpretarea teatrului plautin ca univers artistic autonom, cu caracter festiv, legat de *ludi romani*, implicînd răsturnarea valorilor oficiale ca descătuşare a tendinţelor refulate zilnic, se întîlneşte, cu argumente convingătoare, la E. Segal, *Roman Laughter. The Comedy of Plautus*, New York—London, 1968. Pentru coordonate moderne ale comediei plautine, anticipînd elemente specifice teatrului din secolul nostru, vezi M. Barchiesi, *Plauto e il « metateatro » antico*, în Il Verri, 31, 1968.

https://biblioteca-digitala.ro

P. Fiam, ut ego opinor, Hercules, tu autem Linus
L. Pol metuo magis ne Phoenix tuis factis fuam
Teque ad patrem esse mortuom renuntiem.
P. Satis historiarumst. L. Hic uereri perdidit...

(*Bacch.* v. 155—158)

L. Pandite atque aperite propere ianuam hanc Orci, obsecro;
Nam equidem haud aliter esse duco; quippe quo nemo aduenit.
Nisi quem spes reliquere omnes esse ut frugi possiet.
Bacchides non Bacchides, ses Bacchae sunt acerrumae.
Apage istas a me sorores, quae hominum sorbent sanguinem...

(*Bacch.* v. 368—372)

Structura enumerativă a imaginii de mai sus constă în faptul că termenul propriu — iubirea curtezanei — este sensibilizat cu elemente figurate din aceeaşi sferă semantică — mitologia. Atmosfera olimpică elevată este tulburată de un zeu făurit de imaginaţia aprinsă a lui Pystoclerus, anume, zeiţa *Suauisauiatio* « Sărut dulce ». Acest panteon al dragostei, alcătuit din personificarea şi zeificarea unor elemente din lumea plăcerii senzual-erotice, reprezintă o parodie [6] la adresa practicii romane care născocise numeroase divinităţi cu caracter abstract. Aici caracterul abstract al zeificărilor este atenuat de procesul personificării alegorice. Ridicarea umilului — banala curtezană — la rangul sublimului — divinizarea acesteia — se întemeiază pe o răsturnare saturnalică a valorilor tradiţionale şi oficiale. Exaltarea tînărului amăgit de curtezană se îmbină cu ireverenţa faţă de pedagog. Ambele atitudini reprezintă o « lume pe dos » faţă de pietatea străbună cultivată în viaţa cotidiană a păturilor înalte. Cînd tensiunea disputei ludice dintre pedagog şi elev sporeşte, Pystoclerus, emancipat de sub egida educatorului, se declară Hercules, iar pe bătrîn îl echivalează cu Linus. În replica sa, pedagogul se consideră Phoenix, iar pe tînăr — se subînţelege — îl echivalează cu Achile mort. În mitologie, Hercules a ucis pe Linus, iar Phoenix a vestit lui Peleus moartea lui Achile. Aşadar, fiecare personaj, ca termen propriu, e identificat metaforic cu cîte doi termeni figuraţi selectaţi din mitologie, vizînd parodierea valorilor olimpice consacrate.

Peste cîteva scene, pedagogul Lydus, căutînd pe *pater Nicobulus* ca să-i denunţe faptele odraslei, califică metaforic iubirea curtezanelor, dintr-un unghi antipodic, tot cu termeni selectaţi din mitologie. Casa curtezanelor este o *ianua Orci* « poartă a iadului », iar surorile Bacchis sînt *Bacchae* [7] *acerrumae* « Bacchante nebune », care *hominum sorbent sanguinem.* Aşadar curtezanele, pentru Lydus, sînt figuri groteşti. În replica peda-

---

[6] J.-P. Cèbe, *La dérision des dieux dans le théâtre de Plaute,* în *Actes VIII Congr. Assoc. G. Budé,* Lyon, 1964, p. 154—160. Pentru problema parodiei stilurilor în comedia plautină vezi M.F. Băltăceanu, *Vocabularul parodiilor plautine ca document al stilurilor parodiate,* în StCl, VIII, 1966, p. 97—119.

[7] Această metaforă mitologică, etichetînd metresa şi iubirea acesteia, nu este un *topos* rupt de realităţile romane. Să ne amintim de celebrul *Senatus consultum de Bacchanalibus,* din anul 186 î.e.n., care a pedepsit sîngeros desfrîul de tip oriental infiltrat la Roma cu decenii în urmă, în vremea cînd Plaut îşi scria cele mai bune comedii ale sale.

https://biblioteca-digitala.ro

gogului este învederat criteriul valoric al vieţii oficiale clădit pe *mos maiorum*. Contrastul dintre unghiul festiv, neoficial, întîlnit în replica tînărului şi cel grav, oficial, al valorilor cotidiene, prezent în replica pedagogului, sînt surse ale comicului saturnalic. În metafora rostită de Pystoclerus întîlnisem înălţarea umilului la sublim ; aici întîlnim degradarea umanului la grotesc, apăsînd pe calităţi senzoriale, vizual-dinamice, ale transferurilor utilizate. Zona de incidenţă semică largă precum şi precizarea termenului propriu orientează receptarea imaginii care îndeplineşte, pe lîngă rolul său estetic, o funcţie dramatică unificatoare, de liant între scene fără dependenţă internă riguroasă. Fenomenul este caracteristic artei imagistice plautine, subordonată unui teatru spectacol de tip aristofanic, teatral, în care textul este o componentă ludică, alături de altele, iar nu o unitate care subordonează spectacolul ca în teatrul literar, de tip menandreic, construit după legile interne ale teatrului clasic.

B. În piesa *Captivii* parazitul Ergasilus îi mărturiseşte lui Hegio, cu un ton jalnic şi autoironic, că după ce Philopolemus a fost luat captiv, rabdă de foame eroic, deoarece nimeni nu-l mai primeşte la ospeţe. Bătrînul Hegio, tînguindu-şi fiul captiv, îşi întrerupe plînsul [8] şi se amuză pe seama parazitului, rostind un şir de metafore care continuă parodic metaforele prin care se autoprezintă parazitul. Această scenă ludică, festivă, are o structură figurată enumerativă :

E. ...Eheu, huic illud dolet,
Quia nunc remissus est edendi exercitus
H. Nullumne interea nactu's, qui posset tibi
Remissum quem dixti imperare exercitum?
E. Quid credis? fugitant omnes hanc prouinciam
Quoi optigerat postquam captust Philopolemus tuos.
H. Non pol mirandumst fugitare hanc prouinciam
Multis et multigeneribus opus est tibi
Militibus: primumdum opus est Pistorensibus;
Eorum sunt aliquot genera Pistorensium
Opus Paniceis est, opus Placentinis quoque
Opus Turdetanis, opus Ficedulensibus.
Iam maritumi omnes milites opus sunt tibi.
E. Vt saepe summa ingenia in occulto latent
Hic qualis imperator nunc priuatus est.

(*Capt.* 142—156)

Structura enumerativă a contextului se bazează pe selectarea termenilor figuraţi din sfera semantică militară, sensibilizînd foamea grotescă a parazitului. Dinţii parazitului sînt o armată în repaos *(nunc remissus*

[8] Celebrul editor al operei plautine, A. Ernout, trecînd peste natura saturnalică a replicii, consideră că situaţia tragică a lui Hegio, care-şi boceşte fiul pierdut, este incompatibilă cu răspunsul său buf: « Le ton de ces plaisanteries convient du reste mal à la tristesse d'Hégion ». Este, fără îndoială, o incompatibilitate mimetică, dar teatrul plautin este un teatru necanonic, paramimetic, apăsînd pe caricatură şi hiperbolă, clădit pe legile farsei groteşti.

https://biblioteca-digitala.ro

est edendi exercitus), iar parazitul însuşi o provincie de care fug toţi comandanţii *(fugitant omnes hanc prouinciam)*. Pentru stăpînirea acestei «provincii» este necesară o trupă specializată pe arme a căror denumiri au etimoane culinare, tulburînd în mod saturnalic planul metaforic înalt. Etimoanele culinare la care se adaugă sufixul patronimic *-ensis*, s-ar putea echivala în româneşte, respectînd procedeul latin, cu Brutăreni, Pîineni, Plăcinteni, Sturzenei, Graureni, formate tot dintr-un etimon culinar şi sufixul corespunzător *-eni*. Pe lîngă aceste trupe de uscat, provincia, adică parazitul, are nevoie de trupe maritime, metaforic băutură, *(maritumi milites)*. Un comandant *(imperator)* pe măsura acestor trupe nu se află, căci acesta ar trebui să fie un geniu, iar geniile *(summa ingenia)* stau acum ascunse în umbră.

Comentînd aceşti termeni figuraţi, A. Ernout, sprijinit pe faptul că formaţia adjectivală cu sufixul *-ensis* desemnează locuitorii unui oraş, le apropie de toponimele reale : *Pistoria* (azi *Pistoia)*, *Placentia* (în Gallia cisalpină) *Turdetania* (oraş în Spania), formate de la *pistor*, *placentum*, *turdus*, dar pentru *Panicei* (de la *panis)* şi *Ficedulenses* (de la *ficedula)* nu găseşte corespondenţe reale, motivînd că poate numele acestor oraşe nu ne-au parvenit. Considerăm că aceste nume sînt inventii metaforice plautine, sugerate de toponimele reale, iar asociaţiile cu oraşele respective sînt întîmplătoare. Contextul plautin nu resemantizează, ci jubilează cu nume ludice inventate şi adecvate la arhetip. Aşadar orientarea pozitivistă, atomistă, căutînd realii sau aluzii precise în acest context, ignoră perspectiva saturnalică, festivă, motivată doar artisticeşte, a întregului context figurat.

Observînd jocul saturnalic al imaginii, coborîrea planului înalt, oficial — viaţa militară — la planul umil, burlesc — viaţa parazitului —relevăm şi aici, ca şi în structurile metaforice anterioare, contrastul comic festiv, cu dimensiuni groteşti, generînd rîsul «enorm». Perspectiva închisă a imaginii, determinată de polii săi coalescenţi, precum şi unghiul de incidenţă larg înlesnesc şi orientează decodarea. Transferul este clădit pe un registru senzorial, vizual-dinamic, material-corporal, îndeplinind, pe lîngă funcţia sa estetică, o funcţie dramatică, subordonată arhetipului şi intrigii, corelîndu-se astfel cu sistemul gîndirii figurate plautine.

C. În piesa *Bacchides*, bătrînii Nicobulus şi Philoxenus, îndureraţi de faptele tinerilor ademeniţi de curtezane, pornesc să-şi salveze odraslele, dar hetairele îi iau în rîs, în manieră saturnalică, umilindu-le autoritatea cotidiană, într-o scenă cu o structură metaforică enumerativă :

N. Ouis nos uocant pessumae. S. Pastor harum
Dormit, quom eunt sic a pecu palitantes
B. At pol nitent ; haud sordidae uidentur ambae.
S. Attonsae hae quidem ambae usque sunt. Ph. Vt uidetur
Deridere nos ! N. Sine suo usque arbitratu.
B. Rerin ter in anno tu has tonsitari ?
S. Pol hodie altera iam bis detonsa certost.
B. Vetulae sunt thimiamae. S. At bonas fuisse credo
B. Viden limulis, obsecro. ut intuentur ?
S. Ecastor sine omni arbitror malitia esse...

https://biblioteca-digitala.ro

B. Cogantur quidem intro. S. Haud scio quid eo opus sit :
Quae nec lactem nec lanam ullam habent: sic sine astent.
Exsoluere quanti fuere ; omnis fructus
Iam illis decidit. Non uides ut palantes
Solae liberae
Grassentur? quin aetate credo esse mutas ;
Ne balant quidem, quom a pecu cetero absunt ;
Stultae atque haud malae uidentur.
B. Reuortamur intro, soror. N. Ilico ambae
Manete ; haec oues uolunt uos.
S. Prodigium hoc quidemst ; humana nos uoce apellant oues.
Ph. Haec oues uobis malam rem magnam quam debent dabunt.
B. Si quam debes, te condono ; tibi habe, nunquam abs te petam.
Sed quid est quapropter nobis uos malum minitamini?
Ph. Quia nostros agnos conclusos istic esse aiunt duos.
N. Et praeter eos agnos meus est istic clam mordax canis
Qui nisi nobis producuntur iam atque emittuntur foras,
Arietes truces nos erimus, iam in uos incursabimus.

(*Bacch.* 1122—1148)

Structura figurată enumerativă a scenei de mai sus constă în recrutarea elementului metaforic, referitor la acelaşi termen propriu, din sfera semantică pastorală. În pragul intrigii, Chrysalus, un *seruus dolosus*, anticipîndu-şi triumful, utilizase tot o metaforă pastorală, ridicată însă la rang mitologic, echivalînd pe *senex* Nicobulus cu berbecul legendar din Colchida *(arietem Phrixi)*, pe care el îl va tunde pînă la piele *(tondebo auro usque ad uiuam cutem)*. Acum, în ultimul act al piesei, cînd *agon*-ul dintre sclav şi bătrîn se consumase, reîntîlnim metafora pastorală, dar fără aureolă mitologică. Bătrînii păcăliţi sînt *oues attonsae* « oi tunse », rătăcite de turma unui păstor adormit. Aceste oi pot fi tunse *ter in anno*, iar una dintre acestea a fost tunsă, chiar în aceeaşi zi, de două ori : *bis detonsa*. Oile sînt bătrîioare *(uetulae)* şi pleşuve *(thimiamae)*, fără lapte şi lînă *(nec lactem nec lanam)*, nu pot nici să behăie *(balant)* şi, deşi nu par *stultae* şi *malae*, ameninţă curtezanele cu glas de om, ca în lumea prodigiilor, din pricină că le-au închis mieii *(agnos nostros)* şi, de asemenea, un dulău care muşcă pe furiş *(clam mordax canis)*. În caz că hetairele nu le vor elibera odraslele, bătrînii se vor preface în berbeci năpraznici *(arietes truces)* care se vor năpusti asupra lor.

Întîlnim şi în această scenă figurată, cu structură metaforică enumerativă, coborîrea ludică a elementului uman la o speţă inferioară, umilă, la regnul animal. Caracterul expresiv este centrat tot pe registrul senzorial-dinamic. Corelaţiile dintre planul figurat şi cel propriu sînt alegorice şi adecvate personajului şi intrigii. Transfigurarea alegorică, sprijinită pe animat şi concret, are o structură semideschisă. Planul figurat este inserat cu elemente proprii, compatibile cu termenul implicit al metaforei, fenomen care orientează decodarea. Dinamica reţelei figurate, acordată semantic cu *oues*, calcă hotarele regnului animal, sugerînd, prin aceste depăşiri, dinamica intrigii şi caracterul personajului. *Hodie bis tonsa* ne luminează retrospectiv păcălirea dublă a lui *senex* Nicobulos, iar *clam mordax*

https://biblioteca-digitala.ro

canis ne sugerează limpede faptele sclavului Chrysalus. Aşadar, zona analogică a transferului îmbină funcţia sa estetică, dinamică şi senzorială, cu funcţia sa dramatică, informativă şi caracterizantă, subordonîndu-se arhetipului şi intrigii, fenomene constante în sistemul gîndirii metaforice plautine.

Cercetarea structurilor metaforice selectate mai sus, clasificate dintr-un unghi nou pentru exegeza plautină încearcă să deschidă calea unei descrieri tipologice şi funcţionale a gîndirii figurate plautine, surprinsă în contexte largi, de la scenă la intrigă, şi, de asemenea, să contribuie la relevarea coordonatelor care stau la temelia lumii saturnalice plautine, în strînsă corelaţie cu concepţia despre lume şi viaţă a poetului.

Comedia plautină suspendă temporar legile rînduielii oficiale şi instituie un nou tip de relaţii — imagine răsturnată, saturnalică, a celor cotidiene — fenomen care modifică, în mod firesc, normele limbajului consacrat. Gîndirea figurată plautină calcă, pînă la un punct, distanţele dintre stilurile [9] tripartite, promovînd o metamorfoză a imaginii literare descătuşată de stilul unic, compartimentat, al retoricii antice. Aceste imagini sînt investite cu o funcţie ambivalentă, în care patosul negării implică un patos constructiv, încadrîndu-se astfel în fluviul realismului grotesc, care îşi trage sevele din teritoriile folclorului saturnalic.

Universul comediei plautine nu îmbracă *pallium*-ul elin pentru a se apăra de cenzură şi nici masca alegorică pentru a cruţa morala spectatorului roman, ci reprezintă un spectacol dinamic, material-corporal, caricatural-grotesc, cu rol catarctic complex, întrupînd un cosmos răsturnat în care *mos Graecorum* este reversul lui *mos maiorum*, vizînd ţeluri superioare ale existenţei în perspectiva dialectică a timpului în perpetuă devenire, oferind publicului latin, în limitele spectacolului, un carnaval utopic al întoarcerii omenirii la legendara vîrstă saturnică.

[9] Problema limbajului poetic plautin a fost cercetată de numeroşi filologi: H. Haffter, *Untersuchungen zur altlateinischen Dichtersprache*, Berlin, 1934; A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1938, p. 178 sq.; G. Devoto, *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1940, p. 133 sq; J. Marouzeau, *Quelques aspects de la formation du latin littéraire*, Paris, 1949, p. 25 sq.; L.R. Palmer, *The Latin Language*, London, 1954, p. 74 sq.; H. Happ, *Die lateinische Umgangssprache und die Kunstsprache des Plautus*, în Glotta, XLV, 1966, p. 60 sq.; I. Fischer, *Encore sur le caractère de la langue de Plaute*, în StCl, XIII, 1971, p. 59—78.

https://biblioteca-digitala.ro

TRATATUL ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ CA TEST AL FILOZOFĂRII ELENISTICE

DE

ION BANU

1. Controversele în jurul acestei sublime creaţii literare a antichităţii gravitează cel mai adesea în jurul temei paternităţii şi, drept corolar, a datării ei. Intră în acţiune, evident, şi unghiul de vedere literar-stilistic. Dar cel filozofic? În chip incidental, poate; dar în tratele de istorie a filozofiei antice, cu rarisime excepţii, nu întîlnim tratatul *Despre sublim*, iar dacă se întîmplă să figureze, reţine pentru o clipă atenţia autorilor ca simptom al înrîuririi exercitate de unul sau altul dintre curentele epocii.

În ce ne priveşte, ne-a stîrnit luarea aminte mai ales printr-o altă semnificaţie, anume cea anunţată în titlu. Cercetarea epocii elenistice a filozofiei greceşti [1] învederează în chip expresiv, credem, dacă trecem prin cîmpul ideatic al fiecăruia dintre sisteme, o modalitate de cugetare nouă, care este, nu a unui sistem, ci a *epocii*. Vizînd atît nivelul reflexiv deliberativ, cît şi pe cel structural, antedeliberativ, novaţia la care ne referim nu angajează doar filozoficul, ci şi celelalte spaţii spirituale.

Referindu-ne la filozofia elenismului, citǎm în prezentul text cele trei mari curente ale sale. Nu pierdem din vedere pe neopitagorici, peripatetici, ori pe platonicienii ce au crezut că rămîn credincioşi Vechii Academii, dar argumentăm prin viziunile filozofice născute sub cerul elenistic şi pătrunse covîrşitor în conştiinţa filozofică a timpului. De altfel examenul celorlalte n-ar şubrezi temeliile consideraţiilor noastre.

Argumentele formulate cu decenii în urmă de către G. Kaibel [2], la care ulterior s-au adăugat şi altele, au convins pe aproape toţi comentatorii moderni că lucrarea *Despre sublim* aparţine, aproximativ, mijlocului sec. I e.n.; că paternitatea atribuită de-a lungul timpurilor lui Longinus — autor din sec. III e.n. — e de nesusţinut. Nu poate fi dat drept autor nici Dionysios din Halicarnas, potrivit unei alte tentative, între care, mai de curînd, a lui D. Marin, în *Retorica, stilistica, estetica nell'età Augustea* (Bari, 1970), aceasta din urmă criticată cu bune temeiuri de către Mihai Nasta [3]. Dar atunci cine anume e autorul? E preferabil, în stadiul actual al investigaţiei filologice, să vorbim despre un anonim.

Tema nemijlocită a *Tratatului* este arta scriitorului şi a oratorului. Considerînd că, acesta fiind obiectul lucrării, versiunea « sublim » pentru ὕψος nu e prea potrivită, Allan H. Gilbert preferă să-şi însuşească părerea lui T. G. Tucker pentru care titulatura greacă ar trebui redată prin expresia « elevaţia stilului » (Elevation of Style), ori « excelenţa expresiei » [4].

---

[1] V. *Filozofia elenismului ca etică*, în curs de apariţie la Editura ştiinţifică şi enciclopedică.
[2] G. Kaibel, *Cassius Longinus und die Schrift* Περὶ ὕψους, passim.
[3] M. Nasta, *Între Dionis şi Longinus*, în StCl XVI, 1974, passim.
[4] A.H. Gilbert, *Literary Criticism*, New York, 1949, p. 145.

https://biblioteca-digitala.ro

Nici pentru G.M.A. Grube, preocuparea autorului anonim nu ar fi fost alta ; ca atare preferă în locul versiunii « sublim » pe cea de « great writing » (scrierea elevată), circumscriind, cum se vede, cîmpul meditativ al vechiului ópus la arta scrisului [5]. Maria Marinescu-Himu şi Adelina Piatkowski socotesc că *Tratatul* are drept obiect exclusiv elocinţa [6].

Wladyslaw Tatarkiewicz e printre puţinii a căror privire se orientează altfel şi face loc, drept urmare, *Tratatului*, în a sa istorie a esteticii generale [7].

Spuneam că privim menţionata operă în chip diferit. În meditaţia sa despre sublim, autorul necunoscut răzbeşte, în fapt, după părerea noastră, dincolo de menţionatele obiective, vizînd tema supremei înălţări spirituale ca atare, a rostului şi substanţei acesteia şi, în ultimă instanţă, menirea filozofiei. Nu o dată, în cursul expunerii sale, începe prin a se referi la cîmpul stilisticii, pentru a-şi încheia fraza printr-o sentinţă care vizează, în fond, valorile spiritualităţii, într-o largă accepţiune. Cînd se angajează în tema talentului, îl consideră, vizibil, ca modalitate în care se singularizează fenomenul spiritual universal în unul sau altul dintre făuritorii de literatură.

Nu este un tratat de filozofie, nu este unul de etică. Ne oferă însă în substratul său o filozofie, în speţă nu în formă teoretică, ci în formă practică. O face împlinind substanţa unor îndrumări etice.

Caracterul său, în acelaşi timp filozofic şi extrafilozofic, poziţia lui anonimă — prin aceasta, figurat vorbind, « depersonalizată » — îl desemnează parcă şi mai stăruitor drept demn să ilustreze o mentalitate, ca şi cînd ar emana dintr-o minte colectivă, dintr-o intelectualitate nu strict ancorată într-o anumită profesie, ci planînd, s-ar zice, deasupra specializărilor.

Trăind în mijlocul sec. I e.n., autorul aparţine infinit probabil mediului geografic roman. I-au fost familiare curentele de idei din lumea latină, a participat la dezbaterile literare ale timpului său. Totuşi autorul, care spune despre sine (*Tratat* cap. XII, 186 r) [8] că e grec (împrejurare notabilă, dar numai prin ea însăşi deloc decisivă), ni se înfăţişează cu semnificativă precădere ca un vlăstar al culturii greceşti, prin formaţie, prin autorii pe care-i pomeneşte, prin gust. Oricum însă argumentul decisiv e altul : fondul orientării sale. Acesta, iar nu factorul filiaţie, trebuie să decidă asupra legitimităţii asocierii liniei meditative a acestui scriitor de limbă greacă cu filozofia elenistică de care, dealtfel, e atît de aproape şi sub raport cronologic.

Consemnăm angajarea sa în disputele proprii mişcării culturale romane din primul secol e.n., altminteri teza noastră despre al său

---

[5] G.M.A. Grube, *The Greek and Roman Critics*, London, 1965, p. 343.

[6] M. Marinescu-Himu, A. Piatkowski, *Istoria literaturii elene*, Bucureşti, 1972, p. 567—568.

[7] Wl. Tatarkiewicz, *Istoria esteticii*. Vol. I, trad. S. Mărculescu, Bucureşti, 1978, p. 344.

[8] În prezenta lucrare, trimiterile la *Tratat* folosesc versiunea românească semnată de C. Balmuş, însoţită de *Notiţa introductivă* a lui D.M. Pippidi, în vol. *Arte poetice. Antichitatea*, culegere îngrijită de D.M. Pippidi, Bucureşti, 1970.

https://biblioteca-digitala.ro

« elenism » ar căpăta o rezonanţă de nedorit. Herman Mutschmann, amintind de controversa, în secolul dat, dintre discipolii lui Thedoros din Gadara şi aceia ai lui Apollodoros, magistrul lui Octavianus, viitorul împărat, consideră indubitabil ataşamentul Anonimului faţă de linia de gîndire a teodoreilor [9]. Este şi părerea lui D. M. Pippidi [10] : ca theodoreu, autorul *Tratatului* nostru este străin de intelectualismul stilistic rece al apollodoreilor. Dimpotrivă se simte aproape de o artă stilistică ce refuză să acorde întîietate elementului raţional şi preferă pe aceea a pateticului. Theodoreii erau apropiaţi de idealul « stilului clocotitor plin de elan » cultivat de « asianici », dar ataşamentul Anonimului faţă de o atare năzuinţă era moderat [11]. Contemporan cu Seneca, era preocupat ca şi acesta de viitorul artei, socotea ca şi acesta că, poate, înflorirea ei depinde de promovarea bunelor moravuri, considerate în înţeles stoic [12].

Atingem deci filozoficul, miezul chestiunii ce ne preocupă. Autorul *Tratatului* se impune atenţiei noastre nu doar prin opiniile sale de ordin general cultural, dar şi prin anumite aderenţe filozofice. În ceea ce priveşte acestea din urmă, deşi nici un curent filozofic al timpului nu e pomenit explicit în *Tratat*, comentatorii cred a distinge în reţeaua lor fire de legătură cu stoicismul roman, cu Philon Evreul. S-a vorbit şi de crîmpeiele unei cugetări platonicieme aflate pe traseul ce se îndreaptă spre neoplatonismul din secolul ce urmează.

Or, planul ce ne preocupă cu precădere nu este cel al implicaţiilor filozofice în care, manifest, răzbate unul sau altul dintre curente, ci propensia filozofică ce pulsează în ansamblul lucrării, mentalitatea ce o învăluie ; mentalitate în care se sublimează s p i r i t u l filozofic al unei epoci, în cazul dat, credem, cea elenistică, spirit discernabil nu în diferenţierile, ci în indiferenţierile dintre variatele curente.

Dincolo de faptul că, transplantate în mediu roman, curentele filozofice greceşti suferă mutaţiile impuse de istoricitatea concretă existenţial-ideatică a ambianţei celei noi, mentalitatea teoretică înglobantă a acesteia nu vădeşte deosebiri calitative fundamentale în raport cu aceea a elenismului eladic, fapt care i-a îndemnat pe unii istoriografi să vorbească de o fază filozofică elenistico-romană. Oricum, nu există impedimente culturale ca în textul nostru să transpară spiritul structurilor teoretice de tip elenistic, în filozofie. Totul depinde de forţa probantă a argumentelor de text.

2. Un avertisment etic prealabil răsună în recomandarea ca, în viaţă, oamenii să dispreţuiască « bogăţiile, onorurile, tiraniile şi toate celelalte cîte au o înfăţişare strălucitoare » (VII, 182 r). Sfatul are, cu mare pregnanţă, o coloratură stoică. Dar, mai estompat, ne conduce spre o zonă ideatică ce depăşeşte filozofia Porticului.

Cele execrabile sînt arătate a fi toate lucruri « strălucitoare », ce se remarcă adică prin efectul e x t e r i o r pe care-l produc. În adevăr, avu-

---

[9] H. Mutschmann, *Tendenz, Aufbau und Quellen der Schrift vom Erhabenen*, Berlin, 1913, p. 67.

[10] D.M. Pippidi, *Formarea ideilor literare în antichitate* [2], Bucureşti, 1972, p. 186.

[11] Eug. Cizek, *L'époque de Néron et ses controverses idéologiques*. Leiden, 1972, p. 281.

[12] *Ibidem*, p. 281.

https://biblioteca-digitala.ro

ţiile, funcţiile publice şi forţa de dominare de care dispune tiranul aparţin sferei raporturilor din afara personalităţii umane. Or, atari raporturi sînt blamate, cu variate motivaţii, de toate marile linii filozofice elenistice — stoică, epicuriană, sceptică. Lauda se îndreaptă către sublim, ca unul ce se adresează « sufletului », aşadar interiorităţii spirituale, chemînd-o spre acea « mîndră înălţime » unde se va « umple de bucurie şi înflăcărare » (VII, 182 v.).

William Wimsatt jr. şi Cleanth Brooks observă, în această ordine de idei, că estetica Anonimului preferă să nu se angajeze în temele ce privesc *tehnica poemului* ci să se concentreze asupra valorizării spiritualităţii *poetului* [13]. Grube e de aceeaşi părere, subliniind că autorul *Tratatului*, spre deosebire de mai toţi predecesorii, poate cu excepţia lui Platon, e preocupat nu de operă, ci de cugetul şi însuşirile artistului [14]. Ştim că filozoful stoic evaluează valoarea etică a omului după capacitatea lui morală lăuntrică, după intenţiile sale, iar nu după efectul actelor sale. Evident aflîndu-ne în cîmpul literaturii, nu e vorba de a neglija valoarea operei literare. Este vorba, în *Tratat*, de accent : acesta cade asupra creatorului de artă, nu asupra creaturii.

3. Rostul unui tratat asupra artei, spune Anonimul, nu e deci acela de a constitui un *canon* al meşteşugului în cauză. Nu e vorba de a şti cum să-i « convingem pe ascultători » (I, 179 r), ci de a şti cum anume să-i « transportăm în extaz » (I, 179 r). Efectul dorit nu e teoretic, ci psihologic, practic. Cum vom vedea, autorul nu desconsideră puterea argumentării, forţa Ideilor. Dar Ideile, demersul cognitiv nu interesează nici pe departe ca valori metafizice-gnoseologice, ci exclusiv ca instrumente *etice*, practice ale răscolirii emoţiilor. Aşadar nu căutăm să obţinem un succes logic, ci cultivăm « ceea ce uimeşte ». Dar oare entuziasmul platonician, prin caracterul său alogic, nu avea o semnificaţie similară? Nu, pentru că entuziasmul vizat de Platon era situat într-un plan valoric cu totul diferit de acela rezervat Ideilor, plan suveran ce exclude putinţa de a le disputa demnitatea. Apoi, prin obîrşia lui divină, implica o subordonare faţă de inspiraţia hărăzită de zei, deci ca substanţă s t r ă i n ă de cea umană, venită dintr-o lume şi ea extraumană, în timp ce autorul necunoscut al *Tratatului* are în vedere potenţa depozitată în spiritul omenesc, în valoarea de sublim făurită de om.

Binele este « binefacere şi adevăr », valori prin care, aşadar, nu e vizată vreo preeminenţă divină asupra omului, ci prin care, dimpotrivă, oamenii se vădesc a fi « deopotrivă cu zeii » (I, 179 r).

4. Să examinăm aceste două ipostaze ale Binelui. Înţelegem din cele de mai sus că scopul suprem al « binefacerii » angajează ameliorarea spirituală. Care este însă funcţia valorii de adevăr? Citim că e preferabilă « măreţia cu oarecare greşeli », în locul « mediocrităţii ... sănătoase în toate privinţele şi fără nici o scădere » (XXXIII, 199 r). Lăudăm pe

[13] V. W.K. Wimsatt jr. and C. Brooks, *Literary Criticism*, Londra, 1965, p. 102 sq.

[14] G.M.A. Grube, *op. cit.*, p. 344.

https://biblioteca-digitala.ro

cei talentaţi, deşi ştim că « talentele cele mai mari au şi cele mai mari cusururi, căci exactitatea în orice lucru e ameninţată de primejdia mediocrităţii » (XXXIII, 199 r). Spiritele mari, « chiar din cauza propriei lor măreţii, pot cădea » *(ibid.)*. Pentru Platon, filozof clasic, Binele era de neimaginat altfel decît ca fiind identic cu Adevărul (absolut). Întregul *Organon* al lui Aristotel este un cîmp de acţiune împotriva erorii şi în favoarea unei demonstraţii ce o exclude. Înţelegerea arătată cîteodată de Stagirit faţa de cei ce greşesc înseamnă din partea aceluia care proclamă drept preocupare suverană în sfera spiritului demersul cognitiv-metafizic, cultivator de adevăr integral şi dispreţuitor de erori, condescendenţă pentru accidentele din alte cîmpuri, unde nu e vorba de adevăr — fals şi care au implicit un rang inferior.

Autorul elenistic al *Tratatului* constată că tema erorii e inexorabil legată de aceea a c r e a ţ i e i, în speţă cea artistică. Paradoxal însă, clasicii, aceşti iluştri creatori în sferele spiritului, au acordat puţină atenţie problemei creativităţii [15], observă Tatarkiewicz şi adaugă : « Era elenistică a fost martora unei schimbări fundamentale în atitudinea faţă de poet şi artist în general : rolul său era văzut acum ca fiind activ. Era tot mai mult considerat drept creator, bazîndu-se mai degrabă pe imaginaţia sa decît pe lucrurile pe care căuta să le reprezinte » [16].

Şi în această privinţă enunţurile din *Tratat* sînt simptomatice. Ne vorbeşte un exponent al atitudinii, conform căreia suverana preocupare spirituală este aceea ce cultivă valorile t r ă i r i i, valori de nobleţe şi măreţie. Întrucît acestea sînt slujite cel mai bine de talent, tema creativităţii (cu destinaţie practică) devine acum importantă. Dat fiind că eroarea din acest cîmp este tributul pe care trebuie să-l plătească elanul creator pentru dreptul său de a se afirma în primul rang al spiritualităţii, iată eroarea instalată acum nu în umbră, ci în lumină, ba chiar în cea mai plină lumină, şi nu în sfera accidentalului, ci în aceea a esenţialului. Cugetătorul elenistic luptă contra mediocrităţii — dar nu a celei din plan euristic-metafizic (aici nu se simte la largul lui) ; el combate mediocritatea axiologică a individului şi laudă măreţia sa, fie şi nescutită de erori, dar depozitînd în schimb « o neînvinsă dragoste pentru tot ce-i mare ... şi mai minunat » (XXXV, 201 v). Pusă să aleagă între Adevăr, perfect dar şters, şi măreţie, prea clocotitoare spre a fi în totul chibzuită, între platitudinea prin exactitate şi splendoarea prin aproximaţie, va fi de partea celor din urmă. E firesc să fie aşa, căci tema adevărat — eronat ţine de obiectual şi universal, pe cînd tema măreţ — banal e prin excelenţă de domeniul subiectivităţii, accidentalităţii şi singularităţii, aşa cum sînt legitimate de epoca elenistică. Potrivit aceleiaşi norme, urmează să judecăm o operă omenească, nu în funcţie de *numărul* calităţilor ei, ci de « măreţia » acestora (XXXIV, 199 v).

Subliniem : alegerea între adevăr şi elevaţia spirituală e cu totul altceva decît alegerea între adevăr şi eroare. Cînd este pusă problema adevărului ca non-eroare, gînditorul elenistic — ca şi autorul *Tratatului* — departe de a-l desconsidera, meditează şi el asupra celor mai bune căi

[15] V. Wl. Tatarkiewicz, *op. cit.*, p. 249.
[16] *Ibidem*, p. 354.

https://biblioteca-digitala.ro

spre a-l atinge. Sensul manifestului pe care-l semnează Anonimul vizează opțiunea privind s f e r a atitudinii : ceea ce face ca viața să fie în cel mai înalt grad demnă de a fi trăită, deci suprema notă axiologică a umanului, nu descinde din găsirile în sfera cunoașterii, ci din trăirile în cîmpul elanului patetic, într-un cuvînt, nu din atitudinea față de adevăr, ci din tensiunea cu care e gustat sublimul. D. M. Pippidi observă că noțiunea de ὕψος nu se găsește la Aristotel [17]. Dacă însă un autor, ca al nostru, îi consacră un întreg tratat, o face, înclinăm să credem, pentru că receptează mesajul unei epoci care, ea, a instaurat o nouă opțiune. În timp ce tema adevăr — eroare este ancorată în obiectual, tema sublimului țîșnește din preeminențe subiective ; în timp ce tema adevăr — eroare este de ordinul universalului, sublimul— într-o epocă ce nu mai cultivă universalul cu evlavia aristotelică— e promotor al capacităților unor aleși, oameni de excepție, e așadar temă de individual. Titus Mocanu observă că, deși tema cunoașterii, ba chiar a cunoașterii raționale nu e absentă din tratatul *Despre sublim*, totuși acesta trece « de canoanele clasice ale raționalismului » și glorifică sublimul drept valoare supremă, care e tangibilă « nu printr-o abordare exclusiv dianoetică sau discursivă ... ci printr-o pătrundere înălțătoare și pasionată în același timp » [18].

Nu avem putința, în spațiul prezentului text, să expunem pe larg configurația particulară, deliberativă și antedeliberativă, a filozofiei elenistice. Am făcut-o în altă parte [19]. Dar evocarea și aici, în acest punct, a viziunii elenistice despre *înțelept* e prea ispititoare ca să renunțăm la ea. Toate cele trei mari curente ale elenismului se consacră temei înțeleptului, fiecare în felul său.

Nu ne preocupă notele determinative ale conceptului de înțelept, notabil diferite în cele trei sisteme, ci relația instituită de ele între om și idealul de înțelept pe care i-l oferă, oricare ar fi acesta. Este idealul unui ins ce tezaurizează valori superlative și în mod absolut, ins infailibil și atotputernic, un supraom ce nu depinde de nimic și pe care nimic nu-l tulbură. Spre pildă, după Zenon, un asemenea om « nici durere nu va simți » [20] ; după Epicur, « e fericit chiar cînd e supus la torturi » [21] ; iar după Pyrrhon și Timon, poate vieții integral lepădîndu-se de orice *credo*. Despre înțeleptul său, Epicur admite că « pierde orice asemănare cu ce-i muritor » [22]. Despre cel stoic, « ce se naște poate o dată într-o sută de ani », Bréhier spune că e « monstruos de elevat » ; adică de « sublim » ! *Tratatul* nostru — deși concede omului său măreț putința de a avea « oarecare » lipsuri — îl descrie totuși ca « mai presus de tot ce-i omenesc », ca pe un « erou », un ins « aproape de zei » (XXXVI, 201 r). Or, neîndoielnic, asemenea formule nu pot fi apreciate prin forța lor probantă, ci exclusiv prin virtutea lor fascinantă. Sau, prin cuvintele Anonimului, nu întrucît ne-ar « convinge », ci în măsura în care ne-ar « transporta în extaz ».

---

[17] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 190.
[18] T. Mocanu, *Despre sublim*, Cluj, 1970, p. 61—62.
[19] V. *Filozofia elenismului ca etică*, Addenda, cap B.
[20] Zenon, în Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor* (trad. C.I. Balmuș), VII, 118.
[21] Epicur, *Ibidem*, X, 118.
[22] *Ibidem*, X, 135.

https://biblioteca-digitala.ro

5. Menţionata modificare de criteriu axiologic se asociază cu o altă. Vreme de secole, de-a lungul epocii vechi şi a celei clasice, geniul grec şi-a cîştigat un prestigiu indelebil prin *noutatea* marilor sale creaţii spirituale. Gînditorul elenistic, care — nota bene! — creează prin ceea ce preia de la filozofii de dinainte, nu se sfieşte să proclame că preţuieşte înainte de toate nu « noutatea în idei », ci « frumuseţea expresiei ... farmecul stilului » (V, 182 r). Un epicurian, căruia i s-ar fi reproşat faptul că împrumută de la Democrit, n-ar fi negat aceasta, dar ar fi adăugat că a dat atomismului, prin « expresia » lui antropologic-etică, un farmec şi un stil ce lipsesc la predecesorul său. Şi ar fi avut dreptate. Creativitatea de care am vorbit ţine de cîmpul *pathos*-ului, nu de cel al *logos*-ului.

6. Aşadar, adevărul nu e un scop ca atare, nici nu trebuie să fie rigid, dacă astfel deviază de la menirea lui practică, etico-estetică. Se admite însă că, sub rezerva semnalată, numai neignorînd adevărul pot fi dobîndite « binefacerile » rîvnite.

Sublimul nu trebuie « lăsat în voia pornirii şi a neştiutoarei îndrăzneli a firii » (II, 179 v). O cunoaştere a normelor trebuie deci însuşită, în scopul practic ce tinde la statornicirea *măsurii* — opusă lipsei de măsură — la salvgardarea echilibrului, atribut indispensabil al sublimului. Cum se vede, cu toate că pare a institui un superlativ, acesta din urmă e înfrăţit atît cu sobrietatea epicuriană în practicarea plăcerii, cît şi cu austera cumpătare a stoicilor. O pactizare cu cele două mari sisteme ale elenismului semnifică un acord într-o mentalitate ce nu mai e de sistem, ci de epocă. Rezultă din cele spuse că, deşi adevărul nu e scop final, atunci cînd problema lui e pusă, e admis ca mijloc necesar; nu ca normă metafizică ci ca instrument de acces spre sublim.

7. Temele adevărului şi măsurii angajează meditaţia filozofică în direcţia cercetării relaţiei dintre subiectivitatea umană, etico-estetică, şi cadrul obiectual de necesitate cosmică în care fiinţează umanul. Meditaţia pe tema om-natură-artă-meşteşug — pentru amîndouă din urmă *Tratatul* foloseşte acelaşi termen : τέχνη — testează în chipul cel mai neechivoc faptul că tratatul *Despre sublim* depăşeşte arta stilului literar, în sensul pe care l-am consemnat.

În mai multe rînduri, în cadrul unuia sau altuia dintre sistemele filozofice specific elenistice, se vădeşte unghiul antropocentric sub care este privită tema om-natură.

În *Tratat* citim : « Arta (τέχνη) nu-i desăvîrşită decît atunci cînd pare natură, iar natura e izbutită numai cînd ţine ascunsă în ea arta » (XXII, 193 r). Adevărata artă trebuie aşadar să satisfacă o anumită ordine firească. Ştim că sentinţa despre fundamentarea omului prin ordinea naturală este în egală măsură — deşi potrivit unor ontologii diferite — epicuriană şi stoică. Dar această notă determinativă are sensul ei propriu doar în raport cu corolarul ei, în speţă direcţionarea naturii către uman. Libertatea epicuriană din atom, sau binele raţional din cosmosul stoic sînt ambele de ordinul eticului, deci extrapolări ale umanului. Analog este enunţul din *Tratat* despre natura cea autentică, nedistorsionată : « ţine ascunsă în sine arta », adică depozitează într-însa valoarea estetică.

https://biblioteca-digitala.ro

Este o natură sesizată « întru uman ». Epicur face natura să vorbească omenește. În *Tratat*, natura se înfățișează ca una ce *simte* omenește. Aceasta e natura « elenistică », prin contrast cu cea prăbușită în cvasi-nonexistență a lui Platon și cu cea biologizată a lui Aristotel.

Natura ne-a zămislit « ca să fim spectatori ai universului și aprigi luptători și ne-a sădit în suflete ... o neînvinsă dragoste pentru tot ce-i mare ... Lumea întreagă nu poate potoli setea de contemplare și cugetare a omului, gîndurile lui trec adesea dincolo de hotarele lumii înconjurătoare ... Am fost făcuți așa, ca asupra noastră să aibă o foarte mare putere tot ce-i extraordinar, mare și frumos ... Nu admirăm rîurile mici, chiar dacă-s limpezi și folositoare, ci admirăm Nilul, Istrul sau Rinul și încă și mai mult Oceanul ... » (XXXV, 200 v.—201 r.).

S-ar spune că e vorba aici doar de psihologia omului. Cînd ne gîndim însă la determinațiile ontologice din stoicism, dar mai ales din epicurianism, determinații ce introduc în real diferențieri v a l o r i c e (la Epicur, variate intensități de realitate), în raport cu poziții omenești, sîntem irezistibil atrași să citim rîndurile de mai sus puțin altfel. Ele laudă cunoașterea, dar o subordonează, nu coordonatelor obiectului, ci dispozițiilor subiectului. Cunoștința e destinată nu informării noastre despre obiect, ci evaluării reacțiilor și inițiativelor noastre emoționale în necesara comunicare cu obiectul. Realul se modelează după însemnătatea lui patetică : în numele participării noastre la real, nu ne sinchisim de hotarele lui materiale (le escaladăm). Forța stilului — rezultă din *Tratat*, conform opiniei lui Gilbert și Kuhn — țîșnește din pasiunea subiectului creator pentru lucrurile aflătoare « dincolo de frontierele lumii reale, pentru infinit » [23]. Nu inventariem realul după dimensiunile lui materiale, *în sine*, ci după dimensiunile lui emoționale, *pentru noi*. Momentul cognitiv *este*, dar numai ca rampă de lansare pentru trăiri etico-estetice.

În examinarea temei umanului, autorul elenistic ia în considerare trei factori/împrejurări. Natura, ca sediu a tot ce e înnăscut, dat ; meșteșugul, ca exercițiu capabil să valorizeze în noi și să amelioreze datul natural ; în fine, geniul, capacitatea prin care făurim ceea ce e mai presus de omul obișnuit și de datul natural, deși capacitatea aceasta e și ea un produs al naturii. *Natura naturans* e mai de preț decît *natura naturata*.

În ton cu cele notate pînă acum, meșteșugul ca atare e prețuit doar întrucît slujește geniul. O ierarhizare tradițional grecească făcea ca ceea ce numim noi arte plastice să aparțină domeniului celor « muncite », așadar meșteșugurilor. Se știe că plastica (« meșteșug ») nu era primită la concursurile olimpice. Cu poezia sau elocința (dat fiind că poezia se declamă, acestea aproape că se confundă) e altceva căci țin de geniul creator. Pe această direcție merge și textul nostru : în timp ce « în statui căutăm asemănarea cu omul [sculptura, ca simplu meșteșug], în discursuri însă căutăm ... ceea ce-i mai presus de om » (XXXVI, 201 v). Sculptura cea mai bună ar fi mai ales o chestiune de exercițiu, crede autorul, în timp ce « sublimul se datorește geniului » (ibid.). Cugetarea în această temă se încheie astfel : « se cuvine ... ca arta să vină pe deplin în ajutorul

[23] K.E. Gilbert, H. Kuhn, *Istoria esteticii*, trad. S. Mărculescu, București, 1972, p. 112.

https://biblioteca-digitala.ro

naturii, căci se pare că numai din strînsa legătură dintre ele izvorăşte perfecţiunea » (ibid.). Gîndul autorului necunoscut, după ce a străbătut cîmpurile cunoaşterii naturii şi practicării iscusinţei, după ce şi-a atins punctul terminal în sublimitatea geniului, reface acum unitatea domeniilor, pentru un moment disjunse, spre a se încheia în sentinţa care proclamă : înfăptuirea valorilor umane optime, iată ţelul ; umane fiind, ele escaladează umanul ; ele pot fi astfel, întrucît, printr-o virtute extraordinară, depăşesc natura (o « ajută »), dar în conformitate cu ea, în unire cu ea)

Ocupîndu-se de modul în care opusculul *Despre sublim* înţelege chestiunea limbajului, D. Rhys Roberts constată că, după ce e luat ca fenomen natural, dat, este reluat spre a se învedera faptul că « măreţia naturală » a limbajului este valorizabilă doar prin intermed ul meşteşugului [24].

Stoicul, ca şi epicurianul, ca şi Anonimul *Tratatului* tind către un acord cu natura — ei ştiu să vadă în subiectivitate o parte a naturii — dar nu în sensul clasic, pentru care acordul are loc într-un al doilea timp consecutiv unei prealabile hotărniciri orgolioase, autonomizante a subiectului, ca *formă*, de obiectul natural. Pentru aceşti elenistici autonomia/ preeminenţă a subiectivităţii se afirmă d i n t r u î n c e p u t ca experimentare personală (experienţă spirituală) a naturii, trăită ca naturalitate nu « în sine », ci « pentru noi », iar meşteşugul nu este decît procedura materială prin al cărei mecanism se înfăptuieşte complexa relaţie om — natură — geniu relevată mai sus.

8. Examenul acestor teme ne aminteşte de faptul că întreaga teorie fliozofică elenistică se resimte de contradicţia dintre afirmarea de sine a omului, într-o lume intimă ce se vrea absolut autonomă (« geniul ») şi analiza acestui absolut, care, ca Absolut e unic, total integrator, atît de natură cît şi de oameni (deci « mai presus de om »). Pe de o parte ni se prezintă cultul unui hiper-om absolut singularizat, pe de altă parte ni se spune că «sublim e ceea ce place întotdeauna şi tuturor » (VII, 182 v); că « spirite care nu se potrivesc », oameni deosebiţi între ei prin fel de viaţă, îndeletniciri şi înclinări, prin vîrstă şi limbă, «sint cu toţii la fel în faţa unuia şi aceluiaşi lucru » (ibid.). Obiectul ideal năzuit — sublimul — e a c e l a ş i pentru omul primului secol al erei noastre, cînd se scrie *Tratatul*, cum şi pentru Homer, Tucidide, Platon, sau Demosthene (XIV, 187 r), adică pe extinderea a mai bine de opt veacuri, dacă nu chiar mai mult. Contradicţia e evidentă. Este impactul şi distorsiunile ce descind în cugetarea elenistică din valenţa de convergenţă a Absolutului, proprie structurii periodale antice.

Nu e cumva însă, în *Tratat*, discernabilă în substratul teoriei stilului o implicaţie filozofică prin care contradicţia ar fi atenuată, dacă nu chiar depăşită ? Textul nu ne spune dacă autorul şi-a pus vreo întrebare în acest sens. Întrebarea şi, evident, răspunsul ne aparţin.

Schoenemaekers observă că « stilul în artă [arta plastică — N.N.] este generalul în pofida particularului. Prin stil, arta se integrează în viaţa culturală generală » [25].

---

[24] D. Rhys Roberts, *Greek Rhetoric and Literary Criticism*, New York, 1928, p. 134.
[25] Ap. Paul Overy, *De Stijl*, trad. Anda şi Andrei Bantaş, Bucureşti, 1979, p. 34.

https://biblioteca-digitala.ro

Cea mai mare parte a tratatului *Despre sublim* este dedicată definirii regulilor generale stilistice ce prezidează « potrivirea cuvintelor »: amplificare, imagini, figuri, metafore, alegerea şi legarea cuvintelor etc. Cursul acestei expuneri implică teza *comunicării* între creatorul de artă şi consumator, comunicare instituită pe o concordanţă între emisie şi recepţie, deci pe principiul comunicabilităţii; semnificaţiile acestea sînt susţinute prin menţionatele reguli, cu caracter general, devenite norme universale ce-şi subsumează atît demersul creator cît şi actul receptor.

Singularitatea creaţiei individuale e pusă astfel într-o relaţie care totodată o recunoaşte (fiecare artist are stilul *său*), o neagă (regulile stilului sînt generale) şi o înglobează (comunicabilitatea). Subiectivitatea se reliefează în sfera unei intersubiectivităţi; ca atare devine posibil ca sublimul, nu mai puţin singular, poate, să se bucure de o anumită disponibilitate în « toţi ». Oare limba, spre pildă, nu este un aparat colectiv de semne, înăuntrul căruia, vorbind cu maximă rigoare, fiecare individ posedă propriul său sistem de semnificaţii niciodată absolut identic cu al altuia?

9. Gîndul unei cercetări « pure », gratuite e străin *Tratatului*. Constatînd aceasta, D. M. Pippidi relevă că se urmăreşte un « ţel practic », în speţă cel de îndreptare a defectelor din arta vorbitorilor şi scriitorilor [26]. Notaţia concordă cu ansamblul celor observate de noi pînă acum. Se evidenţiază în acest fel consonanţa *Tratatului* cu spiritul întregii epoci elenistice, orientat pragmatic. Dar, în contextul semnificaţiilor care transpun meditaţia autorului lucrării de care ne ocupăm într-un plan ce depăşeşte cadrul literar, obiectul interesului practic ne apare şi el considerabil mai extins. Textul vorbeşte de « utilul şi necesarul » din viaţa curentă, în care sînt prinşi oamenii obişnuiţi. Creatorii de sublim posedă, ca şi oamenii de rînd, calităţile care-i orientează spre satisfacerea celor necesare. Dar, dacă aceste însuşiri « îi arată ca oameni, sublimul însă îi înalţă aproape de zei » (XXXVI, 201 r). Arta clasică se sprijinea pe principiile de *mimesis-katharsis*. În epoca a cărei atmosferă e respirată de autorul nostru anonim, deşi direcţionarea mimetică nu dispare, totuşi acum nu prin nota de *mimesis* se autentifică artisticul — nu prin « meşteşug », după cum am văzut, spune textul — ci prin aceea de măreţie-*pathos*. Aşadar, nu prin relaţia obiect de artă-obiect real, (încărcat, ce e drept, de cugetare universalizantă), ci prin aceea dintre obiectul de artă şi intensitatea vieţii. Practicitatea, în acest caz, se îndreaptă, dincolo de filonul literar, spre însăşi viaţa. Cît priveşte *katharsis*, ideea de purificare terapeutică cedează teren aceleia de î n t e ţ i r e a energiei cu care e trăită bucuria artei. Un pragmatism estetic al vieţii interioare, stoic prin autonomia lui, epicurian prin hedonismul lui, iar prin personalismul lui, elenistic pur şi simplu.

10. Interesul, prin excelenţă elenistic, acordat, de-a lungul *Tratatului*, omului particularizat, iar nu celui « universal », se accentuează expresiv în final. E vorba aici de chestiunea talentului. De ce oare — se întreabă autorul — printre numeroasele minţi vioaie şi pătrunzătoare de

[26] D.M. Pippidi, *Notiţa introductivă*, citată, p. 308.

https://biblioteca-digitala.ro

care nu ducem lipsă, apar foarte rar talentele « cu totul înalte ! » (XLIV, 206 r). Textul care, în continuare, îşi propune să dea răspuns la întrebare, se înfăţişează sub chipul unui dialog imaginar între autor şi « un filozof ». Acesta din urmă dezvoltă tema, de pregnantă actualitate elenistică, a libertăţii individului. El deplînge lipsa de democraţie în stat, ştiind că « democraţia-i mama bună a marilor talente » (XLIV, 206 r), că stimulează întrecerea, « rîvna după locul cel dintîi » (ibid.). În replică, se spune că se pot invoca şi alte cauze ale penuriei semnalate : războiul, de pildă, dar şi pacea, cum şi, îndeosebi, goana după averi, plăceri, desfătări, într-un cuvînt, « stricăciunea vieţii obşteşti » (XLIV, 207 r). În privinţa regimului politic, se afirmă că mult lăudata democraţie îngăduie ca cei mînaţi de porniri rele să facă tot ce le trece prin minte, aşa încît aproape că ar fi preferabilă despoţia, întrucît ţine pe oameni în frîu.

Textul a stîrnit nedumeriri şi variate interpretări. Cum să înţelegem faptul că autorul tratatului, vădit iubitor de libertate, nu condamnă ritos tirania, aşa cum procedează interlocutorul său ? Cum se face că blamează, nu numai războiul, dar şi pacea ?

După opinia lui Kaibel, autorul anonim nu e un adept al regimului imperial — e vorba de primul secol al imperiului — deci îl critică, dar, cu gîndul la neajunsurile democratismului, acceptă regimul dominant ca pe un rău necesar [27]. Mihai Nasta, pe o linie asemănătoare, vede în reflecţiile din cap. XLIV expresia unei « nostalgii după binefacerile democraţiei » [28]. Întrucîtva diferit e punctul de vedere adoptat de Wimsatt şi Brooks : în paginile *Tratatului* ar apărea o opinie care pe la jumătatea secolului I.e. n. devenise « loc comun », anume aceea de a se blama prezentul corupt, evocîndu-se totodată epoca lui Augustus, apreciată ca promotoare de valori etico-politice [29]. Sînt păreri acestea, ce au de partea lor supoziţii justificate logic dar nu şi textual ; nu par, în plus, să acorde vreo semnificaţie simetriei dintre meditaţia pe tema regimului politic şi cea privind chestiunea pace-război. De aceea ne atrage ceva mai mult ceea ce spune Grube : autorul *Tratatului* dojeneşte pe cei care, căutînd cauzele decăderii spirituale, sînt « prea înclinaţi să blameze circumstanţele exterioare », nevăzînd « goana după lux, arghirofilia, corupţia » [30]. Speram ca, odată considerată, cu oportunitate, chestiunea « exteriorităţii », interpretul modern să meargă mai departe. N-o face însă, ci rămîne la enunţul de text, în care caz e îndreptăţit să constate că nu ni se spune nimic deosebit. Aşa să fie oare ? Pentru noi e vorba de altceva. Credem a găsi explicaţia, situînd enunţurile incriminate în orientarea ideatică elenistică, de retranşare în lumea dinăuntru a omului, orientare pe care am întîlnit-o, sub diferite chipuri, în toate cele trei mari curente de gîndire ale timpului, ca şi, dealtfel, în rînduri mai sus pomenite ale *Tratatului*.

« Filozoful » nenumit cu care dialoghează autorul e probabil un *alter ego* al său. Toate sînt, pare-se, propriile sale reflecţii. Spre a le desluşi sensul, reţinem mai întîi tema război-pace. Primul e condamnat, dar pacea, se spune, « dăunează şi ea marilor talente » (ibid.). Ce să credem oare, dat fiind că a treia posibilitate nu există ? Depinde de felul cum pu-

[27] V. G. Kaibel, *op. cit.*, p. 125.
[28] M. Nasta, *op. cit.*, p. 226.
[29] W.K. Wimsatt jr. and C. Brooks, *op. cit.*, p. 99.
[30] G.M.A. Grube, *op. cit.*, p. 352.

https://biblioteca-digitala.ro

nem chestiunea, ar suna — bănuim — răspunsul. Război sau pace, fie bune, fie rele, nu aceasta e problema principală. Mai presus de acea alternativă, există o alta, față de care prima aproape că devine caducă. Intră în joc filozofema stoică : cele ce nu depind de noi — evenimentele exterioare — aparțin lucrurilor indiferente ; de noi depinde conduita etică lăuntrică pe care o adoptăm față de evenimente ; singura alternativă semnificativă e cea morală. Depinde oare spiritul nostru de noi înșine, ori de împrejurări din afară ? (fără să se nege că acestea pot, deși « indiferente », să ne sprijine, ori să ne pună piedici). Războiul și pacea aparțin sferei celor denumite de stoici « indiferente » (chiar știind că pacea e de ordinul celor catalogate ca « preferabile ») ; întorcîndu-le spatele, ne dirijăm către noi, ne impunem impasibilitatea și rămînem imperturbabili, fie că e război, fie că e pace. Singura autentică libertate este cea lăuntrică, desfăcută de orice legături și legăminte exterioare. Epicurienii și scepticii gîndeau, în mare, la fel.

Într-o atare perspectivă, se limpezește și cealaltă chestiune tulbure. Democrația e mai bună decît tirania, ni se argumentează pe larg. Dar într-o privință e mai puțin de dorit decît cealaltă. Sau, altfel spus, nu e fără cusur nici una din ele. Și atunci ? Simetric cu situația de dinainte, se observă că principala problemă pusă în aceste rînduri nu e aceea de a a l e g e între ele. Chiar democrația e *krátos* (i.e. dominație), este formă de *stat*, sistem de angajamente publice ; acestea, și ele, *indiferente*. Faptul că blamul atinge tot ceea ce prinde pe individ în angrenajul lucrurilor aflate dincolo de el și neatîrnînd de el se vădește în stigmatizarea bogăției, a desfătării senzuale, a « stricăciunii vieții obștești ». Ca și îmbogățirea ori sărăcirea, toate acestea nu țin de puterea noastră de decizie, deci pe înțelept nu-l afectează. Nu e vorba așadar de a adora nici chiar regimul democratic, fost idol politic libertar din vremea lui Pericle, Protagoras, Democrit și Aristotel. Lauda merge către cealaltă libertate, din sinele subiectului sau, prin cuvinte din ultimele fraze ale textului, către « tot ce-i mare și nobil în suflet » (XLIV, 207 v). Iată ceea ce nu ține de n i c i u n r e g i m (politic), așadar singura libertate demnă de cultivat.

Reîntîlnim deci teza atît de elenistică, potrivit căreia, mai presus de orice este, nu libertatea î n s t a t, ci libertatea f a ț ă d e s t a t, nu politică (democratică), ci psihologică, i n d i v i d u a l ă.

11. Paralelismul soluțiilor teoretice sugerate de *Tratat* e semnificativ. Fie în tema adevărului, ori în altele, precum aceea a angajamentului în viața publică, cea a regimului din stat, ca și în chestiunea relațiilor interstatale, una și aceeași profesiune de credință filozofică : suprema elevație spirituală — s-o numim ὕψος — se obține neîngăduind neliniștii mentale ce s-ar consacra obiectivelor menționate să ne absoarbă. Dobîndim sublimul, în sensul consemnat, opunîndu-le drept supremă tribună de decizie, instanța universului nostru interior, atîtată de o propensie care, prin *logos*, depășește *logos*-ul în sensul *ethos*-ului, nutrit prin *pathos* și care, rezistînd oricărei silnicii exterioare, se instituie ca integrală libertate lăuntrică.

Poposim încă o clipă la tema *pathos*. Grava imputare pe care Anonimul o adresează lui Caecilius din Caleacte — căruia, pe tema « Sublimului », îi atribuie o lucrare ce ar fi precedat-o pe a sa — constă în faptul de a fi neglijat *pathos*-ul, mai exact « vehemența pasiunii » (ἐνθουσιαστικὸν

https://biblioteca-digitala.ro

πάθος), proclamat în cap. VIII al *Tratatului* nostru ca izvor esențial al sublimului, alături de gîndul superior. Se relevă pe drept cuvînt înrudirea, aici, a cugetării autorului neștiut cu cea stoică. P. Otto constatase un « puternic acord cu stoicismul » în legătura statornicită de Anonim între *pathos* și *phantasia* [31].

Să fie vorba însă numai de stoicism? Ne mai îndreptăm o dată atenția spre epicurieni, nu atît pentru a evidenția în *Tratat* încă un filon de înrudiri teoretice — deși faptul nu e neglijabil — ci mai mult prin ceea ce el semnifică; perimetrul analogiilor de soluții stoico-epicuriene e simptomatic întrucît poartă pecetea timpului lor istoric comun, elenistic.

În filozofia Grădinii, realul obiectual interesează mai puțin ca atare ci, cu largă preeminență, întrucît el *este*, din punctul de vedere al *páthos*-ului subiectului, deci ca obiect al acestuia. Etica hedonistă se reazemă pe convingerea că plăcerea este o lege a ansamblului realului — obiect și subiect — făcînd ca ambele și, consecutiv, onticul și eticul, să se unifice întru *pathos*. Concluzia ce se desprinde de aici întîlnește pe celelalte care, în paginile anterioare, au consemnat și alte coincidențe între Anonim și Epicur. Am mai nota: o teză de bază a *Tratatului* — spuneam — proclamă drept izvoare prime al sublimului nobletea ideilor și « pasiunea năvalnică » (VIII, 182 v); or, textul epicurian spune despre înțelept — acest om « sublim »! — că « va fi cuprins de emoții mai mult decît alți oameni [iar] aceasta nu va fi o piedică pentru înțelepciunea lui » [32].

Dacă, acum, privim către soluțiile stoice, observăm că indică unele zone de analogie. *Apathęia* stoică și *pathos*-ul epicurian sînt opuse, dar în același timp nu sînt, în măsura în care ambele concepte consacră forța axiologică a energiei lăuntrice (deși— e una din obscuritățile logice ale stoicismul — eul stoic e și suveran și raportat la *logos*-ul universal). Privitor la cea de-a doua chestiune: se întrevede analogia dintre dubla determinație mai sus notată — noetică și patetică — din Epicur, ori din *Tratat* și menționata ambivalență stoică a eului (energie spirituală liberă, dar angajată în *logos*). Asistăm, atît în cele două mari sisteme, cît și în « filozofarea » fără sistem a Anonimului, la jocul unor poziții potrivit cărora, mărturisit ori tacit, e admisă primordialitatea ordinală a naturii, nicidecum însă și cea din registrul preferențial. Tonalitate prin care participă toate la coloritul teoretic al epocii lor, în speță cea elenistică.

Dacă am avut dreptate atunci cînd, în altă parte, am desemnat « redimensionarea antropocentrică, etico-pragmatistă » drept valență ce domină structural cugetarea filozofică elenistică, în acest caz, regăsind aceleași sensuri în tratatul *Despre sublim*, am obținut, sperăm, ceea ce era de demonstrat.

[31] Ap. Mutschmann, *op. cit.*, p. 67.
[32] Epicur, în *Diogenes Laertios*, X, 117.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

GREEK LEXICOGRAPHICAL NOTES

BY

LIANA LUPAŞ

A few years ago, while preparing a commentary on the *Seven against Thebes*, I compiled a list of the poetical words used in this tragedy. I tried to determine, as accurately as possible, the history of each word (its first occurrence, its distribution among the various genres of Greek literature, etc.) and I found out that the material incorporated both into the ninth edition of the *Greek-English-Lexicon* of Liddell, Scott and Jones (= *LSJ*) and into its *Supplement*, edited by E. A. Barber, P. Maas, M. Scheller and M. L. West in 1968 (= *Suppl.*) might be completed or even corrected in some minor points. The purpose of the following notes, which owe a great deal to the homonymous book by Robert Renehan (Göttingen, 1975), is to record some of the minutiae brought to my attention by the perusal of many indices and lexica.

ἀ δ ά μ α τ ο ς "Trag. word, always in lyr. (exc. S. *Aj.* l.c. (sc. [450]); restored by Elmsl. for ἀδάμαντος or -αστος of codd." [1] The form ἀδάμαντος, though required by metre in most of its tragic occurrences has not been preserved as such in the manuscripts. It was conjectured by Pauw in A. *Th.* 233, by Bothe in *Suppl.* 143 = 153, by Hermann in *Ch.* 55, by Erfurdt in S. *OT* 205, by Hermann in *OT* 1315, by Brunck in *OC* 1572, by Elmsley in *Aj.* 450 (the only instance where ἀδάμαστος or ἀδάμαντος are admissible in the verse), by Murray after Bergk in E. *Ph.* 640.

ἄ κ λ α υ τ ο ς or ἄκλαυστος. The word occurs at least once in Prose, see Luc. *Cat.* 5.

ἀ λ φ η σ τ ή ς. The sense "bread eater" should not be omitted. Rightly or wrongly, the existence of a link between ἀλφηστής and ἄλφι is suggested by several texts among which *h.Ap.* 458 and Hes. *Fr.* 0 12 Merk. (see Stefan Radt in *LfgrE* and P. Chantraine, *Dict. étym.* s.v.).

ἀ ν δ ρ ο λ έ τ ε ι ρ α "murderess A. *Ag.* 1465 : as Adj., Id. *Th.* 314 (lyr.)'. There is a third and earlier example : Hes. *Fr.* 174.

ἀ ν ή λ ι ο ς. The word appears in late Prose, see Plu. 2. 330 d, Luc. *Nec.* 9, *Luct.* 2.

ἀ ρ α γ μ ό ς "Rare in Prose, Hellanic. 167 (c) J.". Add Plu. 2. 594 e.

ἀ ρ τ ι ό φ ρ ω ν. This form was restored by Snell and accepted by Mette in A. *Fr.* 252.3 (lyr.) οὔ τις ἀρ[τιόφ]ρων ὅταν, where the metre seems to warrant it (ἀρτίφρων was previously conjectured here by Lobel). For ἀρτίφρων one might quote a second prose example, Plu. 2.88 b.

---

[1] Unless otherwise mentioned, the words enclosed within quotation marks are always from the corresponding entry in *LSJ*.

St Cl XIX, Bucureşti, p. 85–89

https://biblioteca-digitala.ro

ἀστιβής "rare in Prose, as X. *Mem.* 3.8.10". Add Plu. *Comp. Cim. Luc.* 43 (3).1.

γαιήοχος. *LSJ* should add some examples from literary Prose, as X. *HG* 6.5.30 and Plu. *Thes.* 36.6.

γέννα. Reference should be made to Alc. 76.8 L.-P. which seems to be the oldest occurrence of this word in extant literature.

δαικτήρ "*slayer, murderer*, of Ares, Alc. 28". Both the authorship of the fragment and the form of the word are dubious. Lobel and Page print the text as Inc. Auct. 6 and their apparatus makes it clear that δαικτήρ was written here by Cramer instead of the otherwise unknown διακτήρ.

δατήριος "α, ον *dividing, distributing*, χρημάτων A. *Th.* 711". The restoration of a feminine ending -α for this adjective is unwarranted. Up to now the word is a *hapax legomenon* and is attested only as a feminine plural, δατήριοι: ἄγαν δ' ἐληθεῖς ἐνυπνίων φαντασμάτων / ὄψεις, πατρῴων χρημάτων δατήριοι (A. *Th.* 710 sq.). Moreover the feminine of simple adjectives ends frequently in -ος in Tragedy, see ἀραῖος S. *Ant.* 868 (lyr.), βέβαιος S. *Ph.* 71, *Tr.* 620, δῖος E. *Ba.* 599, ἑκούσιος S. *Ph.* 1318, θυραῖος S. *El.* 313, *Tr.* 533, E. *Alc.* 805, μάταιος A. *Ag.* 1151, *Ch.* 82, *Eu.* 337, πατρῷος A. *Ag.* 210, S. *El.* 194 (lyr.), *Tr.* 478, E. *Heracl.* 810, *Suppl.* 1146 (lyr.), φανερός E. *Ba.* 991 (lyr.), etc.

δμωΐς The word occurs at least once in Prose, see Plu. *Cam.* 33.4.

δόλος. Contrary to what one might assume from the examples cited in *LSJ*, this word is not infrequent in Prose, cf. Hdt. 9.90, Pl. *R.* 548 a, X. *An.* 5.6.29, *HG* 7.1.46, the fourteen examples recorded by Mauersberger's *Polybios-Lexicon* (Berlin, 1968—1975), etc.

δορυσσόος. Euripides is not the last poet to have used this compound. The *Lexikon zu den Dionysiaka des Nonnos*, edited by W. Peek (Berlin, 1968) registers fourteen examples of δορυσσόος.

δούλιος. *LSJ* might have cited some examples from the Lyric poetry. The word occurs in Archil. 149.1, 155, Semon. 7. 58, Hipp. 26.6, 115.8 West (= Archil. 79 a 6 Diehl).

δράσιμος. The meaning of τὸ δ., which is a *hapax*, does not seem to be "activity, vigour". Italie renders it by "faciendus" and Chantraine (*La formation des noms en grec ancien*, Paric, 1933, p. 154) by "qui peut se faire". This interpretation is confirmed by the long list of -σιμος derivatives studied by Chantraine *(loc. cit.)*.

δυσκέλαδος. The word occurs at least once in later Poetry, see Nonn. 34.341.

δύσποτμος. *LSJ* should add a reference to Anacr. 7 (346). 4 Page, which might be the oldest extant occurrence of the word.

δυσσεβής "occurs in Men. 540, Diph. 105, and later Prose as Jul. *Or.* 5. 174 b". Add Luc. *Asin.* 41.

ἐκεῖθι and κεῖθι "(the only form used by Hom. exc. Od. 17. lo, also by Trag. where metre requires), Aeol. κῆθι Sapph. *Supp.* 25.18 (prob.), Dor. τηνόθι Theoc. 8.44" ... "dub. in A. *Th.* 809". This adverb is used only once by Trag., in A. *Th.* 809, where it has full manuscript support (the only doubt concerns the second word of the verse, κεῖσθον M : κῆλθον

https://biblioteca-digitala.ro

M^s rell.). The form τηνόθι, which is a derivative of τῆνος (see Chantraine, *Dict. étym.* s.v.), cannot be described as a Dor. variant of ἐκεῖθι.

ἑλκοποιός. The word is not a *hapax*, as one might assume from *LSJ*. The scholiast to A. *Th.* 398 mentions that it was used by Alcaeus as well, and Lobel and Page print this note as the Lesbian poet's Z 104 fragment.

ἕργμα. Two of the oldest extant occurrences of this word have been omitted in *LSJ*: Hes. *Op.* 801, *Th.* 823.

ἕρπω. *LSJ* fail to cite any example from literary Prose. Therefore they do not mention the meaning "to go on all fours" which is attested several times in Aristotle, see *HA* 686 b 9, 10: Τοῖς μὲν οὖν ἀνθρώποις τοῦτο πρὸς τὸ κάτω σύμμετρον, καὶ πολλῷ ἔλαττόν ἐστι τελειουμένοις· νέοις δ'οὖσι τοὐναντίον τὰ μὲν ἄνω μεγάλα, τὸ δὲ κάτω μικρόν· διὸ καὶ ἕρπουσι, βαδίζειν δ'οὐ δύνανται. Τὸ δὲ πρῶτον οὐδ'ἕρπουσιν, ἀλλ'ἀκινητίζουσιν. Cp. *HA* 501 a 3, 610 b 24. In 696 a 9 ἕρπω describes the creeping of snakes. The verb is also used by Crantor ap. Plu. 2. 104 c.

εὐνή "Rare in early Prose, X. *Mem.* 3.11.8: in pl. Th. *ll. cc.*, Pl. *Prt.* 321 a, *R.* 415 e, *Plt.* 272 a". The word was not quite so rare in Prose as this entry would suggest. Sturzius' *Lexicon Xenophonteum* (Leipzig, 1801) records 12 examples, and another one is found in Isoc. 12.211.

ἧμαι. It should be mentioned that the simple ἧμαι seems to be attested in literary Prose only by the two examples cited in *LSJ*, Hdt. 9.57 and Luc. *Syr.D.* 31.

ἧμαρ. The word occurs at least once in literary Prose, Luc. *Astr.* 22.

θεμιστός. *LSJ* should add Archil. 94 Diehl (=177.3 West) which is the oldest surviving example of this adjective.

θέσφατος. The word is not altogether absent from Prose, as this entry would suggest. It occurs in Luc. *Philop.* 38, *Syr.D.* 36.

ἰάπτω. One of the oldest extant occurrences has been omitted in *LSJ*, B. *Fr.* 11.6.

ἰώ "an exclam., chiefly in dramatic poetry (lyr.)". One should add some examples from lyric poetry: Sapph. 86.7 (which is easily the oldest extant example of ἰώ), Tim. 15 (791). 105, 178, 187. "3. rarely in Prose, ἰ. φασί τινες, of an objector, Gal. *Thras.* 32". Add X. *Cyn.* 6.17.

καχλάζω. Some remark should be added to the effect that καχλάζω is a poetic verb, as it results both from its occurrences and from Plu. 2.747 d *(Quaest. conv.* 9.15): πρὸς δὲ τὰς ἐμφάσεις καὶ τὰς μιμήσεις καὶ ὀνοματοποιίαις χρῶνται (sc. οἱ ποιηταί) καὶ μεταφοραῖς "κελαρύζειν καὶ καχλάζειν" τὰ κλώμενα τῶν ῥευμάτων λέγοντες.

κνημίς. The word is not quite so rare in Prose as one would assume from *LSJ*. It occurs several times in Xenophon and Aristotle, see *An.* 1.2.16, 4.17.11, 5.2.16, *Cyr.* 2.3.7, *Eq.* 12.7, *Mu.* 399 b 4, *HA* 548 b 2.

κυκλωτός. This adjective is not a *hapax*. *LSJ* should add a reference to Philox. (836) e 16.

Κύπρις. There is at least one example in Prose, Arist. *Pr.* 896 a 24.

μάργος "poet. Adj. (used once by Pl.)". Renehan adds a second prose example, [Pl.] *Alc.2.* 148 a, where there is a pun on the Μαργίτης. One can cite in fact a third prose example from Arist. *Phgn.* 808 b 6 (λάγνου σημεῖα) ... λιπαρὸν τὸ ὀμμάτιον καὶ μάργον.

https://biblioteca-digitala.ro

μεθύστερος. *LSJ* omit the oldest extant occurrence of this word, *h.Cer.* 205. This seems to be the only example in epic poetry.

ναίω. *LSJ* describe this word as "poet." and cite no prose example. There is at least one, Plu. 2.606 f.

οἰακοστρόφος "= οἰακονόμος, Pi. *I.* 4(3). 71(89), A. *Th.* 62, E. *Med.* 523; ἀνάγκης οἰ. A. *Pr.* 515, etc." *LSJ* should indicate that E. *Med.* 523 is a quotation of A. *Th.* 62. I fail to grasp the meaning of the "etc." which ends this entry : I was unable to find any other example.

οἴμωγμα "*cry of lamentation, wail* A. *Th.* 1028 al., E. *Ba.* 1112 al. : pl. A. *Ag.* 1346 al." The whole entry should be revised. There are in fact six occurrences of this noun in Trag., five in A. (*Th.* 8, 1028, *Ag.* 1346 troch., 1366, 1384), and only one in E. (*Ba.* 1112). The genitive (*Ag.* 1366) and the dative (elsewhere) plural, οἰμωγμάτων, οἰμώγμασι, are the only forms attested.

ὁλοός. *LSJ* do not indicate that this word was used in Lyric poetry (Alcm. 7.17, B. 5.121) and, at least once, in Prose (Plb. 34.4.5, a commentary on *Od.* 9.82).

ὅμιλος "rare in Att. Com. and Prose, as Cratin. 323, Th. 2.65, 4.112". There is in fact a second example in Com., Ar. *Pax* 920 (lyr.) and von Essen's *Index Thucydideus* (Berlin, 1887) records no less than sixteen examples of ὅμιλος.

ὄμμα "poet. word, rare in Prose". This statement seems to be unwarranted by the texts. ὄμμα is frequent in Plato (according to Ast there are 27 examples of ὄμμα against 25 of ὀφθαλμός), appears once in Demosthenes (61.13) and is not rare in Polybius and Plutarch. Moreover, one should not forget that Modern Greek μάτι derives from the diminutive ὀμμάτιον.

ὀρκάνη. *LSJ* cite no example of this noun from literary Prose. According to Harpocration, it was used by Lycurgus, see *Fr.* 76 Conomis.

πάλος. Reference should be made to Alcm. 65 Page (=45 Diehl), which might be the oldest extant example of this noun.

πάνδυρτος "poet. for πανόδυρτος, *all-plaintive*, αὐδά A. *Pers.* 941 (lyr.); θρῆνοι E. *Hec.* 212 (lyr.); ἀηδών S. *El.* 1077 (lyr.)". *LSJ* fail to mention that the reading of the manuscripts is in all these cases πανόδυρτος. The form πάνδυρτος is required by the metre and was restored by the editors. It was conjectured in two other lyric passages of tragedy, in *Pers.* 944 by Blomfield, and in *Th.* 969 by Ritschl (instead of πανδάκρυτε or πολυδάκρυτε of the manuscripts). The remark "poet. for πανόδυρτος" is slightly misleading since πανόδυρτος is used only in poetry and in late prose.

πέδοι. *LSJ* mention only one occurrence of this adverb, A. *Pr.* 274 (one should read 272), and make a cross-reference to πέδον 4. There is a second example of the form πέδοι in Luc. *Lex.* 1.

πέδον. *LSJ* give no prose example of this word. Aristotle (*IA* 706 a 33) uses it in order to explain the etymology of πόδες: καὶ γὰρ τὸ ὄνομα ἐοικάσιν εἰληφέναι ἀπὸ τοῦ πέδου οἱ πόδες.

πίτνω. Reference should be made to Hes. *Sc.* 291, which might be the oldest occurrence of this verb.

πόλισμα. The word is more widely used in Prose than one would assume from *LSJ*. There are sixteen examples of πόλισμα in Thucydides,

https://biblioteca-digitala.ro

according to von Essen, and three in Xenophon (*An.* 4.7.12, 6.4.5, 7.8.12).

πολυφθόρος. *LSJ* do not indicate that Epicurus uses this compound, cf. *Fr.* 237 (= Plu. 2.86 e).

πόμπιμος. There is at least one example in Prose, Plu. 2. 86 e.

πέρθω "poet. Verb." The infinitive πέρσαι occurs once in Arist. *Rh.* 1412 b 2, where there is the same pun on Πέρσαι as in A. *Pers.* 178.

ποτάομαι. Reference should be made also to Luc. *Bis Acc.* 33, the only prose example I did find.

πότμος. This noun appears at least once in Prose, in Plu. 2.591 c.

πρόμαχος. This word is as old in Prose as X. *Hier.* 11.12.

πρύμνηθεν. *LSJ* should add one prose example, Luc. *Lex.* 15.

στένω. *LSJ* describe this word as a "poet. Verb" and fail to cite any prose example. It was used by Demosthenes (18.217, 244, 323. *Ep.* 3.44), Plutarch (2.117 a, b, 193 f), and Lucian (*D. Mort.* 2.1, 27.2, *D. Deor.* 6.2, *Asin.* 21).

στέφω. "στεφανόω is more freq. esp. in Prose". There seems to be a slight difference of usage between the two verbs. As was aptly pointed out by Loriaux *(Le Phédon de Platon. Commentaire et traduction,* Gembloux, 1969, p. 18) "le verbe στέφω (équivalant, au point de vue du sens matérial, à στεφανόω) est réservé, en prose attique, à l'usage rituel".

τεύχω "once in Com., Eub. 43". We might find a second example in an interesting anapaestic passage which refers to Euripides : ὁ δ' Ἀναξαγόρου τρόφιμος χαιοῦ στριφνὸς μὲν ἔμοιγε προσειπεῖν/καὶ μισόγελως καὶ τωθάζειν οὐδὲ παρ'οἶνον μεμαθηκώς,/ἀλλ'ὅ τι γράψαι, ταῦτ'ἂν μέλιτος καὶ Σειρήνων ἐτετεύχει. Gellius (15.20.8) ascribes it to Alexander Aetolus, but the *Life* of Euripides, in which we find two quotations from the above-mentioned text (see 1. 66 and 87 Nauck), attributes it to Aristophanes, and Hall and Geldart (Oxford, 1907) print it among the fragments of the comic poet (see 676 b).

τύμβος. *LSJ* cite only one prose example of this word, Hdt. 1.45. I came across three others : Pl. *Lg.* 872 b, Plu. *Alex.* 72.5, and Luc. *Charid.* 22.

τώς. *LSJ* fail to mention the occurrence of this adverb in lyric poetry, see Alcm. 1.46, B. 5. 31.

ὕπερθεν. All the examples from Trag. cited in this entry are from the lyric passages. The word occurs once in a trimeter, E. *Ion* 1153.

φιλαίματος. The authenticity of Anacr. 1oo Diehl (= *AP* 7.226) is doubtful. Page refrains from printing it among Anacreon's fragments (I was unable to consult his *Epigrammata Graeca,* Oxford, 1976).

χαλκέλατος "poet. for χαλκήλατος". This remark is misleading. Both χαλκήλατος and χαλκέλατος are poetic : the -η- form is used in trimeters, the -ε- form in dactylic verses. Nevertheless, the -ε- form seems to be secondary, since most of the compounds of ἐλαύνω (see Chantraine, *Dict. étym.* s.v.) have the lengthening of -ε- to -η-.

χθόνιος "Poet. word, used once or twice in Pl. and in late Prose (v. supr.)". There are in fact four examples in Plato, the three cited in this entry, *R.* 619 e, *Lg.* 828 c, 959 d, and a fourth one *Lg.* 717 a.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

NHΪΣ, H 198, Θ 179

BY

ERIC P. HAMP

(University of Chicago)

Beekes *(The Development of the Proto-Indo-European Laryngeals in Greek* 1969, 107) correctly rejects Sturtevant's suggestion of an initial laryngeal for **u̯eid-*; there is no evidence whatever for a laryngeal in this root. However once νῆ(ϝ)ις is admitted — from whatever source — on the analogy of such forms as νήγρετος : ἐγ(ρ)ήγορε = Skt. *jāgâra*[1] : ἤγειρον we can easily explain such augment formations as ἠείδη(ς) as secondary analogical developments. We need then explain only the length of *ῑ* in νῆ(ϝ)ις. I think that Beekes was on the right track when he suggested hesitantly a pre-form **nē-u̯id-*.

Certainly this syntagma in its general configuration is old, as Beekes remarks. Old Irish confirms this with *suí* gen. *suad* 'sage', *duí* 'simpleton' <**su-u̯id-*, *du-u̯id-*. The latter is the semantic equivalent of our word, but of course we would expect **n̥-u̯id-* > *ἄϊς ἄϊδ-, just as we find in ἄιδρις, ἄιστος and perhaps in ἄιδνος 'black, opaque'. It is surprising that Chantraine *DELG* (1974) 750 attributes νημερτής, etc. to contraction with phrasal **ne*, especially after Beekes's demonstration (and Ruijgh's apparent acceptance, Lingua 26, 1971, 184; see also H. Rix, *Historische Grammatik des Griechischen*, 1976, 73) that we have **n̥-ₔmertēs*, etc. in such forms. That is, we normally expect the zero-grade **n-* of the negative in compounds. Therefore **nē-u̯id-* requires a special explanation, and ad hoc sources such as metrical lengthening (Frisk) or a syntactically irrelevant augment (Debrunner and Wackernagel) or analogy on the above laryngeal ("prothetic vowel") initials (Chantraine) fail to satisfy.

Chantraine *(loc. cit.)* certainly points in the correct direction by comparing Lat. *nescius* beside *nesciō*; it is a pity he did not follow this up. We must have here a delocutive compound, perhaps of Indo-European date, resting upon a favourite phrasal structure which lent itself to Univerbierung. The IE structure was *NEG-KNOW, and could well have been **ne-u̯oidHₑe* → **ne-u̯id-*. Put in these terms we find a close analogy in OEng *nāt-hwǣr* 'somewhere', *nāt-hwǣt* 'something-or-other', *nāt-*

[1] I am not persuaded by Rix's *(Historische Grammatik des Griechischen*, Darmstadt 1976, 204 § 219 d) claim that *jāgárа* must reflect a pre-form **ₔ₁e-ₔ₁gor-* > * *ā-gār-a* simply because *ā-nāś-a* = OIr. *-ánaic* exists. The latter root is complicated by the coexistence of the two states Skt. *a(m)ś-/ naś-*, OIr. *-icc* Welsh *(cyf-r)anc* but Lat. *nactus* Goth. *ga-nah* Lith. *nèšti*. Note moreover that the standard equivalence for *-ánaic* is Skt. *anáṃśa;* cf. Thurneysen, *Grammar of Old Irish* 426.

StCl XIX, Bucureşti, p. 91–92

https://biblioteca-digitala.ro

hwilc 'someone', OHG *neizhwaz*<**ne-wait-*, and these in turn remind us of ON *nakkvar* = *niveit-ek-hvar*, *nakkvat* (~*ne-*, *nø-*, *nøkkut*) = *ni-veit-ek-hvat*, and *nakkvarr* (~ *-err*, *ne-*, *nø-*, *nǫkkurr*) = *ni-veit-ek-hwárir* = MHG *neizhwer*.

However, another ready-made negative phrase in Indo-European was **ne-$H_e$esti* → **nēsti*, attested by OIr. *níʰ* 'non est' <**nīs*<**nēst* (cf. Thurneysen, *A Grammar of Old Irish* 152 § 242, 153 § 243.2 note), OCS *nĕstъ*, Lith *nẽsti* [2], OSc. *ist* and apparently reflected in the Lydian negative *nid* [3]. This could have given rise in these fixed locutions to an apparent negative **nē-*.

Perhaps a residue of the connection between these two locutions is actually to be seen in Latvian *nav*<*nevaid* 'there is/are not', the negative to *ir* 'is/are'.

It is from this source that we may plausibly derive **nē-*, such that **ne-u̯oid-* → **ne-u̯id-* (adj.) > **nu̯id-* > νηιδ-.

[2] See E. Fraenkel, *Lit. etym. Wb.* (1962) 124 s.v. *esmì*, where the mis-segmented *ęsù ẽsame* are explained, as well as the contaminated *nėrà*.

[3] If from **ni-id* 'non est' as R. Gusmani analyzes it (*Incontri linguistici* 3/2, 1976—77, 168), However, not mentioned by him, the 3 sg. *-id* would have been freshly formed on the 1 sg. *-im* 'sum', since it lacks any reflex of **s*.

https://biblioteca-digitala.ro

ΘΑΜΑ 'OFTEN', ΘΑΜΝΟΣ, ΘΑΜΝΑ

BY

ERIC P. HAMP
(University of Chicago)

The old adverb θαμά appears more overtly characterized in the form θαμάκις, matching πολλά : πολλάκις. The derived adjective θαμινός is then regularly adverbialized as θαμινά from which θαμινάκις was later formed on the model of θαμάκις. Beside θαμά, whose accent Wackernagel explained and which synchronically parallels τάχα, the plural θαμέες, f. θαμειαί points to *θαμύς (:ταχύς) which is more clearly seen in Θαμυκλῆς and underlies ὁδοὺς θαμυρούς· τὰς λεωφόρους. All this is taken into account by Frisk *GEW* I 651, and essentially by Chantraine *DÉLG* II 421.

Frisk then wants θαμ- to be a zero-grade to θημ-ών and θωμ-ός. He further claims that the α here would be the regular reflex of Schwundstufe to the base of τίθημι, rather than the ε seen in θέμις and θέμεθλα. There are now two objections to this argument : First, such suffixed derivatives as θω-μό-ς and θη-μών do not motivate or admit such ablaut alternation. In fact, for the most ancient formations in -μο- we expect *o*-grade; cf. κορμός, ἀλοιμ(μ)ός, στολμός, τόρμος, πότμος, οἶμος, and perhaps underlyingly ἀρδμός, and see Chantraine *Formation* 134. The productivity of this rule at an early date is illustrated by βωμός and ὄγμος, and perhaps by ψωμός (is the last to ψη- or ψᾱ-?); see Ruijgh, Lingua 26, 1971, 190 ff. On the other hand, -μων, typically forming deverbatives (Chantraine 171-2), originally called for the *e*-grade (χειμών, λειμών, πλεύμων, κευθμών, τελαμών < *$telH_a$-mon-, ἀνείμων < *n-ues-mon-, αὐτο-ρέγμων, γνώμων < *$ǵneH_o$-mon-, ἐθελήμων < *$H_eg^whel(-H_e)$-mon, ἥμων < *ieH_e-mon-, μνήμων Μναμόνα < *mn-eH_a-mon-, πολυ-θρέμμων < *$dhrebh$-mon- : τρέφω) parallel to the closely related -μα (Chantraine 175 ff,. esp. 177, 178—179), where we find χεῖμα, κεῦθμα (on which κευθμός must be fashioned), εἵματα = Aeol. (Ϝ)έμματα = Cret. Ϝῆμα (γῆμα· ἱμάτιον Hes.; with gen sg. Ϝήμας perhaps created by conflation of form-class and not from an original Ϝήμᾱ) < *ues-mn, γνῶμα < *$ǵneH_o$-mn (while γνώμη must be *$ǵnoH_o$-$mā$ to *$ǵnoH_o$-mo-), θέλημα, ἦμα < *ieH_e-mn (to Frisk *GEW* I, 715 note that Arm. *himn* cannot reflect IE *s-, which gives only zero), Dor. Aeol. μνᾶμα < mn-eH_a-mn (while μνήμη Dor. μνάμα is in principle *mn-oH_a-$mā$ to mn-oH_a-mo-; cf. λόχμη, δοχμή, τόλμη, and probably οἴμη and φήμη < *$bhoH_a$-$mā$), θρέμμα, κέρμα, ἄλειμμα, στέλμα, φθέγμα, λεῖμμα (:λείπω), σπέρμα, ῥεῦμα, χεῦμα (later χύμα) and θῆμα. The vocalism of ἴδμων matches its unique preterite-present morphology.

StCl XIX, Bucureşti, p. 93—94

https://biblioteca-digitala.ro

Secondly, the arguments presented thoroughly by Beekes and Ruijgh [1] have shown that the zero-grade H_e seen e.g. in τίθημι yields in a syllabic function (traditional IE *ə) an ε and not an α [2]. Therefore θαμά cannot be related to τίθημι and its derivatives.

Instead, because of the *u*-stem θαμύς we must see here in θαμ- the zero-grade that is typical of such formations. The only acceptable preform seems to be *θ̥μH-, with a laryngeal to explain the syllabication of **m*.

Now it would be impossible to derive θάμ-νος 'bush' directly from *θ̥μH- ; likewise for θάμ-να 'a wine taken from pressed grapes'. I cannot accept Szemerényi's ad hoc syncope hypothesis from θαμυνος. But Chantraine has given us all the material necessary for a solution. If *θ̥μH-ινο- regularly gave θαμινός, θάμνος and θάμνα were built on the model of πύκα : πυκινός : πυκνός. Thus Chantraine's association of θάμνος and θάμνα with θαμά is upheld.

We must now ask what root lies behind *θ̥μH-. There is no likely candidate of the general form *dhem(H)-*. On the basis of my contention, defended elsewhere, that the **regular** outcome in Greek of **tRH(V)-*, when not disturbed by paradigmatic relations, was Θ*R̥*-, I propose that we seek a solution of the form **tem(H)-*. We are immediately led to the etymon of τέμνω ; see Chantraine's excellent account *DÉLG* IV-1 (1977) 1103—4, esp. 1104. I agree with Chantraine that a set base in -$ə_1$- is scarcely supported ; therefore we are occupied with **tem-*H_a-, exemplified by τέμαχος (τό) 'slice' and τεμαχί 'in pieces'. The forms under consideration therefore are reflexes of **tm*H_a-.

As for the semantics we may suppose that the sense of 'cut up' 'cut up fine, chop' could lead to the progression '(uncountable) pieces, numerous fragments, e.g. grains or sand'. This sense of 'many' or 'pulverized mass' could then develop just as OIr. *menicc*, Welsh *mynych* 'often' have in relation to Eng. *many*, etc. In another sense such an uncountable mass is 'dense'.

[1] Beekes, *The Development of the Proto-Indo-European Laryngeals in Greek* 1969; Ruijgh, review of same, Lingua 26, 1971, 18 ff. See also the summary treatment in H. Rix, *Historische Grammatik des Griechischen* 1976.

[2] Chantraine *op. cit.*, has recognized this, but not the first argument.

https://biblioteca-digitala.ro

CICERO, AD. FAM. II, 11, 1

VON

RICHARD GREGOR BÖHM

(Freiburg/Br.)

Putaresne umquam accidere posse, ut mihi uerba deessent, neque solum ista VESTRA oratoria, sed haec etiam leuia nostratia?

Der Satz klingt falsch, er muß also korrupt sein, und zwar an der Stelle, wo die drei Handschriften, die ihn überliefern, *uestra* lesen. Denn auch Cicero ist *orator*, Caelius Rufus, an den hier Cicero schreibt, ist von ihm selbst zum *orator* ausgebildet worden, so daß auch Caelius keine andere Technik und keine andere Sprache als *orator* anwenden kann als die, die ihm Cicero beigebracht hatte, so daß Cicero in Bezug auf Caelius jedenfalls keine *uerba oratoria* hier *uestra* nennen kann. Er würde sich zudem von Caelius quasi distanzieren und ihn durch ein *uestra* nur verletzen, das kann er aber nicht wollen, weil er ihn, wie aus dem Briefe ersichtlich, dringend braucht und darum bei guter Laune halten muß. Aus dem Satz selbst ergibt sich, daß nicht nur die *uerba nostratia*, auch die *oratoria* sehr wohl und wie oft von Cicero [1], und in welcher Perfektion, angewandt worden sind und auch später angewandt werden [2].

Die Buchstabengruppe VESTRA klingt nun auch deshalb falsch, weil sie so postiert ist, wie wenn sie das Gegenstück zu *nostratia* bilden sollte, was unmöglich ist; Cicero hätte in einem solchen Fall vielleicht *nostra* gesagt. So primitiv, wie der Satz jetzt klingt, konnte er also erst vom Librarius, der die noch intakte Vorlage unserer Handschriften abzuschreiben hatte, verstanden werden. Erst dieser konnte *nostratia* für *nostra* nehmen, so daß er dann quasi folgerichtig nach einem *uestra* suchen mußte.

De facto ist als Gegenstück zu *nostratia* aber *oratoria* gedacht worden. Und wenn Cicero die *uerba nostratia* betont *leuia* nennt, dann muß er für die entgegengesetzten *uerba oratoria* als perfekter Orator wohl einen passenden zwar aber gleichzeitig entsprechend konträren Ausdruck angewandt haben, und dieser hieß bestimmt nicht *uestra*, sondern in der Form zwar ähnlich, weil es sonst nicht zu der Verderbnis gekommen wäre, in der Bedeutung dagegen ganz anders. Weil bekannt ist, welches Antonym hier zu *leuia* einzig und allein angewandt sein kann, so hatte der antike Librarius entweder eine Silbe verkehrt, d. h. statt SEV- das überlieferte VES- geschrieben [3] oder, wenn die fragliche Stelle für ihn unlesbar war,

[1] Vgl. dazu die Worte *ut mihi ... deessent, neque solum ista ... oratoria.*

[2] Der Satz bei Cicero, *Brutus* 273: *Anti*quam eius *dic*tionem multum tamen et splendida et grandis et eadem in primis faceta et perurbana commendabat oratio (hier nach der Ausgabe von J. Martha), ist nicht sicher überliefert.

[3] Zu solchen Verschreibungen vgl. den Apparat zu Cicero, *ad Fam.* I, 9, 17 hominibus/omnibus; II, 1, 1 suspectum/susceptum; genere/negere; condemnabo/commendabo; II, 4, 1 locosum/ociosum; II, 16, 4 domesticis/modesticis; III, 10, 6 suspicio/suscipio; IV, 4, 2 perclusa

StCl XIX, Bucureşti, p. 95–96

https://biblioteca-digitala.ro

aus freien Stücken vor -RA das schon bekannte und falsche VEST- ergänzt[4] und eingesetzt. Der Satz klingt aber nur richtig, wenn wir SEVERA als die ursprüngliche Lesart annehmen. Er klang dann:

> Putaresne umquam accidere posse, ut mihi uerba deessent, neque solum ista seuera oratoria, sed haec etiam leuia nostratia?

pro perculsa; IV, 12, 1 nobis/bonis; V, 4, 1 obstrepere/obsterpere; VII, 10, 1 sapere/aspere VII, 19 certe *pro* recte; VIII, 1, 1 decedens/dedecens; VIII, 10, 2 paludati/plaudati; IX, 16, 8 debilitari/delibitari (und poetarum/poteram); IX, 24,2 redesisse/resedisse; X, 20, 2 certius/rectius X, 25, 1 naultatem/natiuatem; XII, 2, 2 delenitus/delinetus; XIII, 15, 2 miminus/minimus; XIV, 1, 3 piso/ipso; XV, 4, 10 ne regibus/negeribus; XV, 5, 2 mauis/maius; XV, 6, 2 nimis/minus; XV, 13, 2 acpetam/acceptam; XV, 15, 1 inminutam/inmunitam; XVI, 22, 1 suspiceris/suscipe res; XVI, 23, 2 expecto/excepto.

[4] Caelius Rufus gehörte, soweit bekannt, keiner Gruppierung an, von der Cicero — leicht negativ — hätte *uos* sagen können, und keinem Rednerzirkel, so daß er eventuell *uos oratores* gesagt hätte.

https://biblioteca-digitala.ro

NEOFRONE E PALAITIMO, INTERLOCUTORI DEL ΠΕΡΙ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ PLANUDEO

DI

FURIO MURRU

(Torino)

L'operetta grammaticale [1] del famoso monaco e filologo bizantino [2] presenta, in veste di πρόσωπα di un dialogo [3] costruito quasi a somiglianza di quelli filosofici di Platone, i due personaggi ricordati nel titolo di questa nota. Il problema al quale desidereremmo fornire una sintetica risposta è il seguente: Neofrone e Palaitimo si possono considerare interlocutori presumibilmente reali o del tutto di fantasia [4]? Il quesito non parrà ozioso o banale, se si pensa al fatto che agli inizi del secolo uno studioso che aveva avuto una lunga assuefazione con il περὶ συντάξεως ed il περὶ γραμματικῆς il Kugéas [5] — in un paragrafo del suo celebre articolo aveva cercato di dimostrare che le varie « allocuzioni » [6] alla seconda persona sotto forma di nome proprio — Apollonio, Teoctisto, ecc. [7] — presenti nel περὶ συντάξεως [8] celerebbero un rinvio diretto e reale di Massimo Planude a suoi discepoli che avevano assistito originariamente alle lezioni. Per di più, il fatto che il Nostro si rivolgesse agli allievi rappresenterebbe un tentativo *ante litteram* di applicare un metodo attivo [9]. Fino a qui le argomentazioni del sapiente di origine greca.

---

[1] Μαξίμου τοῦ Πλανούδη Περὶ γραμματικῆς διάλογος, *Anecdota Graeca*, ed. L Bachmannus, vol. II, Lipsiae 1828 (= Hildesheim 1965), pp. 3—101. Per informazioni sulla figura poliedrica dell'editore si veda F. Murru, *Alla riscoperta dei grommatici dimenticati: Massimo Planude*, Rivista di studi classici 27 (1979), 2, nota 5.

[2] Per informazioni essenziali sulla vita, l'impegno scolastico e letterario di Massimo Planude, cfr. almeno Carl Wendel, *Maximos Planudes*, RE XX, col. 2202—2253.

[3] Il paragrafo del succitato articolo del Wendel si limita a dire ciò e a fare una brevissima rassegna del contenuto.

[4] Poniamo questo interrogativo del tutto indipendentemente dal problema della lingua letteraria la quale — secondo i più accreditati studi di critica strutturale e semiologica — si può considerare come lingua di secondo livello, vale a dire di riuso rispetto a qualla di uso (o consumo) quotidiana. Sul tema assai interessante ci permettiamo di rinviare a F. Murru, *Analisi semiologica e strutturale della* praefatio *agli* Evangeliorum libri *di Giovenco*, Wiener Studien 1980, par. 1 (= *Introduzione metodologica)*.

[5] S. Kugéas, *Analekta Planudea*, in Byzantinische Zeitschrift 18 (1909), pp. 101—146, par. VII (= « Namen der Planudes'Schulern »), pp. 119—120.

[6] Il termine di « allocuzione » è qui impiegato nella accezione linguistico-pragmatica. Su di esso cfr. almeno G. Berruto, *La semantica*, Bologna 1976, par. 3.4.2. (= « Fattori' sociali' »), p. 47.

[7] Per una trattazione completa della serie di presunti discepoli citati e per argomentazioni più estese, vedasi F. Murru, *Massimo Planude ed i suoi discepoli nel* περὶ συντάξεως, Byzantinoslavica (in stampa).

[8] Μαξίμου τοῦ Πλανούδη περὶ συντάξεως, *Anecdota Graeca*, ed. L. Bachmannus, vol. II, Lipsiae 1828 (= Hildesheim 1965), pp. 105—166.

[9] Questo è detto esplicitamente dal Kugéas nel paragrafo citato alla nota 5.

https://biblioteca-digitala.ro

Sulla base delle argomentazioni del Kugéas, si potrebbe pensare che esistano più probabilità per ritenere — *mutatis mutandis* — riguardo al περὶ γραμματικῆς Neofrone e Palaitimo personaggi certo letterari ma rispondenti ad una qualche sia pure minima possibilità di realtà.

Le eventuali prove a favore di questa versione o della sua alternativa a nostro avviso sarebbero riposte in almeno tre ordini di argomentazioni. Il primo di essi è indiretto: se si ritiene con qualche approssimazione che i destinatari delle allocuzioni del περὶ συντάξεως rispecchino personaggi reali, allora esisterà una prova analogamente per le due figure del περὶ γραμματικῆς [10]. Ciò varrà beninteso solo qualora sussistano già di per se stesse altre ed ulteriori prove a sostegno di quella ipotesi [11]. Tuttavia noi stessi tramite una analisi circonstanziata del testo del περὶ συντάξεως altrove [12] abbiamo cercato di provare che il Kugéas riuscì a sostenere la sua idea sul realismo degli « allocutori » solo con una buona dose di fantasia e di certezza aprioristicamente posseduta [13]. Pertanto l'ipotesi kugéasiana cadrebbe o comunque dovrebbe essere notevolmente ridimensionata.

Quanto alle altre due prove, intendiamo riferirci in primo luogo all'aspetto diciamo così « etimologico » dei due nomi: « Neofrone » pare rinviare a « qui a les sentiments ou le caractère d'un jeune homme » [14] e — viceversa — « Palaitimo » a colui che è grandemente degno di onore e stima [15]. Ciò significa che i due lessemi sono parecchio sospetti. In secondo luogo, abbiamo esteso la nostra indagine alla possibilità di trovare attestati nel corso della grecità i due sostantivi in altri autori, di modo che essi appaiano come nomi propri già altrove. Dopo ricerche alquanto faticose, e peraltro non molto produttive, siamo giunti alla conclusione

---

[10] E ciò per il palese motivo che entrambe le opere sono assai simili per argomento ed impostazione.

[11] Diciamo ciò pensando al fatto che mentre il περὶ γραμματικῆς è un dialogo, il περὶ συντάξεως è una conferenza monodirezionale (se ci si lascia passare il termine!).

[12] Cfr. nota 7.

[13] Riferendoci a quanto asserivamo nel contributo ricordato alla nota 7, possiamo sinteticamente asserire e sintetizzare quanto segue. Da una lettura attenta dell'intero περὶ συντάξεως avevamo notato che i nomi dei «discepoli» planudei erano in primo luogo incompleti numericamente (nel senso che il Kugéas non li aveva ricordati tutti: ad esempio un certo Apollonio non era menzionato), poi che lo studioso non aveva tenuto conto anche di ulteriori contesti nei quali venivano citati nelle esemplificazioni nomi propri o casuali (Κικέρων anche!) o letterari (Platone, Euripide ecc.). Partendo da codeste premesse avevamo fatto uno spoglio sistematico del trattatello da un punto di vista testuale, giungendo alla conclusione che esempi del tipo Τρίφων ὀνομάζομαι, τίς εἶπεν, Ὅμηρος ἢ ἐγώ; Ἀρίσταρχος ἀναγινώσκει ecc. furono introdotti dal Planude *exempli gratia* e senza alcuna intenzione allusiva ad allievi. Certo c'è da dire che è assai probabile che il Nostro citi Omero, Aristarco e così via come nomi che — sia pure in esemplificazioni — suonavano come noti alle orecchie di allunni e lettori di media cultura. Quanto al metodo « attivo » montessoriano *ante litteram*, avremmo forti dubbi giacché il criterio della trattazione grammaticale sotto forma diretta o indiretta di domanda e risposta era propria degli *Erotemata* bizantini iniziati con il Crisolora.

[14] Cfr. A. Bailly—L. Séchan—P. Chantraine, *Dictionnaire Grec-Français*, Paris 1950, s.v.

[15] Almeno stando alla ricostruzione etimologica: in effetti da tutti i dizionari e lessici da noi consultati non abbiamo potuto disgraziatemente ricavare nessuna informazione su un presunto Παλαίτιμος valevole come aggettivo.

https://biblioteca-digitala.ro

che « Neofrone » stando al Liddell-Scott [16] sarebbe nome proprio di molti personaggi — ma quali non viene detto con sicurezza : noi siamo giunti ad individuare solo un tragico di Sicione [17] (in un testo a dire il vero che non pare mai essere stato conosciuto direttamente da Massimo Planude), un personaggio mitico mutato in avvoltoio [18], ed infine un personaggio citato in una inscrizione [19]. Infine in età sempre greca non risulta attestato nessun personaggio storico di nome « Palaitimo » [20]. Nell'era proto- e mediobizantina nessun personaggio di nome Neofrone o Palaitimo pare che sia vissuto : e ciò sulla base degli strumenti attualmente a nostra disposizione, il che non esclude che eventuali futuri augurabili lessici più completi ci possano fornire qualche ulteriore cenno.

La conclusione pertanto non risulta che una sola : Neofrone e Palaitimo non possono essere che nomi di fantasia, eppure non scelti del tutto a caso giacché essi devono evidenziare nell' ambito del dialogo il ruolo dialettico svolto rispettivamente dal maestro e dal discepolo. Se per questo aspetto teorico e tecnico il περὶ γραμματικῆς si avvicina molto al genere dialogico platonico, peraltro se ne distacca in ragione della violazione del realismo dei personaggi : in Platone Socrate, Alcibiade e tutti gli altri sono personaggi reali (sia pure letterariamente transfigurati), in Planude non risultano che puri nomi. Ciò sarà dovuto anche al fatto che Platone con il suo genere dialogico deve rispettare un minimo di verosimiglianza, mentre Planude non ha assolutamente problemi di questo tipo : la sua è una trattazione che deve puntare molto sul tecnicistico e poco sull'estetico, senza alcuna preoccupazione di un possibile rispetto dei canoni reali di luogo e dei personaggi viventi.

---

[16] s.v. νεόφρων..

[17] I rinvii li abbiamo ricavati da: F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle 1917 (= Hildesheim 1964), s.v. Ulteriori richiami sempre a tale autore drammatico in F. Passow, *Handwörterbuch der griechischen Sprache*, Leipzig 1852, s.v.; H. Stephanus, *Thesaurus linguae Graecae*, V, Parisiis 1842—1846, s.v.; E. Diehl, *Neophron*, RE coll. 2432—2433; W. Pape, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, dritte Auflage, zweite Hälfte, Braunschweig s.d., s.v. Il passo nel quale si nomina tale Neofrone è presente in Diogene Laerzio (*Vitae philosophorum*, rec. H. S. Long, I, Oxonii 1964, II 134) e in Stobeo (*Florilegium*, rec. A. Meineke, I, Lipsiae 1855; p. 310). Per informazioni su Stobeo cfr. Hense, *Ioannes Stobaios*, RE IX A, coll. 2549—2586. Ulteriori rinvii a Stobeo (per νεόφρων) in Passow, *op. cit.*

[18] Se ne parla in Antonini Liberalis, Μεταμορφόσεων συναγωγή, *Mythographi Graeci* II 1, ed. E. Martini, Lipsiae 1897, pp. 74—75, par. V. Sulla figura di Antonino, cfr, Wentzel, *Antoninus Liberalis* RE I, coll. 2 572—2 573; egli visse dopo il secondo secolo d.C. Per giungere al passo di Antonino ci siamo serviti di Pape, *op. cit.*, s.v. Νεόφρων, par. 1.

[19] Precisamente nella n. 391 della silloge del *Corpus Inscriptionum*, ed. A. Boeckhius, vol. 1, Berolini 1827, Purtroppo non siamo riusciti a prendere visione del suddetto volume del Boeckh. Rinvii alla *inscriptio* in Pape, *op. cit.*

[20] La Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμος δέκατος ἕνατος, Ἀθῆναι s.d., s.v. Παλαίτιμος ricorda solo: ὁ μετὰ τοῦ Νεόφρονος ἀποτελῶν τὰ δύο πρόσωπα τοῦ διαλόγου ἐν τῇ γραμματικῇ τοῦ Πλανούδη (p. 447).

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

NOTE DE LECTURĂ

DE

D. M. PIPPIDI

59. UN VECHI PROIECT DE CORPUS AL INSCRIPȚIILOR GRECEȘTI ȘI LATINE DIN ROMÂNIA*

S-a spus și s-a repetat nu o dată că, în dezvoltarea studiilor despre antichitate, secolul al XIX-lea reprezintă «secolul epigrafiei» și că, în continuare, secolul al XX-lea va fi acel al papirologiei. Atribuită lui Mommsen, judecata se întemeia pe îndoita constatare că prin inițiativa lui Boeckh de a realiza un *corpus* al inscripțiilor grecești (CIG) și prin acea a lui Mommsen însuși de a întreprinde un *corpus* al inscripțiilor latine (CIL), epigrafia apărea definitiv constituită ca disciplină istorică independentă, în timp ce descoperirile de papiri din ultimii ani ai secolului trecut, continuate în același ritm în primele decenii ale secolului nostru, lăsau să se întrevadă o dezvoltare paralelă a studiilor papirologice.

Profeția «marelui Theodor» nu s-a dezmințit decît în măsura în care, dacă avîntul studiilor papirologice în secolul nostru a depășit orice așteptări, epigrafia n-a încetat nici ea să-și multiplice realizările și să cîștige în importanță, pe de o parte prin numărul mereu crescînd al textelor scoase la iveală pe urma săpăturilor arheologice, pe de alta, prin numărul și amploarea publicațiilor epigrafice apărute în zilele noastre în numeroase țări ale lumii. Ca să mă opresc numai la documentele epigrafice aflate în hotarele Imperiului roman, fărîmițat astăzi într-un mare număr de țări independente, s-a ajuns, mai ales după cel de-al doilea război mondial, la tendința aproape generală de a realiza prin mijloace proprii culegeri de inscripții susceptibile să contribuie la luminarea trecutului național. De unde, pînă la o vreme, singurele *corpora* cunoscute și folosite erau cele două mari colecții din Berlin — *Corpus Inscriptionum Latinarum* și *Inscriptiones Graecae* — numărînd fiecare mai multe tomuri cu suplementele lor —, ultimele decenii au văzut apărînd în diferite centre primele volume ale unor *corpora* naționale — grecești și latine deopotrivă, potrivit unui punct de vedere acceptat astăzi pretutindeni. În România, unde dezvoltarea studiilor de epigrafie a cunoscut după cel de-al doilea război mondial un avînt impresionant, o colecție națională de inscripții grecești și latine — *Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae*, îngrijită

* Seriile precedente ale acestor *Note de lectură* s-au publicat în Studii clasice VII, 1965, p. 319—333; VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—237; X, 1968, p. 233—243; XI, 1969, p. 233—249; XII, 1970, p. 171—190; XIII, 1971, p. 171—190; XIV, 1972, p. 195—222; XV, 1973, p. 163—181; XVI, 1974, p. 249—265, XVII, 1977, p. 187—206; XVIII, 1979, p. 151—157.

StCl XIX, București, p. 101—117

https://biblioteca-digitala.ro

de subsemnatul și de I.I. Rusu — a ajuns astăzi la al VI-lea volum, în timp ce mai multe altele sînt în acest moment sub tipar sau într-un stadiu înaintat de pregătire.

Nu e cazul să mă opresc aci asupra caracteristicilor acestei culegeri naționale, despre care am avut prilejul să scriu în mai multe rînduri [1]. Ceea ce aș vrea să relev, din dorința de a scoate din uitare unele inițiative rămase din păcate fără urmări, e că *Inscripțiile Daciei și Sciției Mici* nu reprezintă primul *corpus* epigrafic plănuit vreodată în țara noastră. N-am în vedere, mă grăbesc să precizez, modestele tentative de strîngere laolaltă a unui număr oarecare de inscripții antice, cu scopul de a le oferi spre publicare unor epigrafiști străini în trecere prin țara noastră sau intrați în corespondență cu oameni de carte de la noi încă din sec. al XVIII-lea [2]. Mă gîndesc la cel puțin două tentative de a pregăti și publica un adevărat *corpus* național, cu mijloace proprii și folosind competența unor învățați din sînul Academiei Române de curînd înființate. Ca de fiecare dată, în asemenea materie, numele care ne întîmpină sînt ale înaintemergătorilor Alexandru Odobescu și Grigore Tocilescu. Încă din 1878, « sub privigherea » lui Odobescu, apăreau la București, cu cheltuiala Academiei, primele două coale (12 pagini) dintr-o culegere ce-și propunea să cuprindă t o a t e inscripțiile latine și grecești aflate pînă atunci în colecțiile statului și ale particularilor. « Publicația începută era luxoasă », avea să spună despre ea mai tîrziu Tocilescu [3], precizînd că « fiecare inscripțiune se reproduce în facsimile ». Recunoaștem în acest proiect ambițios ceva din cutezanța cu care de-a lungul acelorași ani Odobescu întreprindea studiul și publicarea Tezaurului de la Pietroasa : amploarea viziunii și, trăsătură tot atît de caracteristică pentru psihologia autorului, somptuozitatea prezentării grafice, care a făcut ca tipărirea cărții despre « Cloșca cu puii de aur » să se întindă pe mai multe zeci de ani [4].

Reluînd, din însărcinarea Secțiunii istorice a Academiei, proiectul schițat de Alexandru Odobescu, în 1894 Grigore Tocilescu se încumeta și el să ia asupră-și realizarea importantei opere, a cărei amploare, în realitate, depășea cu mult forțele unui singur om. E adevărat că, începînd din 1877, autorul *Daciei înainte de romani* nu încetase să trimită spre publicare revistei din Viena *Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn* sute de inscripții grecești și latine din Oltenia și Dobrogea, astăzi în lapidariul Institutului de Arheologie din București. Dar fără intenția de a scădea cu ceva meritele acestui înaintaș, vrednic de recunoștința noastră fie și numai pentru sîrguința cu care s-a străduit să sporească tezaurul obștesc de inscripții, trebuie să spun că pregătirea sa de epigrafist era departe de a-i egala hărnicia. Fără colaborarea lui Otto Hirschfeld pentru textele latine, a lui Theodor Gomperz și a altora pentru cele grecești, e limpede că documentele apărute în AEM între 1877 și

[1] Klio, XXXVII, 1959, p. 336—337; Studii, XV, 1962, p. 1 377—1 388; *Contribuții la istoria veche a României* [3], p. 17—31.

[2] Andrei Pippidi, *Vechi epigrafiști și anticari în țările române*, StCl, XI, 1969, p. 279—296; de același, *Aux confins de la République des Lettres. La Valachie des antiquaires au début du XVIII-e siècle*, StCl, XVII, 1977, p. 233—246.

[3] An. Acad. Române, s. II-a, t. XI, 1893—1894. Partea administrativă și Dezbaterile, p. 209.

[4] Vezi în această privință interesantele precizări date de Mircea Babeș în introducerea ediției de el îngrijită a operei, București, 1976.

https://biblioteca-digitala.ro

1896 ar fi arătat simţitor altfel. De altă parte, la sfîrşitul secolului trecut, singurul nostru şantier arheologic *clasic* era Adamclisi, în curs de explorare chiar sub conducerea lui Tocilescu. Zeci de alte aşezări greceşti sau romane — Histria şi Callatis în Dobrogea, Romula şi Celei în Oltenia, ca să nu mai vorbim de Drobeta şi Tomis, măcar în parte cercetate — îşi aşteptau săpătorii prin a căror rîvnă, în deceniile următoare, numărul inscripţiilor greceşti şi latine din România avea să crească în măsură impresionantă. Nici din acest punct de vedere, momentul începerii lucrărilor la un *corpus* nu era bine ales, dacă prin *corpus* nu înţelegem numai strîngerea laolaltă a textelor gata editate în AEM sau în rarele publicaţii din ţară şi străinătate, unde se tipăriseră pînă la acea dată documente epigrafice provenite din descoperiri întîmplătoare.

În aceste condiţii, ne putem întreba ce şanse de reuşită putea avea propunerea discutată în şedinţa din 28 martie 1894 a Academiei, în care Tocilescu, amintind că o publicaţie similară fusese schiţată în 1878 de Odobescu, încerca să explice întreruperea ei prin marile cheltuieli pe care realizarea proiectului le-ar fi necesitat. « D-sa întreabă — citim în darea de seamă a şedinţei la care ne-am referit [5] — dacă Academia înţelege ca publicaţiunea să se continue în aceleaşi condiţiuni de lux şi a se face clişeuri şi pentru inscripţiunile descoperite de la 1879 încoace, sau a se tipări numai textul inscripţiunilor în litere epigrafice, cum se face în *Corpus inscriptionum* al lui Mommsen? »

Firesc, răspunsul nu putea fi decît unul, şi el avea să fie dat de Dimitrie A. Sturdza, la acea vreme Secretar general al Academiei, care, referindu-se la încercarea eşuată din 1878, arăta în continuare că « Academia nu are acum mijloace pentru asemenea publicaţiuni de lux », şi propunea ca « publicaţiunea să cuprindă inscripţiunile descoperite în ţară pînă acum, tipărite fără facsimile, ca în *Corpus* şi în revistele epigrafice »[6].

Soluţia era realistă şi de bun simţ, de vreme ce — în lipsa fotografiilor, ce n-aveau să fie folosite la ilustrarea publicaţiilor epigrafice decît în secolul nostru — recursul la facsimile, adică la reproduceri litografice, era un procedeu deopotrivă lent şi oneros. Asentimentul Secţiei istorice nu putea întîrzia şi, la p. 282 a aceloraşi *Dezbateri*, citim din nou hotărîrea adoptată : « Secţiunea a decis că dl. Tocilescu să publice inscripţiunile latine şi elene aflătoare pînă astăzi în colecţiunile statului şi particularilor iar nu numai catalogul inscripţiunilor ce se găseau în Museu în 1879 şi pentru cari Academia a făcut clişeurile cuvenite ».

Chiar dacă elaborată în împrejurări nefavorabile şi lipsită de indicaţiile necesare cu privire la condiţiile ştiinţifice pe care trebuia să le îndeplinească lucrarea plănuită, nu e mai puţin adevărat că hotărîrea Academiei pe care am reprodus-o reprezintă p r i m u l proiect al unui corpus epigrafic adoptat în ţara noastră de o instituţie culturală de importanţa Academiei. Rămîne să ne întrebăm ce urmări practice va fi avut decizia memorabilă şi pînă la ce punct s-a păşit la realizarea ei fie şi parţială?

Răspunsul e că, strict înţeleasă, hotărîrea Academiei n-a cunoscut nici măcar un început de realizare : la redactarea unui *corpus* propriu-zis

[5] *Ibid.*, p. 209.
[6] *Loc. cit.*

https://biblioteca-digitala.ro

nu s-a trecut nici atunci nici mai tîrziu, pînă-n zilele noastre. În schimb, nu pot fi decît lăudate eforturile lui Grigore Tocilescu de a pune la îndemîna specialiştilor şi a profanilor p u b l i c a ţ i i p a r ţ i a l e de inscripţii greceşti şi latine, în primul rînd din depozitele Muzeului Naţional de Antichităţi (provenite mai ales din colecţia Nicolae Mavros). În importanta sa lucrare : *Monumente epigrafice şi sculpturali ale Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti* [7] se făceau cunoscute celor interesaţi numeroase inscripţii din lapidariul muzeului pe care-l conducea, însoţite de ilustraţii, de traduceri în limba română şi de comentarii nu o dată aprofundate. La fel, în cartea intitulată *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, apărută în 1900, şi care grupa o seamă de comunicări citite la Académie des Inscriptions et Belles Lettres din Paris, nu lipsesc publicaţiile de inscripţii ocazional aflate în săpături.

Aceste două lucrări sînt, firește, cunoscute specialiştilor şi nu o dată folosite chiar în zilele noastre. Ceea ce se cunoaşte mai puţin din ostenelile epigrafice ale lui Tocilescu, e o încercare destinată învăţămîntului epigrafiei în universităţi, menită să pună la îndemîna studenţilor o iniţiere în paleografia inscripţiilor latine. Broşura (dacă astfel se poate numi) nu numără mai mult de patru pagini în folio, litografiate, în care, sub titlul general : *Delectus inscriptionum Latinarum in usum scholarum academicarum*, şi cu specificarea : *Fasciculus prior : formae litterarum nominum ratio et scripturae compendia* (Bucurestiis, MDCCCLXXXXII) ; se puneau la îndemîna învăţăceilor, succesiv, o primă pagină ilustrînd derivarea alfabetului latin din cel chalcidic [8], o a doua înfăţişînd specimene de scris latin monumental, din epoca lui August pînă-n epoca Severilor, exemple de ligaturi caracteristice, semnele folosite pentru cifre şi greutăţi, modele de interpuncţiuni şi abrevieri (ceea ce autorul numeşte : *scripturae compendia*). Pagina a treia prezintă un tablou comparativ al alfabetelor italice : etrusc, umbrian, osc, latin şi falisc ; în sfîrşit, în pagina a patra, o selecţie de scurte texte arhaice şi republicane, împrumutate unor categorii de documente mergînd de la legende monetare la inscripţii militare şi funerare.

Dacă Tocilescu ne-ar fi lăsat un manual fie şi elementar de epigrafie latină, rostul acestor puţine pagini s-ar vădi fără greutate, chiar dacă, în fapt utilitatea lor ar rămîne îndoielnică, ţinînd seamă de vîrsta inscripţiilor recoltate pînă la sfîrşitul secolului trecut în Oltenia şi Dobrogea. În lipsa oricărei alte dovezi că pompos intitulatul *fasciculus prior* ar fi fost vreodată urmat de un al doilea, rămas mie necunoscut, avem dreptul să ne întrebăm dacă proiectul descoperit între hîrtiile inedite ale învăţatului autor nu face parte din acele « pioase intenţii » nutrite de mulţi oameni de carte spre sfîrşitul vieţii şi despre care se obişnuieşte să se spună că ar servi la pavatul Infernului.

---

[7] Vol. 1 : *Colecţiunea epigrafică pînă în anul 1881; Monumentele sculpturali*, 1902.

[8] Evident, înainte de descoperirea în veacul nostru a tăbliţei de la Marsiliana d'Albegna, Tocilescu nu putea bănui derivarea alfabetului latin *nu* din cel al grecilor din Cumae, ci dintr-un alfabet etrusc arhaic.

https://biblioteca-digitala.ro

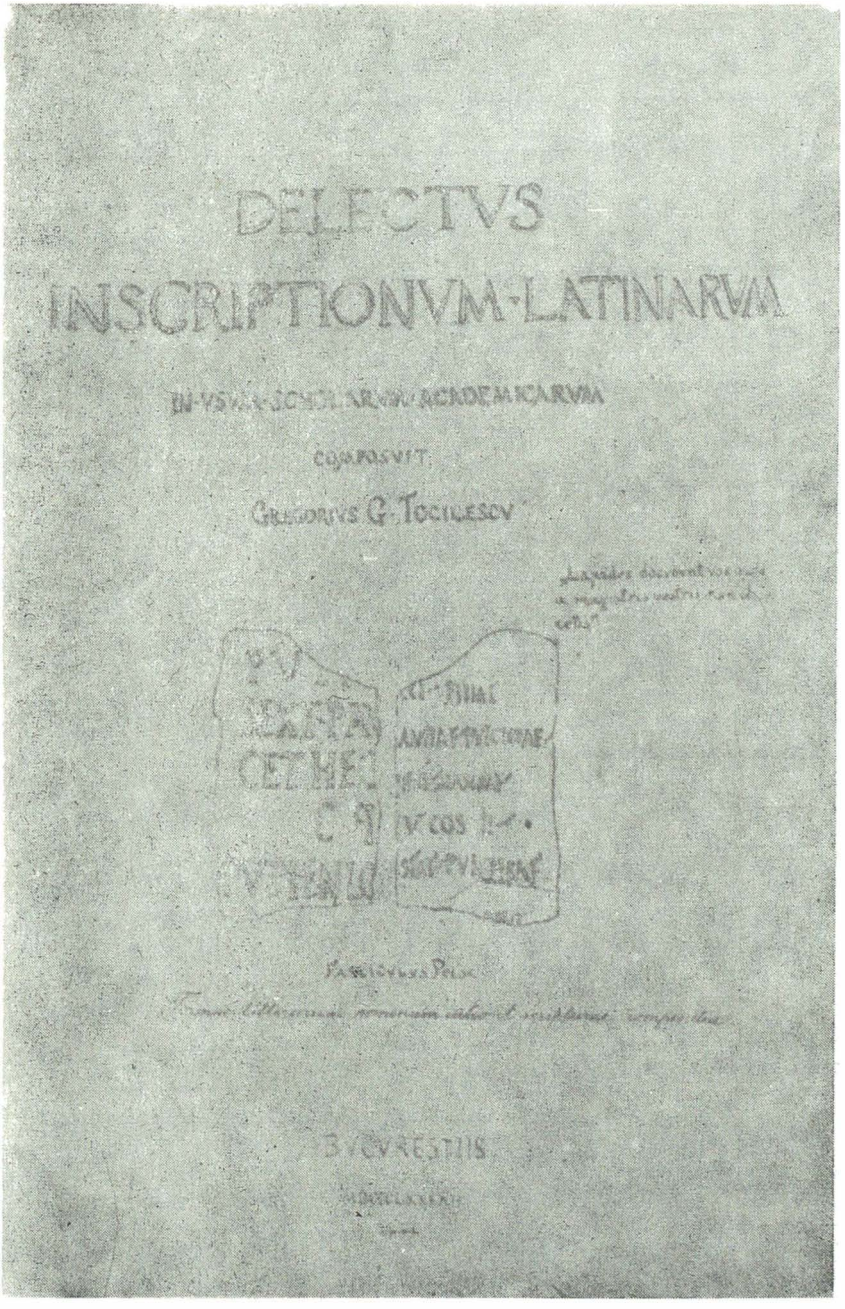

Fig. 1

https://biblioteca-digitala.ro

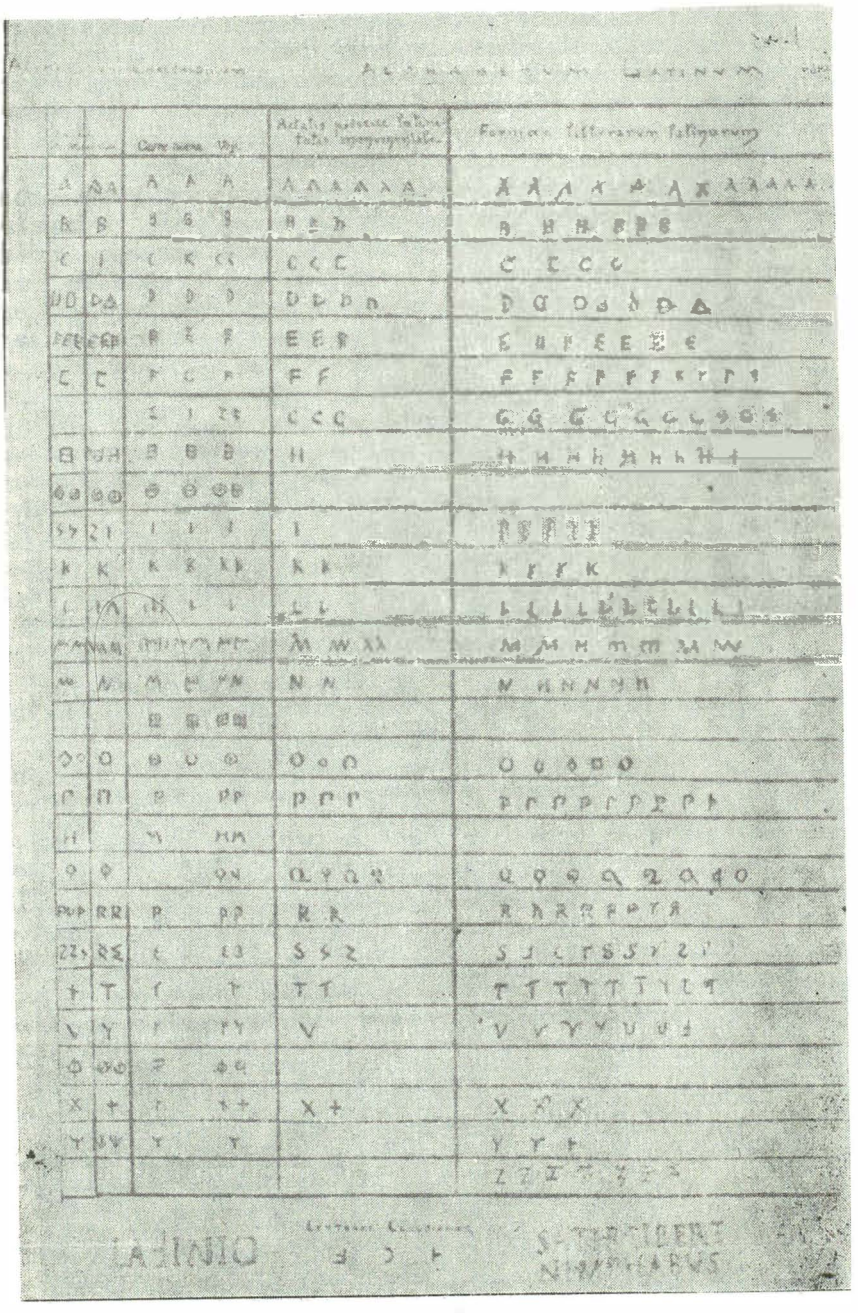

Fig. 2

https://biblioteca-digitala.ro

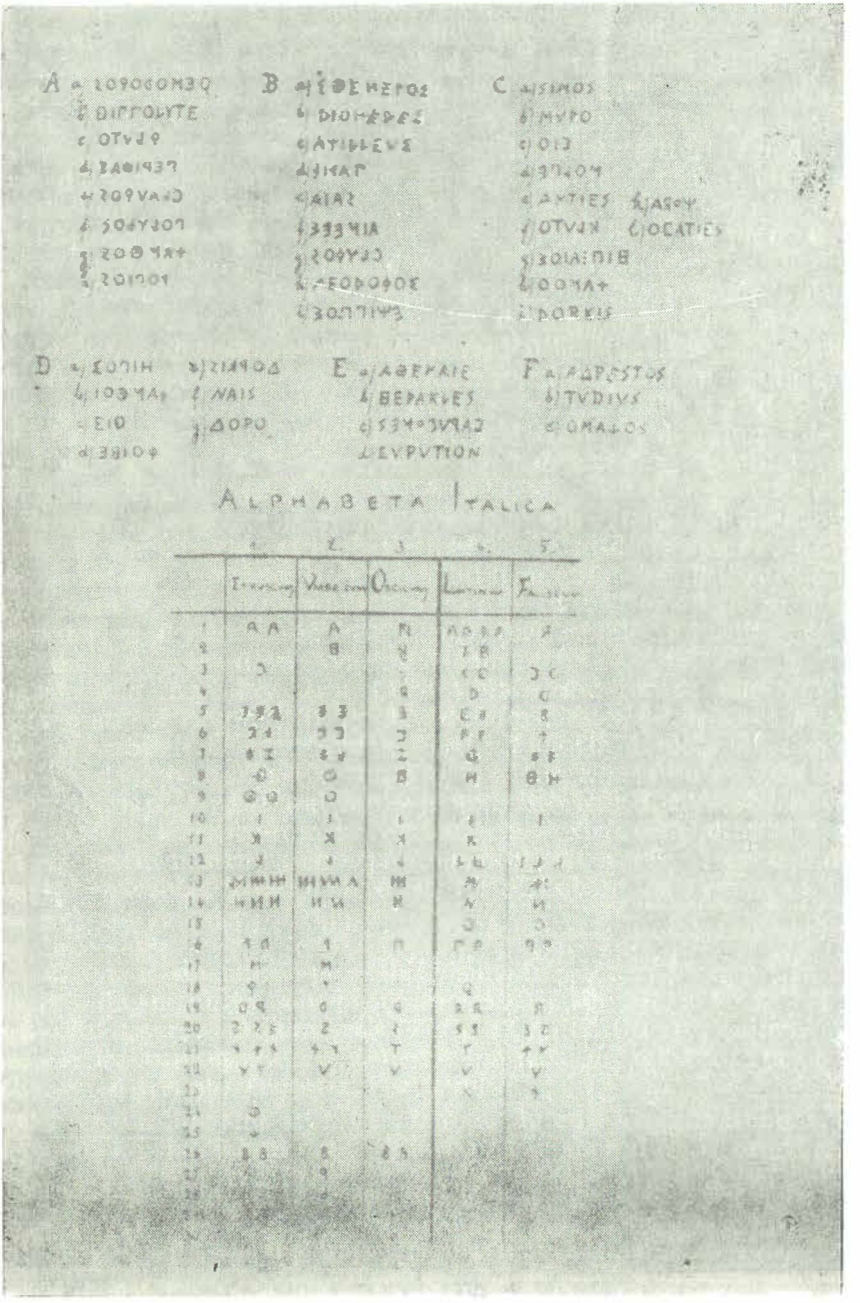

Fig. 3

https://biblioteca-digitala.ro

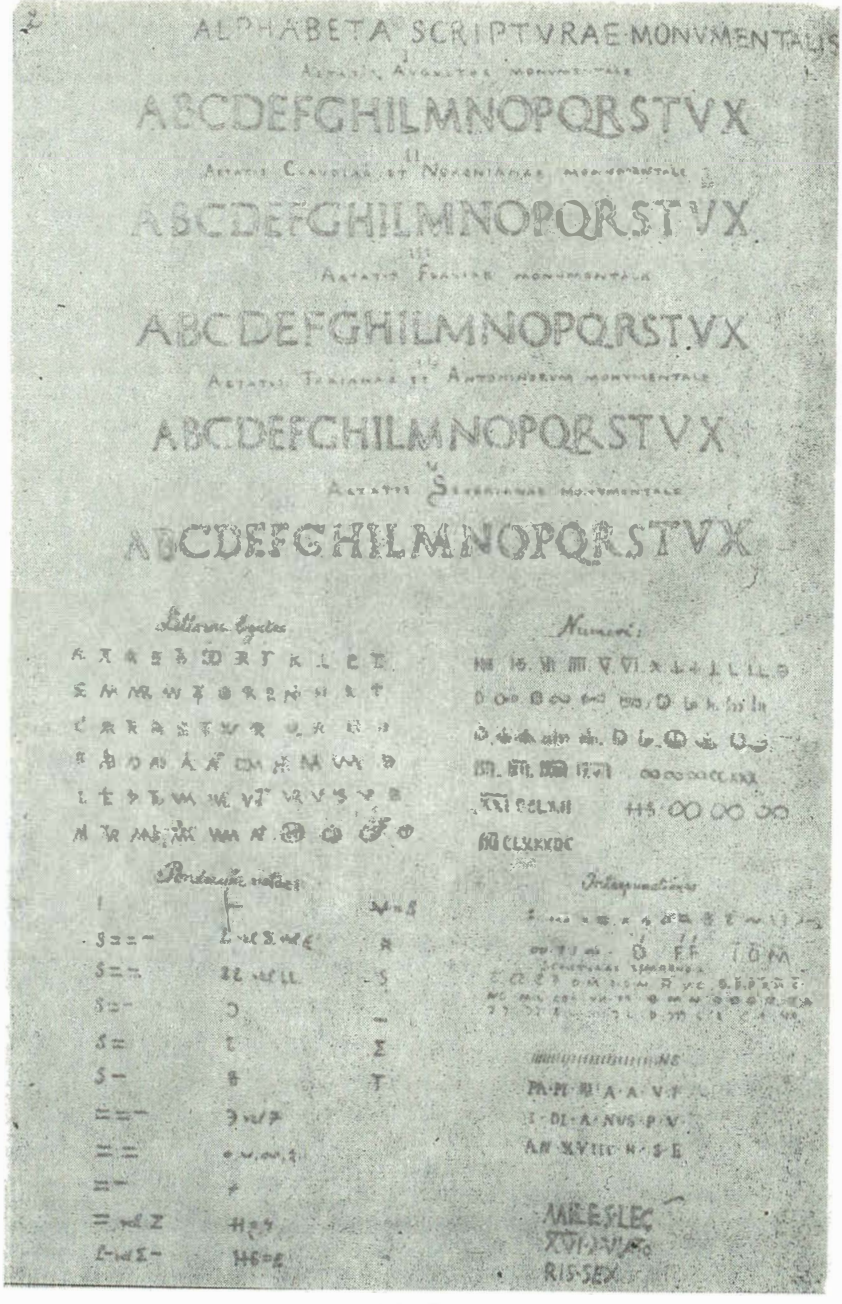

Fig. 4

https://biblioteca-digitala.ro

60. CEVA DESPRE TRIBUL BOPEIΣ LA HISTRIA

Nu e mult de cînd, în studiul intitulat *À propos des tribus d'Istros à l'époque romaine*, apărut în *Hommages à Claire Préaux*, Bruxelles, 1975 [9], vorbind de menţiunea într-o dedicaţie de la începutul sec. III e.n. a unei φυλὴ Ῥωμαίων la Histria, eram adus să pomenesc, printre triburile gentilice cunoscute în cetatea de pe ţărmul lagunei Sinoe : Ἀργαδεῖς[10], Αἰγικορεῖς[11] şi Βορεῖς, restabilit pe cale conjecturală în intitulaţia unui *album* de la sfîrşitul sec. I î.e.n. sau din primii ani ai sec. I e.n., în care, întemeindu-mă pe context şi pe lungimea lacunei de la începutul r.2 al documentului, propuneam fără şovăială citirea : οἵδε [τῆς Βορέω]ν φυλῆς εὐεργέται [12].

Această întregire n-a fost de-atunci contestată şi nici măcar pusă la îndoială de vreunul din cercetătorii aduşi să se ocupe mai stăruitor sau numai în treacăt de importantul album avut în vedere. Nu e mai puţin adevărat însă că — negru pe alb, cum se zice, măcar că în epigrafie expresia e mai puţin potrivită decît în papirologie — numele restituit al tribului nu apăruse încă în vreuna din inscripţiile histriene cunoscute la data publicării « listei binefăcătorilor ». De-atunci situaţia s-a schimbat întrucîtva în materia care ne interesează, iar rostul acestei note e tocmai să semnaleze descoperirea venită să ne risipească nedumeririle.

Textul pe care vreau să-l fac cunoscut e încă inedit şi publicarea lui definitivă îşi va găsi locul în culegerea inscripţiilor histriene a căror pregătire pentru tipar se apropie de încheiere. E vorba de o bază mutilată, de mici dimensiuni, cu toată probabilitatea făcută să poarte o stelă sau un relief destinate să cinstească o divinitate (fig. 5). Pe faţa superioară a pietrei, aşa cum ne-a ajuns, se vede clar lăcaşul unde venea să se insereze extremitatea inferioară a stelei pe care baza o susţinea şi despre a cărei natură sîntem liberi să facem orice supoziţie, de vreme ce pe niciuna din feţele-i laterale piatra nu poartă vreo altă inscripţie decît literele BOPE, uşor de întregit Βορέ[ων] şi indicînd fără îndoială pe autorii textului sau pe donatorii icoanei puse să cinstească vreo divinitate.

Cum baza care ne reţine atenţia a fost găsită în perimetrul templului Afroditei din Zona sacră, nu departe de altarul lui Zeus Polieus, îndoiala e îndreptăţită dacă ofranda pierdută era menită zeului sau zeiţei. Mai importantă decît această problemă de apartenenţă îndoielnică, mi se pare însă împrejurarea că, la locul descoperirii, în jurul pietrei noastre, s-au mai găsit şi cîteva alte frînturi de baze, cam de acelaşi format, astfel mutilate încît pot fi socotite anepigrafe. Trebuie să înţelegem, prin urmare, că documentul nostru făcea parte dintr-un ansamblu de ἀναθήματα, puse să omagieze un zeu sau o zeiţă şi emanînd de la un număr necunoscut de persoane sau de corporaţii asociate la această cinstire.

Că această interpretare a descoperirii e plauzibilă, voi avea, sper, posibilitatea s-o arăt într-o publicaţie viitoare, menită să valorifice monumentele religioase din Zona sacră — cîte s-au degajat pînă astăzi. Pînă atunci, mă mulţumesc să arăt că o descoperire similară, făcută cu circa

---

[9] Versiune română în SCIVA, XXVI, 1975, p. 181—187.
[10] S. Lambrino, Istros, I, 1934, p. 118.
[11] Gr. Tocilescu, AEM, XVII, 1894, p. 88, nr. 12.
[12] StCl, IX, 1967, p. 155.

https://biblioteca-digitala.ro

zece ani în urmă la Odessos şi publicată de M. Mirčev în BMNV, IV (XIX) 1968, p. 151—162, e de natură să ne ofere o explicaţie cu multă probabilitate corectă a bazelor histriene scoase la iveală în împrejurări atît de nefavorabile.

Descoperirea de la Varna ne-a făcut cunoscută o stelă de marmoră de mari proporţii (142 × 95 × 11 cm.), cu fronton semicircular şi împărţită în trei registre distincte : sus şi jos reliefuri, iar la mijloc cîmpul scris încadrat între coloane « en torsade ».

Textul e datat din anul 221 e.n. şi cuprinde o lungă listă a efebilor din contingentul respectiv, înşiraţi pe trei coloane, fără alte calificative sau precizări. Alte nume se citesc deasupra şirurilor *a*, *b* şi *c*, şi ne fac cunoscute împrejurările gravării stelei : data exactă (anul, luna şi ziua), pe lîngă numele unei serii de preoţi şi magistraţi, urmate de numele *efebarchului* (ὁ πρῶτος τῶν ἐφήβων καὶ προστάτης), fecior al preotului abia ales al marelui zeu Derzelas şi, totodată, al Athenei şi al lui Heracles.

Toate aceste date sînt interesante, dar, din punctul nostru de vedere, încă şi mai interesant e registrul superior, care ne înfăţişează sub cuvintele : οἵδε εἰσὶν Ἑρμεῖς τῶν φυλῶν, de o parte şi de alta a unei divinităţi masculine care e probabil Apollon, şapte herme simbolizînd cele şapte triburi ale cetăţii şi avîndu-şi toate numele gravate pe bază ; în ordinea textului : Οἰνώπων, Βορέων, Ῥωμαίων, Γελεόντων, Ἀργαδέων, Αἰγικορέων, Ὁπλέ(τ)ων.

Ca să nu ne pierdem în amănunte, făcînd să devieze discuţia, din descrierea monumentului de la Varna reţin împrejurarea că şi el constituie o ofrandă colectivă, în cazul acesta din partea efebilor recrutaţi din cele şapte triburi ale cetăţii (şase tradiţionale, al şaptelea, « al romanilor », adăugat în epoca imperială). Fiecare hermă reprezenta tribul al cărui nume e gravat pe baza respectivă şi toate la un loc simbolizau obştea cetăţenească asociată la cinstirea zeităţii în jurul căreia se grupează hermele.

Revenind la situaţia constatată la Histria, ni se impun de la prima privire unele asemănări şi unele deosebiri. Asemănarea principală mi se pare a fi intenţia de a cinsti pe unul din zeii sau zeiţele ale căror lăcaşuri se înălţau în Zona sacră, în numele corpului cetăţenesc întreg, întrupat în triburile chemate să-şi aducă prinosul. Stelă sau relief — poate în toate cazurile o hermă a tribului respectiv, ca la Varna — cele cîteva ἀναθήματα onorau această divinitate, acesta fiind şi rostul grupării lor împreună. De altă parte, abia dacă mai trebuie s-o spun, între situaţiile de la Histria şi Odessos există şi deosebiri, cea mai izbitoare fiind aceea că în loc de un relief colectiv, ca în oraşul de pe coasta tracă, în cetatea de pe ţărmul lagunei Sinoe avem a face cu ofrande izolate din partea unuia sau mai multor triburi, a căror natură ne scapă şi din care ni s-au păstrat singure bazele.

Oricum, derutant la prima vedere, sensul descoperirii ne apare acum limpede, mai ales în perspectiva unei posibile descoperiri viitoare, susceptibilă să ne ofere şi alt material de reflecţie. Limpede, de altă parte, e şi prima atestare categorică a tribului Βορεῖς la Histria, cunoscut înainte numai conjectural şi care — împreună cu Ἀργαδεῖς şi Αἰγικορεῖς — sporeşte acum la trei numărul triburilor gentilice ioniene perpetuate în cea mai veche colonie milesiană de pe ţărmul de Apus al Mării Negre.

https://biblioteca-digitala.ro

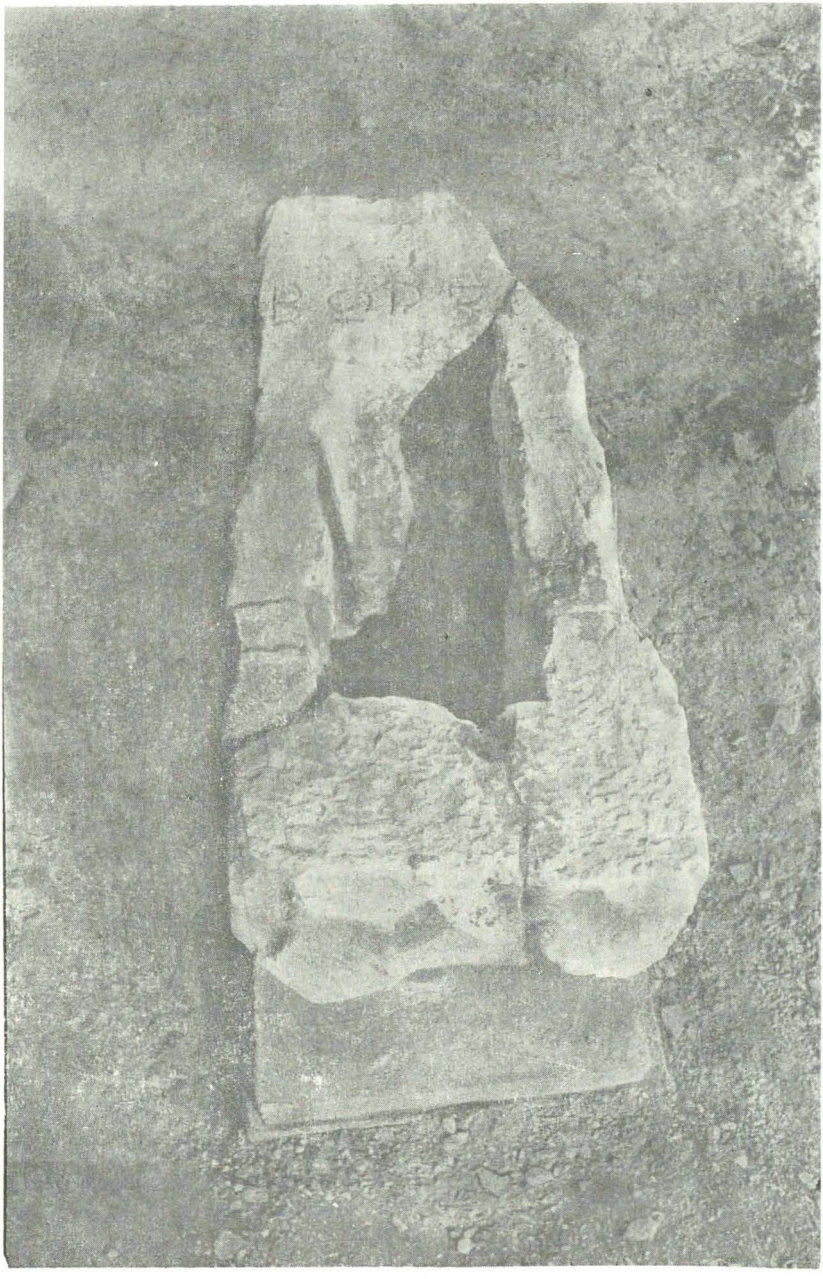

Fig. 5

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

61. DIN NOU DESPRE SABINIANUS

Prosopografia oricărei aşezări din lumea veche e în funcţie de abundenţa mărturiilor locale — literare, dar mai ales epigrafice şi papirologice. Aria de răspîndire a documentelor papirologice fiind restrînsă în principal la Egiptul ptolemaic şi roman, temeiul studiilor de prosopografie romană sau greacă rămîneau în aceste condiţii inscripţiile, tot mai numeroase pe măsură ce se extinde şi intensifică explorarea vastului *Orbis Romanus*.

La Histria, unde cercetarea sistematică a ruinelor a început în 1914 şi se continuă aproape fără întrerupere de şase decenii, numărul inscripţiilor în continuă creştere ne-a dat putinţa să cunoaştem relativ mulţumitor structura demografică şi stratificarea socială a populaţiei locale în anumite perioade ale milenarei ei istorii, în special în sec. II e.n., de cînd dispunem de unele documente de un interes deosebit, mai ales din punctul de vedere care ne reţine atenţia. Am în gînd în primul rînd faimoasa listă a « membrilor de onoare » ai *gerousiei* locale, dar şi alte *alba*, nu mai puţin interesante, a căror consultare atentă ne permite nu o dată să regăsim în coloanele lor numele apărute în descoperiri mai recente, oferindu-ne totodată şi posibilitatea de a le atribui o dată precisă.

Cititorii care-mi urmăresc scrisul au avut uneori posibilitatea să judece plauzibilitatea rezultatelor prosopografice obţinute pe această cale, dar cel puţin într-un rînd mi-ar fi putut reproşa şi nesocotirea unei metode care mi-ar fi evitat o greşeală pe care astăzi mă grăbesc s-o îndrept.

Am în vedere inscripţia de pe un altar de marmoră publicat într-un volum precedent al Studiilor clasice [13], în care persoana dedicantului — un oarecare Sabinianus — apare întrucîtva nesocotită, de vreme ce n-am găsit cu cale să scriu despre ea decît că ar reprezenta « cu multă probabilitate un grec romanizat, poate un libert » [14]. Acum, numele fără patronimic, într-un text elin, pot să indice obişnuit fie un bărbat cu tată necunoscut, fie un libert [15]. Pornind de la acest punct de vedere şi de la particularitatea semnalată în inscripţia histriană (după scris, datată din sec. II e.n.), în care dedicantul îşi zice fără alt adaos : *Sabinianus*, am presupus poate cam repede că ar fi vorba de fostul sclav al unui patron roman şi am trecut la explicarea altor particularităţi ale textului, mai interesante în ochii mei decît persoana donatorului.

În realitate, dacă mi-aş fi dat osteneala să caut, aş fi avut surprinderea să constat că personajul nu constituia o apariţie nouă în societatea histriană de la mijlocul sec. al II-lea şi că în lista fruntaşilor unei asociaţii de cîntăreţi din zilele lui Antoninus Pius figurează un cetăţean roman cu numele *M. Vlpius Sabinianus* [16]. Departe de a avea deci a face cu un locuitor de condiţie modestă al Histriei de curînd tămăduite de ἀσθένεια de care suferise de-a lungul veacului precedent, ne găsim înaintea unui fruntaş al cetăţii şi al asociaţiei muzicale printre ai cărei προστάται figurează,

---

[13] XVII, 1977, p. 103—104, nr. 4.

[14] *Loc. cit.*, p. 103.

[15] Exemple prea numeroase pentru a fi nevoie să înşir aci referinţe.

[16] BCH, XCIV, 1960 (II), p. 454 urm. (= *Scythica minora*, p. 230, r. 5—6). Numele e mutilat, dar uşor de restuit: M. Οὔλπ. Σα[βεινι]ανός.

https://biblioteca-digitala.ro

cetățean roman ale cărui *tria nomina* proclamă o schimbare de condiție relativ recentă, în zilele împăratului Traian († 117 e.n.).

Noua lumină în care apare figura lui Sabinianus explică în mod mai satisfăcător și pietatea lui pentru Asclepios în genere (divinitate puțin populară în Dobrogea epocii imperiale[17]) și, mai ales, adorarea lui în ipostaza de « zeu slăvit în Pergam » (Ἱεργαμηνός), într-un moment cînd — după sanctuarele din Epidaur și Cos — templul din cetatea asiatică cunoștea o faimă sporită pe urma propagandei desfășurate nu numai de pelerini de rînd, dar și de scriitori de limbă greacă ridicați la mare celebritate, ca Aelius Aristides și Lucian[18].

62. TIBERIU ȘI PILAT ÎN ISTORIE ȘI LEGENDĂ

Într-o carte despre care mi s-a întîmplat să scriu cu mulți ani înainte, dar pe care de-atunci n-am mai avut prilejul s-o deschid, *Tiberio successore di Augusto*, de Emmanuele Ciaceri[19], regăsesc, nu fără surprindere, un pasaj al cărui interes nu-mi scăpase nici la prima citire[20] și asupra căruia nu-mi displace să adaug astăzi cîteva reflecții. E vorba de apendicele intitulat *Si mostrò disposto Tiberio a riconoscere la divinità di Cristo?* (*op. cit.*, p. 319—326), prilejuit de un articol al lui Giovanni Papini: *Il Cesare della Crocifissione*[21], în care, în legătură cu tradiția păstrată de Tertullian, potrivit căreia Tiberiu ar fi încercat fără succes să obțină de la Senat recunoașterea divinității lui Iisus[22], ilustrul scriitor se arăta dispus să admită istoricitatea informației. Înregistrînd această mărturisire, dar șovăind s-o împărtășească fără condiții, Ciaceri, nu fără sfială, încerca să-și justifice rezerva precum urmează: « Da parte mia, dopo aver cercato di mettere in luce in tutti i modi e con studio appassionato l'opera del grande imperatore romano, ben fortunato mi sarei reputato ove avessi creduto potere in qualche modo indicare che l'ultimo e maggiore suo merito sarebbe stato quello d'essersi mostrato disposto a riconoscere la divinità di Cristo e d'aver vietato la persecuzione dei suoi discepoli »[23].

În lumina împrejurărilor în care erau scrise, asemenea precauții de exprimare își aveau tîlcul lor, dar nu despre ele vreau să vorbesc astăzi. Mai utilă mi se pare zăbava asupra valorii istorice a informației oferite de

---

[17] Afară de altarul lui Sabinianus, alte mărturii ale cultului Zeului tămăduitor în Dobrogea lipsesc în epoca imperială. Ele sînt mai numeroase în unele orașe de pe coasta tracă și chiar de pe coasta de nord a Mării Negre. Cf. referințele înșirate în StCl, XVII, 1977, p. 104.

[18] Lucian, *Icaromenipp.* 24; Aelius Arist., *Or.*, LIII 4—5; cf. XLVIII 74 și, în general, E. și L. Edelstein, *Asclepius. A Collection and Interpretation of the Testimonies*, I — II, Baltimore, 1945.

[19] Milano-Roma, 1934.

[20] Rev. des Ét. latines, XII, 1934, p. 467—471 (= *Autour de Tibère*, p. 191—195).

[21] Nuova Antologia, 1934, p. 40 urm.

[22] *Apolog.*, V. 2: *Tiberius ergo, cuius tempore nomen Christianum in saeculum intrauit, adnuntiata sibi ex Syria Palaestina, quae illic ueritatem istius diuinitatis reuelauerant, detulit ad senatum cum praerogatiua suffragii sui. Senatus, quia non ipse probauerat, respuit; Caesar in sententia mansit, comminatus periculum accusatoribus Christianorum.*

[23] *Tiberio successore di Augusto*, p. 326.

https://biblioteca-digitala.ro

Tertullian, considerată din două puncte de vedere : 1° dispunem cumva de ştiri în legătură cu firea sau cu convingerile filozofice ale lui Tiberiu, de natură să justifice presupunerea că în ultimii ani ai domniei lui împăratul ar fi manifestat un interes neobişnuit pentru o credinţă abia apărută într-o provincie răsăriteană de mică însemnătate pentru bunăstarea imperiului ? 2° e oare de crezut că în această împrejurare împăratul s-ar fi adresat Senatului pentru a-i cere recunoaşterea oficială a religiei noi şi, ca urmare, încetarea persecuţiilor îndreptate împotriva adepţilor ei în Palestina ori în alte locuri ?

În ce priveşte prima întrebare, răspunsul e mai degrabă negativ. Dacă dăm crezare lui Suetoniu, a cărui *Viaţă* a lui Tiberiu e fără îndoială bine informată şi în cele mai multe privinţe demnă de crezare, urmaşul lui August ar fi fost *circa deos ac religiones neglegentior* [24], cu alte cuvinte puţin înclinat spre misticism sau spre căutarea supranaturalului. Această apreciere a biografului e confirmată de examenul atent al convingerilor filozofice ale împăratului, aşa cum se desprind din comportarea sa în viaţa publică ori particulară, din unele declaraţii făcute în împrejurări solemne şi, mai ales, din atitudinea faţă de cultul imperial, constant manifestată de-a lungul întregii lui domnii. Din acest din urmă punct de vedere, concluziile unui studiu al meu din 1939 : *Tibère, Dion et Pseudo-Callisthène* (reluat în volumul *Autour de Tibère*, p. 148—178) n-au fost pînă astăzi infirmate de rezultatele altor cercetări şi din ele rezultă că educaţia rigorist-stoică a lui Tiberiu, aşa cum îl împiedica să accepte propria divinizare cu care-l îmbiau locuitorii mai multor provincii şi chiar unele cercuri din Roma [25], nu-i putea îngădui nici să se convertească fără pregătire la credinţa nouă, despre care n-avea la îndemînă alte ştiri decît cele transmise pe cale oficială de guvernatorul din acel timp al Iudeei, procuratorul Pontius Pilatus [26].

În lumina acestor deslușiri e uşor de înţeles că răspunsul la cea de-a doua întrebare formulată înainte nu poate fi nici el afirmativ. E adevărat că din punct de vedere legal Senatul avea căderea să se amestece în pro-

---

[24] *Tib.*, 69.

[25] Prilejul declaraţiei de credinţă din care reproduc aici cîteva rînduri era oferit de cererea locuitorilor provinciei Baetica, adresată împăratului în anul 25, de a li se îngădui să-i înalţe un templu în capitala lor. Răspunsul lui Tiberiu în Senat, conţinînd justificarea refuzului opus spaniolilor, reprezintă, aşa cum ni l-a transmis Tacit în *Annale*, IV 37—38, o expunere de o sobrietate de expresie şi de o elevaţie de gîndire unice în literatura politică a lumii : *...Ego me, patres conscripti, mortalem esse et hominum officia fungi satisque habere, si locum principem impleam, et uos testor et meminisse posteros uolo; qui satis superque memoriae meae tribuent, ut maioribus meis dignum, rerum uestrarum prouidum, constantem in periculis, offensionum pro utilitate publica non pauidum credant. Haec mihi in animis uestris templa, hae pulcherrimae effigies et mansurae : nam quae saxo struuntur, si iudicium posterorum in odium uertit, pro sepulchris spernuntur...* Şi, ca să nu se creadă că în această împrejurare spusele împăratului ar fi fost înfrumuseţate de istoricul care ni le-a transmis, transcriu şi răspunsul lui Tiberiu la propunerea similară a locuitorilor din Gythion, în Laconia, aşa cum îl citim în scrisoarea săpată în piatră de destinatari şi expusă în piaţa micului lor oraş : [ἐ]φ'οἷς ὑμᾶς ἐπαινῶν προσήκειν ὑπολαμβάνω καὶ κοινῇ πάντας τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἰδίᾳ τὴν ὑμετέραν πόλιν ἐξαιρέτους φυλάσσειν τῶι μεγέθει τῶν τοῦ ἐμοῦ πατρὸς εἰς ἅπαντα τὸν κόσμον εὐεργεσιῶν τοῖς θεοῖς πρεπούσας τιμάς· αὐτὸς δὲ ἀρκοῦμαι ταῖς μετριωτέραις τε καὶ ἀνθρωπείοις... (Citez după ediţia lui S. Kougeas, Ἑλληνικά, I, 1928, p. 39, r. 17—20).

[26] Despre ale cărui relaţii cu Tiberiu am mai avut prilejul să scriu în StCl, XII, 1970, p. 182—184.

https://biblioteca-digitala.ro

bleme de caracter religios, aşa cum făcuse nu o dată în timpul Republicii şi cum rezultă, ca să nu citez decît un singur exemplu, din faimosul *Senatus-consultum de Bacchanalibus* (186 î.e.n.). Această importantă prerogativă nu-i fusese anulată de faptul că, în calitate de *pontifex maximus*, împăratul avea şi el un cuvînt de spus în orice chestiune de cult. Cea mai bună dovadă în acest sens o constituie rolul Senatului în procedura de înălţare în rîndul zeilor a diferiţilor *diui* sau *diuae*, după o dezbatere despre care mi s-a întîmplat să scriu că e comparabilă cu procesele de canonizare din sînul Bisericii catolice [27].

Pentru a se pronunţa asupra divinităţii lui Iisus, Senatul ar fi trebuit totuşi să fie solicitat de împărat, ceea ce — după arătările lui Suetoniu şi după cele adăugate de mine în legătură cu a sa *forma mentis* — apare puţin probabil. De altă parte, în pasajul din *Apologeticum* reprodus înainte [28], se vorbeşte de pretinse ameninţări ale lui Tiberiu împotriva celor ce s-ar fi ridicat împotriva creştinilor la o dată cînd, după propria mărturisire a lui Tertullian, persecuţiile nu începuseră — nici n-aveau să înceapă înainte de domnia lui Nero *(consulite commentarios uestros, illic reperietis primum Neronem in hanc sectam cum maxime Romae orientem Caesariano gladio ferocisse)*.

Reflecţiile de pînă aci au desigur interesul lor, dar în ochii istoricului miezul problemei nu stă în psihologia lui Tiberiu, nici în competenţa Senatului, nici măcar în capacitatea de rezistenţă a membrilor lui în faţa unei iniţiative imperiale [29]. Adevărata necunoscută mi se pare izvorul lui Tertullian în pasajul care ne interesează, altfel spus originea tradiţiei potrivit căreia, curînd după răstignire [30], vestea minunii petrecute la Ierusalim ar fi ajuns la Roma, determinînd pe împărat să ia iniţiativa recunoaşterii oficiale a noii religii. În această privinţă, în darea mea de seamă despre cartea lui Ciaceri, pomenită la începutul acestei note, nu stăteam la îndoială să scriu că învăţatul italian « ...aurait dû se douter ... que la tradition en question est étroitement liée à la croyance en l'existence des *Acta Pilati*. Les premières mentions de ces *Actes* apparaissant chez Justin (1-ère *Apologie* 35,9 ; 48,3), il faut croire que la légende qui nous intéresse, et qui les

---

[27] *Recherches sur le culte impérial*, p. 167 urm.

[28] *Supra*, p. 112, n. 22.

[29] În această ordine de idei, Suetoniu ne oferă informaţii de un deosebit interes, deplin concordante cu concepţia lui Tiberiu despre principat ca magistratură şi cu respectul lui nedesmînţit pentru libertatea de iniţiativă a Senatului: *...quaedam aduersus sententiam suam decerni ne questus quidem est...* (Si tot acolo, după cîteva alte exemple lămuritoare) *...cum senatus consultum per discessionem forte fieret, transeuntem eum in alteram partem, in qua pauciores erant, secutus est nemo (Tib.*, 31).

[30] În două articole diferite: *Jean Baptiste et Jésus suivant Josèphe* şi *Une séance du Sénat sous Tibère* (ambele în *Amalthée*, II, p. 324—325 şi 342—343), Salomon Reinach formula cîndva ipoteza după care ceea ce a făcut (cu proprille lui cuvinte) „imaginaţiile să lucreze" ar fi fost sumara informaţie a lui Suetoniu. Fără să se refere explicit la această sugestie, Dom H. Leclercq exprimă o opinie similară atunci cînd, punîndu-şi aceeaşi întrebare, nu se sfieşte să răspundă: « L'anecdote, recueillie on ne sait où par Tertullien, ne serait qu'une historiette de plus contre lesquelles on sait qu'il n'était pas assez en défiance. Ce qu'a pu donner naissance à ce racontar seraient deux éléments inégalement certains: 1. l'envoi réel ou vraisemblable d'un rapport du procurateur de Judée à l'empereur au sujet de la mort de Jésus; 2. la tolérance aux chrétiens d'une large mesure de liberté jusqu'à l'époque de l'incendie de l'an 64 » *(Dict. d'Archéol. chrétienne et de Liturgie*, IV (1921). p. 2 123).

https://biblioteca-digitala.ro

présuppose, a dû se faire jour dans les années qui vont de Justin à Tertullien »[31].

Ca întotdeauna, adevărul e mai puţin simplu decît s-ar crede la prima înfăţişare, în sensul că, în forma în care ne-a parvenit, documentul apocrif cunoscut sub numele de *Acta Pilati* (o pretinsă scrisoare a procuratorului Iudeii adresată unui împărat răspunzînd la numele de Claudius [32]) nu datează din sec. II, ci de la sfîrşitul sec. IV sau începutul sec. V e. n [33]. Ceea ce va fi cunoscut Iustin, cînd afirmă că Pilat l-a informat pe Tiberiu despre procesul de la Ierusalim n-au putut fi deci *Actele* propriu-zise, ci doar un zvon în acest sens. Credinţa lui Tertullian n-avea nevoie de dovezi suplimentare (dacă informaţiile lui ar fi provenit dintr-un text autentic sau apocrif, paragraful V 2 din *Apologeticum* ar fi fost mai explicit) şi simpla afirmaţie a înaintaşului i-a putut apărea convingătoare.

Neîndoios e, oricum, că prozelitismul creştin trebuie să fi început curînd după procesul lui Iisus, şi nu numai într-un singur loc al bazinului mediteranean, dacă în *Scrisoarea lui Claudiu către alexandrini*, din 41, νόσος κοινὴ τῆς οἰκουμένης reprezintă o aluzie la noua credinţă [34] şi dacă un istoric veridic, ca Suetoniu, ne-a păstrat ecoul turburărilor stîrnite de creştini în sînul comunităţii iudaice din Roma în zilele aceluiaşi împărat [35]. Dealtfel, în relatarea persecuţiei din anul 64, Tacit însuşi ne lasă să înţelegem că avea cunoştinţă de incidentele petrecute în Palestina cu aproape un veac în urmă şi de rolul lui Pilat în condamnarea lui Iisus [36].

Aşa stînd lucrurile, şi întorcîndu-ne la singurul aspect al problemei care ne reţine atenţia, credibilitatea tradiţiei după care Tiberiu ar fi cerut Senatului să recunoască divinitatea lui Christos *(adnuntiata sibi ex Syria Palaestina, quae illic ueritatem istius diuinitatis reuelauerant, detulit ad senatum cum praerogatiua suffragii sui)*, trebuie să-mi exprim din nou convingerea că, în lumina a tot ce ştim despre personalitatea şi convingerile filozofice ale urmaşului lui August, un asemenea demers apare neverosimil. Cunoscînd însă rigoarea metodelor lui de guvernămînt şi grija permanent manifestată ca ordinea publică să nu fie nicicum turburată nu numai în capitală dar pretutindeni în imperiu, ne putem întreba dacă (aşa cum ne îndeamnă într-o carte recentă Marta Sordi [37]) Tiberiu nu va fi cerut totuşi Senatului să proclame creştinismul o *religio licita*, pentru a pune pe adepţii lui la adăpost de eventuale persecuţii din partea autorităţilor romane şi a evita totodată, în sînul comunităţilor iudaice din jurul Mediteranei, frămîntări de felul celor atestate în modul cel mai sigur în timpul

[31] *Autour de Tibère*, p. 195.

[32] Ad. Harnack, *Gesch. d. Altchristl. Literatur — Die Chronologie*, Leipzig, 1897—1904, p. 605; cf. Ch. Guignebert, *Jésus*, Paris, 1933, p. 17—18.

[33] R. A. Lipsius, *Die Pilatusakten*, Kiliae, 1871; Th. Mommsen, *Die Pilatus-Acten*, Ztschr. f. neutest. Wiss., III, 1902, p. 198—205 (= *Ges. Schriften*, III, Berlin, 1907, p. 423—430).

[34] Pap. Lond. 1912 = H. I. Bell, *Jews and Christians in Egypt*, London, 1924 = M. P. Charlesworth, *Documents Illustrating the Reigns of Claudius and Nero*, Cambridge, 1939, p. 4.

[35] Suet., *Claud.*, 25, 4: *Iudaeos impulsore Chresto assidue tumultuantes Roma expulit.* Despre semnificaţia măsurii, A. Momigliano, *Claudius the Emperor and his Achievement*, Oxford, 1934, p. 31 urm.; H. Janne în *Mélanges Bidez*, Buxelles, 1934, I, p. 534 urm.

[36] Tac., *Ann.*, XV 44: *Auctor nominis eius Christus Tiberio imperitante per procuratorem Pontium Pilatum supplicio affectus erat; reppressaque in praesens exitiabilis superstitio rursum erumpebat, non modo per Iudaeam originem eius malt, sed per Vrbem etiam.*

[37] *Il Cristianesimo e Roma*, Bologna, 1965, p. 27 urm. Dar cf. J. E. A. Crake, *Early Christians and Roman Law*, Phoenix, XIX, 1965, p. 61—70.

https://biblioteca-digitala.ro

domniei lui Claudiu ? Astfel formulată, întrebarea încetează de a mai apărea cu totul neverosimilă, în ciuda suspiciunii bine cunoscute a lui Tiberiu față de cultele exotice, pe care n-a șovăit să le interzică, expulzîndu-le din Roma, de cîte ori a socotit că turbură ordinea și încalcă morala tradițională [38].

Cu aceasta, n-am rezolvat firește problema anevoioasă a datei și autenticității *Actelor lui Pilat*, despre care e îngăduit să credem că au avut un alt conținut înainte de redactarea tîrzie sub care ne-au ajuns. Orice formă vor fi îmbrăcat însă și oricînd vor fi prins să se înfiripe, e evident că rostul legendei n-a putut fi decît acela de a stabili un contrast între severitatea unor Claudiu sau Nero și atitudinea tolerantă a predecesorului, a cărui răspundere fusese, e adevărat, angajată în condamnarea lui Iisus, dar al cărui reprezentant la proces, Pilat, nu lăsase în urmă-i faima unui persecutor. Odată cu înăsprirea măsurilor polițienești împotriva creștinilor, contrastul la care mă refer trebuie să fi mers accentuîndu-se pînă la transformarea lui Tiberiu și a lui Pilat în niște adevărați convertiți, cum rezultă din chiar textul lui Tertullian, dar mai ales din literatura creștină apocrifă dezvoltată fără întrerupere pînă-n plină epocă feudală. În această privință materialul e atît de bogat încît culegerea și cercetarea lui sînt departe de a fi fost deplin încheiate. Trebuie adăugat, totodată, că documentele cele mai revelatoare nu-s cele grecești și latine, ori îndeobște cele scrise într-o limbă europeană, ci multele compuneri în versuri și în proză apărute de-a lungul timpului în sînul unor comunități creștine din Asia și Africa : armeană, georgiană, arabă, coptă, etiopiană — ca să menționez numai pe cele mai cunoscute. O recentă și pasionantă comunicare a lui Enrico Cerulli la Academia Britanică [39] ne aduce în această ordine de preocupări o impresionantă recoltă de date, din mulțimea cărora nu mi se pare fără interes să spicuiesc cîteva exemple edificatoare.

Mai întîi în legătură cu atitutinea lui Tiberiu față de procesul lui Iisus, și deci cu rolul lui Pilat în drama de pe Golgotha. După o serie de texte medievale ca *Anaphora Pilati*, *Cura sanitatis Tiberii* și *Vindicta Saluatoris*, procuratorul ar fi fost tras la răspundere de împărat și, după o versiune, condamnat la decapitare, după altele la exil sau la închisoare [40]. În cea de-a doua jumătate a sec. al XII-lea Godefrid din Viterbo preamărea pe Tiberiu pentru meritul de a fi pedepsit pe Pilat și pe Irod cel Mare, vinovat de « tăierea pruncilor » [41], iar spre sfîrșitul sec. al XIV-lea Jean d'Outremeuse îi cînta și el laude, văzînd în împărat nu numai un gînditor de frunte dar și un protector convins al creștinilor : « Sachiés que l'Empereur Tybur estoit un grant philosophe de philosophie morale et naturelle. Si enquist à Veronique, quant elle estoit deleis ly, de la fourme et de la faction Jesu Christ ; et elle ly dist et en telle manière le divisait sant Pierre l'Apostle ; si fut mis en escrit » [42].

Cazul lui Pilat e mai puțin simplu, în sensul că într-o primă serie de legende occidentale slăbiciunea lui în timpul procesului lui Iisus e înfierată

[38] Tac., *Ann.*, II 85.

[39] Proceedings of the British Academy, LIX, 1973, p. 141—158: *Tiberius and Pilate in Ethiopian Tradition and Poetry.*

[40] Cerulli, *loc. cit.*, p. 146. Alte amănunte la Carlo Pascal, *Nerone nella storia e nella leggenda*, p. 254, n. 1, care citează literatura mai veche asupra subiectului.

[41] *Monum. Germ. Historica, Scriptores*, XXII, p. 152.

[42] Apud Cerulli, *op. cit.*, p. 146, n. 2.

https://biblioteca-digitala.ro

cu asprime, înainte ca o pretinsă pocăinţă să-i fi cîştigat o oarecare indulgenţă. În schimb, în creştinătatea răsăriteană, personajul e dintru început judecat cu mai multă blîndeţe, înfăţişat fiind — într-o serie de texte — mai întîi ca un converit la creştinism după înviere, apoi ca sfînt şi martir al propriei credinţe. Textele adunate în această ordine de idei de Cerulli sînt numeroase şi variate, cele mai multe fiind împrumutate literaturii creştine de limbă etiopiană, pe care învăţatul italian o cultivă cu strălucire şi din care citează lungi extrase de un deosebit interes. Ca să nu lungesc prea mult această notă, reţin faptul că în Biserica etiopiană sfîntul Pilat se pomeneşte în ziua a 25-a a lunii *samē* şi că în această împrejurare e cinstit cu versurile :

« Slavă lui Pilat, care şi-a spălat mîinile
rămînînd curat de sîngele lui Christos;
slavă şi Proculei, nevasta sa,
care i-a trimis vorbă: 'nu lăsa să fie osîndit,
pentru că acest om e nevinovat şi drept' »[43].

Împreună cu alte numeroase fragmente mai demult cunoscute şi publicate, Cerulli ne dă traducerea proprie a unui lung pasaj dintr-un manuscris etiopian păstrat la Biblioteca Naţională din Paris, poem inedit în cinstea lui Pilat, slăvit ca martir al dreptei credinţe şi condamnat la cazne de Tiberiu, înfăţişat de astă dată în postura de persecutor :

« Slavă ţie, Pilate, a cărui faimă a trecut hotarele faimei,
pentru că trupul tău a primit simbria lui Christos, suferinţa,
supus la cazne de împăratul Tiberiu care o dată cu tine
a mai omorît şi pe alţii o mie [44] »

Citatele ar mai putea continua cu scrisoarea latină a unui pretins guvernator al Iudeei, Publius Lentulus, larg răspîndită în lumea occidentală a secolelor XIII şi XIV, ba — în traducere italiană — pînă şi în zilele noastre, printre pelerinii adunaţi la Roma cu prilejul Conciliului de la Vatican, sub pontificatul lui Ioan al XXIII-lea [45]. Cele de pînă aci mi se par totuşi de ajuns pentru a învedera în ce măsură uimitoare realitatea istorică poate fi transfigurată şi chiar falsificată în legendele populare, religioase sau profane. Cazurile lui Tiberiu ori Pilat sînt din acest punct de vedere semnificative, prin legătura celor două personaje cu unul din evenimentele marcante ale antichităţii, şi în măsura în care ne permit să măsurăm deosebirea considerabilă de mentalitate şi de sensibilitate între două colectivităţi creştine deopotrivă de numeroase — orientală şi occidentală — de-a lungul a două milenii de frămîntată istorie universală.

[43] Id., *ibid.*, p. 148.
[44] Id., *ibid.*, p. 151.
[45] Cerulli, p. 155, reproduce integral acest senzaţional apocrif, din care mă mulţumesc să extrag citeva rînduri: « A Tiberio Cesare, salute! Eccoti, Maestà, la risposta che desideri. E apparso da queste parti un uomo dotato da eccezionale potenza, e lo chiamano 'il grande profeta'. I suoi discepoli lo appellano 'figlio di Dio'. Il suo nome è Gesù. In verità, o Cesare, ogni giorno si sentono cose prodigiose di questo Cristo, che risuscita i morti, guarisce ogni infermità e fa stupire tutta Gerusalemme con la sua dottrina straordinaria... Tutti coloro che l'hanno praticato dicono di averne ricevuti benefici e sanità. Però io sono molestato da maligni, che dicono egli sia a danno della Tua Maestà perchè afferma pubblicamente che re e sudditi sono uguali avanti a Dio. Comandami in proposito e sarai prontamente obbedito. Vale! P. Lentulo ».

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

AL XV-LEA CONGRES «EIRENE»

Nesebăr, 2—8 octombrie 1978

DE

MARIA ALEXANDRESCU-VIANU

Conferința internațională de studii clasice «Eirene» ajunsă la cea de a XV-a ediție a avut loc între 2 și 6 octombrie 1978, la Nesebăr, oraș care reprezintă o esență de istorie balcanică. În acest cadru pe cît de frumos, pe atît de stimulant, au organizat colegii bulgari, sub președinția lui Vladimir Georgiev și secretariatul lui Velizar Velkov, întîlnirea tradițională a filologilor și arheologilor clasici din țările socialiste.

Bulgaria a fost, astfel, pentru a doua oară gazda conferinței «Eirene», prima fiind cea organizată la Plovdiv de neobositul Velizar Velkov, care și de astă dată, ca și atunci, a condus lucrările cu aceeași eficiență și discreție pe care i-o cunoaștem.

În două ședințe plenare, una la deschiderea și alta la închiderea lucrărilor conferinței, au fost prezentate rapoartele de un interes mai general: Vladimir Georgiev, asupra etimologiei numelui Nesebăr, *Messembria-Nesebăr*, D. B. Šelov, *Римские бронзовые сосуды в Восточной Европе*, J. Harmatta, *Zu den Beziehungen Griechenlands und des nördlichen Pontusgebietes*, J. Cimbuleva, *La ville ancienne de Mesambria*, P. Oliva, *Die griechischen Kolonisation als Phänomen der frühgriechischen Geschichte* și V. Velkov, *Die thrakische Stadt Kabyle*.

Comunicările au fost prezentate în cadrul a patru secții: I — Istorie, II — Arheologie, III — Literatură, IV — Lingvistică.

Dintre cele aproximativ 125 de comunicări, care au alcătuit un program bogat și variat ca tematică și preocupări, însăși temele propuse pentru dezbatere lăsînd porțile larg deschise pentru o multitudine de subiecte, nu putem decît să enumerăm cîteva cu titlu de exemplu. Secția I: I. Hahn, *Perioikoi und Perioikos — Land im hellenistischen Lykien*, G. Poethke, *Papyrusfunde aus Elephantine*, I. Tegyei, *Landholding in Mycenaean Pylos*, L. Havas, *Relations agraires et rapports sociaux en Italie au I-er siècle av. n.è.*, Kl. P. Johne, *Zu Problemen der Kolonenwirtschaft vor dem 3. Jhdt. u.z.*, Cv. Dremsizova-Nelcinova, *Notes sur l'économie des villae rusticae en Thrace et en Mésie*, V. I. Kadeev, *Статус Херсонесса Таврического во время римской оккупации*. Secția a II-a: L. Ognenova Marinova, *Mesambria Pontica et le monde méditerranéen*, M. Cicikova, *Les principes de l'urbanisation de Seuthopolis et le monde méditerranéen*, N. L. Grač, *Некрополь Боспорского города Нимфея по материалам исследования 1973—1977*, A. V. Korovina, *Некрополь Фанагории, Раскопки 1964 — 1965 годов*, T. Ivanov, *Architecktonischer Schmuck der Forumkomplexes in Oescus und des östlichen Mittelmeerraums*, I. Mladenova, *L'école d'Aphrodisias en Thrace*, K. Zimmermann, *Hellenistische Architekturterrakoten von der westlichen Schwarzmeerküste*, B. Döhle, *Die Principia des spätrömischen Limeskastells Jatrus*, V. Božilova, *Sur le culte d'Artemis Phosphoros et Diana Lucifera en Thrace;* Secția a III-a: V. I. Stal, *Постоянный гомерический эпитет как элемент художественной системы*, St. Borszák, *Zu den literarischen Schicksalen der Agathyrsen im Wandel der Jahrhunderte*, P. Dimitrov, *Apollonius de Rhodes et la région de la mer Egée et du Pont-Euxin. Témoignages et problèmes*, J. Irmscher, *Die Schlacht bei Adrianopel im Lichte der griechischsprachigen Historiographie*, secția a IV-a: V. Beševliev, *Der Begriff «Romanisierung» und «Hellenisierung»*, I. von Bredov, *Onomastische Parallelen in Nordthrakien und Kleinasien*, W. C. Brice, *News on linear A*, T. Kaçori, *La langue albanaise dans les documents latins*.

Prezența românească a fost de astă dată extrem de redusă, limitîndu-se la trei persoane. Cele trei comunicări românești au fost: M. Alexandrescu-Vianu, *Le programme iconographique des métopes du monument d'Adamklissi*, D. Benea, *Tibiscum im Lichte des epigraphischen Fundstoffes* și F. Marinescu, *Originalité et influences dans l'architecture militaire gétodace*.

O frumoasă excursie la muzeul din Burgas și la săpăturile arheologice de la Sozopol (Apollonia) a completat interesul Conferinței.

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

CONGRESE INTERNAȚIONALE PENTRU LATINA VIE

DE

N. V. BARAN

I. **Congresul de la Pau** (1—5 aprilie 1975), organizat de Comitetul revistei « Vita Latina ».

Comunicările, în număr de 22, au fost axate pe trei teme, cuprinzînd aspecte din lumea antică, scolastica medievală și Renaștere: (1) politica internă și externă a împăratului August, (2) reflectarea operei lui Petrarca în literatura europeană, (3) ideile principale, avansate, ale lui Thoma din Aquino.

Congresul s-a desfășurat sub președinția Președintelui Senegalului, Léopold Sédar Senghor, o prezență fidelă la Congresele internaționale pentru latină vie. Așa se explică hotărirea luată de a se înființa în Senegal un « Département de langues anciennes », al cărui obiectiv este să promoveze și să îmbunătățească metodele de predare a limbii latine.

Președintele Senghor a inaugurat seria comunicărilor, vorbind despre: *La politique culturelle d'Auguste;* a doua comunicare a fost susținută de François Chaumartin (Dakar): *De noua docendi ratione apud Senegalenses discipulos adhibita.*

Recent au apărut Actele Congresului (158 pag.), editate de casa editorială Aubanel, din care spicuim titluri grupate pe teme:

(1) Cu privire la împăratul August: Viktor Pöschl (Heidelberg), *Quid Augustus eiusque amici contribuerint ad Occidentis gentes excolendas;* Pierre Grimal (președintele revistei « Vita Latina », organizatorul Congresului), *Quinti Horatii Flacci carmina cum Augusti rerum domesticarum exterarumque administratione comparata.*

(2) Nouă comunicări au avut ca obiect opera lui Petrarca: Boleslaus Povsic (Bowling Green), *De Francisco Petrarca Nouae aetatis praecursore;* Jerzy Starnawski (Lodz), *De Petrarca in Polonia;* Franciscus Barone, *Litterarum humanarum studia italica, Cola Rientius et Petrarca apud Caroli IV^i Bohemicae domini regiam;* Alain Michel (Paris), *De otio et solitudine apud Petrarcam.*

(3) Cele trei comunicări despre Thoma din Aquino s-au axat pe opera fundamentală a acestuia: *Summa Theologiae.*

În lucrările Congresului a fost inclusă și comunicarea noastră, *Petrarca in litteris Dacoromanis,* publicată în Actele Congresului (p. 119—124).

II. **Congresul de la Rapallo (Genova)** (21—23 ianuarie 1977), organizat de revista « Ipotesi ».

Congresul, la care au participat peste 250 de latiniști din 16 țări, a fost prezidat de Prof. Fr. Della Corte (Genova), iar tema a fost « prezența limbii latine în școală și societate ».

Printre comunicările prezentate amintim: Silvano Boscherini (Firenze), *Il Latino della Riforma Gentile ai oggi;* Germano Proverbio (Torino), *Tempi e metodi dell'apprendimento del Latino;* Aurelio de Nardi (Milano), *Methodica naturalis;* Ettore Paratore (Roma), *Preparazione didactica dei futuri insegnanti.*

Ultima zi a fost rezervată dezbaterilor prilejuite de tema: *Il Latino nel mondo.*

În acest cadru, s-a ținut comunicarea autorului acestei cronici, *De ratione linguae Latinae in scholis Dacoromanis docendae,* în care se scot în evidență vechile tradiții ale umanismului românesc, latina fiind principal obiect de învățămînt în Academiile domnești, iar cul-

https://biblioteca-digitala.ro

tivarea ei servind la afirmarea originii noastre romane şi a continuităţii şi unităţii poporului român pe teritoriul Daciei romane. S-a subliniat de asemenea rolul limbii latine în cultura noastră actuală. În încheiere s-au făcut propuneri metodologice pentru îmbunătăţirea şi modernizarea învăţământului limbii latine.

Alte propuneri, informaţii, au fost prezentate de profesorii: R. Alfieri (Pavia), Fr. Chaumartin (Dakar), R. Muth (Innsbruck), A. Fridh (Suedia), T. Adamik (Budapesta).

Concluziile dezbaterilor au fost expuse de prof. Fr. Della Corte, care a atras atenţia asupra necesităţii stringente de a se moderniza învăţământul limbii latine, de a i se conferi un caracter pe cît de util pentru cunoaşterea civilizaţiei antice (şi a raporturilor ei cu cea contemporană), pe atît de atrăgător. D-sa a insistat pentru menţinerea cu orice preţ a limbii şi literaturii latine în şcoli şi universităţi, în toate ţările lumii, după specificul şi necesităţile fiecărei ţări în parte; limba latină trebuie să devină accesibilă tuturor virstelor şi profesiunilor.

https://biblioteca-digitala.ro

SIMPOZIONUL «ARISTOTEL»

Craiova, 26—27 mai 1979

DE

MANUELA TECUȘAN

La sfîrșitul ultimei săptămîni a lunii mai Societatea de studii clasice a organizat, în cadrul filialei Craiova, în colaborare cu Facultatea de filozofie și cu Consiliul județean Dolj pentru cultură și educație socialistă, un simpozion « Aristotel » — cu ocazia împlinirii a 2300 de ani de la moartea Stagiritului. Comunicările au prezentat o tematică foarte variată, dat fiind genul de cercetări pe care le poate reuni un asemenea subiect.

După alocuțiunile de deschidere rostite de acad. prof. A. Graur, Președintele Societății, de C. Drăgoiescu, Președintele Consiliului județean Dolj pentru cultură și educație socialistă, și de rectorul Universității Craiova, prof. T. Nicola, prima ședință a simpozionului s-a deschis cu comunicarea prof. M. Nasta, *Problema determinărilor naturale la Aristotel.* S-a insistat asupra relației între *prote* și *deutera philosophia*, în sensul unei corelări a filozofiei teoretice a cauzalității cu o filozofie a cauzelor și sistemelor secunde din lumea sensibilă. Regăsind în aristotelism o preocupare de a lega limbajul logicii de limbajele pe care le decodează orice analiză a determinărilor naturale, M. Nasta propune concluzia că Stagiritul a « anticipat » segmentarea modernă a științelor.

În continuare a vorbit prof. N. Novac de la Universitatea din Craiova, prezentînd lucrarea *Politic și teoretic în gîndirea Stagiritului. Aristotel sau elogiul rațiunii* (în colaborare cu prof. T. Nicola). Autorii au relevat o serie de aplicații ale gîndirii etice a Stagiritului în pedagogia contemporană.

În comunicarea *Aristotel și Alexandru*, prof. N. I. Barbu a prezentat o analiză a textelor care se referă la îndrumarea lui Alexandru Macedon de către Aristotel — și în primul rînd a mărturiilor din Plutarh.

A urmat dr. C. Săndulescu, cu comunicarea *Conceptul de biologie la Aristotel*. Comentariul d-sale a pus în contrast, fără precizări de context, trăsături ale conceptului de « biologie » în sistemul aristotelic și, respectiv, valorile moderne corespunzătoare.

Comunicarea prof. Marieta Ujică de la Universitatea din Timișoara, *Influențe aristotelice în gîndirea stoică*, a semnalat analogia între cîteva aspecte inedite ale unui ansamblu epistemic din filozofia lui Aristotel și cosmologia stoicilor.

Lucrarea semnatarei acestor rînduri (studentă în filologie clasică), *Număr și mărime în textele aristotelice*, a încercat să demonstreze funcționarea dihotomică a sistemului matematic aristotelic, structurat în jurul conceptelor de număr și mărime.

StCl XIX, București, p. 123—124

https://biblioteca-digitala.ro

Prima ședință a simpozionului « Aristotel » s-a încheiat cu observații pe marginea cîtorva din aceste comunicări.

În ședința a doua (duminică 27 mai) deschiderea a făcut-o prof. Al. Boboc, cu lucrarea *Aporetica la Aristotel.* Autorul a insistat asupra laturii creatoare a enunțului aporetic, referindu-se la caracterul d e s c h i s al acestei filozofii, studiată îndeobște ca un sistem închis.

În continuare a vorbit prof. C. Marin de la Universitatea din Iași, prezentînd comunicarea *Problema cauzalității în filozofia lui Aristotel*, unde a comentat ideea celor patru cauze.

Comunicarea prof. Lileta Donat de la Universitatea din Craiova, *Aristotel despre muzică*, a încercat să recunoască, în teoria lui Aristotel despre influența muzicii asupra sufletului, o afinitate de origine —dar nu și de concepție — cu teoria arhaică a muzicii-magie.

Simpozionul aristotelic s-a încheiat cu expunerea prof. E. Dumitrașcu de la Universitatea din Craiova, *Teoria aristotelică a caracterelor tragediei*, în care teoria personajului literar a fost interpretată din perspectiva unei duble încadrări a gîndirii Stagiritului : în tradiția greacă și în propriul ei determinism.

Simpozionul s-a bucurat de sprijinul generos al Universității din Craiova și al administrației locale. După ultimele discuții, în cadrul cuvîntărilor de închidere rostite de prof. N. Novac, prof. I. Fischer și acad. prof. A. Graur, s-a subliniat fertilitatea unor astfel de întîlniri pentru cercetarea științifică și pentru viața universitară a țării, și s-a insistat asupra rolului disciplinelor umaniste în cultura română contemporană.

https://biblioteca-digitala.ro

BIBLIOGRAFIA CLASICĂ ROMÂNEASCĂ (1976—1977)*

DE

ALEXANDRA ŞTEFAN şi I. FISCHER

I. BIBLIOGRAFII, GENERALITĂŢI, ENCICLOPEDII

1. *Simpozionul «Cultura clasică şi societatea contemporană». Craiova, 18 mai 1975.* [Referate: Gh. Vlăduţescu, *Contemporaneitatea filozofiei vechi;* Zoe Petre, *Utilitatea istoriei antice;* I. Fischer, *Cultura clasică în învăţământ.*] StCl, XVII (1977), 215—230.
2. *Societatea de studii clasice din Republica Socialistă România. Dări de seamă ale şedinţelor.* [1973—1974]. StCl, XVII (1977), 283—297.
3. I. Andriţoiu, *Constituirea şi dezvoltarea colecţiei de arheologie a Muzeului judeţean Hunedoara — Deva.* Sargetia, XIII, 1977, 549—559.
4. V. Brînduş, *Savantul Scarlat Lambrino — fost profesor la Tîrgovişte.* Valachica, IX, 1977, 565—569.
5. Şt. Bujoreanu, *Despre activitatea lui Oreste Tafrali.* AIIAI, XIII, 1976, 225—230.

---

* Prezenta bibliografie a luat în considerare lucrările autorilor din România, tipărite în ţară sau străinătate, lăsînd la o parte lucrările savanţilor străini publicate la noi. Dintre recenzii, au fost înregistrate, la lucrarea recenzată, numai cele privind volumele româneşti (despărţite de indicaţiile bibliografice ale acestora printr-o linie verticală). Lucrările manuscrise (dactilografiate) nu figurează în repertoriu; cele litografiate vor fi înregistrate selectiv. Au fost incluse şi lucrările mai vechi, omise din bibliografia anilor precedenţi. La articolele de revistă, unde rubrica şi titlul nu sînt clare, am dat, între croşete, indicaţii sumare asupra conţinutului (mai puţin ample decît pînă acum). La capitolul *Arheologie*, am înregistrat şantierele consacrate altor civilizaţii decît celei greco-romane numai în cazul în care a fost găsit material grecesc sau roman unde se pot detecta influenţe greceşti sau romane; acelaşi principiu ne-a călăuzit şi în redactarea paragrafului consacrat lingvisticii indo-europene: am înregistrat numai lucrările care au un raport direct cu cele două limbi clasice sau care folosesc material (surse literare, epigrafice, onomastică) din aceste limbi. La capitolul *Texte, traduceri*, ordinea este cea alfabetică a scriitorilor antici; în cadrul celorlalte capitole s-a ţinut seama de ordinea alfabetică a autorilor moderni.

Deoarece strîngerea documentării din publicaţii puţin accesibile întîmpină mari dificultăţi, rugăm pe autorii lucrărilor publicate în străinătate, în volume izolate sau în culegeri care nu au ca obiect principal Antichitatea, să ne semnaleze contribuţiile de acest fel. Din raţiuni editoriale, publicăm în acest volum bibliografia anilor 1976 şi 1977, urmînd ca cea a anului 1978 să apară împreună cu a anului 1979 în volumul XX.

Dăm mai jos abrevierile publicaţiilor despuiate:

AIIAI = *Anuarul Institutului de istorie şi arheologie «A.D. Xenopol».* Iaşi. Ed. Academiei.
AIIC = *Anuarul Institutului de istorie.* Cluj-Napoca, Ed. Academiei.
Aluta = *Aluta.* Sf. Gheorghe, Muzeul Sf. Gheorghe.
AMN = *Acta Musei Napocensis.* Cluj-Napoca, Muzeul de istorie.
Apulum = *Apulum. Arheologie, istorie, etnografie.* Alba Iulia, Muzeul regional.
Assimilation et résistance = vezi nr. 481.
AUB = *Analele Universităţii din Bucureşti. Seria ştiinţe sociale.*
AUI = *Analele ştiinţifice ale Universităţii «Al. I. Cuza» din Iaşi. Secţiunea III (ştiinţe sociale).*
Banatica = *Banatica.* Reşiţa, Muzeul de istorie al judeţului Caraş-Severin.
BASEE = *Bulletin de l'Association internationale des études du sud-est européen.* Bucureşti.

https://biblioteca-digitala.ro

6. Carmen Ciociltan, *Aram Frenkian comemorat la Cercul studenţesc de filologie clasică din Bucureşti.* StCl, XVII (1977), 231.
7. E. Cizek, *Colocviul de la Gargnano al Societăţii de studii neroniene (SIEN).* StCl, XVII (1977), 213—214.
8. S. Columbeanu, *Sesiunea ştiinţifică « Pontica '75 ».* RIst, XXIX, 1976, 2, 275—276.
9. M. Davidescu, *Drobeta romano-bizantină în istoriografia românească şi străină. Partea a II-a.* Drobeta, 1976, 81—92.

BSNR = *Buletinul Societăţii numismatice române.* Bucureşti, Litera.
Buridava = *Buridava. Studii şi materiale.* Rîmnicul Vîlcea, Muzeul judeţean Vîlcea.
Carpica = *Carpica.* Bacău, Muzeul de istorie.
CArh = *Cercetări arheologice.* Bucureşti, Muzeul de istorie al R.S.R.
CIst = *Cercetări istorice.* Iaşi, Muzeul de istorie a Moldovei.
CL = *Cercetări de lingvistică.* Cluj-Napoca, Ed. Academiei.
Crisia = *Crisia. Culegere de materiale şi studii.* Oradea, Muzeul « Ţara Crişurilor ».
Cumidava = *Cumidava.* Braşov, Muzeul judeţean.
Dacia = *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne.* Nouvelle série. Bucureşti. Ed. Academiei.
Dacorom = *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität.* Freiburg—München, K. Alber.
Drobeta = *Drobeta.* Drobeta-Turnul Severin, Muzeul regiunii Porţilor de fier.
Epigraphica = vezi nr. 482.
FIst = *File de istorie. Culegere de studii, articole şi comunicări.* Bistriţa, Muzeul de istorie.
FVL = *Forschungen zur Volks- und Landeskunde.* Sibiu, Ed. Academiei.
Limes 11 = vezi p. 192, nr. 78.
LL = *Limbă şi literatură.* Bucureşti, Societatea de ştiinţe filologice.
LR = *Limba română.* Bucureşti, Ed. Academiei.
Marisia = *Marisia. Studii şi materiale: arheologie, istorie, etnografie.* Tîrgu Mureş, Muzeul judeţean Mureş.
Ortodoxia = *Ortodoxia. Revista Patriarhiei române.* Bucureşti, Institutul biblic.
Peuce = *Peuce. Studii şi comunicări de istorie şi arheologie.* Tulcea, Muzeul Delta Dunării.
Pontica = *Pontica.* Constanţa, Muzeul de istorie naţională şi arheologie.
RESEE = *Revue des études sud-est européennes.* Bucureşti. Ed. Academiei.
RF = *Revista de filozofie.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RIst = *Revista de istorie.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RITL = *Revista de istorie şi teorie literară.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RL = *Revue roumaine de linguistique.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RMM = *Revista muzeelor şi monumentelor.* Bucureşti, Consiliul Culturii şi Educaţiei Socialiste.
RRH = *Revue roumaine d'histoire.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RRHA = *Revue roumaine d'histoire de l'art.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SAI = *Studii şi articole de istorie.* Bucureşti, Societatea de ştiinţe istorice.
SAO = *Studia et acta orientalia.* Bucureşti, Asociaţia de studii orientale.
Sargetia = *Acta Musei Deuensis. Sargetia.* Deva, Muzeul judeţean Hunedoara.
SCBrukenthal = *Studii şi comunicări.* Sibiu, Muzeul Brukenthal.
SCIV = *Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SCJ = *Studii şi cercetări juridice.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SCL = *Studii şi cercetări lingvistice.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SIstFil = *Studii de istorie a filozofiei universale.* Bucureşti, Ed. Academiei
SMMIM = *Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară.* Bucureşti, Muzeul militar central.
SNap(Drept) = *Studia Napocensia. I. Seria drept.* Cluj, Ed. Academiei.
ST = *Studii teologice.* Bucureşti, Institutul biblic.
StCl = *Studii clasice.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SUC = *Studia Vniuersitatis Babeş-Bolyai.* Cluj-Napoca.
Thraco-Dacica = vezi nr. 483.
Tibiscus = *Tibiscus.* Timişoara, Muzeul Banatului.
Valachica = *Valachica.* Tîrgovişte, Muzeul judeţean Dîmboviţa.
Ziridava = *Ziridava. Studii şi cercetări.* Arad, Muzeul regional.

https://biblioteca-digitala.ro

10. I. Fischer. *Al VI-lea Congres international de studii clasice. Madrid, 2—6 septembrie 1974.* StCl, XVII (1977), 207—208.
11. L. Giura, *Studiile şi articolele de istorie, etnografie şi artă apărute în revista Muzeului Brukenthal « Studii şi comunicări », nr. 1—19.* SCBrukenthal, XX, 1977, 349—354.
12. Al. Graur, *P. Chantraine, 1899—1974.* StCl, XVII (1977), 399.
13. S. Iosipescu, *Informaţii engleze din 1839: « Valul lui Traian » din Dobrogea.* Pontica, X, 1977, 361—364.
14. Iorgu Iordan, *Vasile Bogrea (1881—1926).* CL, XXII, 1977, 1, 11—16.
15. N. Lascu, *Clasicii antici în România.* Cluj, Dacia, 1974, 491 p. | RIst, XXVIII, 1975, 7, 1143—1145, I. Mîrza.
16. N. Lascu, *O biografie românească inedită a lui Ovidiu.* Pontica, X, 1977, 313—318.
17. V. Leahu, *Activitatea lui V. Pârvan pentru ocrotirea patrimoniului cultural naţional.* RMM (Muzee), VII, 1977, 44—47.
18. C. N. Mateescu, *Ştefan Ciuceanu (1876—1936).* Drobeta, 1976, 215—216.
19. C. N. Mateescu, *Grigore Florescu (1892—1960).* Drobeta, 1976, 217—218.
20. H. Mihăescu, *I. Şiadbei (1901—1977).* SCL, XXVIII, 1977, 4, 469—470.
21. L. Moldovan, *Societatea de istorie, arheologie şi etnografie din judeţul Mureş (1924—1940). Date biografice despre Elie Cîmpeanu, unul din întemeietorii ei.* Marisia, VI, 1976, 489—505.
22. L. Moldovan, V. Grama, *Constantin Moisil (1876—1958) şi acţiunea sa pentru înfiinţarea unei subdirecţii regionale a Arhivelor Statului la Tîrgu Mureş.* Marisia, VII, 1977, 305—314.
23. V. Pârvan, *Corespondenţă şi acte.* Ediţie îngrijită, cu introducere, note şi indice de Al. Zub. Bucureşti, Minerva, 1973, XXXII + 498 p. | AIIAI, XII, 1975, 376—378, I. Caproşu.
24. D. M. Pippidi (ed.), *Dicţionar de istorie veche a României (Paleolitic — sec. X).* Bucureşti, Ed. ştiinţifică şi enciclopedică, 1976, 627 p. | RIst, XXIX, 1976, 7, 1080—1083, Gh. Ceauşescu.
25. D. M. Pippidi, *Note de lectură.* [În marginea unui document mitriac din Dobrogea ; Suflete chinuite în căutarea mîntuirii — probleme de cult reflectate în inscripţii dobrogene — ; Critici sau calomnii ? pe marginea unui studiu mai vechi al lui J. Bromberg; Iarăşi despre organizarea comunităţii pontice: relaţia ποντάρχης — ἀρχιερεύς; Tomis, cetate geto-greacă în epoca lui Ovidiu ?] StCl, XVII (1977), 187—206.
26. D. M. Pippidi, *Al IX-lea Congres al Asociaţiei « Guillaume Budé ». Roma, 13—18 aprilie 1973.* StCl, XVII (1977), 209—211.
27. D. M. Pippidi, *O sută de ani de la înfiinţarea primei catedre de arheologie la Universitatea din Bucureşti.* StCl, XVII (1977), 247—249.
28. Al. Popa, *Academia Română şi descoperirile arheologice de pe valea superioară a Mureşului.* Marisia, V, 1975, 9—27, VI, 1976, 11—25.
29. Eleonora Popa, I. Dănăilă, *Bibliografia românească de lingvistică (BRL, 18, 1975).* LR, XXV, 1976, 4, 367—460.
30. Eleonora Popa, I. Dănăilă, *Bibliografia românească de lingvistică (BRL, 19, 1976).* LR, XXVI, 1977, 4, 369—478.
31. Em. Popescu, *Le professeur D. M. Pippidi à 70 ans.* [Cu bibliografie.] Dacia, XX, 1976, 5—18.
32. Em. Popescu, *Profesorul D. M. Pippidi a împlinit 70 de ani.* SCIV, XXVII, 1976, 2, 137—146.
33. Alexandra Ştefan, I. Fischer, *Bibliografia clasică românească (1974).* StCl, XVII (1977), 251—269.
34. D. Tudor, *Gr. G. Tocilescu şi arheologia Olteniei.* SCIV, XXVII, 1976, 4, 573—580.
35. V. Vetişanu, *Vasile Pârvan şi filozofia istoriei (50 de ani de la moarte).* RIst, XXX, 1977, 9, 1649—1664.
36. R. Vulpe, *Medalion istoric: V. Pârvan (1882—1927).* SAI, XXVI, 1974, 47—56.
37. R. Vulpe, *Grigorie G. Tocilescu, arheolog şi istoric (125 de ani de la naştere).* RIst, XXVIII, 1975, 10, 1547—1562.
38. R. Vulpe, *Vasile Pârvan (1882—1927). Cincizeci de ani de la moartea sa.* SCIV, XXVIII, 1977, 4, 471—476.
39. V. Wollmann, *Die archäologisch-epigraphische Tätigkeit Ignatz Reinhold's im Bezirk Alba.* Apulum, XV, 1977, 671—680.
40. Al. Zub, *A. D. Xenopol. Bibliografie.* Bucureşti, Ed. enciclopedică română — Ed. Militară, 1973, 694 p. | AIIAI, XII, 1975, 372—373, I. Caproşu.

https://biblioteca-digitala.ro

41. Al. Zub, *Vasile Pârvan. Efigia cărturarului.* Iaşi, Junimea, 1974, 492 p. | AIIAI, XII, 1975, 378—379, V. Cristian; RRH, XIV, 1975, 4, 710—713, N. Liu; RIst, XXVIII, 1975, 6, 971—973, N. Liu.
42. Al. Zub, *Vasile Pârvan, 1882—1927. Biobibliografie.* Bucureşti, Ed. ştiinţifică şi enciclopedică — Ed. militară, 1975, LXXXIV + 402 p. | AIIAI, XIII, 1976, 457—458, V. Cristian.

II. LINGVISTICĂ

A. Limba greacă

43. I. I. Russu, *Elemente traco-getice în inscripţiile greceşti din Roma.* SCIV, XXVII, 1976, 1, 35—44.

B. Limba latină

44. L. Andrei, *Vocabulaire militaire dans l'« Ars amatoria ».* QUm, 1977, 10, 291—300.
45. I. Fischer, *Corelaţia consonantică « palatalizat » ~ « labializat » din latina târzie şi câteva consecinţe posibile ale acesteia.* SCL, XXVII, 1976, 5, 479—483.
46. I. Fischer, *Latitias = lautitias (Hexameter-Inschrift aus Nikomedeia).* Zeitschr. f. Papyrologie u. Epigraphik (Bonn), XXVII, 1977, 250.
47. Maria Iliescu, *Structura semantică a urmaşilor sufixului latin* -arius, -aria, -arium *în română şi în italiană,* SCL, XXVIII, 1977, 6, 599—608.
48. Liliana Ionescu, *Remarks on the Latin Type of Romanian.* AUB (Limba română), XXVI, 1977, 129—135.
49. Roxana Iordache, *Observaciones sobre la subordinación causal en las obras de Jordanes.* Helmantica (Salamanca), XXVII, 1976, 1, 5—62.
50. Roxana Iordache, *Relatives causales ou relatives consécutives? Bref plaidoyer pour la syntaxe historique.* Helmantica (Salamanca), XXVIII, 1977, 253—279.
51. H. Mihăiescu, *Preverbul latin* per- *în limba română.* CL, XXII, 1977, 2, 195—198.
52. Viorica Pamfil, *Despre elementele latine păstrate numai în română,* CL, XXII, 1977, 2, 205—208.
53. Sanda Reinheimer-Rîpeanu, -amen, -imen, -umen *et le francoprovençal.* RL, XXII, 1977, 4, 479—481.
54. T. Teaha, *Lat.* grumus *în română şi în limbile romanice. (I).* CL, XXII, 1977, 2, 235—238.

C. Lingvistica indo-europeană

55. C. Dominte, *Antroponomastica geto-dacă în context indo-european.* Pontica, X, 1977, 69—78.
56. Cătălina Dumitraşcu, *L'oscillation* l/r *en position intervocalique dans la langue dace.* Thraco-Dacica, 329—339.
57. G. Ivănescu, *Erori în analiza secvenţelor fonetice ale indo-europenei primitive.* SCL, XXVIII, 1977, 2, 125—141.
58. C. Poghirc, *Considérations linguistiques sur l'ethnogénèse paléobalkanique.* RESEE, XIV, 1976, 2, 207—220.
59. C. Poghirc, *Etimologia şi semnificaţia toponimului dac* Drubeta *şi relaţia lui cu formele* drui, druete, dîrmoz *din româneşte.* Drobeta, 1976, 30—33.

III. CRITICĂ ŞI EXPLICAŢII DE TEXT

60. A. Aricescu, *Classis in Plateypegiis.* [*Notitia dignitatum,* XXXIX, 35.] StCl, XVII (1977), 161—165.
61. C. Ionescu-Cîrligel, *Platon,* Ménon, *86e—87a.* StCl, XVII (1977), 17—36.

IV. ISTORIE LITERARĂ

62. D. Abrudan, *Septuaginta şi problema inspiraţiei ei.* Ortodoxia, XXII, 1975, 1, 198—201.
63. O. Bîrlea, *Poezia populară latină (încercare de reconstituire).* LL, 1978, 3, 388—400.
64. I. Buga, *Semnificaţii ale noţiunii de « lumină » în Noul Testament.* ST, XXVII, 1975, 9—10, 729—736.
65. E. Cizek, *Tacit.* Bucureşti, Univers, 1974, 285 p. | StCl, XVII (1977), 338—339, G. Topliceanu.

https://biblioteca-digitala.ro

66. E. Cizek, *Structures et idéologie dans « Les vies des douze Césars » de Suétone.* Bucureşti— Paris, Ed. Academiei — Les Belles Lettres, 1977, X + 264 .
67. E. Cizek, *La mort de Vitellius dans les « Vies des douze Césars » de Suétone.* Rev. des ét. anc. (Bordeaux), LXXVII, 1975, 125—130.
68. E. Cizek, *Juvénal et certains problèmes de son temps: les deux exils du poète et leurs conséquences.* Hermes (Wiesbaden), CV, 1977, 1, 80—101.
69. Vl. Iliescu, *Stadiul actual al cercetărilor despre* Historia Augusta. StCl, XVII (1977), 167—177.
70. Vl. Iliescu, *Zeitgeschichtliche Bezüge im* Rhesos. Klio (Berlin), LVIII, 1976, 2, 367—376.
71. A. Iordănescu, *Medalion istoric: Polybios.* SAI, XXXII, 1976, 53—59.
72. A. Piatkowski, *Lucrèce V, 925— 1457 et quelques fragments des poètes tragiques grecs.* StCl, XVII (1977), 37—43.
73. Niculina Toderaşcu, *Les symboles végétaux bacchiques dans les* Bucoliques *et les* Géorgiques. AUI (lingvistică-literatură), XXII, 1976, 24—28.
74. M. Vasilescu, *Tracii în epopeile homerice.* CIst, VIII, 1977, 235—247.

V. ISTORIA FILOZOFIEI ŞI A ŞTIINŢELOR

75. I. Banu, *Pecetea biologicului în aristotelism.* RF, XXIV, 1977, 3, 357—365.
76. M. Bucovală, *Atestări arheologice ale practicii medicale în Dobrogea.* Pontica, X, 1977, 91—96.
77. Florica T. Cîmpan, *Povestea numărului* II. Bucureşti, Albatros, 1977, 264 p.
78. E. Cizek, *Épictète et l'héritage stoïcien.* StCl, XVII (1977), 71—87.
79. E. Cizek, *Probleme de ideologie politică în Imperiul Roman.* RIst, XXX, 1977, 8, 1489—1501.
80. S. Ghiţă, *Unitatea şi diversitatea ştiinţei în Antichitate, în evul mediu şi în Renaştere.* SIstFil, IV, 1974, 39—78.
81. Al. Graur, Lucia Wald, *Scurtă istorie a lingvisticii. Ed. a III-a revăzută şi adăugită.* Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică, 1977, 273 p.
82. Vl. Hanga, *Morala şi dreptul în concepţia filozofilor greci.* SNap (Drept), I, 1974, 7—25.
83. N. Ion, *Virtutea bărbăţiei în stoicism şi creştinism.* Ortodoxia, XXVII, 1975, 1, 211—222.
84. C. Ionescu-Gulian, *Social-politic, etic şi teoretic în filozofie (I).* SIstFil, IV, 1974, 9—38.
85. N. Ionescu-Pallas, *Elements of Symmetry and Transformation in Aristotelian Physics.* RSS (Philosophie et logique), XX, 1976, 3, 307—314.
86. Ath. Joja, *Studii de logică,* Vol. IV. Bucureşti, Ed. Academiei, 1976, 296 p. ¦ RF, XXIV, 1977, 2, 201—207.
87. Ath. Joja, *Recherches logiques II.* Texte établi par Crisantema Joja. Bucureşti, Ed. Academiei, 1977, 301 p.
88. Ath. Joja, *Istoria dialecticii.* RF, XXIII, 1976, 3, 329—340.
89. P.P. Negulescu, *Scrieri inedite. IV. Problema ontologică.* Ediţie îngrijită, cu studiu introductiv şi note de N. Gogoneaţă. Bucureşti, Ed. Academiei, 696 p.
90. C. Noica, *Despre unu şi multiplu la Platon sau ce înseamnă o demonstraţie filozofică.* RF, XXIV, 1977, 1, 105—111.
91. L. Stanciu, *Hermeneutica în spiritualitatea greacă (I—II).* SIstFil, IV, 1974, 79—101; V, 1975, 9—22.
92. S. Vieru, *Axiomatizări ale sistemelor silogistice.* Bucureşti, Ed. Academiei, 1975, 118 p.
93. Gh. Vlăduţescu, *Inducţia aristoteliciană. Întemeiere, structură şi funcţionalitate.* SIstFil, IV, 1974, 103—124.
94. T. Weiss, *Conceptul de unitate în gîndirea lui Cicero.* SUC (Philologia), XXII, 1977, 1, 24—33.

VI. ISTORIA RELIGIILOR. MITOLOGIE

95. M. Bărbulescu, *Cultul lui Hercules în Dacia romană (I).* AMN, XIV, 1977, 173—194.
96. M. Bărbulescu, *Personificările în religia romană din Dacia. 1. Personificarea noţiunilor abstracte şi a valorilor morale.* AIIC, XX, 1977, 269—286.
97. I. Berciu, C.C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale.* Leiden, Brill, 1976, 71 p. + XXII pl.
98. Ana Cătinaş, *Consideraţii asupra cultului lui Liber şi Libera la Sarmizegetusa.* Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 343—348.
99. I.G. Coman, *Elemente ecumenice în orizontul istoric al sfîntului Ambrozie.* Ortodoxia, XXVII, 1975, 2, 245—259.
100. C. Daniel, *« Le voyant », nom cryptique des esséniens dans l'œuvre de Philon d'Alexandrie.* SAO, IX, 1977, 25—47.

https://biblioteca-digitala.ro

101. D. Isac, M. Bărbulescu, *Atestări ale parcelor pe teritoriul Daciei romane.* AMN, XIII, 1976, 137—190.
102. V. Lica, *Observaţii asupra «nemuririi» getice.* AUI (Istorie), XXII, 1976, 125—130.
103. C. Pop, T. Albulescu, *Venus Vlpiana.* Apulum, XIV, 1976, 433—440.
104. V. Protopescu, *Călugări sciţi sau călugări bessi?* Peuce, VI, 1977, 199—202.
105. I.I. Russu, *Despre cultele orientale în Dacia Inferior (în legătură cu o monografie recentă).* [= nr. 97.] SCIV, XXVIII, 1977, 1, 105—110.
106. S. Sanie, *Cultul lui Sol Inuictus în Dacia.* Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 331—341.
107. S. Sanie, *Theos Hypsistos şi Iuppiter Exsuperantissimus în Dacia.* SCIV, XXVIII, 1977, 1, 135—142.
108 D. Tudor, *Zeii Sabazios şi Zbelsurdos la Drobeta.* Pontica, X, 1977, 117—126.

VII. ISTORIE ECONOMICĂ ŞI SOCIALĂ

109. N.I. Barbu, *Roma ed i sistemi del suo mondo lungo i secoli.* QUm, 1977, 10, 284—290.
110. V.H. Baumann, *Proprietari funciari în Dobrogea romană.* Peuce, VI, 1977, 155—162.
111. V. Bulgaru, *Începuturile navigaţiei comerciale antice la gurile Dunării.* Peuce, VI, 1977, 87—102.
112. C. Cihodaru, *Continuitatea populaţiei băştinaşe romanizate în regiunile nord-dunărene şi urmele ei în toponimie.* CIst, VIII, 1977, 249—265.
113. F. Costea, *Persistenţa elementului autohton în sud-estul Transilvaniei în timpul stăpînirii romane în Dacia.* Cumidava, IX, 1976, 1, 15—24.
114. H. Daicoviciu, *Le caractère de la société et de l'état daces à l'époque classique.* [Surse literare greco-latine.] Thraco-Dacica, 241—247.
115. Gh. Diaconu, *Unitatea culturii materiale şi spirituale a populaţiei daco-romane în secolele III—VI.* RIst, XXX, 1977, 2, 301—311.
116. I. Glodariu, *Dacian Trade with the Hellenistic and Roman World.* Transl. by N. Hamparţumian. Oxford, 1976, 275 p. + 55 pl.
117. I. Glodariu, *Comerţul roman şi cucerirea Daciei.* Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 237—243.
118. I. Glodariu, *Aspecte ale politicii demografice romane în zona de sud a Transilvaniei.* AMN, XIV, 1977, 95—110.
119. A. Iordănescu, *Legea agrară a lui Tiberius Gracchus.* SAI, XXXIII—XXXIV, 1976, 148—153.
120. N. Lascu, *Cu privire la «Dacia Felix».* Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 233—236.
121. N. Lupu, *Die dakische Zivilisation und ihre Beziehung zur römischen Welt im 1. Jh. v.u.Z. und 1. Jh. u.z.* FVL, XX, 1977, 2, 23—39.
122. Zoe Petre, *Premise ale formării conceptului de πόλις.* StCl, XVII (1977), 7—15.
123. D.M. Pippidi, *Tomis, cité géto-grecque à l'époque d'Ovide?* Athenaeum (Pavia), LV, 1977, 3—4, 250—256.
124. Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană. Secolele I—III e.n.* Bucureşti, Ed. Academiei, 1977, 179 p. + 4 hărţi. | RRH, XVI, 1977, 4, 795—799, Al. Barnea.
125. Al. Suceveanu, *Evoluţia raporturilor dintre aşezările militare şi civile la Dunărea de Jos.* Peuce, VI, 1977, 149—154.
126. Lucia Ţeposu-Marinescu, *Ulpia Traiana, metropola cultural-artistică a Daciei romane.* Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 244—254.

VIII. ISTORIE POLITICĂ

127. A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană.* Bucureşti, Ed. militară, 1977, 312 p. + 2 hărţi.
128. A. Aricescu, *Observaţii privind garnizoana de la Capidava în secolele I—III.* Pontica, IX, 1976, 79—88.
129. A. Aricescu, *În legătură cu zonele de acţiune ale legiunilor moesice pe teritoriul Dobrogei.* Pontica, X, 1977, 179—190.
130. G. Bakó, *Date privind campania romană din anul 105 în sud-estul Transilvaniei.* Cumidava, VIII, 1974—1975, 33—36.
131. G. Bakó, *O vexilaţie a legiunii XIII Gemina în sud-estul Transilvaniei.* SCIV, XXVIII, 1977, 2, 195—208.
132. Cl. Băluţă, I. Berciu, *Apulum, centre d'irradiation de la romanité en Dacie.* Latomus (Bruxelles), XXXVI, 1977, 2, 512—518.

https://biblioteca-digitala.ro

133. D. Berciu, *Probleme privind formarea poporului român în lumina cercetării arheologice recente.* RIst, XXVIII, 1975, 8, 1155—1169.
134. D. Berciu, *Dovezi arheologice ale continuității.* SAI, XXXII, 1976, 27—32.
135. Ligia Bîrzu, *Dovezi ale continuității populației autohtone în fosta provincie Dacia în sec. IV—V e.n.* SAI, XXX—XXXI, 1975, p. 5—12.
136. Gh. Ceaușescu, *Conflicte politice din timpul domniei lui Galba.* RIst, XXX, 1977, 10, 1855—1870.
137. Maria Comșa, *Dacia în epoca lui Constantin cel Mare și a urmașilor săi.* Pontica, X, 1977, 215—228.
138. I.H. Crișan, *Burebista și epoca sa.* Ediția a II-a revăzută și adăugită. București. Ed. științifică și enciclopedică, 1977, 531 p. | AIIC, XX, 1977, 399—401, I. Winkler.
139. I.H. Crișan, *Noi coordonate ale procesului de romanizare și de formare a poporului român.* Ziridava, VIII, 1977, 29—40.
140. H. Daicoviciu, *Din istoria Ulpiei Traiane.* Pontica, IX, 1976, 57—64.
141. H. Daicoviciu, I. Piso, *Sarmizegetusa et les guerres marcomanes.* RRH, XVI, 1977, 1, 155—159.
142. Gh. Diaconu, *Daco-romanii la curbura Carpaților.* Pontica, X, 1977, 153—158.
143. E. Dörner, *Dacii liberi din Cîmpia Aradului și stadiul lor de romanizare în secolele II—IV e.n.* Ziridava, III—IV, 1974, 93,—103.
144. R. Florescu, *Burii la Adamclisi?* Pontica, IX, 1976, 65—78.
145. C.C. Giurescu (ed.), *Histoire chronologique de la Roumanie.* [H.C. Matei, *Époque ancienne*, p. 27—59.] București, Ed. științifică și enciclopedică, 1976, 549 p.
146. M. Gramatopol, *Civilizația elenistică.* București, Ed. enciclopedică română, 1974, 364 p.| StCl, XVII (1977), 354—355, A. Piatkowski.
147. N. Gudea, *Legio VII Gemina în Dacia.* SCIV, XXVII, 1976, 1, 109—114.
148. N. Gudea, *Cohors I Ulpia Brittonum în Dacia.* SCIV, XXVIII, 1977, 1, 129—134.
149. N. Gudea, *Die Militärorganisation an der Nordgrenze der Moesia Superior während der Römerherrschaft in Dakien.* Limes 11, 223—236.
150. A. Iordănescu, *Tratatul de pace romano-cartaginez din 241 î.e.n.* SAI, XXVII—XXVIII, 1974, 142—146.
151. A. Iordănescu, *Reformele lui Kleisthenes.* SAI, XXIX, 1975, 57—63.
152. A. Iordănescu, *Testamentul politic al lui Augustus.* SAI, XXX—XXXI, 1975, 114—119.
153. A. Iordănescu, *Caracterele democrației ateniene.* SAI, XXXII, 1976, 83—88.
154. A. Iordănescu, *Războaiele punice.* SAI, XXXIII—XXXIV, 1976, 165—171.
155. Șt. Pascu, *Apoulon — Apulum — Alba Iulia. Continuitate, romanitate, unitate.* AIIC, XVIII, 1975, 11—14.
156. V. Pârvan, *Începuturile vieții române la gurile Dunării.* Ed. a II-a îngrijită și adnotată de R. Vulpe. București, Ed. științifică, 1974, 270 p. | StCl, XVII (1977), 363—364, D.M. Pippidi.
157. Maria Petrovics, *Războaiele marcomanice și provinciile dunărene.* Ziridava, VIII, 1977, 41—58.
158. D.M. Pippidi, *Gètes, Grecs et Romains en Scythie Mineure: coexistence politique et interférences culturelles.* Assimilation et résistance, 445—453.
159. C. Preda, Florentina Preda, *Formarea limbii și a poporului nostru. Continuitatea românească pe cuprinsul vechii Dacii.* RIst, XXVIII, 1975, 9, 1413—1420.
160. D. Protase, *La population daco-romaine en Transylvanie et dans les Banat (depuis l'abandon de la Dacie jusqu'à la venue des slaves).* Dacorom, III, 1975—1976, 51—56.
161. D. Protase, *Les rapports entre Romains et Daces dans la province de Dacie.* Assimilation et résistance, 493—500.
162. D. Protase, *Stadiul actual al cercetărilor privind continuitatea autohtonilor în Dacia romană (secolele I—III).* RMM (Muzee), XIII, 1976, 1, 7—20.
163. A. Rădulescu, *Știri noi despre începuturile orașului Constanța.* Pontica, X, 1977, 53—58.
164. A. Rădulescu, *Dobrogea lui Burebista.* Pontica, X, 1977, 65—68.
165. O. Răut, V. Ioniță, *Studii și cercetări de istorie și toponimie.* Reșița, Muzeul de istorie al jud. Caraș-Severin, 1976, 108 p.
166. I.I. Russu, *Elemente traco-getice în Imperiul Roman și Bizantin.* București, Ed. Academiei, 1976, 182 p. + 1 hartă.
167. I.I. Russu, *Garnizoana castrului roman de la Brîncovenești Mureș. Ala I Numeri Illyricorum.* SCIV, XXVIII, 1977, 1, 93—104.
168. O. Toropu, *Romanitatea timpie și străromânii în Dacia sud-carpatică.* Craiova, Scrisul românesc, 1976, 247 p. + 20 pl. | SCIV, XXVIII, 1977, 4, 611—612, P. Diaconu.

https://biblioteca-digitala.ro

169. D. Tudor, *Decebal şi Traian*. Bucureşti, Ed. ştiinţifică şi enciclopedică, 1977, 103 p.
170. D. Tudor, *Trupele din castrul roman de la Slăveni pe Olt*. SMMIM, VII—VIII, 1974—1975, 13—22.
171. D. Tudor, *În legătură cu războiul lui Filip Arabul împotriva carpilor*. Pontica, IX, 1976, 89—97.
172. N. Ursulescu, *Domnia lui Burebista în opera lui Strabo*. SAI, XXVI, 1974, 99—102.
173. R. Vulpe, *Studia Thracologica*. Bucureşti, Ed. Academiei, 1976, 336 p.
174. M. Zahariade, *Trupele de origine hispanică în Dacia*. SCIV, XXVII, 1976, 4, 477—494.

IX. ARHEOLOGIE GRECO-ROMANĂ. GEOGRAFIE ISTORICĂ

175. Maria Alexandrescu-Vianu, *Le banquet funéraire sur les stèles de la Mésie Inférieure: schémas et modèles*. Dacia, XXI, 1977, 139—166.
176. Maria Alexandrescu-Vianu, *Cu privire la stelele funerare din Dacia Inferior*. SCIV, XXVIII, 1977, 3, 375—389.
176a. Maria Alexandrescu Vianu, *Sur la chronologie de la stèle de Quintus Philippicus*. Epigraphica, 65—68.
177. P. Alexandrescu, *Pour une chronologie des VIe—IVe siècles*. Thraco-Dacica, 117—126.
178. P. Alexandrescu, *Les modèles grecs de la céramique thrace tournée*. Dacia, XXI, 1977, 113—138.
179. D. Alicu, *Materialul ceramic de la Vlpia Traiana Sarmizegetusa (I)*. Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 43—50.
180. D. Alicu, *Die Firmalampen von Vlpia Traiana Sarmizegetusa*. Dacia, XX, 1976, 205—220.
181. D. Alicu, *Un nou mozaic la Sarmizegetusa*. SCIV, XXVIII, 1977, 1, 111—117.
182. D. Alicu, *Corrigenda la* Roman Lamps from Sarmizegetusa. AMN, XIV, 1977, 153—154.
183. D. Alicu, Sanda Alicu, *Un cadran solar fragmentar descoperit la Vlpia Traiana Sarmizegetusa*. Sargetia, XIII, 1977, 263—266.
184. D. Alicu, C. Pop, V. Cătănaş, *Ateliere de pietrărie la Vlpia Traiana Sarmizegetusa*. AMN, XIII, 1976, 125—140.
185. Elisabeta Ancuţa-Ruşinaru, *Cu privire la cercetările arheologice din zona hidrocentralei «Porţile de Fier» II*. RMM (Monumente), XIV, 1977, 2, 90—92.
186. M. Babeş, *Peuce-Peucini*. Peuce, VI, 1977, 79—85.
187. T. Bader, *Descoperiri de «terra sigillata» în teritoriile situate la nord-vest de Dacia romană*. Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 269—276.
188. V. Barbu, *Necropole de epocă romană în oraşele Pontului Stîng: caracteristici tipologice*. Pontica, X, 1977, 203—214.
189. I. Barnea, *Quelques nouvelles considérations sur les pavés mosaïques de Tomi*. Dacia, XX, 1976, 265—268.
190. I. Barnea, *La basilique citerne de Tropaeum Traiani à la lumière des dernières fouilles archéologiques*. Dacia, XXI, 1977, 221—234.
191. I. Barnea, *Noi descoperiri la Noviodunum*. Peuce, VI, 1977, 103—122.
192. I. Barnea, *Cetatea Tropaeum Traiani în lumina ultimelor săpături arheologice*. Pontica, X, 1977, 261—272.
193. V.H. Baumann, *Cîteva precizări rezultate din cercetarea monumentului paleocreştin din comuna Niculiţel (jud. Tulcea)*. AMN, XIV, 1977. 245—268.
194. V.H. Baumann, *Despre un stîlp miliar descoperit la mănăstirea Saun*. Pontica, X, 1977, 375—332.
195. Cl. Băluţă, *Lămpile romane din Muzeul judeţean Hunedoara— Deva*. Sargetia, XIII, 1977, 209—228.
196. Cl. Băluţă, *Sigilla mortariorum Apulensia*. Apulum, XV, 1977, 243—256.
197. M. Bărbulescu, *Capiteluri romane din Dacia intracarpatică*. Sargetia, XIII, 1977, 229—262.
198. M. Bărbulescu, *Pilastrul cu divinităţi din Napoca şi unele aspecte ale arhitecturii sepulcrale în Dacia*. AIIC, XIX, 1976, 267—274.
199. M. Bărbulescu, E. Nemeş, *Un relief cu muncile lui Hercule din Palatul Augustalilor*. Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 317—322.
200. A. Bejan, *Un atelier metalurgic din sec. VI e.n. de la Drobeta-Turnu Severin*. AMN, XIII, 1976, 257—278.
201. Doina Benea, *Officina militară de la Dierna (sec. III—IV e.n.)*. AMN, XIII, 1976, 205—214.
202. Doina Benea, *Cîteva fragmente de vase votive descoperite la Drobeta*. Drobeta, 1976, 55—61.
203. Doina Benea, *Einige Aspekte der Römerherrschaft im Gebiet des Eisernen Tores nach Aurelians Rückzug. Die Militärziegelei von Dierna*. Limes 11, 321—332.

https://biblioteca-digitala.ro

204. Doina Benea, *Cetatea romană tîrzie de la Pufinei (sondaj arheologic din 1968)*. SMMIM, X, 1977, 37—46.
205. Doina Benea, *Cîteva considerații cu privire la topografia Drobetei în secolele II—III*. AMN, XIV, 1977, 133—145.
206. Doina Benea, *Tipare și medalioane din ceramică din colecția Muzeului Banatului*. Banatica, IV, 1977, 161—168.
207. Gh. Bichir, *Les Sarmates au Bas-Danube*. Dacia, XXI, 1977, 167—198.
208. Gh. Bichir, *Les daces libres de l'époque romaine à la lumière des données archéologiques*. Thraco-Dacica, 287—307.
209. E. Bîrlădeanu, *În legătură cu o necropolă din epoca romană timpurie la Callatis*. Pontica, X, 1977, 127—152.
210. M. Blăjan, T. Cerghi, *Cercetări arheologice la Aiton, Cluj-Napoca și Răchițele (jud. Cluj)*. Sargetia, XIII, 1977, 131—148.
211. M. Blăjan, V. Moga, *Un bronz roman în Muzeul de istorie din Mediaș (jud. Sibiu)*. AMN, XIV, 1977, 195—200.
212. A. Bodor, *Aspecte ale artei romane din Dacia*. SUC (Historia), XXII, 1977, 1, 20—27.
213. Ioana Bogdan Cătăniciu, *Iconografia zeului Pan pe teritoriul României*. Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 323—330.
214. Ioana Bogdan Cătăniciu, *Nouvelles recherches sur le limes du sud-est de la Dacie*. Limes 11, 333—352.
215. V. Boroneanț, *Cercetări periegetice pe malul Mării Negre între Constanța și Vama Veche*. Pontica, X, 1977, 319—324.
216. N. Branga, *Tegulae privatae din Vlpia Traiana Sarmizegetusa*. Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 81—100.
217. N. Branga, *Considerații topografice și arhitectonice privitoare la Vlpia Traiana Sarmizegetusa*. Sargetia, XIII, 1977, 183—190.
218. M. Brudiu, *Un cavou roman descoperit la Galați*. SCIV, XXVII, 1976, 1, 85—96.
219. N. Cheluță-Georgescu, *Contribuții la topografia Tomisului în sec. VI e.n.* Pontica, X, 1977, 253—260.
220. Maria Coja, *Cuptoare antice descoperite în raza cetății de pe Capul Dolojman*. Peuce, VI, 1977, 163—180.
221. F. Costea, *Prezențe romane în sud-estul Transilvaniei*. Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 277—284.
222. Z. Covacef, *Zwei neue bacchische Reliefs aus der Dobrudscha*. Pontica, IX, 1976, 189—193.
223. Z. Covacef, *Thanatos — simbol al nemuririi — în arta funerară din Scythia Minor*. Peuce, VI, 1977, 191—198.
224. I.H. Crișan, M. Moldovan, *Influențe grecești în arhitectura sacră a geto-dacilor*. Tibiscus, IV, 1975, 91—106.
225. V. Culică, *Despre vasele romane cu chip de om*. SCIV, XXVII, 1976, 4, 567—572.
226. H. Daicoviciu, D. Alicu, E. Nemeș, I. Piso, C. Pop, Adriana Rusu, *Principalele rezultate ale săpăturilor din 1973—1974 la Vlpia Traiana Sarmizegetusa și semnificația lor*. Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 225—232.
227. H. Daicoviciu, I. Glodariu, *Puncte de reper pentru cronologia cetăților și așezărilor dacice din Munții Orăștiei*. AMN, XIII, 1976, 71—80.
228. M. Davidescu, *Drobeta în secolele IV—VI e.n.* RMM (Muzee), XIII, 1976, 1, 33—49.
229. M. Davidescu, *Cercetările arheologice din Ostrovul Banului — Golu — Gura Văii (județul Mehedinți)*. RMM (Monumente), XIV, 1977, 1, 37—42.
230. M. Davidescu, D. Tudor, *Portul roman de la Drobeta*. Drobeta, 1976, 34—39.
231. Gh. Diaconu, Magda Tzony, M. Constantinescu, V. Drîmbocianu, *L'ensemble archéologique de Pietroasele*. Dacia, XXI, 1977, 199—220.
232. S. Dumitrașcu, *Stadiul cercetărilor privind istoria și arheologia dacilor liberi din nord-vestul României*. Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 263—268.
233. S. Dumitrașcu, *Fibulele romane de tipul cu «capete de ceapă» descoperite în Crișana*. Crisia, VI, 1976, 35—60.
234. V. Eskenasy, *Date preliminare despre necropola romană de la Streisîngeorgiu (jud. Hunedoara)*. SCIV, XXVIII, 1977, 4, 603—610.
235. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Neue Forschungen am Nordostlimes der Dacia Porolissensis*. Limes 11, 365—375.
236. I. Ferenczi, *Limes-ul Daciei Porolissensis între valea Zagrei și valea Mureșului*. Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 285—290.
237. I. Ferenczi, *Contribuții la cunoașterea limes-ului roman de la nordul Someșului Mare*. FIst, IV, 1976, 107—133.

https://biblioteca-digitala.ro

238. I.I. Ferenczi, *În legătură cu restaurarea statuetei « Venus de la Gilău » (addenda).* AMN, XIV, 1977, 171—172.
239. O. Floca, *Dovezi ale continuei locuiri a zonei cetăţii Deva, în epoca dacică şi romană.* Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 407—410.
240. O. Floca, *Singidava.* Sargetia, XIII, 1977, 171—182.
241. R. Florescu, *Consideraţii asupra monumentului triumfal de la Adamclisi.* RMM (Monumente), XIII, 1976, 2, 3—10.
242. Marieta Gheorghiţă, *Opaiţe romane de la Micia.* Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 51—56.
243. N. Gostar, Καυκοήνσιοι, *Ptolémée III, 8, 3.* Thraco-Dacica, 265—269.
244. L. Groza, *Două interesante descoperiri arheologice din judeţul Caraş—Severin.* AMN, XIII, 1976, 1—6.
245. L. Groza, *O puşculiţă romană de bani găsită la Tibiscum.* Crisia, VI, 1976, 233—236.
246. N. Gudea, *Gornea. Aşezări din epoca romană şi târzie.* Reşiţa, Muzeul de istorie al judeţului Caraş-Severin, 1977, 90 p.
247. N. Gudea, *Sistemul defensiv al Daciei romane. Câteva observaţii în legătură cu faza de pământ a castrelor.* AIIC, XVIII, 1975, 71—87.
248. N. Gudea, *Săpăturile arheologice efectuate de M. Macrea şi M. Moga la baia castrului roman de la Mehadia (jud. Caraş-Severin).* Tibiscus, IV, 1975, 107—124.
249. N. Gudea, *Elemente de la piese de « artilerie » romană târzie descoperite la Gornea şi Orşova.* SMMIM, X, 1977, 47—60.
250. N. Gudea, *Archäologischer Fundstoff aus dem Römerlager zu Bologa.* Apulum, XV, 1977, 169—216.
251. N. Gudea, O. Bozu, *A existat un sanctuar mithriac la Pojejena?* Banatica, IV, 1977, 117—130.
252. N. Gudea, I.I. Pop, *Castrul roman de la Rişnov. Săpăturile din anul 1971,* Cumidava, VII, 1973, 13—45.
253. N. Gudea, I. Pop, *Cercetări arheologice recente în castrul roman de la Rîşnov — 1972.* SMMIM, VII—VIII, 1974—1975, 55—78.
254. N. Gudea, I.I. Pop, *Castrul roman de la Rîşnov. Săpăturile arheologice din anii 1973—1974.* Cumidava, VIII, 1974—1975, 55—64.
255. N. Gudea, I.I. Pop, *Un castru nou descoperit în sistemul defensiv al Daciei romane: castrul roman de la Feldioara.* Pontica, X, 1977, 333—338.
256. Ioana Hica-Cîmpeanu, *Das Grabfeld aus dem 4.Jh.u.Z. von Pălatca (Kr. Cluj).* Dacia, XX, 1976, 23—36.
257. Ioana Hica-Cîmpeanu, *Cu privire la unele morminte romane târzii de la Napoca,* AMN, XIV, 1977, 221—238.
258. Ana Hoţirtean, *Topografia castrului Leg. V. Macedonica de la Potaissa şi a zonelor învecinate.* Marisia, VI, 1976, 101—116.
259. C. Iconomu, *Descoperiri de tipare de opaiţe la Tomis.* Pontica, IX, 1976, 135—146.
260. M. Irimia, *Un mormînt tumular descoperit la Topraisar.* Pontica, IX, 1976, 37—56.
261. D. Isac, *Helenius şi Saciro de la Westerndorf. Consideraţii asupra unui vas terra sigillata de la Orşova.* AMN, XIII, 1976, 169—176.
262. D. Isac, *Venus de la Gilău. Aspecte de iconografie romană provincială.* AMN, XIV, 1977, 163—171.
263. V. Leahu, *Cercetări arheologice în necropola tumulară de la Romula (1969).* CArh, I, 1975, 191—216.
264. Lucia Marinescu, L. Mărghitan, C.C. Petolescu, *Thermele romane de la Micia. Raport asupra săpăturilor din anii 1971—1974.* CArh. I, 1975, 217—230.
265. L. Mărghitan, *Urme romane pe cursul mijlociu şi inferior al Mureşului.* Ziridava, III—IV, 1974, 87—92.
266. L. Mărghitan, *Urme romane pe cuprinsul judeţului Hunedoara.* Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 27—42.
267. L. Mărghitan, *Valea Mureşului — parte integrantă a sistemului de fortificaţie a Daciei.* Sargetia, XIII, 1977, 203—208.
268. L. Mărghitan, I. Andriţoiu, *Monumente sculpturale romane reprezentînd pe Iupiter Ammon, recent descoperite în Dacia superioară,* SCIV, XXVII, 1976, 1, 45—54.
269. Monica Mărgineanu-Cîrstoiu, *Problèmes d'architecture concernant la citerne romaine et la basilique chrétienne de Tropaeum Traiani.* Dacia, XXI, 1977, 235—250.
270. I. Mitrofan, *Villae rusticae pe teritoriul Sarmizegetusei.* Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 291—298.
271. I. Mitrofan, *Vestigii din Napoca romană.* AMN, XIII, 1976, 197—204.
272. M. Moga, N. Gudea, *Contribuţii la repertoriul arheologic al Banatului.* Tibiscus, IV, 1975, 129—146.

https://biblioteca-digitala.ro

273. V. Moga, *Contribuţii în legătură cu officina şi produsele tegulare ale Legiunii XIII Gemina la Apulum*. AMN, XIII, 1976. 191—196.
274. V. Moga, *Sondajul arheologic de la Blandiana (jud. Alba)*. Marisia, VI, 1976, 95—100.
275. Maria Munteanu, Gh. Papuc, *La céramique romaine tardive à décor estampé découverte à Tomis*. Pontica, IX. 1976, 147—154.
276. C. Muşeţeanu, D. Elefterescu, *Bronzuri romane din sud-vestul Dobrogei*. SCIV, XXVIII, 1977, 4, 585—590.
277. Al. Odobescu, *Opere*. Ediţie critică publicată sub îngrijirea prof. Al. Dima. IV: *Le trésor de Pietroasa*. Ediţie îngrijită, introducere, comentarii şi note de M. Babeş. Studii arheologice de R. Harhoiu şi Gh. Diaconu. Bucureşti, Ed. Academiei, 1976, 1079 p. | RITL, XXVI, 1977, 1, 147—149, Gh. Ceauşescu.
278. A. Opaiţ, *Aegyssus, 1976. Raport preliminar*. Pontica, X, 1977, 307—312.
279. A. Opaiţ, *O plăcuţă votivă a Cavalerului trac de la Casimcea*. Peuce, VI, 1977, 187—190.
280. A. Panaitescu, *Morminte din necropolele cetăţii Tropaeum Traiani*. Pontica, IX, 1976, 207—211.
281 A. Panaitescu, *Mormînt din epoca romană la Tomis*. Pontica, X, 1977, 339—344.
282. Gh. Papuc, *Opaiţe de import la Tomis*. Pontica, IX, 1976, 201—205.
283. Gh. Papuc, *Consideraţii asupra perioadei de sfîrşit a cetăţii Tropaeum Traiani*. Pontica, X, 1977, 357—360.
284. L. Petculescu, *Garnituri de armură romane în Dacia*. SMMIM, VII—VIII, 1974—1975, 79—88.
285. M. Petică, *Colecţia « Mihail M. Cîmpean »*. Marisia, VII, 1977, 449—455.
286. C.C. Petolescu, *Noi monumente privind cultele orientale în Dacia romană*. StCl, XVII (1977), 153—159.
287. C. Petolescu, *Reliefuł votiv în Oltenia romană*. CArh, II, 1976, 287—304.
288. C.C. Petolescu, *Templul mithriac de la Slăveni*. Apulum, XIV, 1976, 455—464.
289. C.C. Petolescu, *Le mithraeum de Slăveni (Dacia Maluensis)*. Dacia, XX, 1976, 259—263.
290. Gh. I. Petre-Govora, *Continuitatea daco-romană în nordul Olteniei în sec. IV—VII e.n. în lumina noilor descoperiri arheologice şi numismatice*. Drobeta, 1976, 112—116.
291. Gh. I. Petre, A. Stoican, *O fibulă digitată din nordul Olteniei*. SCIV, XXVII, 1976, 1, 115—118.
292. I. Piso, Adriana Rusu, *Un relief din Sarmizegetusa cu reprezentarea lui Silvanus şi a nouă Silvane*. AMN, XIV, 1977, 155—158.
293. I. Pleşa, O. Rotar, *Documente privind monumentele arheologice romane de la Vlpia Traiana Sarmizegetusa*. [Descoperiri din 1875—78, în corespondenţa din arhiva Victor Mihali, Lugoj.] Sargetia, XIII, 1977, 561—575.
294. Gh. Poenaru Bordea, C.M. Vlădescu, *Fortificaţia centrală de la Romula*. SMMIM, IX, 1976, 3—15.
295. C. Pop, *Points de vue concernant la sculpture sur pierre en Dacie Supérieure*. Apulum, XV, 1977, 635—642.
296. C. Pop, Signa militaria *de bronz în Dacia romană*. AMN, XIV, 1977, 111—132.
297. C. Pop, *Statui imperiale de bronz la Vlpia Traiana Sarmizegetusa*. Sargetia, XIII, 1977, 543—547.
298. C. Pop, E. Nemeş, *Teracote cu Venere la Vlpia Traiana Sarmizegetusa*. AMN, XIV, 1977, 159—162.
299. I.I. Pop, N. Gudea, *Castrul roman de la Feldioara*. Cumidava, VIII, 1974—1975, 39—54.
300. Al. Popa, *Evoluţia istorică a celor două oraşe romane de la Apulum*. Apulum, XIV, 1976, 65—72.
301. Al. Popa, I. Berciu, *Quelques objets en bronze et en argent à Apulum*, Apulum, XV, 1977, 217—234.
302. G. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*. Craiova, Scrisul românesc, 1976, 246 p. + 82 pl. + 1 hartă. |SCIV, XXVIII, 1977, 2, 285—286, D. Protase; Dacia, XXI, 1977, 391—393, Gh. Diaconu; RESEE, XV, 1977, 3, 569—572, Al. Suceveanu; RMM (Muzee), XIII, 1977, 8, 87—89, C.C. Petolescu.
303. G. Popilian, *Un quartier artisanal à Romula*. Dacia, XX, 1976, 221—250.
304. G. Popilian, *Nouvelles découvertes de sigillés d'importation en Dacie*, Dacia, XXI, 1977, 343—350.
305. G. Popilian, *Traditions autochtones dans la céramique provinciale romaine de la Dacie méridionale*. Thraco-Dacica, 279—286.
306. D. Protase, *Römisches Lager mit doppelten Umfassungsmauern in Dakien*. Limes 11, 303—319.

https://biblioteca-digitala.ro

307. D. Protase, *Castre romane cu dublu zid de incintă descoperite în Dacia.* Sargetia, XIII, 1977, 191—202.
308. D. Protase, *Morminte din epoca romană la Toldal (jud. Mureş).* Marisia, VI, 1977, 85—90.
309. R. Rațiu, I.I. Russu, *Un relief al «cavalerului trac» din Potaissa (Turda).* SCIV, XXVIII, 1977, 4, 597—602.
310. A. Rădulescu, *Amfore romane şi romano-bizantine din Scythia Minor.* Pontica, IX, 1976, 99—114.
311. O. Răuț, O. Bozu, R. Petrovszky. *Drumurile romane în Banat.* Banatica, IV, 1977, 135—160.
312. I.I. Russu, *Un relief roman din Potaissa.* SCIV, XXVII, 1976, 3, 405—412.
313. Adriana Rusu, *Vestigii dacice şi romane în zona Hunedoarei.* Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 351—352.
314. Adriana Rusu, *Un mormînt roman descoperit la Uroi (județul Hunedoara).* Sargetia, XIII, 1977, 539—542.
315. Adriana Rusu, E. Nemeş, C. Pop, *Bronzuri figurate romane în Muzeul de arheologie Sarmizegetusa.* Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 101—110.
316. N. Sabău, *Trei statui de porfir, reprezentînd daci, la Florența,* Apulum, XIV, 1976, 455—472.
317. C. Scarlat, *Studiu asupra modificării conturului țărmului dintre Constanța şi Mangalia în ultimele milenii pe baza cercetărilor submarine şi a obiectelor arheologice descoperite pe fundul mării.* SMMIM, IX, 1976, 16—31.
318. C. Scarlat, *Apeductul antic de la Callatis,* AMN, XIII, 1976, 55—64.
319. C. Scorpan, *L'évolution urbanistique de la cité de Tomi.* RRH, XV, 1976, 1, 3—10.
320. C. Scorpan, *Noi reliefuri din Scythia Minor,* Pontica, IX, 1976, 195—198.
321. C. Scorpan, *Origini şi linii evolutive în ceramica romano-bizantină (sec. IV—VII) din spațiul mediteranean şi pontic.* Pontica, IX, 1976, 155—185.
322. C. Scorpan, *Contribution à la connaissance de certains types céramiques romano-byzantins (IVe—VIIe siècles) dans l'espace istro-pontique.* Dacia, XXI, 1977, 269—298.
323. C. Scorpan, *Rezultate ale săpăturilor arheologice de la Sacidava (1974—1976).* Pontica, X, 1977, 229—252.
324. G. Simion, *Descoperiri noi pe teritoriul Noviodunens.* Peuce, VI, 1977, 123—148.
325. Adriana Stoia, *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1975).* Dacia, XX, 1976, 273—286.
326. Adriana Stoia, *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1976).* Dacia, XXI, 1977, 357—374.
327. I.D. Suciu, *Contribuții la problema continuității: castrul Timiş.* RIst, XXIX, 1976. 7, 1051—1058.
328. Z. Székely, *Contribuții la problema fortificațiilor şi formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei.* Aluta, VIII—IX, 1976—1977, 52—109.
329. Z. Székely, *Nouvelles données sur la culture géto-dace du sud-est de la Transylvanie.* [Influență greacă.] Thraco-Dacica, 231—240.
330. Al. S. Ştefan, *Cercetări aerofotografice privind topografia urbană a Histriei, III. Epoca romană tîrzie (sec. IV—VII e.n.).* RMM (Monumente), XIII, 1976, 1, 43—51.
331. Al.-S. Ştefan, *Nouvelles recherches de photo-interprétation archéologique concernant la défense de la Scythie Mineure.* Limes 11, 451—465.
332. Al.-S. Ştefan, *Cetatea romană de la Slava Rusă (Libida?). Cercetările aerofotografice şi apărarea patrimoniului arheologic.* RMM (Monumente), XIV, 1977, 1, 3—22.
333. Al.-S. Ştefan, *Cetățile romane de la Enisala. Studiu aerofotografic,* RMM (Monumente), XIV, 1977, 2, 15—25.
334. Răsvan Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400—1400).* Bucureşti, Meridiane, 1977, 399 p. |RRHA (Beaux arts), XIV, 1977, 135—137, P. Chehaia.
335. O. Toropu, V. Ciucă, C. Voicu, *Noi descoperiri arheologice în Oltenia.* Drobeta, 1976, 93—111.
336. D. Tudor, *Corpus monumentorum religionis equitum Danuuinorum (CMRED),* II. Leiden, Brill, 1976, VIII+309 p. + 15 p. +2 hărți.
337. D. Tudor, *Arheologia română.* Bucureşti, Ed. ştiințifică şi enciclopedică, 1976, 282 p. + 26 pl. |RMM (Muzee) XIV, 1977, 1, 89, V. Gheorghiță.
338. D. Tudor, *Obiecte de metal din Drobeta, descoperite în săpăturile lui D.C. Butculescu (1883) şi Gr. G. Tocilescu (1896—1899).* Drobeta, 1976, 117—137.
339. D. Tudor, M. Davidescu, *Săpăturile arheologice din castrul roman de la Cătunele, județul Gorj.* Drobeta, 1976, 62—80.
340. D. Tudor, P. Purcărescu, *Prima campanie de săpături arheologice la Buridava romană.* Buridava, II, 1976, 41—44.
341. Mioara Turcu, *Les bols à reliefs des collections du Musée d'histoire de la ville de Bucarest.* Dacia, XX, 1976, 199—204.

https://biblioteca-digitala.ro

342. Maria Vîrtopeanu, *Două morminte romane de la Micia.* Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 111—116.
343. N. Vlassa, *Două piese paleocreştine din Transilvania.* AMN, XIII, 1976, 215—230.
344. N. Vlassa, *O nouă plăcuţă de aur gnostică de la Dierna.* AMN, XIV, 1977, 205—220.
345. C.M. Vlădescu, *Observaţii asupra tipologiei armamentului roman din Dacia Inferior.* SMMIM, VII—VIII, 1974—1975, 23—54.
346. C.M. Vlădescu, *Consideraţii tipologice asupra coifului roman de la Lunca Mureşului (judeţul Alba).* SMMIM, X, 1977, 33—36.
347. C.M. Vlădescu, *Noi observaţii asupra traseului Brazdei lui Novac de nord pe raza judeţului Mehedinţi.* SMMIM, X, 1977, 79—88.
348. C.M. Vlădescu, Gh. Poenaru Bordea, *Le complexe de fortifications de Romula dans le cadre du système défensif du* limes Alutanus. Limes 11, 353—364.
349. C.M. Vlădescu, Gh. Poenaru Bordea, *Complexul de fortificaţii de la Romula în cadrul sistemului defensiv roman de pe* Limes Alutanus. SMMIM, X, 1977, 17—24.
350. Al. Vulpe, Marieta Gheorghiţă, *Bols à reliefs de Popeşti.* [Imitaţii getice ale cupelor «deliene» sau «megarlene».] Dacia, XX, 1976, 167—198.
351. Iudita Winkler, M.D. Lazăr, *Emblema legiunii a XIII-a Gemina pe un fragment de umbo.* Sargetia, XIII, 1977, 267—276.
352. V. Wollmann, R. Grecu, *Monumente sculpturale romane de pe cuprinsul judeţului Alba.* Apulum, XIV, 1976, 99—118.
353. M.M. Zahariade, *The Structure and Functioning of the Lower Danube Limes in the 1st — 3rd Centuries A.D. A few Problems.* Limes 11, 385—398.
354. A. Zrinyi, *Aşezarea romană rurală de la Cristeşti şi legăturile ei cu Gallia.* Marisia, VII, 1977, 99—102.

X. EPIGRAFIE GREACĂ ŞI LATINĂ. PROSOPOGRAFIE

355. R. Ardevan, *Sextus Attius Secundus.* Sargetia, XIII, 1977, 535—538.
356. A. Aricescu, *Contributions épigraphiques à l'identification de quelques toponymes de Scythia Minor.* RRH, XIV, 1975, 4, 693—700.
356a. A. Aricescu, *Adnotări epigrafice (2).* SCIV, XXVII, 1976, 4, 523—536.
357. A. Aricescu, *Deux épigrammes inédites de Tomi.* Epigraphica, 193—202.
357a. A. Aricescu, *Autour de l'inscription de* Sedatius Apollonius — praefectus Alae Gaetulorum. Epigraphica, 239—248.
358. Al. Barnea, *Descoperiri epigrafice noi în cetatea Tropaeum Traiani.* Pontica, X, 1977, 349—356.
359. I. Barnea, *Note de epigrafie romano-bizantină.* Pontica, X, 1977, 273—288.
359 a. I. Barnea, V. Culică, *Une amulette paléochrétienne de Dobroudja.* Epigraphica, 249—254.
360. C. L. Băluţă, *Plăci votive de la Apulum.* Apulum, XIV, 1976, 131—146.
360 a. C. L. Băluţă, *Monuments épigraphiques d'Apulum.* Epigraphica, 233—238.
361. Doina Benea, *Un medic al legiunii a VII-a Claudia la Drobeta în timpul războaielor marcomanice.* Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 303—306.
362. Doina Benea, *Noi cărămizi ştampilate din sec. IV descoperite la Sviniţa (jud. Mehedinţi).* Tibiscus, IV, 1975, 125—128.
363. Doina Benea, *Cîteva precizări cu privire la monumentele epigrafice ale cohortei I Sagittariorum la Drobeta.* SCIV, XXVII, 1976, 1, 77—84.
364. D. Berciu, *Unele date preliminare asupra rezultatelor cercetărilor de la Ocniţa, jud. Vîlcea.* [Aşezare geto-dacică: fragmente ceramice cu inscripţii greceşti şi latine.] RMM (Monumente), XIV, 1977, 2, 3—8.
365. D. Berciu, *Elemente de cultură geto-dacă din secolul I t.e.n. la Ocniţa, jud. Vîlcea.* [Inscripţii greceşti şi latine pe fragmente ceramice.] RMM (Muzee), XIV, 1977, 4, 55—57.
366. O. Bozu, *Cohors I Sagittariorum la Zăvoi (judeţul Caraş-Severin).* Banatica, IV, 1977, 131—134.
367. H. Daicoviciu, *Un fragment ceramic cu inscripţie de la Porolissum.* AMN, XIV, 1977, 201—204.
368. H. Daicoviciu, I. Piso, *Inscripţii din Sarmizegetusa.* AMN, XIII, 1976, 89—98.
368a. H. Daicoviciu, I. Piso, *Publius Aelius Antipater.* Epigraphica. 75—78.
369. M. Dingă-Petrovszky, I. I. Russu, *Ein römisches Militärdiplom aus Tibiscus.* FVL, XIX, 1976, 1, 39—45.
370. Emilia Doruţiu-Boilă, *M. Arruntius Claudianus praefectus classis et ripae Danuuii.* StCl, XVII (1977), 89—100.
370a. Emilia Doruţiu-Boilă, *Epigraphisches aus Scythia Minor.* Epigraphica, 177—191.

https://biblioteca-digitala.ro

371. Gr. Florescu, C. C. Petolescu, *Inscripţiile Daciei romane, Volumul II: Oltenia şi Muntenia.* Culese, traduse în româneşte, însoţite de comentarii şi indici. Bucureşti, Ed. Academiei, 1977, 276 p. + 1 hartă (Inscripţiile antice din Dacia şi Scythia Minor, colecţie îngrijită de D. M. Pippidi şi I. I.Russu, seria primă).
372. N. Gostar, *Longinus — Dio Cassius, LXVIII, 12, 1—5.* AIIAI, XIII, 1976, 53—69.
373. N. Gostar, *Gladiatorul* ΣΙΚΙΡΤΟΣ ΔΑΚΗΣΙΣ *din Tomis.* Clst, VII, 1976, 91—101.
373a. N. Gostar, *Sur l'inscription de Ti. Claudius Maximus de Grammeni (Macédoine).* Epigraphica, 79—98.
374. L. Groza, V. Wollmann, *Două inscripţii romane din zona Caransebeş.* AMN, XIII, 1976, 163—168.
375. N. Gudea, *Observaţii în legătură cu unele « Note epigrafice ».* [Bibl. 1974, nr. 287.] SCIV, XXVII, 1976, 4, 517— 522.
375a. N. Gudea, A. Zrinyi, *Contributions épigraphiques à l'histoire de la « Ala I Bosporanorum ».* Epigraphica, 223—238.
376. N. Gudea, I. Dragomir, *Contribuţii la prosopografia şi toponimia limesului bănăţean al Dunării.* AIIC, XIX, 1976, 275—282.
376a. D. Isac, *A new military diploma from Gilău.* Epigraphica, 69—74.
377. Al. Matei, *O aşezare romană la Chinteni (jud. Cluj).* Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 299—302.
378. V. Moga, *Un nou monument epigrafic dedicat lui I.O.M.* Apulum, XIV, 1976, 119—130.
379. V. Moga, *Monuments épigraphiques et sculpturaux découverts à Apulum.* Apulum, XV, 1977, 235—242.
380. V. Moga, *Quattuorvirii municipiilor apulense.* AMN, XIV, 1977, 147—152.
381 M. Munteanu, A. Rădulescu, *Inscripţii inedite din Tomis şi Callatis. (I).* Pontica, X, 1977, 79—90; versiune germană în Epigraphica, 99—111.
382. A. Opaiţ, *O nouă inscripţie de la Troesmis.* Peuce, VI, 1977, 181—186.
383. A. Opaiţ, Al. Barnea, *O lucernă de bronz unicat în România.* [Fîntîna Mare — Tulcea, inscripţie greacă.] AMN, XIV, 1977, 239—244.
384. C. Petolescu, Palmyreni sagittarii *într-o nouă diplomă militară din Dacia Superior.* SMMIM, VII—VIII, 1974—1975, 89—92.
384a. C. C. Petolescu, *Un* consularis III Daciarum *récemment connu.* Epigraphica, 159—165.
385. C. C.Petolescu, *Note epigrafice (Seria a III-a: inscripţii de la Micia).* SCIV, XXVII, 1976, 3, 393—398.
386. C. C. Petolescu, *Données inédites sur la legio II Italica en Dacie.* Limes 11, 297—302.
386a. D. M. Pippidi, *Les plus anciennes inscriptions d'Istros.* Epigraphica, 9—24.
387. D. M. Pippidi, *Spicuiri epigrafice.* StCl, XVII (1977), 101—111.
387a. D. M. Pippidi, *Sur un fragment de décret inédit de Callatis.* Epigraphica, 51—64.
388. I. Piso, *Carrières sénatoriales (I).* RRH, XV, 1976, 3, 465—482.
388a. I. Piso, *La carrière de Ti. Claudius Claudianus.* Epigraphica, 167—176.
389. I. Piso, *Epigraphica (I).* Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 57—80.
390. I. Piso, *Epigraphica (IV).* Apulum, XIV, 1976, 441—454.
391. I. Piso, *Epigraphica (V).* AIIC, XIX, 1976, 259—266.
392. I. Piso, *Epigraphica, VII.* Apulum, XV, 1977, 643—658.
393. I. Piso, *La carrière équestre de P. Aelius Hammonius.* Dacia, XX, 1976, 251—257.
394. Gh. Poenaru Bordea, *Amfore ştampilate din Callatis în colecţia Muzeului militar central.* SMMIM, VII—VIII, 1974—1975, 5—12.
395. Emilian Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV—XIII descoperite în România.* Culese, traduse în româneşte, însoţite de indici şi comentate. Bucureşti, Ed. Academiei, 1976, 438 p. + 84 pl. + 1 hartă (Inscripţiile antice din Dacia şi Scythia Minor, colecţie îngrijită de D. M. Pippidi şi I. I. Russu). |SCIV, XXVIII, 1977, 3, 462—464, D. Protase.
396. Em. Popescu, *Epigraphiche Beiträge zur Organisation des Skythischen Limes im 4.—6. Jahrhundert.* Limes 11, 441—450.
396a. Em. Popescu, *Praesides, duces et episcopatus prouinciae Scythiae im Lichte einiger Inschriften aus dem 4. bis 6. Jh.* Epigraphica, 255—283.
397. G. Răileanu, *Tabula Peutingeriana şi « Tivisco » — Timişoara.* RIst, XXX, 1977, 12, 2 225—2 253.
398. I. I. Russu, *Inscripţiile Daciei romane. Vol. I: Introducere istorică şi epigrafică, diplomele militare, tăbliţele cerate.* Adunate, însoţite de comentarii şi indice, traduse în româneşte. Prefaţă de Şt. Pascu. Bucureşti, Ed. Academiei, 1975, 285 p. + 2 hărţi (Inscripţiile antice din Dacia şi Scythia Minor, colecţie îngrijită de D. M. Pippidi şi I. I. Russu). |RIst, XXIX, 1976, 6, 667—668, M. Bărbulescu; AMN, XIII, 1976, 651—655, H. Daicoviciu.

https://biblioteca-digitala.ro

399. I. I. Russu, *Contribuţii epigrafice la istoria Daciei romane. III. False achiziţii, confuzii, restituiri.* AIIC, XVIII, 1975, 47—70.
400. I. I. Russu, *Zum römischen Militärdiplom von Čovdin (Serbien).* RRH, XIV, 1975, 3, 539—548.
401. I. I. Russu, *Titius Ianuarius centurio la Drobeta.* Drobeta, 1976, 47—54.
402. I. I. Russu, *Scrierea greacă şi latină în Dacia preromană (Regele Thamarcus, Decebalus, Scorilo).* AIIC, XIX, 1976, 29—54; versiune germană în Epigraphica, 33—50.
403. I. I. Russu, *O descoperire epigrafică la Potaissa (rectificări la SCIVA, 26, 1975, 4, p. 571—576).* SCIV, XXVIII, 1977, 2, 217—224.
404. I. I. Russu, în colaborare cu Milena Dušanić, N. Gudea, V. Wollmann, *Inscripţiile Daciei romane. Vol. III: Dacia Superior. 1. Zona de sud-vest (teritoriul dintre Dunăre, Tisa şi Mureş).* Adunate, însoţite de comentarii şi indice, traduse. Bucureşti, Ed. Academiei, 1977, 287 p. + 2 hărţi (Inscripţiile antice din Dacia şi Scythia Minor, colecţie îngrijită de D. M. Pippidi şi I. I. Russu, seria primă).
405. S. Sanie, *Classica et Orientalia.* SCIV, XXVII, 1976, 3, 399—404.
405a. S. Sanie, *Iuppiter Dolichenus in Dakien.* Epigraphica, 131—158.
406. C. Scorpan, *Stele funerare inedite de la Sacidava.* Pontica, X, 1977, 159—179; versiune franceză în Epigraphica, 203—221.
406a. Alexandra Ştefan, *Graffite callatien du IVe siècle av. n. è..* Epigraphica, 25—32.
407. Silvia Teodor, Stela Cheptea, *O amforă ştampilată de la Hîrlău.* CIŞt, VIII, 1977, 231—233.
407a. R. Vulpe, *Le sanctuaire de Zeus Casios de Şeremet et le problème d'un Vicus Cassianus.* Epigraphica, 113—130.
408. H. Wolff, *Miscellanea Dacica (II).* AMN, XIII, 1976, 99—124.
409. V. Wollmann, *Monumente epigrafice «emigrate» din Vîlpia Traiana.* Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 307—315.
410. V. Wollmann, *Epigrafia şi problema romanizării în provincia Dacia.* AIIC, XVIII, 1975, 281—290.
411. V. Wollmann, *Tăbliţele cerate din Roşia Montană şi datarea «galeriilor romane».* AIIC, XIX, 1976, 237—258.
412. M. Zahariade, *Supplementum epigraphicum la trupele romane de origine hispanică din Dacia. I,* SMMIM, X, 1977, 61—78.
413. M. Zahariade, *Addenda et corrigenda.* [Nr. 174.] SCIV, XXVIII, 1977, 2, 261—266.
414. M. Zahariade, *Constantini Dafnenses şi ballistarii Dafnenses.* SCIV, XXVIII, 1977, 3, 391—402.

XI. NUMISMATICA GREACO-ROMANĂ. METROLOGIE, GLIPTICĂ

415. V. Bobi, *Tezaurul monetar de la Mînăstioara — Fitioneşti (jud. Vrancea).* Carpica, VIII, 1976, 121—136.
416. V. Căpitanu, V. Ursache, *Noi descoperiri de monede în jud. Bacău.* Carpica, VII, 1975, 45—58.
417. E. Chirilă, I. Chifor, *Descoperiri monetare antice în Transilvania (IX).* SCBrukenthal, XIX, 1975, 45—51.
418. E. Chirilă, I. Stratan, *Descoperiri monetare antice şi bizantine din Banat (I).* SCBrukenthal, XIX, 1975, 81—88.
419. Maria Chiţescu, *Monede descoperite la Histria. Campania de săpături 1971.* BSNR, LXII—LXIX, 1973—1975, 57—61.
420. Maria Chiţescu, *Les émissions monétaires de Marc-Antoine pour ses légions d'Orient.* RRH, XV, 1976, 4, 741—746.
421. Maria Chiţescu, *Tezaurul monetar roman republican de la Prejmer, jud. Braşov.* Cumidava, IX, 1976, 1, 1—14.
422. Z. Covacef, C. Chera-Mărgineanu, *Geme din Muzeul de istorie naţională şi arheologie Constanţa.* Pontica, X, 1977, 191—202.
423. Georgeta Crăciun, Elena Petrişor, *Catalog numismatic.* Iaşi, Muzeul de istorie a Moldovei, 1970, 115 p. | BSNR, LXVII—LXIX, 1973—1975, 337—340, O. Iliescu.
424. V. Culică, *Două ponduri romano-bizantine.* BSNR, LXVII—LXIX, 1973—1975, 227—230.
425. V. Culică, *Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele. IV—V.* Pontica, IX, 1976, 115—133.
426. Suzana Dimitriu, O. Iliescu, S. Comănescu, *Pond arhaic descoperit la Histria.* BSNR, LXVII—LXIX, 1973—1975, 213—225.

https://biblioteca-digitala.ro

427. O. Dogariu, *Unele precizări privind monedele cu legenda PMS COL VIM*. BSNR, LXVII—LXIX, 1973—1975, 95—98.
428. I. Donoiu, *Patru monede ale oraşului Callatis*. BSNR, LXVII—LXIX, 1973—1975, 53—55.
429. Otilia Gherghe, P. Gherghe, *Tezaurul de la Bumbeşti-Jiu*. RMM (Monumente), XIV, 1977, 2, 9—14.
430. Mariana F. Grigorescu, *O nouă colecţie în patrimoniul Muzeului judeţean Mureş*. Marisia, VI, 1976, 689—693.
431. C. Iconomu, R. Ocheşeanu, *Un pond din Cyzic în colecţiile Muzeului de istorie a Moldovei din Iaşi*. CIst, VII, 1976, 77—82.
432. O. Iliescu, *Emisiune monetară la Antiochia în aprilie—iunie 540*. BSNR, LXVII—LXIX, 1973—1975, 113—117.
433. O. Iliescu, *Precizări cu privire la prezentarea unor monede greceşti găsite în România*. SCIV, XXVII, 1976, 1, 55—60.
434. O. Iliescu, *Trois monnaies de Seuthès III*. Thraco-Dacica, 165—168.
435. M. Ionescu, *Monede din Muzeul de istorie Giurgiu*. BSNR, LXVII—LXIX, 1973—1975, 327—332.
436. N. Lupu, *Cu privire la aspectele caracteristice ale circulaţiei denarului republican roman în Dacia şi Pannonia, în sec. I î.e.n.—I e.n.* SCBrukenthal, XIX, 1975, 52—80.
437. V. Mihăilescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari romani republicani de la Ripile (jud. Bacău)*. Carpica, VIII, 1976, 137—150.
438. V. Mihăilescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Hertioana de Jos (com. Traian, jud. Bacău)*. Carpica, VII, 1975, 15—30.
439. V. Mihăilescu-Bîrliba, D. Monah, *Tezaurul de denari imperiali romani de la Blăgeşti, jud. Bacău*. Carpica, VII, 1975, 31—44.
440. B. Mitrea, *Smulti: descoperirea monetară şi arheologică în sudul Moldovei*. BSNR, LXVII—LXIX, 1973—1975, 99—103.
441. B. Mitrea, *Notă asupra tezaurului de la Scurta şi începuturile cercetării moderne a descoperirilor monetare*. BSNR, LXVII—LXIX, 1973—1975, 81—89.
442. B. Mitrea, *Descoperiri de monede antice şi bizantine în România (XVII)*. BSNR, LXVII—LXIX, 1973—1975, 313—326.
443. B. Mitrea, *Moneda la daci în estul Transilvaniei ca element de unitate*. Aluta, VI—VII, 1974—1975, 27—34.
444. B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie (1975) (XIX)*. Dacia, XX, 1976, 287—294.
445. B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie, 1976 (XX)*. Dacia, XXI, 1977, 375—382.
446. M. Moga, *Un tezaur de monede republicane romane descoperit la Jdioara*. Tibiscus, IV, 1975, 75—90.
447. V. Moga, *Portretul lui Marcus Aurelius pe o gemă de la Ampelum*. RMM (Muzee), XIV, 1977, 11, 83—84.
448. C. Muşeţeanu, D. Elefterescu, *Notă asupra unor geme de la Durostorum*. Pontica, IX, 1976, 199—200.
449. R. Ocheşeanu, *Cîteva consideraţii privind monedele de bronz cu roata şi legenda* IΣT. BSNR, LXVII—LXIX, 1973—1975, 45—48.
450. R. Ocheşeanu, *Un depozit de monede romane descoperit în Constanţa*. BSNR, LXVII—LXIX, 1973—1975, 105—111.
451. R. Ocheşeanu, Gh. Papuc, *Monede greceşti, romane şi bizantine descoperite în Dobrogea. V*. Pontica, IX, 1976, 215—235.
452. Viorica Pavel, *Tezaurul de monede romane imperiale descoperit la Alba Iulia în 1963*. Apulum, XIV, 1976, 73—98.
453. Viorica Pavel, *Monnaies romaines et byzantines en or de la collection du Musée d'Alba Iulia*. Apulum, XV, 1977, 663—670.
454. Carmen M. Petolescu, *Monede romane descoperite la Micia*. BSNR, LXVII—LXIX, 1973—1975, 91—94.
455. Gh. Poenaru Bordea, *Studiile de numismatică greacă în România între 1947 şi 1974*. BSNR, LXVII—LXIX, 1973—1975, 17—41.
456. Gh. Poenaru Bordea, *Monede din colecţia Muzeului militar central. 1. Denarii romani republicani*. SMMIM, IX, 1976, 162—170.
457. Gh. Poenaru Bordea, O. Stoica, *Încă o tetradrahmă din tezaurul de la Bătăşani, jud. Vîlcea*. BSNR, LXVII—LXIX, 1973—1975, 49—51.
458. C. Preda, *Sur les monnaies thraco-gètes — imitations de type macédonien*. Thraco-Dacica, 169—173.

https://biblioteca-digitala.ro

459. D. Protase, *Monede constantiniene descoperite la Deuş, în împrejurimile Napocăi.* SUC (Historia), XXI, 1976, 3—6.
460. Şeiva Sanie, P. Şadurschi, *Tezaurul de la Dersca (jud. Botoşani).* CIst, VII, 1976, 83—90.
461. Al. Săşianu, *Cîteva descoperiri monetare imperiale în Dacia romană.* Crisia, VII, 1977, 421—444.
462. E. Stoicovici, *Efecte structural-texturale la monedele antice obţinute prin batere.* AMN, XIII, 1976, 65—70.
463. Viorica Suciu, *Quelques monnaies d'un trésor découvert dans la commune d'Urecheni (dép. de Neamţ).* Apulum, XV, 1977, 659—662.
464. Iudita Winkler, *Descoperiri monetare din Vîlcea Traiana.* Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 117—136.

XII. DREPT ROMAN. ISTORIA DREPTULUI ANTIC

465. Vl. Hanga, *Drept roman şi drept actual.* SCJ, XXII, 1977, 3, 271—280.
466. Al. Suceveanu, *Contribuţii la tipologia juridică a exploatărilor agricole din oraşele vest-pontice.* Pontica, X, 1977, 97—117.
467. C. St. Tomulescu, *Le funzioni del* nummus unus *nella* mancipatio. Rev. intern. des droits de l'Ant. (Bruxelles), XXIII, 1976, 223—237.

XIII. TEXTE, TRADUCERI

A. Literatura greacă

468. David, *Introducere în filozofie.* Traducere, studiu introductiv, note şi comentarii de Gabriel Liiceanu. Bucureşti, Ed. Academiei, 1977, XLIII + 125 p.
469. Epictet, *Manualul.* Trad. de D. Burtea. Marcus Aurelius, *Către sine.* Trad. de M. Peucescu şi D. Burtea. Prefaţă de E. Cizek, tabel cronologic şi note de D. Burtea. Bucureşti, Minerva, 1977, XXVIII + 249 p.
470. Esop, *Fabule.* Traducere, prefaţă şi note de Tr. Diaconescu. Bucureşti, Univers, 1972, 160 p. | StCl, XVII (1977), 324—325, N. I. Baran.
471. Herondas, *Mimiambi.* Traducere şi note de V. Golinescu. Bucureşti, Univers — Teatrul Naţional « I. L. Caragiale », 1976, 59 p.
472. Platon, *Opere II* (Ediţie îngrijită de P. Creţia; interpretări: C. Noica, N.-Ş. Tănăşoca; traduceri: Manuela Popescu, P. Creţia, G. Liiceanu, D. Sluşanschi, Francisca Băltăceanu, Al. Cizek, N.-Ş. Tănăşoca, Liana Lupaş; note: aceleaşi; colecţie îngrijită de I. Segall). [*Hippias minor, Hippias maior, Ion, Lysis, Eutyphron, Menexenos, Menon.*] Bucureşti, Ed. ştiinţifică şi enciclopedică, 1976, VII + 434 p.

B. Literatura latină

473. *Proverbe şi cugetări latine.* Ediţie îngrijită de V. D. Diaconu şi M. Marinescu-Himu. Bucureşti, Albatros (1976), XVII + 296 p.
474. Titus Liuius, *Ab Vrbe condita (De la fundarea Romei).* Traducere, tabel cronologic şi note de P. Popescu Găleşeanu. Cuvînt introductiv: A. Marinescu-Nour. I—II. Bucureşti, Minerva, 1976, XXV + 380 + 407 p.
475. P. Ovidius Naso, *Heroide, Amoruri, Arta iubirii, Remediile iubirii, Cosmetice.* Traducere şi note: Maria-Valeria Petrescu. Prefaţă şi tabel cronologic: Gr. Tănăsescu. Bucureşti, Minerva, 1977, XL + 295 p.
476. Plinius cel Tînăr, *Opere complete.* Traducere, note şi prefaţă de Liana Manolache. Bucureşti, Univers, 1977, 491 p.
477. M. Fabius Quintilianus, *Arta oratorică,* Vol. I—III. Trad., studiu introductiv, tabel cronologic, note, indici de Maria Hetco. Bucureşti, Minerva, 1974, XLIV + 409 + 383 + 469 p. | Ortodoxia, XXVII, 1975, 1, p. 195—197.
478. Publius Terentius Afer, *Fraţii. Teatru (2).* În româneşte de N. Teică. [*Phormio, Hecyra, Adelphoe.*] Bucureşti, Minerva, 1976, 288 p.

https://biblioteca-digitala.ro

XIII. CULEGERI

479. *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines.* [Vezi bibl. 1974, nr. 376.] Bucureşti — Köln, Ed. Academiei — Böhlau, 1974, 557 p. + 74 pl.| StCl, XVII (1977), 368, D. M. P[ippidi].

480. *Alba Iulia — 2000.* [Şt. Pascu, *Apoulon — Apulum — Alba Iulia, continuitate, romanitate, unitate*, p. IX—XII; V. Moga, *Aşezarea şi cetatea dacică de la Piatra Craivii (Apoulon)*, p. 27—36; Al. Popa, *Oraşul roman Apulum*, p. 36—103.] Alba Iulia, 1975, XIII + 615 p. + pl.

481. *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques (Madrid, septembre 1974).* Réunis et présentés par D. M. Pippidi. Bucureşti — Paris, Ed. Academiei — Les Belles Lettres, 1976, 551 p. + 1 hartă.

482. *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'Epigraphie Grecque et Latine (Constantza, 9—15 septembre 1977).* Recueillis et publiés par D. M. Pippidi et Em. Popescu. Bucureşti, Ed. Academiei, 1977, 286 p.

483. *Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie (Bucarest, 4—10 septembre 1976).* Édité par les soins de C. Preda, Al. Vulpe et C. Poghirc. Secrétaire de rédaction Adriana Stoia. Bucureşti, Ed. Academiei, 1976, 351 p.

XV. MANUALE DIDACTICE [1], METODICĂ

484. *Importanţa şi modernizarea învăţămîntului limbii latine, bibliografie selectivă.* StCl, XVII (1977), 275—277.

485. *Propuneri pentru reorganizarea licenţei în filologie clasică.* StCl, XVII (1977), 271—274.

486. Silvia Andrei, *L'idée de paix dans les textes latins scolaires.* QUm, 1977, 10, 301—303.

XVI. SUPRAVIEŢUIREA ANTICHITĂŢII. UMANISM

487. L. Andrei, *Sur la destinée d'une langue.* QUm, 1977, 10, 304—309.

488. A. Armbruster, *La romanité des Roumains. Histoire d'une idée.* Bucureşti, Ed. Academiei, 1977, 279 p.

489. Gh. Bîrlea, *Cărturari dîmboviţeni despre latinitatea limbii române.* Valachica, IX, 1977, 353—358.

490. A. Bodor, *Vîpia Traiana Sarmizegetusa la umanişti şi cronicari-istorici medievali.* Sargetia, XI—XII, 1974—1975, 255—262.

491. Carmen Bordea, *Concepte clasice şi clasicizante în poetica tragediei la Scaliger.* StCl, XVII (1977), 179—186.

492. P. Cernovodeanu, *Variante autonome ale* Războiului Troadei *din cronografele de tipul Danovici şi circulaţia lor (sec. XVIII—XIX).* RITL, XXV, 1976, 1, 29—35.

493. Al. Cizek, *Consideraţii asupra primei traduceri a Istoriilor lui Herodot — versiunea anonimă de la Mănăstirea Coşula.* RITL, XXV, 1976, 1, 37—44.

494. V. Cîndea, *Quatre hypostases d'Ovide dans la culture roumaine.* RESEE, XV, 1977, 1, 93—99.

495. I. Gheorghiţă, *L'oeuvre poétique de Virgile, traduite en grec: Evghenie* [sic] *Vulgaris (1716—1806).* Živa Antika (Skopje), XXV, 1975, 103—105.

496. N. Gostar, *Les antiquités de la Moldavie dans l'œuvre du prince Démètre Cantemir.* Dacorom., II, 1974, 127—139.

497. Al. Graur, *Situaţia împrumuturilor latine.* SCL, XXVII, 1976, 2, 185—188.

---

[1] Manualele pentru învăţămîntul liceal retipărindu-se, fără menţionarea ediţiei şi fără schimbări notabile, la începutul fiecărui an şcolar, nu vom înregistra în această rubrică decît lucrările noi, pe cele total restructurate sau pe cele omise din repertoriile precedente.

https://biblioteca-digitala.ro

498. Clio Mănescu, *Mitul antic elen şi dramaturgia contemporană*. Bucureşti, Univers, 1977, 256 p.
499. M. Nasta, *Le fonctionnement des concepts dans un texte inédit de Castelvetro*. [Comentariu la Dionis din Halicarnas, *Comp.*] Padova, Antenore, 1977, 80 p.
500. A. Pippidi, *Aux confins de la République des Lettres. La Valachie des antiquaires au début du XVIIIe siècle*. StCl, XVII (1977), 233—246.

INDICELE BIBLIOGRAFIEI

Cifrele trimit la numerele de ordine.

I. Autori antici

Ambrosius 99
Aristotel 75, 85, 93
M. Aurelius 469
Casslus Dlo 372
Cicero 94
David Filozoful 468
Dionis din Halicarnas 499
Epictet 87, 469
Esop 470
Herodot 493
Herondas 471
Historia Augusta 69
Homer 74
Iordanes 48
Iuvenal 68
T. Liulus 474
Lucreţiu 72
Notitia dignitatum 60
Ovidiu 16, 25, 44, 123, 475, 494
Philon din Alexandria 100
Platon 60, 90, 472
Plinius cel Tînăr 476
Polibiu 71
Ptolemeu 243
Quintilian 477
Rhesos 70
Septuaginta 62
Strabo 172
Suetoniu 66, 67
Tacit 65
Terenţiu 478
Noul Testament 64
Vergiliu 73, 495

II. *Cuvinte*

a. g r e c e ş t i

ἀρχιερεύς 25
Καυκοήνσιοι 243
πόλις 122
ποντάρχης-ἀρχιερεύς 25

b. l a t i n e

Drobeta 59
grumus 54
latitiae 46
lautitiae 46
per- 51

III. *Autori moderni*

Abrudan D 62
Albulescu T 103
Alexandrescu-Vianu M 175, 176, 176a
Alexandrescu P 177, 178
Alicu D 179, 180, 181, 182, 183, 184, 226
Alicu S 183
Ancuţa-Ruşinaru E 185
Andrei L 44, 487
Andrei S 486
Andriţoiu I 3, 268
Ardevan R 355
Aricescu A 60, 127, 128, 129, 356, 356a, 357, 357a
Armbruster A 488
Babeş M 186, 277
Bader T 187
Bakó G 130, 131
Banu I 75
Baran N I 470
Barbu N I 109
Barbu V 188
Barnea Al 124, 358, 383
Barnea I 189, 190, 191, 359, 359a
Baumann V H 110, 193, 194
Băltăceanu Fr 472
Băluţă Cl L 132, 195, 196, 360, 360a
Bărbulescu M 95, 96, 101, 197, 198, 199, 398
Bejan A 200
Benea D 201, 202, 203, 204, 205, 206, 361, 362, 363
Berciu D 133, 134, 364, 365
Berciu I 97, 132, 301
Bichir G 207, 208
Bîrlădeanu E 209
Bîrlea G 489
Bîrlea O 63
Bîrzu L 135
Blăjan M 210, 211
Bobi V 415
Bodor A 212, 490
Bogdan Cătăniciu I 213, 214
Bordea C 491
Boroneanţ V 215
Bozu O 251, 311, 366
Branga N 216, 217
Brînduş V 4
Brudiu M 218

https://biblioteca-digitala.ro

Bucovală M 76
Buga I 64
Bujoreanu Şt 5
Bulgaru V 111
Burtea D 469
Caproşu I 23, 40
Căpitanu V 416
Cătinaş A 98
Cătănaş V 184
Ceauşescu G 24, 136, 277
Cerghi T 210
Cernovodeanu P 492
Chehaia P 334
Cheluţă-Georgescu N 219
Cheptea S 407
Chera-Mărgineanu C 422
Chifor I 417
Chirilă E 417, 418
Chiţescu M 419, 420, 421
Cihodaru C 112
Ciocîltan C 6
Ciucă V 335
Cizek Al 472, 493
Cizek E 7, 65, 66, 67, 68, 78, 79, 469
Cîmpan Fl T 77
Cîndea V 494
Coja M 220
Columbeanu S 8
Coman I G 99
Comănescu S 426
Comşa M 137
Constantinescu M 231
Costea F 113, 221
Covacef Z 222, 223, 422
Crăciun G 423
Creţia P 472
Cristian V 41, 42
Crişan I H 138, 139, 224
Culică V 225, 359a, 424, 425
Dalcoviciu H 114, 140, 141, 226, 227, 367, 368, 368a, 398
Daniel C 100
Davidescu M 9, 228, 229, 230, 339
Dănăilă I 29, 30
Diaconescu Tr 470
Diaconu G 115, 142, 231, 277, 302
Diaconu P 168
Diaconu V D 473
Dima Al 277
Dimitriu S 426
Dingă-Petrovszky M, vezi Petrovszky M
Dogariu O 427
Dominte C 55
Donoiu I 428
Doruţiu-Boilă Em 370, 370a
Dörner E 143
Dragomir I 376
Drîmbocianu V 231
Dumitraşcu C 56
Dumitraşcu S 232, 233
Elefterescu D 276, 448
Eskenasy V 234
Ferenczi G 235
Ferenczi I 235, 236, 237, 238
Fischer I 1, 10,33, 45, 46
Floca O 239, 240
Florescu Gr 371
Florescu R 144, 241
Gheorghiţă I 495
Gheorghiţă M 242, 350
Gheorghiţă V 337
Gheorghe O 429
Gheorghe P 429
Ghiţă S 80
Giura L 11
Giurescu C C 145
Glodariu I 116, 117, 118, 227
Gogoneaţă N 89
Golinescu V 471
Gostar N 243, 372, 373, 373a, 596
Grama V 22
Gramatopol M 146
Graur Al 12, 81, 497
Grecu R 352
Grigorescu M F 430
Groza L 244, 245, 374
Gudea N 147, 148, 149, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 272, 299, 375, 375a, 376, 404
Hamparţumian N 116
Hanga Vl 82, 465
Harholu R 277
Hica Cîmpeanu I 256, 257
Hetco M 477
Hopîrtean A 258
Iconomu C 259, 431
Iliescu M 47
Iliescu O 423, 426, 432, 433, 434
Iliescu Vl 69, 70
Ion N 83
Ionescu-Cîrligel C 61
Ionescu-Gulian C 84
Ionescu-Ruxăndoiu L 48
Ionescu M 435
Ionescu-Pallas N 85
Ioniţă V 165
Iordache R 49, 50
Iordan Iorgu 14
Iordănescu A 71, 119, 150, 151, 152, 153,154
Iosipescu S 13
Irimia M 260
Isac D 101, 261, 262, 376a
Ivănescu G 57
Joja Ath 86, 87, 88
Joja Cr 87
Lascu N 15, 16, 120
Lazăr M D 351
Leahu V 17, 263
Lica V 102
Liiceanu G 468, 472

https://biblioteca-digitala.ro

Liu N 41
Lupaş L 472
Lupu N 121, 436
Manolache L 476
Marinescu-Nour A 474
Marinescu L, vezi Ţeposu-Marinescu L
Marinescu-Himu M 473
Mateescu C N 18, 19
Matei Al 377
Matei H C 145
Mănescu Cl 498
Mărghitan L 264, 265, 266, 267, 268
Mărgineanu-Cîrstoiu M 269
Mihăescu H 20, 51
Mihăilescu-Bîrliba V 437, 438, 439
Mitrea B 440, 441, 442, 443, 444, 445
Mitrea I 438
Mitrofan I 270, 271
Mîrza I 15
Moga M 272
Moga V 211, 273, 274, 378, 379, 380, 447, 480
Moldovan L 21, 22
Moldovan M 224
Monah D 439
Munteanu M 275, 381
Muşeţeanu C 276, 448
Nasta M 499
Negulescu P P 89
Nemeş E 199, 226, 298, 315
Noica C 90, 472
Ocheşeanu R 431, 449, 450, 451
Odobescu Al 277
Opaiţ A 278, 279, 382, 383
Pamfil V 52
Panaitescu A 280, 281
Papuc G 275, 282, 283, 451
Pascu Şt 155, 398, 480
Pavel V 452, 453
Pârvan V 23, 156
Petculescu L 284
Petică M 285
Petolescu Carmen 454
Petolescu C C 97, 264, 286, 287, 288, 289, 302, 371, 384, 384a, 385, 386
Petre(-Govora) G I 290, 291
Petre Z 1, 122
Petrescu M V 475
Petrişor E 423
Petrovics M 157
Petrovszky M 369
Petrovszky R 311
Peucescu M 469
Piatkowski A 72, 146
Pippidi A 500
Pippidi D M 24, 25, 26, 27, 123, 156, 158, 371, 386a, 387, 387a, 395, 398, 404, 479, 481, 482
Piso I 141, 226, 292, 368, 368a, 388, 388a, 389, 390, 391, 392, 393
Pleşa I 293
Poenaru Bordea G 294, 348, 349, 394, 455, 456, 457
Poghirc C 58, 59, 483
Pop C 103, 184, 226 295, 296, 297, 298, 315
Pop I I 252, 253, 254, 255, 299
Popa Al 28, 300, 301, 480
Popa Eleonora 29, 30
Popescu Em 31, 32, 395, 396, 396a, 482
Popescu Manuela 472
Popescu Găleşanu P 474
Popilian G 302, 303, 304, 305
Preda C 159, 458, 483
Preda Fl 159
Protase D 160, 161, 162, 302, 306, 307, 308, 395, 459
Protopopescu V 104
Purcărescu P 340
Raţiu R 309
Rădulescu A 163, 164, 310, 381
Rădulescu G 397
Răuţ O 165, 311
Reinheimer Rîpeanu S 53
Rotar O 293
Russu I I 43, 105, 166, 167, 309, 312, 369, 371, 392, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404
Rusu A 226, 292, 313, 314, 315
Sabău N 316
Sanie S 106, 107, 405, 405a
Sanie Ş 460
Săşianu Al 461
Scarlat C 317, 318
Scorpan C 319, 320, 321, 322, 323, 406
Segall I 472
Simion G 324
Slușanschi D 472
Stanciu L 91
Stoia A 325, 326, 483
Stoica O 457
Stoican A 291
Stoicovici E 462
Stratan I 418
Suceveanu Al 124, 125, 302, 466
Suciu I D 327
Suciu V 463
Székely Z 328, 329
Şadurschi P 460
Ştefan Alexandra 33, 406a
Ştefan Al-S 330, 331, 332, 333
Tanaşoca N-Ş 472
Tănăsescu Gr 475
Teaha T 54
Teică N 478
Teodor S 405
Theodorescu R 334
Toderaşcu N 73
Tomulescu C St 467
Topliceanu G 65
Toropu O 168, 335
Tudor D 34, 108, 169, 170, 171, 230, 336, 337, 338, 339, 340
Turcu M 341
Tzony M 231

https://biblioteca-digitala.ro

Ţeposu-Marinescu L 126, 264
Ursachi V 416
Ursulescu N 172
Vasilescu M 74
Vetişanu V 35
Vieru S 92
Vîrtopeanu M 342
Vlassa N 343, 344
Vlădescu C M 294, 345, 346, 347, 348, 349
Vlăduţescu G 1, 93
Voicu V 335
Vulpe Al 350, 483
Vulpe R 36, 37, 38, 156, 173, 407a
Wald L 81
Weiss T 94
Winkler I 138, 351, 464
Wolff H 408
Wollmann V 39, 352, 374, 404, 409, 410, 411
Zahariade M 174, 353, 412, 413, 414
Zrínyi A 354, 375a

https://biblioteca-digitala.ro

L'Année philologique. Bibliographie critique et analytique de l'antiquité gréco-latine (fondée par Jules Marouzeau) publiée par Juliette Ernst et par Viktor Pöschl et William C. West, avec la collaboration de Marianne Duvoisin-Bammate, Pierre Langlois, Ingrid Robbe-Grillet, Claude-Lise Foult et Helga Gaertner. Sous les auspices de la Société internationale de Bibliographie classique (administrateur P. Wuilleumier). Tome XLV. *Bibliographie de l'année 1974 et compléments d'années antérieures.* Paris, Les Belles Lettres, 1976, XXXII—832 p. in 8°.

— Tome XLVI. *Bibliographie de l'année 1976 et compléments d'années antérieures.* Paris, Les Belles Lettres, 1977, XXXI — 902 p. in 8°.

— Tome XLVII. *Bibliographie de l'année 1976 et compléments d'années antérieures.* Paris, Les Belles Lettres, 1978, XXXII — 878 p. in 8°.

Împrejurările care de la un timp au încetinit ritmul atitor publicații științifice din lumea întreagă fac să apară cu și mai multă pregnanță regularitatea și punctualitatea cu care — în ciuda oricăror vicisitudini — l'*Année philologique* își înșiră pe rafturile bibliotecilor elegantele tomuri. Ultima dare de seamă apărută în paginile noastre privea volumul XLIV (1973) al admirabilei bibliografii. De-atunci și pînă la pregătirea pentru tipar a acestor pagini, alte trei volume au venit să li se adauge: XLV (1974), XLVI (1975) și XLVII (1976), pe care mă grăbesc să le vestesc cititorilor.

Așadar primul din volumele asupra cărora înțeleg să mă opresc privește producția filologic-istorică a anului 1974. Numărul de pagini (832) e mai redus în raport cu cel al volumului precedent (961), ca urmare a unor măsuri restrictive anunțate în cuvîntul-înainte al volumului XLIV; cu această rezervă, rubricile sînt aceleași și, la fel, colectivul redacțional, din care încetează să mai facă parte George Kennedy (înlocuit prin William C. West) și Richard Mc Klintock, rămas neînlocuit.

În volumul următor (XLVI) e de semnalat o nouă urcare în numărul paginilor, care în ciuda eforturilor de îndiguire ale directoarei publicației, are tendința incoercibilă de a crește, media actuală anuală situîndu-se în jurul a 900 de pagini. De altă parte, în statutul administrativ al *Anului filologic* intervine o schimbare importantă, pe urma căreia echipa redacțională pariziană devine ceea ce — în limbajul francez consacrat — poartă numele de *Equipe de recherche associée au CNRS*, avînd ca responsabil și chezaș științific pe Pierre Grimal, directoare a redacției și a publicației rămînînd, firește, Juliette Ernst.

Începînd cu 1976, toate celelalte aspecte ale *Anului filologic* rămînînd neschimbate, publicația adoptă o inovație însemnată; numerotarea marginală a tuturor titlurilor înregistrate, de la 1 la infinit. În cel dintîi volum astfel organizat materialul adunat totalizează 11.573 trimiteri. Nu e nevoie să fii profet pentru a prevesti că în anii ce vin acest total va fi sigur depășit de creșterea irezistibilă a producției anuale.

D. M. Pippidi

THÉOGNIS, *Poèmes élégiaques.* Texte établi, traduit et commenté par Jean Carrière. Nouvelle édition refondue et augmentée. Paris, Les Belles Lettres, 1975, 207 p. (paginația parțial dublă).

Marcînd o creștere spectaculoasă a interesului specialiștilor față de opera lui Theognis, ultimii douăzeci de ani au prilejuit apariția multor ediții, comentarii și studii dedicate poetului din Megara și au impus nu o dată revizuirea opiniilor tradiționale cu privire la semnificația creației lui. Conștient de progresele realizate în acest domeniu, Jean Carrière a ținut să ofere publicului o nouă variantă, substanțial revizuită și adăugită a magistralei sale tradiții theognideene din anul 1948. Deși cadrul vechii lucrări se păstrează, în noua variantă nu există,

https://biblioteca-digitala.ro

practic, pagină care să nu fi fost regîndită şi reformulată. Între cele două versiuni, deosebirile apar cu claritate încă din introducere: alături de modificări mai puţin însemnate, lucrarea pe care o prezentăm comportă o secţiune complet nouă, intitulată « La morale de Théognis » (p. 27—40) şi adoptă un alt punct de vedere în privinţa surselor textului. Numărul mss. pe care le ia în considerare editorul este mai mare (se remarcă în special prezenţa unui ms. *X*, păstrat la Londra şi colaţionat nu demult de D. Young, şi a mss. mai recente înrudite cu el *ur* şi *u*), iar filiaţia lor este reprezentată printr-o stemmă diferită (principala schimbare se referă la rolul atribuit lui Planudes şi la locul lui *X* şi al unora dintre mss. mai noi). Pentru versurile 254—278, noua ediţie dispune şi de textul unui papir publicat în 1956. În sfîrşit, J. Carrière recurge acum cu mai multă consecvenţă la mărturia tradiţiei indirecte, a cărei importanţă reiese pregnant din impresionantul grupaj de *testimonia*, alcătuit special pentru ediţia a doua (vezi şi p. 51—53).

Şi în privinţa stabilirii textului, lucrarea pe care o prezentăm se îndepărtează adesea de soluţiile adoptate în prima ediţie. J. Carrière revine la textul mss. (v. 127, 533, 903) sau optează pentru varianta altei surse (v. 278, 400, 664), adoptă o conjectură propusă anterior (v. 265) sau înlocuieşte o conjectură prin alta (v. 828). Modificările cele mai interesante sînt, desigur, cele care au ca obiect introducerea unei conjecturi originale. Dacă în unele cazuri utilitatea lor poate părea discutabilă (vezi, de pildă, v. 1 139 şi 1 164), în altele, în schimb, soluţiile lui J. Carrière credem că se impun de la sine (vezi, de pildă, la v. 1 257 κινυρίδεσσι care dă un sens excelent şi e confirmat indirect de ἰκτίνου, la v. 1 261). Chiar cînd nu sînt cu totul convingătoare, conjecturile propuse în această ediţie au marele merit de a deschide perspective noi pentru interpretarea unor pasaje pe care cei mai mulţi editori le consideră drept iremediabil corupte (vezi, de pildă, v. 288, 1 202, 1 372). Fără a inova prea mult faţă de ediţia anterioară, aparatul critic care însoţeşte acum textul comportă adesea adaosuri şi precizări de detaliu. Datele noi privesc mai ales lecţiunile mss. care nu fuseseră utilizate în 1948, inserarea anumitor soluţii propuse în ultimii ani şi rectificarea atribuirii unora dintre conjecturile mai vechi.

Notele de subsol şi comentariul situat la sfîrşitul volumului au beneficiat şi ele din abundenţă de experienţa acumulată în ultima vreme în domeniul studiilor greceşti. Faţă de redactarea anterioară, pasajele adăugate acum sînt prea numeroase pentru a putea fi analizate aici. Ne mulţumim să semnalăm poemele al căror comentariu a fost scris special pentru prezenta ediţie: 769—772, 805—810, 963—970, 1 017—1 022, 1 059—1 062, 1 085—1 086, 1 231—1 234 şi 1 235—1 238.

O culegere atît de variată cum este cea transmisă sub numele lui Theognis poate oricînd suscita noi comentarii. Menţionăm mai jos cîteva observaţii de detaliu pe care ni le-a sugerat lectura lucrării lui J. Carrière. În legătură cu comportarea polipului (v. 215 ş. urm.) s-ar putea cita un pasaj semnificativ din Nonnos (*D.* 1, 279; vezi şi nota lui F. Vian, care aminteşte mai multe texte din Oppian şi un studiu important publicat de M. Detienne şi J.-P. Vernant). Alături de celelalte trăsături homerice ale poemului 549—554 ar fi de semnalat şi expresia διαπρήξουσι κέλευθον (v. 553), imitată după *Il.* 1, 483. În ciuda argumentelor expuse în comentariul analitic, interpretarea pe care editorul o dă versului 1 124 ni se pare forţată: credem că pasajul nu se poate referi decît la evenimentele descrise în cîntul al XI-lea al *Odiseei*. Expresia Ἐλπίδι τε πρώτῃ καὶ πυμάτῃ (v. 1 146) ni se pare a fi o aluzie nu la caracterul permanent al Speranţei (« sur l'autel de l'éternel Espoir » traduce J. Carrière), ci la necesitatea de a o aminti atît la începutul, cît şi la sfîrşitul sacrificiului. Astfel înţeles, versul şi-ar găsi o paralelă în formula care apare la începutul culegerii (v. 1—2 ... οὔποτε σεῖο / λήσομαι ἀρχόμενος οὐδ' ἀποπαυόμενος), în *Il.* 9, 97 (ἐν σοὶ μὲν λήξω σέο δ' ἄρξομαι) şi în alte texte similare. În sfîrşit, expresia ὁμοῖος ὀργήν (v. 1 256—1 257) se întîlneşte şi în A. *Th.* 678.

Volumul se încheie cu un indice care lipsea din ediţia I.

Liana Lupaş

Scholia Graeca in Aeschylum quae extant omnia. Pars I, Scholia in Agamemnonem, Choephoros, Eumenides, Supplices *continens*. Edidit Ole Langwitz Smith. Leipzig, Teubner, 1976, XXVIII + 218 p.

Nu există, credem, editor sau comentator al pieselor lui Eschil care să nu fi deplîns lipsa unei ediţii filologice a scholiilor care însoţesc aceste piese în diferitele lor surse manuscrise. Pînă nu demult, specialiştii care, pentru a studia opera poetului născut la Eleusis,

https://biblioteca-digitala.ro

aveau la îndemînă instrumente de lucru cum sînt ediţiile lui E. Fraenkel sau D. Page, comentariul lui H. J. Rose sau lexicul lui G. Italie, erau siliţi să citească textul scholiilor aşa cum a fost el publicat pentru ultima dată în 1851 de către W. Dindorf. Este adevărat că încercările de a remedia această stare de lucruri nu au lipsit cu totul, dar, pînă la lucrarea pe care o prezentăm, ele s-au limitat întotdeauna la editarea izolată a scholiilor care privesc cîte o piesă ori se află în cîte un ms. Iniţiativa luată de colecţia Teubner este cu atît mai bine venită cu cît ediţia Dindorf, veche de peste 120 de ani, conţine nenumărate erori şi, cu aparatul ei foarte redus, merită cu greu calificativul de « critică ». Realizarea primei ediţii complete şi ştiinţifice a scholiilor la Eschil i-a fost încredinţată lui O. L. Smith, filolog bine cunoscut publicului de specialitate ca autor al multor studii importante privind aceste documente. Ca prim volum al unei lucrări de proporţii care se anunţă monumentale, el publică scholiile la cele patru piese păstrate într-un număr mic de mss., *Agamemnon*, *Choeforele*, *Eumenidele* şi *Rugătoarele*. Raporturile care se pot stabili între mss. care transcriu textul comentat al acestor piese sînt explicate în mod limpede în prefaţa volumului. Urmînd părerea generală, O. L. Smith împarte sursele manuscrise ale ediţiei sale în două familii distincte: cea dintîi cuprinde celebrul ms. *M*, executat în jurul anului 1000, împreună au apografele sale (*Ma*, *Mb* etc.) şi cu un ms. *V*, care derivă din el; cea de a doua grupează mss. « tricliniene », *F*, *G*, *E*, pe de o parte, *T*, pe de alta. Aceste mss., din care lipsesc cu desăvîrşire *Choeforele* şi *Rugătoarele* (cel mai puţin complet dintre ele, *E*, nu păstrează, de altminteri, decît *Eumenidele*) sînt prevăzute cu scholii variate ca origine, întindere şi importanţă. Cele din grupul *F*, *G*, *E* au, pe lîngă unele scholii care se aseamănă pînă la identitate cu cele din *M* (aşa-numitele *scholia uetera*), şi unele adnotări referitoare la structura metrică a pieselor, marcate adesea cu o cruce şi datorate în mod cert filologului Demetrios Triclinios. În ms. *T*, copiat în întregime de Triclinios, în jurul anului 1325, apar scholii asemănătoare cu cele din *M*, dar deseori mai întinse decît ele, scholii metrice nu întotdeauna identice cu cele din *F*, *G*, *E* şi scholii exegetice a căror paternitate filologul bizantin o revendică în mod expres. Ţinînd seama de repartiţia scholiilor, ca şi de alte considerente, O. L. Smith se alătură opiniei lui A. Turyn care, încă din 1943, a susţinut că mss. *F*, *G* şi *E* continuă o primă ediţie triclinlană a pieselor lui Eschil, ediţie rămasă probabil neterminată şi astăzi pierdută, în timp ce *T* reprezintă ediţia definitivă, elaborată de Triclinios în ultima parte a vieţii sale. Scholiile vechi din ansamblul mss. tricliniene nu au fost copiate după *M*, ci derivă în mod independent din arhetipul întregii tradiţii (vezi şi stemma de la p. XVIII). Ele sînt importante mai ales pentru că adnotările din *M* nu păstrează adesea decît o versiune prescurtată a scholiilor vechi originale.

Pentru a-i îngădui cititorului să se orienteze mai uşor în dedalul scholiilor pe care le editează, O. L. Smith împarte întregul material în trei secţiuni: cea dintîi (p. 1—83) cuprinde scholiile vechi păstrate în mss. *M* (cu apografele sale), *V*, *G*, *F* şi *E*, cea de a doua (p. 84—94) reproduce scholiile metrice din *G*, *F*, şi *E*, iar cea de a treia transcrie totalitatea scholiilor din *T*. Evident, o parte din adnotările mss. *T* sînt identice sau foarte asemănătoare cu cele din prima secţiune (vezi, de pildă, argumentul la *Agamemnon*, p. 95 şi p. 1; situaţiile de acest fel sînt, de altminteri, semnalate în aparatul critic), dar ceea ce se pierde în domeniul economiei de spaţiu se cîştigă fără îndoială în domeniul clarităţii. Nu ni se pare mai puţin adevărat că unele repetiţii, observabile chiar în interiorul primei secţiuni a lucrării, puteau fi evitate printr-o organizare mai economică a materialului (vezi, de pildă, *Ag.* 22a şi 22 b, 104 a şi 104 b, *Eu.* 87 a şi 87 b, 124 a, 124 b şi 125 etc., etc.).

Modificările pe care le operează O. L. Smith atunci cînd reproduce textul mss., deşi par numeroase la o privire superficială, nu fac în fond decît să corecteze tipuri de erori pe care mss. le repetă mereu. Citäm, printre acestea, transcrierea unei scholii în alt loc decît cel care îi e propriu (vezi schimbările necesare introduse de editor la p. 4, r. 13, p. 29 r. 21—22, p. 42 r. 19—25 etc.), contopirea a două scholii distincte (vezi aparatul critic la p. 3 r. 6—7, p. 10 r. 7—8, p. 47 r. 20—24 etc.), introducerea unor conjuncţii sau particule inutile (vezi p. 45 r. 28, p.47 r. 28 etc.) şi omisiunea unor elemente introductive, verbe sau particule, la începutul scholiei (vezi p. 11 r. 14, p. 40 r. 12, p. 48 r. 10 etc.). Multe dintre conjecturile propuse de editor corectează, dealtfel, textul unui ms. cu ajutorul textului similar păstrat de alt ms. (vezi p. 44 r. 11, p. 47 r. 2 şi r. 27, p. 50 r. 17 etc.). Scholia din *M* la *Eu.* 596 b reproduce sub forma δεῦρο μέν μοι τόνδ' αἰεὶ τείνει λόγον un fragment dintr-un poet tragic necunoscut. Credem că ar fi fost necesar fie să se corecteze textul fragmentului, fie să se explice măcar în aparatul critic că, pentru a constitui ultimele 11 silabe ale unui trimetru iambic, el ar trebui să comporte, în locul formei αἰεί, care are în mod obligatoriu valoarea unui spondeu, forma ἀεί, care se poate scanda şi ca iamb. Printre testimoniile scholiei la *Eu.* 596 s-ar fi putut cita, dealtfel, şi lexicul lui Harpocration (cf. LSJ *s.u.* ἀεί).

https://biblioteca-digitala.ro

Aparatul critic care însoţeşte textul scholiilor impresionează prin precizie şi erudiţie. Pentru a compensa lipsurile ediţiilor anterioare, el menţionează toate lecţiunile mss. colaţionate, oricît de absurde ar fi unele dintre ele (vezi p. XIV). Un spaţiu separat este rezervat testimoniilor, care citează, alături de pasajele asemănătoare existente în alte surse, şi unele scholii păstrate de Hesychius, chiar dacă nu se poate dovedi întotdeauna la ce text se referă ele (vezi p. XV). Astfel, de pildă, la p. 80, testimoniile înregistrează ca scholie la *Suppl.* 836 glosa din Hesychius σοῦσθε· ἴτε ὁρμᾶτε, dar adaugă că ea s-ar putea referi şi la Call. *Hymn.* V 4 (nesiguranţa referinţei este, în realitate, mai mare, fiindcă la fel de bine s-ar putea cita aici şi A. *Th.* 31). În sfîrşit, aparatul scholiei la *Ch.* 344a ni se pare excesiv de eliptic: pe lîngă observaţia «fort. citatur pars uersus Callimachi» credem că nu era inutil să se amintească şi faptul că, în general, acest fragment îi este atribuit lui Eschil însuşi şi este reprodus sub numărul 638 în ediţia Mette (vezi, pentru o discuţie mai completă, nota publicată de O. L. Smith în Glotta 52, 1—2, 1974, p. 60—61).

Liana Lupaş

PINDARI *Carmina cum fragmentis. Pars II. Fragmenta, indices.* Post Brunonem Snell. edidit Heruicus Maehler. Leipzig, Teubner, 1975, VIII + 219 p.

Cercetările asupra textului lui Pindar, deosebit de active şi de rodnice în ultimul deceniu, au adus numeroase precizări de detaliu, făcînd necesară «modernizarea» magistralei ediţii a lui Bruno Snell. Asumîndu-şi această sarcină delicată, H. Maehler a izbutit s-o ducă la capăt cu discreţie şi competenţă, oferind publicului o ediţie care păstrează cadrul lucrării lui B. Snell, dar introduce foarte multe modificări de amănunt. Întrucît paginile ediţiei mai vechi sînt reproduse fotografic, numai o parte din modificări îşi găsesc locul în textul propriu-zis, cele mai multe fiind grupate la sfîrşitul volumului, într-o secţiune specială, intitulată «Addenda et corrigenda» (p. 215—219).

Lucrarea lui H. Maehler se remarcă în primul rînd prin prezenţa a trei texte papiriacee noi: primele două constituie adaosuri la *Pae.* XXII (fr. K 1—10 şi K 10—19, vezi p. 215), cel de al treilea completează în chip fericit fragmentul 346. Noile fragmente ale *Peanului* XXII au fost identificate în colecţiile Muzeului din Berlin chiar de către H. Maehler, care l-a publicat pe cel dintîi încă din 1968; cel de al doilea, descoperit mai tîrziu, este editat acum pentru prima dată. Versiunea completată a *Fr.* 346 se datorează filologului E. Lobel. În reproducerea acestui text, o regretabilă greşeală de tipar explică, probabil, omiterea r. 3 (κατ]ὰ καιρὸν. [.]σσ.[), care este menţionat numai în aparatul critic. Alte două fragmente, de întindere foarte mică (94 e şi 124 e, vezi p. 216) au fost identificate de H. Maehler la Hesychius şi în *Souda.* O inovaţie importantă se referă la *Fr.* 344. Din ediţia Snell se poate vedea că fragmentul comportă două coloane: prima, extrem de mutilată, nu ne îngăduie să citim decît un σ la sfîrşitul r. 5 şi πᾶχυν la sfîrşitul r. 6. Observînd că r. 29—30 din *Fr.* 169 se termină la fel, H. Maehler ajunge la concluzia că cele două texte, 169 şi 344, fac parte din acelaşi poem. În ediţia lui, coloana a doua a *Fr.* 344 este publicată ca *Fr.* 169 *b*, la p. 216. În mod surprinzător însă, la p. 124, în *Fr.* 169, nu sînt reproduse resturile primei coloane din *Fr.* 344, ci apare tot textul restituit de Lobel, στερεῶ⟨ς⟩ şi πᾶ[χυν. În sfîrşit, *Fr,* 345 este omis fiindcă o descoperire făcută de Lobel într-un papir rămas încă nepublicat dovedeşte în mod incontestabil că autorul acestor versuri nu este Pindar (vezi p. 158).

Cele mai multe modificări privesc aparatul critic, care este completat cu trimiteri noi aproape la fiecare pagină. Se remarcă îndeosebi, în subsolul *Fr.* 144, conjectura originală ἐλασίβροντε (sursele textului înregistrează aici lecţiunea ἐλασίβρεντα pe care Schneider o corectează în ἐλασίβροντα). Prezentată de H. Maehler cu oarecare rezervă, această conjectură ni se pare logică şi în deplin acord cu alte două inovaţii similare introduse de Snell chiar în textul lui Pindar. Pornind de la vocalismul *e* al formelor ἀργιβρέντας (Pl. *Fr.* 52 *m*) şi ἀναξιβρέντας (B. 16, 66), precum şi de la glosa lui Hesychius βρενταί· βρονταί, acest editor scrie αἰολοβρέντα în loc de αἰολοβρόντα în *O.* 9, 42 şi καρτερόβρεντα în loc de καρτερόβροντα în *Fr.* 155, 1, Singura obiecţie care s-ar putea formula împotriva ansamblului acestor conjecturi ţine de faptul că în cuvintele construite pe rădăcina lui βρέμω, vocalismul *o* este şi el atestat (vezi, de pildă, κεραυνοβρόντης Ar. *Pax* 376 şi Βρόντης Hes. *Th.* 140). Aparatul critic mai conţine sugestii interesante şi în legătură cu fragmentele 220 (se face o referire la Clem. Alex.) şi 313 (se menţionează asemănarea dintre acest text, pe de o parte, şi *Pae.* XXII *a* 2 şi *Fr.* 333 *g*, pe de alta).

https://biblioteca-digitala.ro

În cazul fragmentelor cunoscute prin mai multe surse literare, atît aparatul ediției Snell, cît și cel al ediției Maehler menționează numai izvoarele care păstrează porțiuni importante din text, omițîndu-le pe cele care nu reproduc decît un vers sau chiar mai puțin. Astfel, de pildă, printre sursele *Fr.* 105 *a* nu sînt trecute cele două pasaje din Platon, *Men.* 76 *d* și *Phdr.* 236 *d*, care citează numai primul vers (pasajele sînt incluse, desigur, în *Index fontium*). Aceste omisiuni se explică prin dorința de a nu încărca prea mult subsolul ediției și nu par supărătoare decît în cazul *Fr.* 169 *a*. Începutul acestui text este citat de două ori în scrierile lui Platon, prima dată în *Gorg.* 484 *b*, unde sînt reproduse v. 1—5, dar v. 3 apare sub forma eronată ἄγει βιαίων τὸ δικαιότατον, a doua oară în *Lg.* 715 *a* 1, unde nu e menționat decît v. 3, dar într-o formă care sugerează lecțiunea corectă, ἄγει δικαιῶν τὸ βιαιότατον. Cum cel de al doilea pasaj îi corectează pe primul credem că citarea lui în aparatul fragmentului 169 *a* n-ar fi fost inutilă. (În *Index fontium*, unde este amintit acest pasaj, s-a strecurat, încă din ediția Snell, o greșeală de tipar: trimiterea exactă este 715 *a* 1, nu 715 *a* 10.)

Anexele volumului, *Metrorum conspectus*, *Index nominum propriorum Pindari*, *Index uerborum* și *Index fontium*, au beneficiat de aceleași îmbunătățiri discrete ca și prima lui parte. Cele mai importante modificări se observă în *Index verborum*. În ediția Snell, această secțiune fusese alcătuită de H. Maehler și cuprindea cuvintele omise din lexicul lui Rumpel (1883). Apărînd după publicarea lexicului lui W. J. Slater (1969), ediția pe care o prezentăm nu mai înregistrează decît cuvintele care lipsesc din această lucrare.

Există în volum și cîteva greșeli de tipar. Pe lîngă cele semnalate mai sus s-ar putea aminti accentuarea cuvintelor πυρσῷ și ὀρείου la p. 161 precum și faptul că adaosurile anunțate la p. 157 nu figurează în secțiunea « Addenda et corrigenda ».

Alcătuită cu pricepere și devotament, noua ediție a fragmentelor lui Pindar va aduce, credem, servicii importante tuturor specialiștilor.

Liana Lupaș

SOPHOCLES, *Tragoediae*. Tom. *I. Aiax. Electra. Oedipus Rex*. Edidit R. D. Dawe. Leipzig, Teubner, 1975, XVI + 196 p. (Biblioteca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana)

Concomitent cu cea de a cincea fasciculă din operele lui Euripide (vezi StCl XVIII, p. 187—190), colecția Teubner pune la îndemîna publicului și cel dintîi volum al tragediilor lui Sofocle, grupînd laolaltă piesele pentru care copiștii medievali au manifestat o preferință aproape exclusivă, *Aias*, *Electra* și *Oedip-Rege*. Stabilirea textului i-a fost încredințată lui R.D. Dawe, unul dintre cei mai avizați cunoscători ai tragicilor greci, autorul mai multor lucrări importante de specialitate printre care se numără și monografia *Studies in the Text of Sophocles*, Leiden, Brill, 1973. Consecință firească și încununare a acestor studii, ediția pe care o prezentăm se bazează în același timp pe o atentă investigare a manuscriselor și pe o excelentă cunoaștere a stilului lui Sofocle. Într-o prefață de dimensiuni reduse, editorul expune pe scurt punctul său de vedere cu privire la tradiția manuscrisă a textului, explicînd totodată și principiile pe care le-a urmat în redactarea aparatului critic. Cele 19 mss. la care face apel în mod constant acest aparat nu reprezintă, desigur, decît o mică parte din totalul celor aproximativ 200 de copii medievale ale « triadei », dar constituie în orice caz o bază mult mai largă decît cea a edițiilor anterioare. Fără a propune o « stemmă » a mss. folosite, R.D. Dawe arată că cel mai bun dintre ele, *L*, celebrul *Florentinus Laur. 32, 9* datat din jurul anului 1000, cel căruia editorii lui Eschil îi atribuie sigla *M*, formează, împreună cu un *gemellus* al său, palimpsestul Λ, aripa dreaptă a tradiției, în timp ce mss. *A*, *D*, *Xr*, *Xs*, și *Zr*, care prezintă adesea scholiile marginale ale lui Manuel Moschopoulos, o formează pe cea stîngă. În centru se situează alte două familii, dintre care una derivă în mod cert din ediția lui Demetrios Triclinios. Editorul consideră că această împărțire în familii este confirmată și de mărturia puținelor fragmente papiriacee și a tradiției indirecte a textului (cf. p. IX—X). Și în cazul pieselor lui Sofocle, ca și în cazul tragediilor lui Eschil (cf. *The Collation and Investigation of Manuscripts of Aeschylus*, Cambridge, University Press, 1964), el susține că lecțiunile corecte nu sînt apanajul exclusiv al unui anume ms. ori al unei familii privilegiate de ms., ci pot apărea și izolat în copiile tîrzii și pe nedrept disprețuite ale dramelor. De aceea, el adoptă în text sau amintește doar în aparatul critic nu numai lecțiuni provenind din toate cele 19 mss. folosite, ci și soluții aparținînd unor mss. « recentiores » (vezi p. V—VI).

Textul celor trei drame, publicat fără « argumentele » care îl însoțesc în alte ediții, este precedat de un foarte scurt *Conspectus librorum* (p. XIV), din care bibliografia franceză lipsește cu

https://biblioteca-digitala.ro

desăvîrşire, şi de un *Conspectus siglorum* (p. XV—XVI), care menţionează mss. folosite în mod obişnuit şi explică abrevierile din aparatul critic, dar nu dă lista papirilor care păstrează porţiuni izolate din triadă.

În comparaţie cu ediţiile mai vechi, printre care se remarcă îndeosebi cele îngrijite de R. C. Jebb şi A.C. Pearson, textul stabilit de R.D. Dawe se caracterizează în primul rînd prin numărul relativ mare al conjecturilor originale şi prin frecvenţa destul de ridicată a semnelor care marchează prezenţa unei lacune sau a unui pasaj iremediabil corupt. Supunînd textul tradiţional unei analize atente şi severe, R.D. Dawe sesizează dificultăţi pe care predecesorii săi le trecuseră cu vederea şi restituie ori suspectează versuri care pînă la el fuseseră considerate corecte. Dacă în multe situaţii editorul se mulţumeşte să semnaleze coruptela ori să adopte una dintre soluţiile mai vechi (vezi, de pildă, *Ai.* 601, 771, 799, *El.* 1007—1008, 1347 etc.), în alte cazuri, în schimb, el introduce în text sau menţionează în aparatul critic propriile sale conjecturi. Prea numeroase pentru a putea fi analizate în amănunt aici, aceste conjecturi pornesc întotdeauna de la o dificultate reală a textului. Printre ele, una dintre cele mai importante ni se pare condamnarea ultimelor versuri din *Aias* (1402—1420). Lărgind sfera atetezelor propuse de Ritter (v. 1418—1420) şi Nauck (v. 1402—1413, aşa cum reiese din aparatul ediţiei Jebb; în mod surprinzător, aparatul lui R.D. Dawe nu menţionează această soluţie), editorul aduce mai multe argumente atrăgătoare în favoarea ipotezei că întregul pasaj anapestic este opera unui interpolator. Tot ca interpolări sînt prezentate şi versurile 1505—1510 din *Electra* şi 1524—1530 din *Oedip-Rege;* se poate vedea, aşadar, că, în opinia lui R.D. Dawe, nici una dintre piesele triadei nu mai are astăzi adevăratul ei final. Măsura în care editorul îşi îngăduie să se îndepărteze de tradiţia manuscrisă poate fi ilustrată în chip limpede, credem, de textul lungii ῥῆσις a pedagogului lui Oreste *(El.* 680—763). Întîlnim aici, alături de unele conjecturi mai vechi (709 δθι σφιν Kaibel: ὅτ'αὐτούς uel δθ'αὐτούς codd.; 241 ἀσφαλής Reiske: ἀσφαλεῖς codd. etc.), citeva *cruces* (la v. 686, 691 şi 758; pentru Jebb şi Pearson numai v. 691 este iremediabil corupt) şi o transpoziţie asociată cu o conjectură originală (« 718—722 post 741 traiecit Dawe: 720—722 iam Piccolomini »). Ansamblul acestor modificări duce la un text mai clar şi, de ce n-am recunoaşte-o, mai coerent. La fel de semnificativ pentru metoda adoptată de editor este şi textul versurilor 216—275 din *Oedip-Rege.* Dintre soluţiile originale propuse de R.D. Dawe pentru îmbunătăţirea textului socotim că mai trebuie să fie amintite cele din *Ai.* 208, 1268—1269, *El.* 219, 1091, 1205—1209, 1322—1325, *OT* 44, 114 etc.

Aşa cum reiese şi din prefaţă (cf. p. IX), aparatul critic urmăreşte în primul rînd să informeze cititorul asupra lecţiunii diferitelor mss., dîndu-i astfel posibilitatea de a-şi forma o opinie personală cu privire la text. De aceea, editorul îşi propune să prezinte cît mai exact variantele tradiţiei manuscrise şi renunţă la abrevierea vagă *r(ecentiores),* pentru a cita cu sigla propriu toate mss. utilizate. Din marea masă a conjecturilor propuse de editorii moderni, el nu le reţine decît pe cele care trădează existenţa unui pasaj dificil ori sugerează o soluţie acceptabilă. Un loc aparte, în cadrul aparatului, este rezervat conjecturilor care, propuse într-o epocă cînd nu fuseseră studiate decît puţine mss., au fost confirmate ulterior, odată cu colaţionarea unui ms. pe care autorul lor nu-l cunoscuse. În sfîrşit, aparatul este simplificat prin omiterea anumitor detalii de natură ortografică (prezenţa sau absenţa lui ν eufonic şi *iota adscriptum,* alternanţe grafice între -μεθα şi -μεσθα etc.). Tradiţia indirectă nu este menţionată decît în măsura în care contribuie la stabilirea textului, iar cititorul care a parcurs ultima fasciculă a pieselor lui Euripide în colecţia Teubner *(Oreste,* editat de W. Biehl în 1975) va regreta absenţa unei anexe comparabile cu secţiunea intitulată, în ediţia euripideică, « Testimonia selecta ».

Ediţia pe care o prezentăm se încheie cu un *Conspectus metrorum* (p. 183—195) care dă schema metrică a tuturor pasajelor lirice din triadă. Bazată pe un text stabilit fără prejudecăţile care aduc atîtea deservicii altor ediţii (R.D. Dawe admite, de pildă, existenţa lui η în părţile corale ori prezenţa hiatului în interiorul unui colon şi refuză să sacrifice textul transmis de dragul unor iluzorii corespondenţe strofice, vezi *Ai.* 866 sqq.) şi pornind de la o colometrie judicioasă, analiza metrică este clară şi convingătoare. Spaţiul redus care îi este rezervat în economia lucrării nu-i îngăduie însă editorului să facă nici un fel de comentarii asupra ambiguităţii metrice a anumitor pasaje care admit şi interpretări diferite de cele pentru care optează el (cele două posibilităţi de a scanda v. 403/420 din *Aias* semnalate la p. 184 au în vedere acceptarea sau respingerea unei conjecturi şi nu reprezintă două interpretări ale aceluiaşi pasaj). De aceea nu este poate inutil să amintim aici cîteva dintre soluţiile metrice la care R.D. Dawe renunţă în mod tacit, dar care credem că au şansa de a fi corecte. Astfel, pentru v. 902/940 din *Aias* socotim că analiza « cr. + ia. » este mai bună decît interpretarea « troch. dim. cat. », deoarece iambii apar destul de frecvent în întreaga strofă în timp ce pentru trohei aceasta ar fi singura atestare aici. Secvenţa de cinci silabe lungi din *El.* 249 este interpretată de editor ca un « paroem. » (nu ni se spune, evident, nimic despre forma atît de aberantă a acestui « paroem. »), dar credem că ea ar putea fi mai degrabă un *dochmius* de tipul celor care apar în *Ph.* 510, A. *Th.* 770/776 etc. Cu toate că statistica lui N.C. Conomis (Hermes 92, 1, 1964, p.23, 25) nu înregistrează pentru acest

https://biblioteca-digitala.ro

tip de *colon* decît un exemplu la Sofocle, alături de 4 exemple, în parte nesigure, la Eschil şi 19 la Euripide, prezenţa dochmiacilor în v. 243—247 pare să facă interpretarea noastră plauzibilă. În legătură cu epoda care încheie primul stasimon din *Electra* (v. 504—515) socotim că observaţiile pe care le face A.M. Dale (*The Lyric Metres of Greek Drama*[2], Cambridge, 1968, p. 100—103) sînt deosebit de interesante şi sugerează prezenţa unei combinaţii de « mol. + cr. » şi la v. 483/499, 485/501. În *El.* 1058 credem că silaba iniţială din οἰωνός este scurtă, aşa cum o indică şi corespondenţa cu v. 1070. Cele două versuri reprezintă în acest caz un trimetru iambic de tip liric, cu coriamb în metrul al doilea. Din punct de vedere prosodic, în *El.* 1281 şi 1287, ἐγὼ οὐδ' pare să se scandeze mai bine cu sinalefă, ca ⏑ —, decît cu scurtare în hiat, ca ⏑⏑ — ; spre deosebire de R.D. Dawe credem că cele două *cola* se analizează ca « dochm. + ia. + ba. » şi respectiv « troch. + cr. + ba. » mai bine decît ca « 3 dactyl. + ithyph. » şi « chor. dim. A + ba. ». Dacă admitem că νεακόνητον are ᾰ̄ în *El.* 1394 putem atribui lui μετάδρομοι din 1387 valoarea ⏑⏑⏑ — şi putem interpreta versurile ca « dochm. + dochm. » (vezi şi Jebb ad 1394), soluţie care ni se pare preferabilă celei preconizate de R.D. Dawe. În prima pereche de strofe din parodosul la *Oedip-Rege* (151—158 = 159—167) credem că ar fi mai bine dacă s-ar înlocui formula « dactyl. hexam. » cu formula « dactyl. tetram. + dactyl. dim. », care ar explica, între altele, şi de ce v. 156 b/164 nu este catalectic. În sfîrşit, în cel de al treilea stasmon din *OT*, admiţînd că prima strofă comportă, alături de secvenţe logaedice, şi secvenţe iambo-trohaice, v. 1089/1101 este un trimetru iambic, mai degrabă decît « -E-e » în timp ce v. 1091/1104 şi 1092/1105 reprezintă o succesiune de dimetru trohaic + dimetru trohaic catalectic, nu succesiunea « E-E- » (în cazul v. 1092/1105 s-a strecurat în ediţia lui R.D. Dawe o greşeală : schema metrică este « — ⏑ — — — ⏑ — ; E », nu « — ⏑ — — — ⏑ — — : E- » cum apare la p. 194).

Liana Lupaş

XÉNOPHON, *Le commandant de la cavalerie.* Texte établi et traduit par E. DELEBECQUE. Paris, Les Belles Lettres, 1973, 111 p.

Admirator şi exeget pasionat al operei lui Xenofon, E. Delebecque şi-a înscris de mai mulţi ani numele printre acei filologi care şi-au asumat sarcina nu tocmai uşoară, a editării operelor minore ale acestui autor.

După ce în 1950 editase *De l'art equestre* (Περὶ ἱππικῆς) iar în 1970 *L'art de la chasse* (Κυνηγετικός), în 1973 el a continuat seria cu *Le commandant de la cavalerie* (Ἱππαρχικός).

Textul propriu-zis este precedat de o notă introductivă în care editorul reia şi dezvoltă cîteva din ideile expuse mai demult în cunoscuta sa carte *Essai sur la vie de Xénophon:* data la care micul tratat a fost scris, publicul căruia i se adresa, împrejurările concrete care au determinat compunerea lui etc.

Se găsesc în text destule elemente care au permis editorilor o datare mai mult sau mai puţin aproximativă a sa. În primul rînd, cadrul în care se desfăşoară « acţiunea ». Faptul că Atena cu instituţiile, magistraţii, serbările publice şi monumentele ei este pomenită atît de des, a dus la îndreptăţita concluzie că tratatul a fost scris după întoarcerea lui Xenofon din exil, deci după anul 365. De asemenea menţionarea pericolului pe care Teba îl reprezintă pentru Atena (VII, 1, 3) permite fixarea ca termen *post quem* al redactării anul 362, anul bătăliei de la Mantinea, după care amintitul pericol devine tot mai ameninţător. Ţinînd seama de aceste lucrări, J. Hatzfeld a emis părerea că tratatul nu poate fi anterior anului 360. E. Delebecque merge mai departe. Căutînd o dată mai precisă, el alege şi ne propune primăvara anului 357, adică ajunul atacării insulei Eubeea de către tebani, cînd atenienii nu erau încă lămuriţi dacă nu cumva ei înşişi vor fi ţinta intenţiilor beligerante ale acestora. Convins că aşa stau lucrurile, E. Delebecque trage în continuare concluzia că tratatul nu a fost, în intenţia autorului său, o simplă lucrare teoretică, ci, mai ales, una de propagandă, menită să tragă semnalul de alarmă asupra iminenţei războiului şi a necesităţii pregătirii unei cavalerii pe măsura pericolului. Insuficienta pregătire de care dădea dovadă în acel moment cavaleria ateniană, ca şi lipsa de zel a tineretului, l-au determinat pe bătrînul şi încercatul cavalerist Xenofon, care participase odinioară la expediţia celor zece mii sau care luptase în Asia în armata lacedemoniană sub comanda lui Agesilaos, să toarne întreaga sa experienţă în materia acestui tratat, propunînd remedii pentru îndreptarea răului. Dacă lucrurile stau într-adevăr aşa, este oare bine aleasă de editor data (primăvara anului 357) pe care ne-o propune? Cînd încă din 362 devenise clar de unde bate vîntul primejdiei, era oare normal ca Xenofon să aştepte ceasul al doisprezecelea pentru a scrie o carte despre meseria de comandant de cavalerie? Mai aveau oare rost remediile şi reformele pe care le

https://biblioteca-digitala.ro

propune? Credem de aceea mai nimerită situarea tratatului la o dată incertă, posterioară anului 360, aşa cum făcea Hatzfeld.

O altă întrebare căreia E. Delebecque încearcă să-i răspundă este: cărui public i-a dedicat Xenofon tratatul său? Prima parte a răspunsului este fără îndoială corectă, anume: tratatul se adresează în special hiparhului aflat în funcţie, după cum afirmă însuşi Xenofon în capitolul IX § 1 şi după cum reiese din numeroasele pasaje compuse la persoana a doua. Putem de asemenea crede că el era deosebit de util pentru pregătirea tinerilor ce aspirau la funcţia de hiparh. Dar afirmaţia — susţinută prin prezenţa în text a trei pasaje compuse la persoana a doua plural — că Xenofon ar fi vrut ca « vocea sa să ajungă la urechile poporului atenian » ni se pare exagerată. Este într-adevăr surprinzătoare această schimbare de persoană, dar ea poate fi, după părerea noastră, destul de bine explicată printr-o adresare colectivă, întregii cavalerii sau mai bine, hiparhului şi oamenilor săi (acel ὑμεῖς de care vorbeşte Delebecque ar putea fi tradus « tu şi oamenii tăi »).În cazul lui ἐλαύνητε care apare în IV,4, ar putea fi vorba şi de o grafie ce reproduce o pronunţare tîrzie a lui ἐλαυνῆται care apare cîteva rînduri mai jos.

Nu vom zăbovi asupra conţinutului tratatului. El este o lucrare lipsită adesea de rigoare în compoziţie, dar a cărei lectură este nu numai interesantă ci şi plăcută, dat fiind că autorul a îmbinat explicaţiile tehnice cu imagini şi comparaţii din viaţa de toate zilele sau cu mici observaţii spirituale.

Manuscrisul fundamental pentru stabilirea textului este *Vaticanus gr. 989* (= *B*) din secolul al XIII-lea care, în ciuda faptului că prezintă multe greşeli iar marginile a două dintre foliile sale au suferit din pricina umezelii, prezintă avantajul de a ne oferi în IV, 5, şase cuvinte care lipsesc din celelalte manuscrise din pricina neatenţiei copiştilor.

Urmează apoi *Marcianus gr. 511* (= *M*) de la sfîrşitul secolului al XIII-lea sau poate al XIV-lea; *Lipsiensis Bibl. Sen. 9* (= *L*) din secolul al XIV-lea şi *Oxoniensis Bodleianus Canonicianus gr. 39* (= *O*) din secolul al XV-lea. După unii editori, manuscrisul *B* pe de o parte şi manuscrisele *MLO* pe de altă parte reprezintă două tradiţii separate, *B* aparţinînd unui Corpus militar, iar *MLO* unui Corpus xenofontic. Pentru stabilirea textului şi a aparatului critic E. Delebecque a colaţionat integral după fotocopii textul manuscriselor *B* şi *M*. Pentru variantele din celelalte manuscrise s-a folosit de ediţia lui E.C. Marchant. Nu mai figurează în aparatul critic menţiunea *deteriores* sub care unii editori moderni dau lecţiunile unor manuscrise, căci cercetarea ediţiilor importante din veacul al XVIII-lea şi de la începutul celui de al XIX-lea a demonstrat că nu este vorba de lecţiuni manuscrise, ci de corecturi de filolog făcute în ediţiile din secolul al XVI-lea sau deduse din traducerea latină a lui Camerarius.

În stabilirea textului Delebecque a căutat să respecte cît mai mult tradiţia manuscrisă, corectînd-o numai atunci cînd traducerea ducea la un sens inacceptabil. Multe dintre conjecturile propuse au şansa să fie acceptate; asupra altora ne exprimăm însă rezerva. De pildă: I, 14, preferăm în locul conjecturii μὴ πωλεῖν conjectura lui Ruehl πωλεύειν pe care de altfel şi editorul o socoteşte demnă de apărat; I, 20, 3, socotim inutilă corectura; se putea păstra fie forma din manuscrisele *BM* ταῖς πρὸς, τῆς, fie conjectura lui H. Estienne ταῖς πρὸ τῆς. În cazul lui V, 9, 1, conjectura δὲ πεπραγμένων este fără îndoială ingenioasă, dar părerea noastră este că în acest caz se putea acorda mai multă încredere versiunii unanime a manuscriselor δὲ γεγραμμένων, căci sensul pasajului ni se pare a fi apropiat de cel al paragrafului 1 din capitolul IX ; ni se pare mai acceptabilă conjectura lui Schneider ἔξω τούτων δὲ γεγραμμένων. Credem că în cazul conjecturii propuse pentru VII, 14, 3, numele lui Ekman trebuia să figureze şi în aparatul critic (ca la V, 9, 1), nu numai în notele complementare, chiar dacă E. Delebecque a ajuns în mod independent la aceeaşi concluzie cu acesta. La fel şi pentru IX, 4, 3.

Ediţia se încheie cu o serie de anexe utile şi conştiincios întocmite, anume: o bibliografie în care figurează ediţiile principale, traducerile, lexicoane xenofontice, lucrări şi articole de specialitate; un lexic special cuprinzînd cuvintele tehnice referitoare la cal şi la cavalerie întîlnite în tratat; note complementare, uneori foarte detaliate, ce constituie un ajutor preţios în înţelegerea textului.

Emanuela Popescu

PLINE L'ANCIEN, *Histoire Naturelle*, livre XXI. Texte établi, traduit et commenté par Jacques André. Paris, Les Belles Lettres, 1969, 173 p.

Cartea a XXI-a a *Istoriei naturale* face parte dintr-o serie (XX—XXVI) închinată plantelor medicinale, se ocupă însă de o problemă specială, şi anume de virtuţile medicinale ale plantelor decorative, mai ales ale celor folosite la confecţionarea coroanelor şi a ghirlandelor (care puteau

https://biblioteca-digitala.ro

fi primejdioase pentru cel carele purta sau, dimpotrivă, puteau avea efecte binefăcătoare). Principiile ediției sînt aceleași cu cele care l-au călăuzit pe J. André la publicarea cărții XX, prima din serie (vezi StCl, XII, 1970, p. 303—306). O scurtă introducere (p. 7—11) situează cartea în ansamblul operei și-i trasează planul (ca de obicei, destul de haotic). Sînt discutate și sursele lui Pliniu, printre care se află Celsus, singura de care dispunem pentru comparație; în schimb, Pliniu omite să-l pomenească pe Vergiliu, care *(Georg.*, IV, 63) se ocupă de planta *cerintha*, menționată și de autorul *Istoriei naturale;* se poate trage de aici concluzia că Vergiliu nu era considerat încă, pe vremea lui Pliniu, drept un autor savant, rol pe care Homer îl juca în lumea greacă (Pliniu îl pomenește, dealtfel, episodic, ca și pe Hesiod și chiar pe Sofocle).

Pag. 11 a introducerii e consacrată principiilor stabilirii textului, bazat pe o nouă colaționare a manuscriselor *V ed E p g R;* manuscrisul *g* (Parisinus Latinus 6800 din sec. XII), colaționat pentru prima oară, pare să conțină conjecturile acceptate și de primii editori; pentru paragrafele 162—185 dispunem și de Codex Luxemburgensis *(X)*. Manuscrisele se împart în două familii, prima reprezentată de *VedT* și *x* (părțile lui *X* completate din altă sursă, în afara paragrafelor menționate), cea de a doua prin *REpg*.

Textul, cu sumarul și bibliografia pliniană, ocupă paginile 13—92 (dintre care 26—92 duble, conținînd și traducerea. Vom semnala mai întîi conjecturile lui J. André.

8, 11: *inuenimus sollemnes coronas: inuenimus sollemnes cenas* VdEg ,...*caenas* eRp; justificarea ar fi că întregul paragraf vorbește de coroane; dar tocmai de aceea greșeala copistului pare ciudată (André o explică, p. 97, prin fazele *coronas*⟩ *cerenas*⟩ *c̄enas*⟩ *cenas)*. Desigur că nici *cenas* nu se susține (Mayhoff scria *cenae)*.

38, 65: *melanthium: melianthum* Ved, *meliancum* REpg; forma propusă de André se găsește în indicele plinian și reprezintă gr. μελάνθιον; conjectura lui Hermolaus Barbarus *melanion* (gr. μέλαν ῐον) este respinsă, deoarece Pliniu traduce totdeauna acest nume cu *uiola nigra;* de altfel, Mayhoff găsește în « vulgata » lecțiunea propusă de J. André, dar îl preferă forma latinizată a propunerii lui Barbarus, *melanium*.

52, 88: *Anthalium ⟨non⟩ longius a flumine nascitur;* adăugarea lui *non* e sugerată în aparat de Mayhoff, referindu-se la textul lui Theofrast (οὐ πόρρω τοῦ ποταμοῦ), și e cerută de cunoștințele privitoare la planta însăși, care trăiește în soluri umede.

64, 127: *erugant corpora cum fico: ...cum* codd., *cutem* Mayhoff (editorii vechi se opresc la *corpora)*. Explicația e dată în comentariu (p. 146): Plinius însuși vorbește în alte pasaje de folosirea smochinelor în prepararea remediilor impotriva zbîrciturilor; cuvîntul *fico* a putut cădea înaintea lui *folia* imediat următor. Conjectură ingenioasă și ispititoare, superioară celei propuse de Mayhoff.

81, 137: *ex ouo inlitum: in* VdeRE, *illitus* g, *illitum* ed. Coloniensis (1524), *item* Mayhoff (legat de fraza următoare). Conjectura, o punere la punct paleografică a propunerii făcute de ediția din 1524, se bazează pe un pasaj corespunzător din Dioscorides, I, 26, 2: ῥεῦμα ὀφθαλμῶν ἐπιχριόμενος στέλλει.

87, 151: *adiecto rosaceo inlinunt ad carcinomata: ... inlinuntur...* codd., *inlinitur* edd.; conjectura salvează mai mult din textul transmis, oferind în același timp o construcție corectă.

94, 164: *Sunt qui eremion uocent: fremion* VdR, *fremcon* e, *phrenion* edd. Conjectura se bazează pe Dioscorides, 2, 176 (οἱ δὲ ἠρέμιον καλοῦσι), *eremion* în Diosc. lat., 2, 162); lecțiunea manuscriselor provine din confuzia dintre *E* și *F* (p. 154); semnalăm și faptul (favorabil lui J. André) că articolul φρένιον din Liddell-Scott se bazează exclusiv pe atestarea din Pliniu.

166: *ulcerosum facit: ulcerum* codd., *ulcus* Gelenius (și *V*, după Mayhoff); conjectura provine din aparatul lui Mayhoff și se bazează pe folosirea acestui cuvînt în XVII, 106, și, desigur, pe frecvența adjectivelor substantivate derivate în *-osus* la Pliniu și, în general, în terminologia medicală.

105, 182: *aduersum: aduersam d. aduersa* VR; nu este indicată lecțiunea ms. *x* (care, după prefață, p. 11, conține capitolul). Este vorba de acordul adjectivului cu neutrul substantivului; *aduersam*, lecțiune acceptată de Mayhoff, presupune o greu justificabilă utilizare feminină a numelui plantei.

După cum se poate vedea, numărul conjecturilor este redus, iar corectările se limitează la aspecte formale, uneori fiind atrase în discuție și realitățile medicale. Editorul se arată, însă, în acest volum, mai înclinat să accepte conjecturile predecesorilor, inclusiv pe cele ale lui Mayhoff.

Cîteva observații privind aparatul critic:

10, 15: redactarea unei note pozitive, conforme cu uzanțele colecției ar fi fost mai economică: *noxia* Gel.: *noxia contra* codd., *noxia carie* Mayh. (în loc de: post *noxia* habent *contra* codd., *carie* Mayh., deleu. Gel.).

10, 18: se putea păstra în text genitivul contras *Tiberi* V^1eRE în locul recentului *Tiberii* V^2dpg.

https://biblioteca-digitala.ro

Comentariul ocupă paginile 95—160, adică un spațiu egal cu al textului, ceea ce dă de la început o idee de ansamblu asupra bogăției lui. Într-adevăr, în afară de justificarea textului, comentariul are în vedere, în primul rînd, identificarea plantelor și originea termenilor folosiți de Pliniu; în sprijinul identificărilor propuse sînt reunite toate textele, din Pliniu și din alți autori, care oferă informații asupra plantei și a folosirilor ei. Comparația cu sursele lui Pliniu, acolo unde ne stau la îndemînă (Theofrast în special) este de asemenea o preocupare constantă a comentariului; neînțelegerea de către Pliniu a unor pasaje din Theofrast s-ar putea datora folosirii unor surse diferite sau intermediare (§ 42, p. 108); erorile lui Pliniu, discutarea aceleiași plante sub două nume diferite, unul latin și altul grecesc, sînt semnalate și elucidate, în măsura posibilului, prin încercarea de a determina cît mai precis sursele naturalistului; uneori erorile se datorează sistemului său de lectură: în grabă, Pliniu confundă planta aloe, cu sarca, din cauza paronimiei din greceşte (§ 76, p. 124, Pliniu traduce *cum aloe* un original grec μετὰ ἀλόϛ, confirmat de Dioscorides), alteori sare peste pasaje din original (§ 96, p. 135, n. 2). Legăturile dintre ideile lui Pliniu și credințele populare sînt urmărite pînă în contemporaneitate (§ 81, p. 126: albinele provin din cadavrul unui viței, credință păstrată și azi în Africa). Cunoștințele de botanică ale lui J. André depășesc cu mult ceea ce cel mai pretențios cititor poate pretinde unui filolog clasic, fie și editor al lui Pliniu (vezi, de exemplu, istoria anghinarei, § 97, p. 136, unde se discută și aportul horticultorilor italieni din sec. XV, sau cea a cactusului opuntia, § 104, p. 139); efortul de a descoperi realitățile ascunse sub știința aproximativă și fantezistă a lui Pliniu, este deosebit de meritoriu, cu atît mai mult cu cît este rar întîlnit în filologia clasică (care se limitează adesea la descoperirea surselor livrești și la detectarea pasajelor paralele). Cele cîteva spicuiri din informațiile oferite de J. André au avut scopul de a da o imagine a valorii incomparabile a comentariului și de a scoate în evidență serviciile pe care acesta le aduce înțelegerii nu numai a textului plinian, dar și a istoriei și terminologiei științelor naturii în antichitate.

Utilitatea volumului e sporită și de indexul de nume și de lucruri (p. 163—171), care nu e o simplă listă, ci dă unele succinte informații de conținut (un exemplu: la lemma *anemone* sînt următoarele subtitluri: genera, quando floreat, stat, usus in medicina).

Fără îndoială, ediția cărții a XXI-a confirmă excelenta impresie pe care o face întreaga serie plinian, unul din succesele majore ale colecției « Budé »[1].

I. Fischer

P. PAPINI STATI *Achilleis*. Recensuit Aldo MARASTONI. Leipzig, Teubner, 1974, XLIX [—L] + 53 [— 54] p. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana)

Marastoni e un vechi cultivator al lui Statius: în revista Aevum a publicat, în 1957 și 1958, studiul *Per una nuova interpretazione di Stazio poeta delle Selve*, iar în 1961, tot în biblioteca Teubner, ediția *Silvelor*, reluată în 1970 (cu « addenda et corrigenda », p. 135—152, și « loci similes », p. 153—167) și augmentată cu fragmentul *De bello Germanico;* între timp, a mai scris (în Archivio storico per le Province Parmensi, 1966) despre *Stefano Corallo editore di Stazio*: e vorba de ediția de la Parma, din 1473. După republicarea de către Klinnert a *Tebaidei* lui Klotz (despre care vezi StCl XVIII, p. 197—199), *Ahileida* lui Marastoni vine să împlinească noul corpus stațian.

Din detaliata prefață (p. V—XLIV), scrisă într-o latină aleasă și într-un stil adesea de duh, notez cîteva lucruri privind ansamblul ediției.

[Presupusul manuscris ε (sursă comună a șase din cele șapte manuscrise principale; vezi stema la p. XLV), pus pe același plan cu *P* (= Parisinus Lat. 8051, menționat în legătură cu *Tebaida*), nu trebuie socotit un « codex deterior », ci o autentică ediție critică alcătuită de un « non indoctus homo » din veacul al IX-lea, poate unul dintre discipolii lui Alcuin (p. VI—VII). Marastoni se ferește să folosească sigle noi și evită mai ales înmulțirea siglelor grecești (p. VII). Aparatul critic e pozitiv; doar atunci cînd un singur manuscris ori cel mult două se îndepărtează de celelalte s-a preferat aparatul negativ, pentru a se înlătura multele sigle; editorul îl averti-

[1] Volumul are foarte puține greșeli de tipar : 23 : sigla *f* a codexului Chiffletianus Dalecampii (utilizată în aparat, începînd de la § 168) a dispărut la înprimare; p. 91, § 182 app. trebuie citit *aduersum* pentru *aduerum*; p. 115, § 58, n. 1: Diosc. pentru Dlo c.

https://biblioteca-digitala.ro

zează însă pe cititor că în asemenea cazuri argumentul « e silentio » e cert: dacă e într-adevăr așa, orice rezervă față de aparatul negativ e neîntemeiată. Au fost selectate în aparat numai conjecturile din pasaje dezbătute de editorii din secolul al XX-lea, de la Klotz la Méheust, sau în studii din vremea noastră; Marastoni adaugă: « attamen, si cum Klotz aliisque editoribus meum apparatum contuleris, aliqua me resecuisse inuenies, allqua adlecisse » (p. VIII), precizînd că a suprimat numai ceea ce a fost deja respins ori « ipse [tu, cititor] antiquabis conlato similium locorum meo conlectaneo ».

La p. VIII—XII sînt înșirate manuscrisele *Ahileidei*, între cele patru « întregi » (numite așa pentru că ne-au păstrat *Ahileida* laolaltă cu *Tebaida;* sînt *P* deja amintit, *B* = Bernensis 156, *K* = Guelferbytanus Gudianus 54 și *Q* = Parisinus Lat. 10317), apoi « codex collaticius » (*C* = Bruxellensis 5337/5338, constînd din două manuscrise diferite, primul al *Tebaidei*, menționat mai sus, al doilea al *Ahileidei);* urmează alte 14 manuscrise botezate « Catoniani uel scholasticorum », deoarece tot în ele « carmina de moribus seruantur sub hoc illoue nomine ac titulo uenditata, quae Catonem illum remotissimum sibi uindicant auctorem » (p. VI) și « Phaedri enim Auianique fabellas seruant, quas Achilleidi et excerptis ex Ouidio quibusdam adponunt, doctrinamque et docendi rationem in unaquaque fere pagella redolent, quam mediae, quae dicitur, aetatis scholastici professi sunt » *(ibid.)*. Din ultimul grup, merită să fie citat *f* = Parmensis Bibl. Palatinae Miscell. 94 (Ms. Pal. 3065).

Ultimul capitol al prefeței se ocupă « de ratione codicum », pornind îndeosebi de la ediția lui Kohlmann (1879), Garrod (1906), Klotz (ediția a doua, 1926) și cele pe care « recentissime Dilke et Méheust laudabiliter instruxerunt » (p. XII); ediția lui O.A.W. Dilke a apărut la Cambridge în 1954; despre cea a lui Méheust (Paris, Les Belles Lettres, 1971) am scris în Studii clasice, XVI, p. 329—332. Marastoni a colaționat din nou cele șapte manuscrise principale *(P C K Q B* de mai sus împreună cu *E* = Etonensis 150 și *R* = Monacensis 14557 Ratisbonensis). Dar cîte surse manuscrise există? Clogan, în 1968, știa de 88, « quibus alii iam addendi sunt aliique, ut par est, in posterum addentur » (p. XIII—XIV); într-adevăr, Clogan ignoră două manuscrise de la Paris, cunoscute acum un secol lui Kohlmann, iar Marastoni enumeră (p. XIV, n. 1) încă unsprezece (patru de la biblioteca Vaticană, trei de la Ambrosiana, cîte unul la Florența, Padova, Viena și cel de la Parma); ediția lui Clogan « innumeris paene mendis scatet » (p. XV): Marastoni corectează *(ibid.*, n. 2) numai acele greșeli care țin strict « de ratione codicum » — și sînt peste 50 (de text!).

Din descrierea propriu-zisă a familiilor de manuscrise, a locurilor corupte din vulgată, a greșelilor conjunctive și separative, e de la sine înțeles că nu se pot da amănunte. E relevabilă însă « conjectura » lui Marastoni, că *Ahileida* a fost transmisă aparte de *Tebaida* încă din antichitate, mai precis că a fost scoasă din « Statii scrinia » de prietenii sau protectorii poetului, care « prius in recitationibus carptim agnouerant, separatimque descripta ac partim emendata uulganda demum curauerunt » (p. XLIII).

În ce privește fundamentarea textului, nu pot decît să rezum și eu « consectaria » ale editorului (p. XLIII—XLIV): vulgata (μ) cuprinde multe lecțiuni bune și ele se vor înmulți pe măsură ce vor fi colaționate alte manuscrise; dar nu se pot scoate din vulgată corecturi ori indicii pentru altă clasare a manuscriselor, ci, cel mult, mărturii asupra prezenței *Ahileidei* în școlile acelor timpuri; manuscrisele din familiile ε și × sînt suspecte de contaminare chiar cînd oferă lecțiuni probe; faimosul manuscris *P* nu poate sluji drept unic martor al lecțiunilor singulare, pentru că și el e plin de erori, de contaminări și pentru că el reprezintă o singură ramură *(Ahileida* la un loc cu *Tebaida)* a unui poem care a fost transmis și separat. De vreme ce împotriva opiniilor arbitrare și a contaminărilor nu s-a inventat încă nici un remediu, Marastoni își încheie prefața astfel (p. XLIV): « iterum atque iterum et poetae stilus excutiendus, et componendi usus inuestigandus et color, ut ita dicam, Statianus dignoscendus est, et ad eos poetas saepius saepiusque recurrendum, qui utpote Statii auctores aut imitatores praecipue commendandi sunt ».

Stema manuscriselor (p. XLV) e urmată (p. XLVI—XLVIII) de lista edițiilor (patru vechi și zece mai noi) și de o bibliografie statiană cuprinzînd « omnes libri libellique » de după 1926 (data celei de a doua ediții a lui Klotz; cf. p. VII). Întîiul grup al bibliografiei, cel mai mare, include lucrările care au putut fi citate în prefață ori în aparatul critic; al doilea grup înșiră cîteva lucrări generale, care nu contribuie însă la clasificarea manuscriselor și nici nu cercetează variantele. Se adaugă două lucrări (de O.A.W. Dilke și R.D. Williams) care au fost publicate « per compendium tantum » (p. VII) și « Etude sur l'Achilleide de Stace. Travail présenté au concours universitaire du Belge 1933—35 » de M. Grypdonck, pentru care se trimite la o informație din Rev. Belge de Phil. 14, 1936, 295: Marastoni nu a putut găsi nicăieri studiul însuși, « immo nescio an umquam typis reuera impressum sit » (p. VIII).

https://biblioteca-digitala.ro

În «conspectus siglorum» (p. XLIX) e nesatisfăcătoare ordinea principalelor manuscrise (siglate cu majuscule), ea nefiind nici cronologică întru totul, nici alfabetică.

Textul e însoțit pagină cu pagină de «loci similes»: Vergiliu e prezent în ele cam în aceeași măsură cu Sidonius; sînt citate și locurile din celelalte opere ale lui Statius.

Din aparatul critic, îmi face plăcere să pomenesc întîi frecvența referințelor pozitive la Méheust, fie că e vorba de lectură (de pildă 1, 102; 109; 469), fie de interpretare (ca 1, 23; 33; 53; 55; 79 etc.). Marastoni, excesiv de prudent, nu operează nici o intervenție gravă în text, mulțumindu-se să pună între paranteze drepte versul 1, 157 (lipsește în *P*; cf. p. XXXV sq.), apoi 361—362 («antiquissimus interpolator»). Versul 592, condamnat de Garrod, menținut de Terzaghi, plasat în locul lui 772 de Goold, se datorează, spune Marastoni (cf. p. XXXVI), unui rezumator («ignotus quidam nec ineptus»). Merită să fie transcrisă adnotarea versului 2, 35: «uiolauit *P R* [așa, firește, și în text], *quam lectionem, codices recentesque editiones omnino ignorans, conicienti Siluiae Janaccone falso tribuit Stégen, 1962, p. 169 refellitque*»; e vorba de S. Janaccone, *Quo artificio P. Papinius Statius Achilleidi condendae operam dederit*, în Antiquitas, 2—5, 1947—1950, 79—83, și de G. Stégen, *Notes de lecture*, în Latomus, 21, 1962, 169. Neclară e în schimb situația versurilor 1, 528—662: în prefață, ni se spune că în manuscrisul *K* prima mînă a sărit v. 529—660 și la fel în *Q* (p. IX); tot așa, prima mînă din *C* a sărit v. 528—662 (p. X); dar aparatul critic afirmă că în *C* și *K* e vorba de v. 529—661, iar în *Q* de 529—662; dacă adaug că la v. 661 aflăm că respectivul vers apare numai în *Q* (scris de o mînă mai recentă), nu se mai înțelege nimic.

Volumul nu are nici un fel de anexe, mai ales pentru că indicele de nume publicat de Klotz în *Tebaida* le include și pe cele din *Ahileida*, cum am mai arătat; dar am arătat și că în indicele lui Klotz unele nume din *Ahileida* anume sînt vitregite — și poate că Marastoni trebuia să le semnaleze.

Ar fi o pedanterie să mai spun că într-o ediție Teubner nu e nevoie să se scrie *aëre*, *aëra* și *aërii*.

Severitatea aparatului critic al lui Marastoni mă face însă să mă întreb dacă *innumeras mutabant Cyclades aurae* de sub versul 1, 676, versiune atribuită lui Koestlin și Klotz, nu e, totuși, eronată; împrejurările în care scriu aci — cu biblioteca dijmuită și împrăștiată de cutremurul din 4 martie 1977 — mă limitează la *Tebaida* lui Klotz — Klinnert: în indicele de nume de acolo găsesc, natural, *Cycladas*. Faptul că Marastoni utilizează a doua ediție a *Ahileidei* lui Klotz (din 1926, repet), în timp ce indicele pe care-l am eu acum sub ochi e din 1908, explică, probabil, unele din semnele mele de întrebare, ca: *Vlixem*, sau *Vlixen?* poate la fel *Achillem* ori *Achillen*. Și, tot așa, la 1, 156 trebuia menționat Klotz la varianta *Argoos* (index nominum citat, s.u.; de altfel, Marastoni desparte pe *E* de E^2, deși ambele ne oferă aceeași lecțiune!); la 189 *quod* apare și la Klotz, în indice, sub *Amphitryoniades;* la 192, Klotz, după *Minoia*, adaugă «an *Minoi?*»; la 204 în Klotz se află *altas* (la *Cyclades* din indice, ca și celelalte); la 447 *ratis* (s. uu. *Aulis, Danaus* p. 507 b, *Hecateius);* la 470 *Antilochos;* la 488 *metus* (s.u. *Natura);* la 502 *abrepta* (s. uu. *Mauors, Troia);* la 760 *sepositis* (s. u. *Amazones);* la 832 *quoue* (s. u. *Samothraces;* neatestat în aparatul lui Marastoni); la 921 *Haemoniae*. Economia prefeței și a aparatului critic al noului editor nu-mi îngăduie să deduc nimic: reamintesc cuvintele de la p. VIII, «aliqua me resecuisse inuenies».

Trecînd peste toate aceste «aduersaria temporis» (și... «nullius uel minimi momenti»), scriu cu deplină convingere că, alături de a lui Méheust, *Ahileida* lui Marastoni se poate bucura de întreaga noastră încredere; articolul citat la începutul recenziei mă face să nădăjduiesc nu numai o ediție comentată, ci și un «Stazio» pur și simplu.

Traian Costa

NONNOS DE PANOPOLIS, *Les Dionysiaques*. Tome I. Chants I— II. Texte établi et traduit par Francis VIAN, Tome II. Chants III— V. Texte établi et traduit par Pierre CHUVIN. Paris, Les Belles Lettres, 1976, LXXVI + 201 p., 203 p. (paginația parțial dublă).

De la G. Falkenburg, căruia i se datorează prima ediție a *Dionisiacelor* (Anvers, 1569), pînă în zilele noastre, numărul specialiștilor cares-au încumetat să editeze cele patruzeci și opt de cînturi ale poemului lui Nonnos este extrem de redus. Publicarea unui text critic al acestei lucrări, însoțit de traducere și comentarii, la nivelul exigențelor actuale ale filologiei clasice, nu mai poate fi astăzi opera unui singur om. Lui Francis Vian îi revine meritul de a fi înțeles acest lucru și de a fi reușit să mobilizeze o echipă de filologi dornici să întreprindă o muncă pe cît de

https://biblioteca-digitala.ro

utilă, pe atît de anevoioasă. Ca editor al primului volum, el este cel care, la sfîrşitul unei ample introduceri cu caracter general, expune şi principiile pe care se bazează întreaga lucrare (vezi p. LXVIII—LXX). Ceea ce caracterizează această introducere, care abordează o gamă largă de probleme (biografia lui Nonnos şi cronologia probabilă a celor două opere ale sale, structura şi conţinutul *Dionisiacelor*, elaborarea poemului, predecesorii şi sursele lui, particularităţile versificaţiei, pe de o parte, istoria textului, pe de alta), este prudenţa cu care sînt formulate feluritele ipoteze şi concluzii. În privinţa surselor manuscrise care ne fac cunoscut textul poemului, F. Vian se alătură părerii comune, împărţindu-le în două familii. Cea dintîi nu este reprezentată decît de un papir care păstrează fragmente din cîntarile al XIV-lea, al XV-lea şi al XVI-lea şi, poate, de un ms. astăzi pierdut, pe care Cyriacus din Ancona l-a putut vedea, în 1444, într-o mănăstire din peninsula Athos. Cunoştinţele noastre despre acest document se rezumă la cele cîteva fragmente copiate de celebrul erudit. Cea de a doua familie este constituită dintr-un ms. *L*, executat în atelierul lui Maximus Planudes, în anul 1280 şi din copia sa, *P*, împreună cu derivatele ei recente, *F*, *V* şi altele.

Ediţia pe care o prezentăm se bazează pe o nouă lectură a celor două surse principale ale textului, *L* şi *P*. În privinţa lui *L*, care a fost colaţionat cu o grijă deosebită, F. Vian şi P. Chuvin s-au străduit să deosebească aportul diferiţilor copişti şi să descopere lecţiunea primitivă sub ştersăturile sau petele care o acoperă. Toate aceste date sînt consemnate cu atenţie în aparatul critic, care este, astfel, mai precis şi mai complet decît oricare dintre cele publicate anterior (se poate compara, de pildă, cu ediţia R. Keydell aparatul versurilor 1, 127; 2, 328, 432; 3, 138 etc.). Atenţia pentru determinarea lecţiunii originale a mss. se îmbină, la cei doi editori, cu preocuparea de a respecta, în măsura posibilului, textul transmis. Tendinţa conservatoare a ediţiei reiese clar din compararea ei cu lucrările similare mai vechi şi se manifestă atît prin numărul relativ mic al atetezelor, transpunerilor de versuri şi lacunelor semnalate în cuprinsul poemului (cea mai întinsă modificare de acest gen se întîlneşte în cîntul al IV-lea, la v. 344—347 şi 377—388), cît şi prin adoptarea extrem de prudentă a conjecturilor (de multe ori comentariul explică şi justifică lecţiunile tradiţionale). Nici conjecturile originale, extrem de puţine la număr, nu se abat de la prudenţa care caracterizează întreaga lucrare. Două dintre ele, datorate lui F. Vian, nu privesc decît accentuarea anumitor forme: editorul scrie αἰγιβότος în loc de αἰγίβοτος în 1,368 şi πρωτοσπόρος în loc de πρωτόσπορος în 1, 398 (conjectura este adoptată şi de P. Chuvin în 3, 360). Celelalte trei sînt toate argumentate temeinic în note. Este vorba de Ὑδροχοῆος în loc de Ἡνιοχῆος în 1, 178 (conjectura restituie coerenţa enumerării), de οἷον ⟨. . . /ὅρμον⟩ ἐῇ în loc de τοῖον ἐπεί în 5, 188 (soluţia, verosimilă din punct de vedere paleografic, elimină o dificultate de ordin gramatical) şi de βοοκτίστου în loc de βοοστίκτου în 5, 281 (restituirea lui Chuvin, care înlocuieşte un *hapax* prin altul, se sprijină pe existenţa unei forme βοόκτιτα în 25, 415).

Pentru a uşura înţelegerea unui poem de o dificultate unanim recunoscută, editorii pun la dispoziţia cititorului, pe lîngă elementele care ţin de profilul colecţiei Budé — traducerea textului, ori notiţele introductive ale fiecărui cînt —, şi un amplu comentariu, primul de acest gen în literatura consacrată lui Nonnos. Aşa cum se arată în introducere (vezi p. LXX), acest comentariu îşi propune două obiective principale: să semnaleze expresiile pe care Nonnos le-a putut prelua de la autorii mai vechi (un pas hotărîtor în această direcţie a fost făcut de R. Keydell) şi să prezinte pe scurt cele mai importante motive literare şi locuri comune care apar în poem. Repetarea, cu sau fără modificări, a anumitor « formule epice » create de Nonnos însuşi poate fi urmărită cu ajutorul *Lexicului* lui W. Peek şi nu a fost amintită în note. În ceea ce priveşte prezentarea coincidenţelor, căutate sau întîmplătoare, dintre textul lui Nonnos şi anume texte mai vechi, primul volum al lucrării păstrează urmele unei uşoare inconsecvenţe: informaţiile de acest gen apar şi sub titlul « Testimonia », într-o rubrică pe care o întîlnim pentru prima dată cu ocazia versului 1, 260. La nenumăratele apropieri semnalate de editori credem că se pot adăuga încă două: expresia δείματι παλλομένη din 1, 56 apare, sub forma δείματι πάλλων, şi la Sofocle (*OT* 153), iar versul 2, 38 γείτονες ὠρχήσαντο φόβῳ Παμφυλίδες ὄχθαι ar putea cuprinde o reminiscenţă din Eschil (vezi *Ch.* 166 ὀρχεῖται δὲ καρδία φόβῳ). De asemenea, în legătură cu motivul carelor care trec peste fluvii îngheţate (vezi 3, 9 şi nota) s-ar putea trimite şi la Ouid. *Trist.* 3, 12, 25—26. Un « motiv » a cărui existenţă nu a fost recunoscută în comentariul lui P. Chuvin este cel pe care l-am putea numi al mesagerului fără glas. Atestat în primele cînturi ale *Dionisiacelor* în 3, 225 κήρυκες ἀναυδέες, în 4, 11 σιγαλέαι κήρυκες şi în 5, 596 σιγαλέῳ κήρυκι (un oxymoron asemănător se întîlneşte în 19, 200 σιγὴν ποικιλόμυθον, vezi şi 4, 321; 5, 105), acest motiv, asupra căruia ne propunem să revenim cu altă ocazie, este cunoscut încă de la Theognis (549—550 ἄγγελος ἄφθογγος κτλ) şi Eschil (*Th.* 82 ἄναυδος . . . ἄγγελος, *Suppl.* 180 ἄναυδον ἄγγελον).

Un loc aparte în comentariul ediţiei pe care o prezentăm îl ocupă, în mod lăudabil, problemele de vocabular: sensurile speciale pe care le au la Nonnos anumite cuvinte, ori particularităţile folosirii altora sînt adesea amintite în note, fapt care uşurează mult eforturile cititorului.

https://biblioteca-digitala.ro

Cu toate acestea, nu ar fi fost poate inutil să se menționeze cu mai multă consecvență formele pentru care textul lui Nonnos ar cere reformularea unor articole din *LSJ:* cuvinte care lipsesc din celebrul dicționar, cum este ὁμοθρόος (1, 506), cuvinte atestate sub altă formă decît cea consemnată acolo (ὀπτήριον, la singular, în 5, 139; νεμεσίζω la activ în 3, 100), cuvinte care încetează de a mai fi *hapax* (ἀξόνιος 1, 188; νεβροφόνος 5, 329) etc.

Liana Lupaș

PROCLVS, *Théologie platonicienne.* Livre II. Texte établi et traduit par H.D. SAFFREY et L.G. WESTERINK. Paris, Les Belles Lettres, 1974, XCIV + 141 (pp. 1 — 73 duble). (Collection des Universités de France)

În ultimii ani mișcarea ideilor a readus în centrul atenției cercetătorilor, după o perioadă îndelungată de eclipsă, curentul filozofic neoplatonic de la sfîrșitul antichității.

Sporirea interesului față de neoplatonism este atestată acum de apariția a tot mai multe lucrări cu caracter filologic și/sau filozofic dedicate acestei mișcări filozofice.

După Plotin deja parțial recuperat chiar în cadrul acelei tradiții pozitivist-înguste, ce menținuse neoplatonismul într-o zonă de interes limitat, este rîndul lui Proclus, cel de-al doilea corifeu al școlii neoplatonice, de a fi revalorizat. Deși este unul din filozofii cei mai profunzi și interesanți ai antichității tîrzii Proclus se află, după expresia lui J. O'Neill, «still in the process to be recognized, not merely for the volume of his work, nor their influence upon later authors, medieval and modern, but especially as *a valid and integral part of Hellenic tradition*» (Classical Philology 68, 1973, p. 230 — subl. ns.)

Un moment important al acestui proces de reconsiderare îl constituie editarea integrală a celui mai important text din corpusul proclian *Teologia platonică.* Doi cercetători, buni specialiști ai domeniului respectiv, H. D. Saffrey și L.G. Westerink și-au asumat munca dificilă a acestei ediții, care în final va cuprinde nu mai puțin de șase volume, din care au apărut abia primele două. Importanța acestei ediții este evidentă, fie și numai prin faptul că ea reușește să pună la îndemîna specialiștilor un text extrem de greu accesibil, deoarece singura ediție de pînă acum a textului *Teologiei platonice* era *editio princeps* apărută la Hamburg în anul 1618 prin grija filologului J. Portus. Mai mult decît atît, după cum se poate vedea din acest al doilea volum, editorii nu s-au mulțumit cu o simplă editare a textului, fie ea și critică, ci au urmărit să ușureze în cît mai mare măsură accesul la text chiar și pentru nespecialiștii interesați de problematica filozofiei antice. Pentru aceasta autorii au însoțit textul de o traducere riguroasă și clară, de o amplă introducere, de note critice, de comentarii cu caracter filozofic și erudit-filologic. În acest fel ei au reușit să rezolve cu succes dubla problemă ridicată de acest text: 1. reconstituirea filologică exactă a textului, bazată pe colaționarea tuturor manuscriselor existente; 2. clarificarea multor probleme de ordin filozofic și de doctrină, realizată prin intermediul traducerii explicative limpede și densă, precum și prin notele de subsol și comentariile de la sfîrșitul volumului.

Așadar cea dintîi sarcină asumată de cei doi cercetători a fost aceea a reconstituirii și editării critice a textului. În primul volum, pe care din păcate nu l-am putut consulta, au fost prezentate principalele reguli care au ordonat munca de colaționare a manuscriselor și de editare a textului. Au fost descrise manuscrisele și întocmită stema tradiției manuscrise, precum și istoria textului. Totuși notele critice ale celui de-al doilea volum vin să aducă și ele un element nou și foarte interesant în legătură cu istoria textului. Este vorba despre o ipoteză pe cît de îndrăzneață pe atît de seducătoare cu privire la intrarea *Teologiei platonice* în Occident (p. LXVII). Ipoteza editorilor are în vedere o probabilă identificare a unui manuscris socotit pierdut. Ei consideră însă că acest manuscris este de fapt unul și același cu manuscrisul *Parisinus graecus 1813* (sigla *P*). Căci după cum arată editorii, dintre cele trei manuscrise ale *Teologiei platonice* anterioare secolului al XV-lea, doar *Parisinus greacus* întrunește condițiile necesare unei asemenea identificări cu un alt manuscris aflat cîndva la Florența în biblioteca mănăstirii dominicane San Marco. Momentul dispariției acestui manuscris de la Florența coincide cu perioada celui de-al doilea episcopat la Florența al cardinalului Ridolfi (1543—1548). Or, *Parisinus graecus* provine tocmai din colecția lui Ridolfi, prin urmare ar putea fi același cu manuscrisul bibliotecii San Marco, care ar fi putut ajunge ulterior în colecția cardinalului. Dar, cu toate că ipoteza pare verosimilă, nu există încă argumente care s-o certifice.

În afară de această ipoteză nouă, în domeniul criticii textuale observațiile făcute în acest al doilea volum vin să confirme, după spusele editorilor, rezultatele deja obținute în volumul I al lucrării (p. LXIII). Deoarece pentru cartea a II-a manuscrisele sînt mai deteriorate, prezen-

https://biblioteca-digitala.ro

tind numeroase omisiuni, editorii le-au semnalat pe acestea doar în textul grec sub formă de lacune, dar au încercat să le suplinească în traducere. De asemenea editorii au încercat să restabilească « d'après la critique interne » împărțirea pe capitole care s-a pierdut în manuscrise. Preocuparea editorilor de a realiza un instrument de lucru util și ușor de mînuit se reflectă și în alcătuirea unui argument analitic pentru fiecare capitol în parte, precedat de cite un titlu sintetizator al principalelor probleme discutate în capitolul respectiv, avînd drept scop « de guider le lecteur » (p. LXVII) într-un text nu de puține ori greu de urmărit dacă ar fi fost lipsit de astfel de facilități.

În acest context se situează și studiul introductiv de un deosebit interes mai ales sub aspectul clarificărilor erudite în domeniul doctrinei neoplatonice. Aici autorii sistematizează printr-o trecere în revistă coerentă și limpede două probleme controversate în cadrul neoplatonismului, controverse reluate și de Proclos în cursul demonstrațiilor sale din cartea a II-a a *Teologiei platonice*. Este vorba de polemicile referitoare la natura « primului principiu » și la exegeza unui pasaj al *Scrisorii a II-a* a lui Platon.

Angajîndu-se în aceste polemici Proclus se situează, după opinia autorilor studiului, pe poziția platonismului « ortodox » contra unor teorii cu caracter « eretic », cum este cea a lui Origenes « îmbibată de inovații peripatetice » (τῆς Περιπατητικῆς ἀναπέπλησται καινοτομίας p. 31. S—W)*. Rezultă de aici situarea doctrinei lui Proclus în cadrul mai amplu al tradițiilor neoplatonismului sau, mai precis, al « neoplatonismelor ». Căci, după părerea celor doi editori, « Le néoplatonisme, ce mouvement qui s'étend sur quatre siècles, n'est evidémment pas monolithique, et l'on ferait mieux de parler des néoplatonismes » (p. IX).

Deci, originalitatea și importanța gîndirii lui Proclus își dezvăluie adevărata semnificație abia în momentul cînd sînt raportate la o « tradiție », cînd sînt « scufundate » într-un context teoretic apropiat. Căci Proclus însuși nu urmărește decît asumarea unei « dogme »: τὸ δόγμα τῆς τοῦ Πλάτωνος φιλοσοφίας (p. 31 S—W). De aceea autorii acestei ediții reamintesc un fapt definitoriu, acela că Proclus « a reçu de la tradition platonicienne une doctrine dont les éléments constituent le bien commun de l'École depuis Plotin... Proclus les expose sans doute sous une forme plus scolaire et systématique, mais aussi en intégrant l'apport de plusieurs générations » (p. IX). Dar, dincolo de simplul fapt al angajării în polemicile de idei ale « Școlii », proiectul fundamental care definește filozofia procliană este acela al reconstrucției sistematice a unei teologii ale cărei elemente disparate le putea regăsi în diferitele dialoguri ale lui Platon. Prin urmare, metoda filozofică a lui Proclus va consta dintr-o asamblare, sistematizatoare și explicativă, a acestor puncte de doctrină risipite, într-un discurs unic, coerent și totalizator: ἀναγαγεῖν πρὸς τὴν μίαν ἐπιστήμην τῶν διεσπαρμένων (p. 43 S—W). Acest proiect filozofic poate fi socotit ca paradigmatic pentru întreaga filozofie neoplatonică. Căci în el se afirmă deplin ambiția neoplatonismului de a se constitui într-o *re-scriere* a textului platonic în termeni de doctrină scolastică, ambiție care, în cele din urmă, se va dovedi iluzorie. Totuși, după lectura *Teologiei platonice*, rămînem cu impresia că această tentativă a marilor filozofi doctrinari ai neoplatonismului, deși iluzorie, rămîne, în esența sa, un fapt fructos. Prin ea, în mod paradoxal, neoplatonismul devine valabil și viabil. Căci avem de-a face cu un proces prin care *re-scrierea* textului platonic se metamorfozează în *trans-scriere*, aceasta însemnînd o transcendere, o depășire substanțială a textului inițial considerat ca obiect al discursului filozofic. Astfel, neoplatonismul își asumă un caracter de filozofie secundă, reflexivă, constituind un «joc secund » al gîndirii, filozofie avînd ca obiect al meditației sale tot o filozofie. Sîntem, deci, îndreptățiți să vorbim, în acest caz, de caracterul meta-filozofic al neoplatonismului, discurs filozofic al cărui scop se exprimă într-o «hermeneutică » a unui alt corpus filozofic. Numai că, aici, «cercul hermeneutic » nu se închide asupra lui însuși, ci este prelungit de gestul filozofic într-o spirală infinită. *Trans-scrierea* la care meta-filozofia neoplatonică supune *textul-obiect* îl transformă în *pre-text* în dublul sens al anteriorității cronologice și al unei eludări constructive. Natura specifică a modului de gîndire neoplatonician prezintă puternice « afinități elective » cu caracterul meta-teoretic al filozofiei și științei moderne, fiind deci mai accesibil înțelegerii cititorului contemporan; căci stilul « alexandrin » de cultură își pune pecetea aici în mod vădit: filozoful nu este decît un « exeget »(οἱ τοῦ Πλάτωνος ἐξηγηταί— p. 31 S—W), un interpret consacrat al unui corpus de texte, de unde și caracterul predominant livresc al operei sale. Dar nu trebuie, totuși, pierdută din vedere posibilitatea ca această « exegeză » filozofică să capete un aspect de originalitate, de creație liberă tocmai ca rezultat al procesului de eludare constructivă a textului de bază. Un exemplu de acest fel ne este furnizat de modul în care este elaborată gnoseologia lui Proclus în cartea a II-a din *Teologia platonică*. Bazată pe dihotomia ontologiei platonice între lumea sensibilă și cea inteligibilă, teoria cunoașterii are, la

* Trimiterile la textul *Teologiei platonice* se fac conform paginației din ediția Saffrey-Westerink pe care o recenzăm, notată cu sigla S—W și precedată de numărul paginii la care s-a făcut trimiterea.

https://biblioteca-digitala.ro

Proclus, ca obiect absolut « primul principiu » (τὸ πρῶτον), realitate ontologică ce face, în ultimă instanță, inoperantă opoziția între o cunoaștere conceptuală și una senzorială, deoarece le transcende pe ambele. Prin urmare modalitățile de adecvare ale subiectului cunoscător la obiectul său (τὸ πρῶτον, τὸ ἕν) care nu este nici sensibil, nici inteligibil, vor avea un caracter deosebit, realizîndu-se doar parțial prin procesele de similitudine (ὁμοιότης) și diferențiere (πρόοδος) a subiectului cunoscător față de « primul principiu », ca obiect esențial al cunoașterii teologice. Un rol hotărîtor în cadrul acestei metafizici, bazată pe strictul izomorfism între structurile realului și cele ale cunoașterii, este îndeplinit de analogie, fiecărui nivel al realului îi este atribuit un mod de cunoaștere specific. Astfel procesul gnoseologic este silit să se miște între limitele fixate fiecărui nivel structural, depășirea limitelor ducînd la paradox: πᾶσα γνῶσις τῷ μηδὲν αὐτῇ διαφέροντι γνωστῷ συναπτομένη τὴν ἑαυτῆς ἀπόλλυσι δύναμιν (p. 64 S—W). De aceea atît analogiile, cît și negațiile se dovedesc în cele din urmă a fi instrumente de cunoaștere, inadecvate la « Realitatea supremă » (ἡ πρώτη αἰτία) care este un dat inefabil, o « coincidentia oppositorum » — ἀνόμοιος ὁμοιότης. Această mișcare a cunoașterii, pe care Hegel o definea în *Istoria filozofiei* drept « cea mai ascuțită și cea mai amplă dialectică a ceea ce e unu » (vol. II, p. 160), conferă cunoașterii un caracter de deschidere permanentă; ea este o tentativă mereu eșuată și mereu reluată de a surprinde totalitatea ființei: « Le principe qui fonde la ressemblance est au delà d'elle, et, comme tel, inaccessible à toute emprise qui se fonde sur sa loi. L'analogie echoue devant le simple » (A. Charles, *Analogie et pensée serielle chez Proclus*, în Rev. int. phil., 1969, p. 88).

Proclus însuși, în capitolul 10 dedicat cunoașterii « primului principiu » pe calea negațiilor (ὁ τρόπος τῶν ἀποφάσεων) conchidea cu privire la rezultatul procesului de cunoaștere: εἰ λόγος εἴη τοῦ ἀρρήτου περὶ ἑαυτῷ καταβαλλόμενος οὐδὲν παύεται καὶ πρὸς ἑαυτὸν διαμάχεται (p. 64 S—W).

Prin asemenea pasaje, cartea a II-a a *Teologiei platonice* pune clar în lumină acele calități pe care Hegel le întrevăzuse la Proclus: « marea profunzime, marea precizie și claritate, atingerea unei dezvoltări științifice » (*Prelegeri de istoria filozofiei*, vol. II, București, Ed. Academiei, 1966, p. 192).

De fapt, după lectura întregului volum, rămînem cu convingerea că munca editorilor s-a dovedit rodnică, ediția reprezentînd o contribuție fundamentală la cunoașterea și actualizarea gîndirii unui filozof de o incontestabilă originalitate, restituindu-ne opera fundamentală a acestuia în condiții științifice ireproșabile.

Sorin Șerbănescu

PIERRE GRIMAL, *Le théâtre antique*. Paris, Presses Universitaires de France, 1978, 124 p. (Que sais-je?, 1732)

Ceea ce urmărește P. Grimal în succinta sa lucrare nu este o simplă expoziție a faptelor, destinată informării unui public larg, ci o încercare « de dégager les constantes fondamentales du théâtre antique, de ce qui,en lui, explique et son développement ancien et son rayonnement ininterrompu de la Renaissance à nos jours » (p. 11). Astfel, recurgînd la toate sursele de informație (mărturii arheologice, artistice, istorice) care pot veni în sprijinul interpretării textului propriu-zis, erudiția este sublimată în cîteva date esențiale, semnificative, utilizate în măsura în care imaginea dramaturgiei antice, urmărite ca fenomen literar și uman complex, poate fi conturată prin permanente confruntări între faptul literar și cel social, între genuri, epoci, între concepțiile fundamentale ale teatrului grec și ale celui roman.

Cele opt capitole privesc în evoluție trei aspecte generale: interinfluențarea dintre latura tehnică a spectacolului și formarea genurilor dramatice *(Le lieu du spectacle, La formation des genres dramatiques)*, particularitățile teatrului grec *(La tragédie grecque classique, La comédie ancienne, La comédie nouvelle)*, particularitățile teatrului roman *(Naissance du théâtre à Rome, La tragédie à Rome, La comédie romaine)*.

Observații interesante, în care autorul expune și argumentează adesea un punct de vedere personal, pun în discuție sursele tradiționale a căror sinteză o constituie tragedia, situarea cronologică a apariției dramei satirice în raport cu tragedia, influența filozofiei morale asupra comediei sau consecințele intrigii sentimentale din comedia nouă asupra apariției romanului ca gen.

https://biblioteca-digitala.ro

Deşi tratarea temelor este proporţional echilibrată în economia lucrării, comediei, privite ca unul dintre principalii intermediari între cultura greacă şi cea romană, i se acordă o atenţie deosebită. O fină analiză a acestui aspect, cu un uşor caracter polemic, pune în valoare latura originală a teatrului roman, autorul demonstrînd că acesta, departe de a fi un «plagiat» al celui grec, este în realitate «la projection dans un monde artistique totalement différent, qui possédait son esthétique propre et entendait la conserver, d'une matière théâtrale obéissant à d'autres lois» (p. 89). Printre convingătoarele argumente aduse în sprijinul acestei afirmaţii, cîştigul în expresivitatea jocului scenic datorat absenţei măştii în primele comedii latine este remarcabil pus în evidenţă.

Concluziile generale atrag atenţia asupra necesităţii unei priviri diferenţiate asupra teatrului antic în ce priveşte evoluţia genurilor şi tendinţelor, a recunoaşterii individualităţii teatrului roman, fără a se pierde din vedere faptul că unitatea sa cu cel grec o constituie în esenţă trăsătura comună de a pune creaţia literară în serviciul unei funcţii colective (p. 123).

În sfîrşit, o ultimă privire asupra receptării teatrului antic în timpuri moderne ajunge la o concluzie sceptică în legătură cu posibilităţile de redare scenică: «le spectacle antique est bien mort; seules, restent les textes, et c'est un héritage immense», conchide autorul. Afirmaţia, nu lipsită de justificare, pare totuşi prea categorică; urmînd acelaşi sens am putea nega însăşi receptarea acestor texte, din moment ce, şi pentru ele, avem nevoie de imaginaţie pentru a reconstitui întreaga atmosferă. Autorul însuşi, nelăsîndu-se dezarmat de limitele cunoaşterii, reconstituie o imagine unitară şi sintetică, într-un stil ale cărui calităţi sînt prea bine cunoscute ca să le mai relevăm; el face dintr-o operă de popularizare o lectură instructivă şi accesibilă cititorului obişnuit, oferind celui avizat destule observaţii interesante pentru a-l tenta să mediteze asupra lor.

Stela Petecel

GÜNTHER WILLE, *Der Aufbau des livianischen Geschichtswerkes.* Amsterdam, B. R. Grüner, 1973, 124 p. (Heuremata, Studien zu Literatur, Sprachen und Kultur der Antike, Band 1)

Această carte de dimensiuni modeste se prezintă într-o manieră foarte ciudată. Este scrisă de mînă şi apoi fotografiată, fapt care nu uşurează de fel truda cititorului.

După un capitol introductiv, în care examinează starea actuală a cercetărilor şi unde face apel mai ales la investigaţiile lui Philip A. Stadter (*The Structure of Livy's History*, în Historia, 21, 1972, p. 287—307), autorul trece în revistă diferitele secvenţe ale amplei opere liviene. Günther Wille începe cu investigarea grupului cărţilor 31—45, secvenţă-cheie, după părerea sa (p. 8—16). Acest grup ar fi delimitat cronologic: începe după sfîrşitul celui de al doilea război punic şi se termină prin victoria de la Pydna (deci anii 201—167 î.e.n.). Constituirea grupului în cauză ar oferi deci o bună bază de cercetare. În capitolul al treilea al cărţii sale, G. Wille trece în revistă unele articulaţii ale acestui grup central. În continuare, în capitolul următor, autorul cercetează grupul cărţilor 16—30, consacrat celor două războaie punice (264—201 î.e.n.). Scheme abile vin să formalizeze raporturile care se stabilesc între evenimentele revelate de textul livian. În capitolul ce urmează, autorul examinează, pe baza unor principii similare, grupul cărţilor 1—15, consacrat războaielor purtate de Roma înainte de 265 î.e.n. În sfîrşit, în capitolele şase-treisprezece, autorul încearcă, pe baza periochelor şi confruntării diverselor opere istoriografice, inspirate din mărturia liviană, să reconstituie alte unităţi structurale, grupate în jurul feluritelor evenimente şi personalităţi din istoria mai recentă a republicii romane şi a lui August. Un model recapitulativ, o schemă finală, formalizează observaţiile enunţate anterior de autor asupra structurării operei liviene (p. 118—119).

O asemenea contribuţie nu este, firească, lipsită de anumite calităţi. Unele aspecte ale creaţiei liviene sînt astfel mai bine puse în lumină. Totuşi, autorul nu reuşeşte în general să pătrundă pînă la structura de profunzime a monumentalei opere a lui Titus Livius. Articulaţiile intime, structurile care generează — în toată complexitatea ei — mărturia liviană îndeobşte, îi rămîn inaccesibile. Lucrarea lui Günther Wille reprezintă o investigaţie interesantă, dar în nici un caz o analiză globală, am spune majoră, a istoriei alcătuită de Titus Livius.

O atare analiză rămîne încă un obiectiv important pentru specialiştii în marea lucrare *Ab urbe condita.*

Eugen Cizek

https://biblioteca-digitala.ro

EUGEN CIZEK, *Istoria literaturii latine. Imperiul.* Partea I şi Partea a II-a, Bucureşti, 1975 şi 1976, 363 p. şi 337 p. litogr. (Universitatea din Bucureşti, Facultatea de limbi romanice, clasice şi orientale)

Istoria literară pe care o prezentăm este publicată sub forma unui curs adresat studenţilor de la secţia de filologie clasică, dar prin felul nou de a prezenta materialul, problematica, implicaţiile sociale, ecoul în epocă şi la urmaşi este, de fapt, o lucrare la fel de utilă şi specialiştilor în domeniul literaturii antice, cît şi tuturor acelora care doresc să înţeleagă în complexitatea sa fenomenul ce se numeşte literatura postclasică.

Pentru nevoile studiului, dar şi corespunzător cu importanţa pe care autorul o acordă perioadelor şi autorilor, materia lucrării este împărţită în două volume, primul fiind consacrat secolului I (mai precis epocii dinastiei Iulio-Claudiene, începînd cu Tiberiu, şi dinastiei Flaviene), iar al doilea secolelor II—VI; se depăşeşte astfel limita istorică a căderii Imperiului de apus, şi se iau în discuţie autori a căror operă reprezintă o derivaţie directă a literaturii latine propriu-zise (de exemplu Boethius).

Fiecare volum se deschide cu o privire succintă asupra societăţii, culturii şi literaturii din epoca respectivă, tratîndu-se separat ideologia, artele, învăţămîntul, societatea, viaţa politică, religia, cultura, literatura. Dacă la primul volum această prezentare corespunde unei unităţi cu o relativă omogenitate, la al doilea volum respectiva prezentare nu mai corespunde întru totul unei unităţi. Se impune ca la o nouă ediţie să se facă o periodizare mai adecvată, corespunzătoare cu trăsăturile istorico-sociale şi culturale diferite, care se întrezăresc chiar în prezentarea de faţă.

Pentru a răspunde necesităţilor didactice, autorii sînt trataţi separat, monografic, iar cei minori, grupaţi după genuri sau curente. De tratări deosebite se bucură autori ca: Fedru, Persiu, Lucan, Seneca filozoful, Petroniu, Quintilian, Marţial, Pliniu cel Tînăr, Tacit, Suetoniu, Iuvenal, Fronto, Gellius, Apuleius, Ausoniu, Claudian, Rutilius Namatianus, Aurelius Victor, Ammian, Augustin.

Tratîndu-se viaţa autorilor, se face încadrarea lor în epocă, cu precizarea participării la viaţa politică şi culturală. Operele sînt tratate fiecare separat, cu date de istoriografie literară, cu informaţiile şi concluziile ce rezultă din analiză (concepţii filozofice, încadrate în mişcarea ideologică a epocii, apartenenţa la curentele literare, valoarea artistică, unele consideraţii privind contribuţia la cultivarea limbii latine). În toate subcapitolele se utilizează concluzii ale ultimelor cercetări. La autorii cu tratare deosebită, o succintă concluzie reia principalele teze şi aprecieri.

Fiecare capitol se încheie cu scurte note asupra manuscriselor şi ediţiilor, la care se adaugă o listă bibliografică selectivă cu lucrări din trecut care au contribuit la mai buna cunoaştere a autorilor în cauză, ca şi cu lucrări recente care au meritul de a fi aprofundat unele teze mai vechi, de a fi pus în lumină laturi necunoscute ale operelor literare analizate, folosind adesea metode moderne de cercetare literară.

Ca orice lucrare de acest gen, cuprinzînd fenomene de cultură din mai multe perioade, lucrarea nu se poate prezenta egală, în toate capitolele, sub raportul aprofundării problematicii şi a caracterizării specificului fiecărui autor.

În literatura secolului I şi în parte în cea a secolului al II-lea, autorul, care a publicat în anii trecuţi cercetări valoroase privind ideologia şi mişcarea literară a acestor secole *(L'époque de Néron, Tacit, Seneca)*, se mişcă cu multă uşurinţă, fapt care se reflectă în acurateţea prezentărilor monografice (pe autori şi pe genuri). În ce priveşte literatura secolelor III—VI, datorită specificului ei, nu mai apar consecvent caracterizări la fel de valoroase. Sperăm că la o nouă redactare considerentele didactice vor conta mai puţin, dat fiind că cu capacităţile de sistematizare şi cele stilistice ale autorului, o istorie literară de mari dimensiuni nu ar îngreuna pregătirea studenţilor.

Istoria literaturii latine din vremea imperiului, publicată provizoriu sub formă de curs de către Eugen Cizek, este o lucrare de mare utilitate nu numai prin informaţia la zi privind datele de istoriografie literară, problematica operelor, încadrarea activităţii autorilor în viaţa culturală a epocii respective, ci şi prin cele mai multe aprecieri ale trăsăturilor specifice ale scriitorilor şi prin formularea adecvată a judecăţilor de valoare, unde, în cele mai multe cazuri, aportul original este predominant.

Liviu Andrei

https://biblioteca-digitala.ro

MIRIAM T. GRIFFIN, *Seneca. A Philosopher in Politics*. Oxford, Clarendon Press: Oxford University Press, 1976, XII + 504 p., 18 £

Această amplă monografie asupra demersului politic al lui Seneca, este la origine o teză de doctorat, susținută la Oxford în vara anului 1972. În prefață, autoarea atrage dealtfel atenția că și-a propus îndeosebi un studiu preliminar, (în engleză « approach »). O preocupă cu prioritate conexiunea între operele filozofice și viața politică a lui Seneca.

Introducerea (p. 1—26) precizează tocmai dificultatea depistării și interpretării reflexelor politice în numeroase opere ale lui Seneca, excepând *Apokolokyntosis* și *De clementia*. Motivele sînt limpede puse în evidență, cînd M. T. G. stăruie asupra tendințelor filozofului de a generaliza și de a se plasa pe un plan etic universalizant. Seneca este « a teacher of morals and a healer of minds » (p. 3). De fapt « Seneca was concerned with the moral condition of humanity in general » (p. 20). M. T. G. examinează în continuare tocmai eventualele relații între operele filozofice ale lui Seneca și viața publică ori gîndirea lui politică.

Materialul de bază al cărții este însă structurat pe două secvențe fundamentale. Prima își propune în principiu să analizeze poziția politică și ideile asumate în primii cinci ani ai domniei lui Nero. Dar de fapt, M. T. G. oferă inițial o biografie a lui Seneca, destul de minuțios alcătuită, în care prezintă originea, nașterea, educația, cariera politică a filozofului (p. 29—66). Capitolele următoare înfățișează influența politică exercitată de Seneca sub Nero în calitate de *amicus principis* și ideologia filozofului, așa cum rezultă ea din *Apokolokyntosis* și mai ales din *De clementia*. Ultima secțiune de bază a monografiei părăsește optica diacronică pentru a analiza succesiv și cu multe detalii opiniile lui Seneca despre căderea republicii, despre principat și provincii, despre sclavi și sclavaj, despre avere și participarea la viața politică, despre moarte și sinucidere. În sfîrșit, concluziile încearcă să sistematizeze rezultatele investigației realizate de savanta americană. O serie de apendici reiau diverse probleme abordate în restul cărții și se referă succesiv la cronologia operelor lui Seneca, la unele probleme literare, istorice și prosopografice, ca și la planurile lui Nero de politică ofensivă în Orient (p. 397—466). Urmează o lungă bibliografie, un index mixt de personaje, opere antice și probleme fundamentale întîmpinate de cercetătoare și, în încheiere, un repertoriu al pasajelor din lucrările filozofului citate în textul cărții.

Așa cum a reieșit și din scurtul nostru rezumat al monografiei, M. T. G. sistematizează cu sagacitate aspectele politice ale unei activități și opere atît de complicate și de sinuoase, cum au fost cele ale lui Seneca. Expunerea apare îndeobște clară și uneori interesantă. Menționăm în acest sens observațiile autoarei asupra influenței exercitate de tiparele diatribei asupra lui Seneca (p. 13—16), unde M. T. G. se referă la importanța modelelor romane ale filozofului (p. 16). Ni s-au părut de asemenea judicioase remarcile privitoare la caracterul practic și terapeutic al reflecțiilor lui Seneca, precum și despre relațiile între gîndirea și conduita lui (p. 25), ca să nu mai stăruim asupra paginilor referitoare la raporturile dintre școala Sextiilor și Corduban (p. 37—38). Bună apare și analiza influenței legislative exercitate de Seneca și a poziției lui ca *amicus principis* (p. 71—77). Notăm de asemenea observațiile savantei americane asupra legăturilor dintre Seneca și Thrasea (p. 102—103) și asupra utilizării termenului de *rex* în dialogul *De clementia* (p. 141), asupra cotiturii survenite în politica lui Nero (p. 423—427) etc. Mai ales apendicii ni s-au părut interesanți și minuțios alcătuiți.

Dar în mai multe pasaje expunerea apare diluată, prelungită dincolo de marginile unei demonstrații căreia stringența i-ar fi adus substanțiale foloase. O concentrare a argumentației ar fi fost citeodată foarte utilă. Pe de altă parte, cu excepția — și aceasta parțială — a apendicilor, ideile originale apar rar în vasta monografie pe care o prezentăm aici. S-ar spune că uneori M. T. G. se teme de ideile noi. Deși bibliografia este lungă, unele lucrări franceze și italiene nu sînt menționate, iar studiile românești lipsesc toate. De asemenea M. T. G. se referă prea rar la monografia lui Italo Lana (centrată tocmai pe aspectul politic al activității lui Seneca) și vădește reticențe nejustificate față de această carte (p. 24).

Autoarea consideră *Apokolokyntosis* scrisă cu prilejul Saturnalelor anului 54 e.n. (p. 129), dar noi credem că alcătuirea acestui opuscul trebuie situată cîteva luni mai tîrziu. Critica lui Claudiu și a Agrippinei ni se pare mai complexă decît rezultă din analiza întreprinsă de M. T. G. (p. 130—133). De asemenea, doctrina politică adoptată de Seneca în *De clementia* — doctrină pentru care noi am propus cîndva formula « despotism filozofic » — merge mai departe, presupune implicații ce nu apar în analiza dealtfel în acest caz interesantă a autoarei. Nu considerăm pe de altă parte că M. T. G. a procedat judicios cînd a reluat ipoteza lui Abel Bourgery asupra artificialității Scrisorilor lui Seneca (p. 416—419). Cele mai multe epistule sînt reale și au fost expediate lui Lucilius. De fapt, în nici un caz Epicur nu a oferit un model lui Seneca în această privință, cum se afirmă în monografie (p. 418).

https://biblioteca-digitala.ro

Desigur însă că monografia scrisă de M. T. G. ne îngăduie să delimităm mai limpede ca pînă acum demersul politic al lui Seneca. Mai limpede şi mai sistematic. Într-adevăr este păcat că, în consideraţiile sale, M. T. G. n-a pus mai multă originalitate şi mai multă strălucire.

Eugen Cizek

GIOVANNI CUPAIUOLO, *Introduzione al De ira di Seneca*, Napoli, Società Editrice Napoletana, 1975, 185 p.

Studiul cercetătorului italian Giovanni Cupaiuolo este considerat cu modestie de către autor (aşa cum ne-o indică titlul) drept o simplă introducere la o lectură mai cuprinzătoare a lucrării lui Seneca *De ira*, dar se dovedeşte de la prima vedere a fi o serioasă şi competentă tratare a celor mai importante probleme puse de textul senecan. Intenţiile autorului de a preciza finalitatea tratatului, de a descoperi sursele doctrinale de care depinde Seneca, de a stabili perioada de compoziţie a operei şi structura sa internă, sînt traduse în fapte şi chiar depăşite prin amploarea şi consistenţa analizei extinse pe parcursul a şapte capitole, însoţite de numeroase şi cuprinzătoare note şi încheiate cu o bibliografie care denotă cunoaşterea şi luarea în consideraţie a celor mai diferite lucrări referitoare la opera lui Seneca.

Capitolul întîi al lucrării analizează finalitatea tratatului, trecînd de la considerarea aspectelor formale ale alegerii destinatarului şi a semnificaţiei acestei alegeri, la accentuarea adevăratului motiv urmărit de Seneca, acela de a face cunoscută terapeutica miniei, ţintind astfel către educaţia oamenilor pe care îi înzestrează cu cele mai eficiente mijloace oferite de cultura şi de reflecţia sa personală.

În capitolul următor, cercetătorul italian, bazîndu-se pe factori foarte variaţi cum sînt contextul istoric care transpare din lectura textului, dezvoltarea ideologică a gîndirii senecane, evoluţia stilului şi analiza *numerus*-ului (a prozei metrice), datează dialogul între anii 49—52 e.n. În continuare, Giovanni Cupaiuolo face o competentă şi bine documentată analiză a aspectului formal, de dialog, al tratatului, precum şi al tradiţiei genului; el demonstrează necesitatea alegerii de către Seneca a genului diatribic şi a formei de dialog atît ca reflex al tradiţiei, deşi şi aici este remarcat caracterul inovator al lui Seneca, cît şi pentru faptul că această formă de expresie răspundea în cea mai mare măsură rechizitoriului încercat de filozof (p. 53—59).

Capitolul următor are ca scop studiul structurii compoziţiei tratatului; după ce subliniază absenţa unei ordini riguroase, a unui plan prestabilit în tratarea subiectului, autorul găseşte explicaţia acestei stări de fapt în apropierea de filozofii predicatori ai doctrinei cinico-stoice, în apartenenţa la noul stil (p. 75—76), precum şi în însăşi intenţia lui Seneca. De o riguroasă tratare beneficiază şi analiza tradiţiei literare şi filozofice. Astfel, Giovanni Cupaiuolo analizează dependenţa lui Seneca de tradiţia stoico-sextiană (p. 89—93), peripatetică (p. 93—96) şi epicureică (p. 96—100) nu numai pe baza unor citate sau concepte caracteristice acestor secte filozofice ci şi pe baza analizei termenilor folosiţi.

În capitolul următor sînt făcute ample consideraţii asupra stilului şi asupra limbii tratatului senecan. Autorul analizează pe larg influenţele retoricii asupra structurii interne a dialogului, procedînd la o operaţiune de inventariere a figurilor retorice folosite (p. 118—128). De asemenea, sînt demonstrate influenţele diatribei (p. 128—135), subliniindu-se preferinţa lui Seneca pentru *novitas*, pentru îndepărtarea de la formele lingvistice şi stilistice uzuale (p. 128). Acelaşi capitol conţine şi prezentarea unor aspecte ale limbii tratatului (p. 135—141); aici autorul analizează probleme de evoluţie semantică, semnalînd şi prezenţa polivalenţei semantice a aceluiaşi termen, folosit atît în accepţia sa tradiţională cît şi într-o accepţie nouă. Astfel, autorul demonstrează încă o dată ideea, enunţată deja, a apartenenţei lui Seneca la noul stil şi afirmarea sa ca cel mai strălucit reprezentant al acestuia.

Ultimul capitol al studiului cuprinde o încercare de a demonstra caracterul original, înscris pe linia celor mai bune tradiţii romane, al dialogului senecan. Sînt puse în evidenţă încercările făcute de Seneca pentru a restaura tradiţia culturală latină; astfel, ni se relevă grija filozofului de a se face înţeles de majoritatea cititorilor romani de cultură medie (p. 163), preocuparea sa deosebită pentru ancorarea dezbaterii în realitatea romană imediată. Este reliefat umanismul profund al lui Seneca tradus în interesul pe care îl vădeşte acesta faţă de drama morală a individului. Prin aceasta filozoful se diferenţiază de moralişti, agitatori ai problemelor etice de ordin general uman (p. 168).

https://biblioteca-digitala.ro

Demne de luat în considerație prin originalitatea lor sînt ideile legate de natura dialogului, și anume sublinierea faptului că interlocutorul lui Seneca, în loc de a pune la încercare tezele filozofului prin obiecții, întrebări, contestații, apare dimpotrivă ca un complice al acestuia; dialogul, care alternează cu lungi monologuri, pare să reproducă pentru Seneca o conversație cu el însuși (p. 57—58). Trebuie subliniată de asemenea ideea considerării demersului senecan ca un proces în care *ira*, deci omul supus mîniei, este acuzatul, acuzatorul este Seneca, avocatul apărării este filozoful ale cărui teorii sînt respinse, iar judecătorul este Nouatus, destinatarul dialogului, sau în sens larg orice om (p. 115—125). Unele idei, ca și cea enunțată mai sus, sînt susceptibile de discuție; am aminti în acest sens și datarea dialogului între anii 49—52 e.n., avînd în vedere că mai mulți cercetători (ca I. Lana, E. Albertini, F. Giancotti) înclină către anul 41, după cum discutabilă este și considerarea lui Seneca drept scriitor preponderent baroc (p. 132; 142—143; 165—166).

Cu toate acestea, meritele studiului lui Giovanni Cupaiuolo sînt indiscutabile, lucrarea impresionînd prin bogata documentare și prin tratarea aprofundată a celor mai importante probleme ale dialogului senecan.

Nicolae Mircea Năstase

LUIGI CASTAGNA, *I bucolici latini minori. Una ricerca di critica testuale.* Firenze, L. S. Olschki, 1976, pp. 294, L. 7500 (Letterature d'Oltralpe e d'Oltreoceano. Saggi e studi a cura dell'Istituto Universitario — Bergamo: 5)

Il volume prende spunto da un precedente contributo dell'A. dedicato ai *Bucolica* di Nemesiano [1]: egli aveva allora sentito l'imprescindibile necessità di rivedere il testo dei poeti bucolici latini, Calpurnio Siculo e Nemesiano, nonostante l'esistenza delle precedenti e non trascurabili edizioni del Giarratano, del Verdière e del Korzeniewski [2]. A tal fine, lo studioso ha inteso fornire — come saggio di preparazione ed introduzione all'edizione — un ampio studio che tenga conto di tutti i materiali manoscritti, stampati ed inediti relativi al testo ed alla sua storia, al fine di aiutare il lettore della prossima edizione ad orientarsi sui rapporti intercorrenti tra i testi di quei due scrittori latini tra di loro ed in rapporto alla tradizione anteriore e posteriore medioevale e rinascimentale.

Vediamo dunque come è stata organizzata l'ampia ed oltremodo complessa materia: abbiamo tre parti dedicate rispettivamente ai « Dati di partenza » (descrizione di: manoscritti, *florilegia* medioevali e rinascimentali, incunaboli, edizioni del Cinquecento e dei nostri tempi, contributi sparsi), alla « Teoria degli errori e formazione del canone » (studio delle famiglie α e β relativamente agli errori significativi dell'un gruppo o dell'altro, agli errori separativi, a problemi vari di critica testuale; esame dei rapporti tra mss. e florilegi umanistici [in particolare gli *excerpta Bononiensia* e *Florentina*], e collazioni umanistiche), ed infine a « Dall'archetipo agli albori dell'umanesimo: notizie e ipotesi per una storia del testo ». Quest'ultima sezione (circa 30 pp.) è quella più discorsiva ed accessibile per chi sia interessato a farsi un'idea del problema senza essere uno specialista dell'argomento. Essa viene per ultima per ovvie ragioni, giacché constituisce la conclusione suffragata dall'esposizione e dall'elaborazione dei dati molteplici offerti nei precedenti due capitoli. A proposito dell'ordine di sequenza del *corpus* l'A. nota subito che « le ecloghe di Calpurnio e Nemesiano compaiono unite nella tradizione » e che « Calpurnio precede nell'ordine Nemesiano » (249): da ciò segue l'equivoco avvalorato da P. Crinitus che costui in quanto ricco « avrebbe gratificato il suo povero *cliens* Calpurnio ». Molto rilevante la osservazione relativa alla copia dei bucolici originariamente propria del monastero di Pruefenig: ivi tra il testo di Nemesiano e quello di Calpurnio si trovavano altre opere, da cui deriva l'ovvia conclusione che tale codice sarebbe andato smembrato. L'A. esclude poi che lo stesso Nemesiano abbia potuto pubblicare un'*editio Calpurni et Nemesiani uetustissima*, ma ricorda che il *corpus* era già celebre nel V° secolo. Utile l'accos-

[1] Luigi Castagna, *Le fonti greche dei Bucolica di Nemesiano*, Aevum XLIV (1970), pp. 415—443.

[2] C. Giarratano (ed.), *Calpurnii et Nemesiani Bucolica*, Torino 1924; R. Verdière (ed.), *T. Calpurnii Siculi De Laude Pisonis et Bucolica et M. Annaei Lucani De laude Caesaris, Einsiedlensia quae dicuntur carmina*, Berchem/Bruxelles 1954; D. Korzeniewski (ed.), *Hirtengedichte aus neronischer Zeit — Titus Calpurnius Siculus und die Einsidler Gedichte*. Darmstadt 1971.

https://biblioteca-digitala.ro

tamento ai riecheggiamenti dei due poeti in Claudiano, nell'Antologia Latina, in Prudenzio, Merobaude e Massimiano. Si studia poi la diffusione del *corpus* in Europa, e si sostiene che esso è molto conosciuto in età medioevale ed umanistica in Italia ed in Francia.

Il lavoro è senza dubbio molto interessante e non solo per gli specifici contributi di carattere testuale, paleografico e storico. Lo studio dei testimoni è assai minuzioso, le proposte risultano sempre sensate e soppesate a dovere; inoltre l'A. si è giovato del consiglio costante di specialisti italiani e stranieri (tra l'altro anche polacchi ed olandesi).

Il volume è leggibile anche indipendentemente dalla pubblicazione aggiornata del testo dei due bucolici, ma in certo modo la presuppone inevitabilmente: in ogni caso la ricerca costituisce già a priori una valida garanzia ed un'indiretta prova della bontà dell'edizione imminente[3].

Furio Murru

JOSEF MARTIN, *Antike Rhetorik. Technik und Methode.* München, C. H. Beck, 1974, XI + 420 p. (Handbuch der Altertumswissenschaft, begründet von I. von Müller... fortgeführt von Hermann Bengtson, II. Abteilung, III. Teil)

După un interval deosebit de lung — aproape trei sferturi de veac — a fost înlocuită în sfîrşit cunoscuta monografie a lui Richard Volkmann[1]. Orice dare de seamă ce năzuieşte să integreze noile sinteze ale filologiei clasice în tabloul de ansamblu al propăşirii acestei ştiinţe nu se poate sustrage de la compararea celor două lucrări.

În raport cu tentative mai noi de sistematizare taxonomică — ne referim în primul rînd la Heinrich Lausberg[2], la Roland Barthes[3] şi la teoriile «grupului μ» (pentru tehnicile de argumentare)[4] — noua refacere a tratatului din venerabila colecţie de *Handbücher* nu aduce un spor de omogenitate. Cel mult se amplifică listele de partiţiuni, iar în multe subcapitole se urmăreşte cu o precizie remarcabilă evoluţia sistemelor tardive (în general străduinţi de compilatori) pînă dincolo de secolul X e.n., în plin ev-mediu, la scriitori bizantini şi la Beda Venerabilis.

Totuşi, împărţirea materiei se limitează la reluarea secţiunilor din vechiul tratat al lui Volkmann utilizînd o terminologie oarecum standardizată, deşi hibridă:

I. Abschnitt: Die *inuentio* (p. 13—210) — Kap. I, Die gerichtliche Beredsamkeit(Allgemeine Voraussetzungen. Die Statuslehre. Die Teile der Gerichtsrede), Kap. II, Die beratende Beredsamkeit, Kap. III, Die epideiktische Beredsamkeit.

II. Abschnitt: Die *dispositio* (p. 211—244)— A. Die τάξις der *status rationales*, B. Die τάξις der *status legales*.

III. Abschnitt: Die Lehre vom Ausdruck (p. 245—346), Kap. I, Allgemeine Regeln, Kap. II, Der Redeschmuck (I. Die *Tropen*. II. Die *Figuren:* 1. Die Sinnfiguren, 2. Die Wortfiguren, *a)* Die grammatische Figuren. *b)* Die rhetorische Wortfiguren. *c)* Die Figuren *per ordinem)*, Kap. III, Die Stilarten.

IV. Abschnitt: Die *memoria* (p. 347—350).

V. Abschnitt: Die *pronuntiatio* (p. 351—356).

Volumul se încheie cu un excelent *Register*, prelucrat de Joachim Hoop (p. 359—420), mult mai amănunţit şi mai corect decît secţiunea echivalentă din Volkmann, dar lipsită de bogatele referinţe comparative pe care le oferă indicii lucrării lui Lausberg *(Handbuch...*, vol. II: *Registerband*, cu indici pentru terminologia din latină, greacă şi franceză — în total 318 pagini). Aşadar toate secţiunile din Volkmann se regăsesc la Martin, sporul de informa-

[3] Segnaliamo tre punti assai significativi del libro nell'ambito strettamente filologico: alle pp. 107—108 l'elenco preciso e completo degli articoli relativi a contributi testuali al *corpus;* a p. 111 l'ipotesi del nucleo stemmatico, integrato a p. 181 sgg.; infine l'indice dei nomi e dei *loci*, che costituisce per ricerche di questo tipo e taglio uno strumento indispensabile al fine di una veloce e produttiva consultazione. Il volume è stato molto curato dal punto di vista tipografico.

[1] *Rhetorik der Griechen und Römer*, în *Griechische und lateinische Sprachwissenschaft*[2], München, 1890.

[2] *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München, 1960, vol. I— II.

[3] *L'ancienne rhétorique*, în Communications, nr. 16 din 1970, p. 172—229.

[4] *Rhétorique générale*, versiune română din 1974: *Retorică generală*, Bucureşti. Grupul μ este alcătuit din cercetători cu specialităţi diferite: Dubois (sociolog şi lingvist), Ph. Minguet (estetician), Klinkenberg, Edeline (lingvişti).

https://biblioteca-digitala.ro

ţie cel mai considerabil aflîndu-se în capitolul despre oratoria judiciară. Destul de sărac rămîne capitolul despre genul epideictic (« de aparat ») şi foarte discutabilă concepţia de ansamblu din secţiunea referitoare la *expresia oratorică* (Die Lehre vom Ausdruck). Sub raportul prezentării lacunare trebuie să mai semnalăm de asemenea caracterul eseistic, arbitrar, al paginilor introductive.

Să începem aşadar cu discuţia principalelor elemente din aceste pagini de prezentare a domeniului *(Definition und Einteilung der Rhetorik*, p. 1—12). Aici consideraţiile de natură istorică ne lămuresc numai în privinţa genezei *conceptului de retorică*, urmărit de la Korax şi de la primele sale atestări în Platon *(Phaedr.* 261a şi mai frecvent în *Gorgias)*, pînă la cîteva din accepţiunile întrucîtva literare din epoca imperială. Formarea *genurilor* şi încetăţenirea importantei tripartiţiuni de tip aristotelic (γένος δικανικόν, γένος προβουλευματικόν, γένος δεικτικόν) nu se bucură de o tratare la fel de amănunţită. Demne de reţinut ni se par numai cîteva precizări, dictate de bună seamă de reflexivitatea unui observator modern al fenomenelor diacronice. Discutînd cele două ţeluri ale strădaniei oratorice, *docere* şi *mouere* (componentele convingerii — πειθώ sau τὸ πείθειν) autorul menţionează deplasarea de accent care a intervenit de-a lungul secolelor, pînă la preponderenţa care se acordă din nou efectelor de patetic *(mouere)* în secolul XVIII şi — am adăuga noi — de-a lungul întregii perioade următoare, sub auspiciile romantismului: « ...anstelle des *docere* schob sich das *mouere*, die seelische Erschütterung des Hörers, in den Vördergrund. Das geschah, nicht zufällig, auf dem Hintergrund der damals weithin herrschenden revolutionären Stimmung des Volkes. Geblieben ist aber als Ziel immer das *docere*, wenn es sich um die notwendige Aufklärung schwieriger Verhandlungsgegenstände, besonders in der politischen Rede und in der kirchlichen Predigt handelte »[5].

După cum se poate constata chiar din parcurgerea sumarului, cele mai ample capitole ale monografiei sînt rezervate invenţiei oratorice. Se insistă, pe bună dreptate, asupra semnificaţiei primordiale a conceptului: fază pregătitoare a discursului, în care se aleg şi se organizează ideile din planul conţinutului, adecvate cauzei şi obiectivelor urmărite de orator. Cel mai vast capitol din carte ne înfăţişează tocmai această formalizare a conţinutului (sau a « invenţiei ») în domeniul oratoriei judiciare: *Die gerichtliche Beredsamkeit* (p. 15—166). În acest context locul de frunte revine învăţăturii despre diferitele « încadrări ale problemelor » — *status causarum* (decalc după grecescul στάσεις).

Aceste « problematizări », clasificate în funcţie de gradul de generalitate, ne permit să trecem de la categoriile mai cuprinzător filzofice, cum ar fi celebrele *quaestiones infinitae*, tratate superficial de Martin, pînă la subîmpărţirile de o amănunţime pedantă ce ţin de numeroasele *quaestiones finitae*. Sub raportul unei subcategorizări operative Martin recunoaşte că nu dispunem în latină de o filiaţie terminologică la fel de expresivă cum este cea care leagă în greceşte problema generală — *propositum* sau *quaestio generalis* — de cazul delimitat particular — *quaestio finita* sau *res rationalem disputationem recipiens* (materia discursului adaptată procesului, raportată în practica judiciară modernă, la reţeaua codului procedural). Mai bine decît la Volkmann sînt explicate deosebirile dintre *modi* (folosind uneori *colores*, în funcţie de circumstanţele cauzelor sau de natura subiectului) şi *ductus (causarum* sau *argumentationis)*. Nu se procedează însă în final la o cuprindere globală a tuturor tipurilor de figuri, aşa cum încearcă manualul lui Lausberg (fără să ducă proiectul pînă la capăt). Folosind acum infrastructura solidă oferită de tratatul recenzat pentru configurarea materiei (sau taxonomia tipurilor de argumentare) propunem aici o primă schiţă de subcategorizare complexivă:

1. *Figuri de acord şi articulare a materiei: figurae materiarum* sau *controuersiarum* (încadrarea cauzelor şi a tipurilor de argumente)[6].

În această fază se determină în mod extensiv cum va fi prezentată cauza, problema de ansamblu, subiectul dezbaterii. Astfel se fixează o linie de argumentare şi parametrii conţinutului, structura materiei.

Majoritatea problemelor care ţin de această fază a discursului sînt cuprinse în capitolul *Die Statuslehre*, deşi nu se poate ajunge la o înţelegere corectă a raportului dintre « figurile de acord » şi valorile intensive sau extensive ale termenilor, deoarece nu se iau în considerare implicaţiile teoriei aristotelice a entimemelor şi omologia dintre toate genurile oratorice (respectiv toate tipurile de discursivitate).

2. *Dezvoltarea figurilor de conţinut* şi *coarticularea lor* cu părţile discursului. Figuri semantice globale *(figurae sententiae)* şi configurări ale discursului *(partes orationis* şi *dispositio* — la Martin a doua secţiune a « invenţiei », p. 211—244).

---

[5] *Einleitung*, p. 3—4.

[6] Cf. *Die gerichtliche Beredsamkeit*. I. *Allgemeine Voraussetzungen*, p. 24—25.

https://biblioteca-digitala.ro

În această clasă cuprinzătoare intră cel puțin trei categorii de fenomene (respectiv trei subclase).

2 A. problemele articulării discursului: *dispositio* sau τάξις, tratată de Aristotel în cartea a III-a a *Retoricii* sale, studiată mai întîi din toate punctele de vedere;

2 B. coarticularea «dispunerii» și a figurilor de gîndire dezvoltate consecvent prin *ductus*, în *status rationales;*

2 C. figurile în *status legales.*

În sensul acestor determinări sînt concludente definițiile reproduse de Martin în capitolul referitor la presupozițiile generale: «ductus est agendi per totam causam *tenor* sub aliqua figura seruatus». Din păcate în cursul expunerii sale autorul german nu urmărește sistematic felul în care un întreg discurs dintr-un «corpus» de oratorie celebră (Cicero sau Demostene) își coarticulează omogen elementele de conținut și vorbirea figurată. Ce-l drept o tratare omogenă a laturii teoretice, de taxonomie retorică, ne cere să distingem un raport de predeterminare și anumite relații între paradigme de gîndire întrucîtva neglijate de tratatele antice.

3. *Figuri de gîndire paradigmatice, utilizabile în diferite unități, supuse lexicalizării:* așa-numitele *figuri tropice* și *tropii.* Ca procedee de vocabular Martin tratează unilateral tropii în al doilea subcapitol din secțiunea consacrată *Expresiei.*

Se dau definiții foarte sărace pentru 17 termeni orînduiți în ordine alfabetică: *abusio* sau κατάχρησις, *allegoria, antonomasia,* ὀνοματοποιία, ironia, ἀστεισμός, *hyperbola, hyperbaton, metalepsis, metaphora, metonymia,* χαριεντισμός, *periphrasis* și *synecdoche.* În această grupare considerăm că nu aveau ce căuta *hiperbatul,* care ține mai ales de așezarea cuvintelor și *onomatopeea,* care, în mod evident, introduce în lanțul de cuvinte o figură fonică produsă de resursele mimetismului fono-acustic (transformat în procedeu de instrumentație verbală).

Urmează secțiunea consacrată procedeelor de vorbire figurată (luată în accepțiunea semantică a cuvîntului):

4 A. *figurile de înțeles (figurae sententiae);*

4 B. *figurile de vorbire din planul expresiei topico-gramaticale* (așa-numitele *figurae elocutionis).*

La Martin ultimele alcătuiesc o categorie largă de «Wortfiguren» (p. 295—314) subîmpărțită în: *a)* gramaticale; *b)* «retorice» propriu-zise și *c) per ordinem.* În prima subclasă intră abaterii de la regula acordului, acuzative interne, substraturi de categorii gramaticale etc. Figurile gramatical-retorice recurg din nou fie la suprimare *(detractio* — de ex. elipsa sau asyndeton-ul) fie la *adiectio* (numeroasele tipuri de recurențe și repetiții, cum ar fi *gemminatio, anadiplosis* etc.), fie la permutări. Era mai normal să se respecte și în tratatul german această subordonare față de statutul devierii și să nu se desprindă o figură *per ordinem* ca hiperbatul (sau dislocarea topico-sintagmatică) de celelalte subclase de procedee.

Am apreciat în partea sa introductivă secțiunea referitoare la

5. *figuri de vorbire din planul expresiei fonico-ritmice.* Această ultimă clasă importantă regrupează toate procedeele fonice, de la simple aliterații și asonanțe pînă la multiple configurări de silabe în cadrul modelării membrelor (de ex. *parison parhomoion* și corelarea sa cu *diptoton*-ul, *polyptoton*-ul etc.) care nu se bucură de o tratare satisfăcătoare la Martin. Se schițează cîteva definiții în legătură cu *anastrofa,* dar nu se abordează în mod coerent problemele anaforei și ale celorlalte figuri, menționate mai sus (un domeniu dintre cele mai importante întrucît se leagă de mecanismul relațiilor paronomastice și al tendinței devierilor stilistice de a suprima așa-numitul «arbitrar al semnului lingvistic»).

Cele mai reușite rămîn analizele consacrate bucăților de bravură, cum ar fi Gorgias, *Apărarea lui Palamedes,* p. 55—58 sau *Elogiul Elenei,* p. 182 și urm. (unul din rarele discursuri epideictice asupra căruia se insistă cum se cuvine). De asemenea ne oferă pagini exemplare capitolul despre părțile discursurilor: (1) Introducerea cu tipologia proemiilor în funcție de apărare sau de acuzație, în raport cu diferite intenții de captare sau pe baza unor tactici ale abordării). Urmează (2) narația, caracterizată în special după indicațiile din *Rhet. ad Her.* fără să se citeze și alte criterii de construcție, aproape canonice, la care se referă (ce-i drept, cu o doză de pedanterie) Dionis din Halicarnas. (3) *Digressio,* este prezentă ca o problemă preceptistică numai în cîteva tratate (Cicero urmat de Hermagoras, Quintilian). (4) *Propositio* și *partitio,* ne aduc interesante modalități de enunțare a problemei supuse deciziei judecătorilor. (5) «Dovedirea» propriu-zisă (βεβαίωσις, κατασκευή sau *confirmatio, argumentatio),* rămîne un element funcțional care nu poate lipsi dintr-un discurs judiciar sau din orice *logos* orientat în direcția demonstrării unei teze bine întemeiate.

https://biblioteca-digitala.ro

Un loc special revine rispostelor sau combaterii de tipul *refutatio* şi *reprehensio*. Urmează două inserţii proprii caracterului agonal-dramatic al discursurilor: (6) *altercatio* şi (7) «rizibilul» — prilej pentru disocieri fine în domeniul deriziunii sau chiar al efectelor umoristice. De o tratare aprofundată se bucură şi ultima parte: (8) încheierea discursului. Predomină aici enumeraţia finală şi anamneza, dar nu se dau decît definiţii seci ale peroraţiei. Cum era şi firesc *epilogul* se potriveşte cu arta de a stîrni efectele patetice. Drept care ni se oferă (printre altele) nu mai puţin de 16 *loci misericordiae* (p. 164—165), iar din Apsines 18 «locuri» (în accepţiune tehnică), cu reţeaua conjuncturilor în care se poate afla una din părţile implicate în *mimodrama* unui discurs care trebuie să mişte sufletele auditorilor (p. 164 sq.). Printre altele nu sînt omise cazurile de compasiune morbidă sau de *pathos* simulat: mila pentru singurătatea insului, autocritica şi autopedepsirea, deplîngerea fericirii pierdute etc. Cum era şi firesc, aici intră şi elemente care ţin mai mult de genul epideictic, tipuri de laude, amplificări sau diminuări, exagerări, simularea unor sentimente generoase sau a indignării.

Asemenea migăloase acumulări de informaţie reprezintă cele mai reuşite pasaje din tratatul inegal care ne rămîne de la Josef Martin. Venerabilul profesor n-a reuşit decît să îmbunătăţească şi să amplifice pe alocuri vechea monografie a lui Volkmann. Deşi strădaniile sale de o remarcabilă temeinicie ne dau adeseori impresia unor acumulări disparate de partiţiuni erudite, pe baza infrastructurii solide închegate în primele două secţiuni ale acestui «manual» generaţiile viitoare vor avea posibilitatea să restaureze mai departe întregul edificiu atît de vast al retoricii greco-romane.

Mihai Nasta

HELMUT MÜLLER, *Milesische Volksbeschlüsse. Eine Untersuchung zur Verfassungsgeschichte der Stadt Milet in hellenistischer Zeit*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1976, 96 p. în 16°. (Hypomnemata. Untersuchungen zur Antike und zu ihrem Nachleben, herausgeben von Albrecht Dihle, Hartmut Erbse, Christian Habicht, Günther Patzig, Bruno Snell, Heft 47)

Disertaţia lui Helmut Müller despre decretele Adunărilor populare întregeşte şi, într-un fel, încheie seria contribuţiilor acumulate de la o vreme cu privire la constituţia Miletului în epoca elenistică (Gauthier, Gschnitzer, Piérart, Schehl, ca să nu citez decît cîteva nume la întîmplare). Autorul, elev al lui Habicht la Heidelberg, trecut prin şcoala lui Louis Robert, la Paris, şi-a propus nu numai să stringă laolaltă informaţiile într-o problemă de interes deosebit dobîndite de la data cărţii deschizătoare de drum a lui H. Swoboda (1890), dar şi să le comenteze şi să le interpreteze într-un mod original.

Problemele la lămurirea cărora îşi propune să contribuie autorul sînt în principal patru, şi anume: apariţia şi rolul în elaborarea decretelor Adunării a comisiei aşa-numiţilor *synhedroi;* apariţia şi rolul în elaborarea aceloraşi decrete a colegiilor de *prytani* şi de *însărcinaţi cu paza* (πρυτάνεις, εἰρημένοι ἐπί τῆι φυλακῆι); raporturile dintre Sfat şi Popor; apariţia în ultimele două treimi ale sec. al III-iea a unui colegiu de ἐπιστάται, asemănător în unele aspecte ale activităţii lor cu unele atribuţii ale *synhedrilor*. În toate cazurile, cercetarea porneşte de la examenul unor documente recent descoperite la Didyma, mai ales, şi prezentînd o mare varietate de cuprins: decrete onorifice, tratate, acorduri financiare. În toate cazurile, folosind o documentare culeasă şi din alte cetăţi unde asemenea rînduieli constituţionale sînt atestate, autorul încearcă să ajungă la încheieri mai precise şi mai riguroase decît predecesorii săi.

Astfel, în legătură cu *synedrii*, nu de mult studiaţi, între alţii, de F. W. Schehl, în TAPA 1951, Müller stabileşte, mi se pare, că această comisie aleasă din sînul Sfatului, ţine locul acestuia în propunerea, redactarea şi sancţionarea unor decrete de o însemnătate deosebită, şi aceasta încă de la începutul sec. V. î.e.n. Comisia în chestiune referă direct Adunării populare, care decide fără participarea Sfatului, a cărui menţiune nu lipseşte de regulă din sancţiunea aşa-ziselor decrete probuleumatice. Cît priveşte raporturile comisiei cu Adunarea, propunerea lor e menţionată uneori sub o formă colectivă: γνώμη συνέδρων, alteori cu intervenţia unui *rogator*, de regulă un membru al comisiei: ὁ δεῖνα εἶπεν sau ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος εἶπεν.

Către sfîrşitul sec. III î.e.n. (ultima treime, mai exact vorbind), decretele milesiene încetează să mai menţioneze numai *synedrii* (poate cu o unică excepţie: *Syll*[3]., 577). De-aici înainte, în prescriptele decretelor li se asociază, pe de o parte, o comisie de *prytani*, pe de alta, un grup de «însărcinaţi cu paza» (εἰρημένοι ἐπὶ τῆι φυλακῆι). Natura celei dintîi nu-i cu

https://biblioteca-digitala.ro

totul limpede (sigur e doar că, la Milet, ei nu reprezintă ceea ce s-ar putea numi «prezidiul» Sfatului sau al Adunării populare, ca în alte cetăți). Mai curînd pare probabil că avem a face cu un colegiu de magistrați independenți (ocazional, documentele îi numesc ἄρχοντες), la fel cu așa-numiții «aleși pentru a asigura paza», în tovărășia cărora sînt de cele mai multe ori menționați în decrete. Pe lîngă alte atribuții, în grija celor două colegii de magistrați stau și unele îndatoriri protocolare, cum ar fi primirea solilor sau a delegațiilor străini, invitarea lor la ospețe publice și cinstirea lor cu daruri oferite pe cheltuiala Sfatului.

Cum observă cu dreptate autorul, înmulțirea comisiilor și a colegiilor de magistrați implicați în pregătirea decretelor populare, cu evitarea sau cu scăderea rolului Sfatului în acțiunea de legiferare, reprezintă un fenomen răspîndit și în alte cetăți grecești în epoca elenistică, o etapă caracteristică în evoluția lor constituțională. În acest proces se încadrează și apariția *epistaților* (la Milet, către 282 î.e.n.), al căror rost e să prezideze ședințele Adunărilor populare, dar care păstrează legături și cu Sfatul. Originea lor trebuie poate căutată în perioada luptelor dintre Diadochi pentru moștenirea lui Alexandru, cînd fiecare din urmașii acestuia (și, în special, Lysimah) trebuie să fi căutat mijloace sigure de a-și asigura obediența cetăților altădată autonome fără să-și împingă măsurile vexatorii pînă la sugrumarea totală a libertății.

O observație care se impune, în legătură cu lucrarea altminteri atît de documentată a lui Helmut Müller, e nesocotirea transformărilor paralele operate cam în aceeași perioadă în constituțiile unor colonii milesiene din Marea Neagră a căror istorie internă ne e mai bine cunoscută. Din numărul acestora, e de menționat în primul rînd Histria, unde documente explicite, publicate de mine cu ani în urmă pomenesc existența unor colegii de *synedrii* și de *epistați*. Omisiunea mi se pare cu atît mai demnă de notat cu cît, la cel de-al VII-lea Congres de Epigrafie greacă și latină de la Constanța, Marcel Piérart, excelent cunoscător al problemei care ne interesează, nu s-a sfiit să evoce raporturile constituționale dintre metropola asiatică și coloniile ei pontice în comunicarea *La constitution de Milet à la lumière des institutions de ses colonies (Actes*, Bucarest—Paris, 1979, p. 439—440).

D. M. Pippidi

STANLEY MAYER BURSTEIN, *Outpost of Hellenism: The Emergence of Heraclea on the Black Sea*. Berkeley — Los Angeles — London, University of California Press, 1976, 153 p. în 16° (University of California Publications in Classical Studies, volume 14).

Sub titlul oarecum pretențios de «avanpost al elenismului», neîndreptățit nici de poziția geografică a Heracleei *(Eregli)*, nici de rolul ei în dezvoltarea social-economică și culturală a lumii grecești în ansamblu, Stanley Mayer Burstein ne oferă o micromonografie a cetății pontice de la întemeiere pînă la cucerirea ei de Lysimah, în prima jumătate a sec. al III-lea î.e.n. Geografic, mai curînd decît Heracleei, numele de «avanpost» s-ar fi cuvenit unei colonii grecești de pe țărmul de Nord al Mării Negre, fără să ne gîndim numaidecît la Tanais, de la gura Donului, pierdută în apele cețoase ale Mării de Azov: social-economic și cultural, iarăși, numeroase alte așezări grecești coloniale din Est ori Vest ar fi meritat calificativul de «deschizătoare de drum» în mai mult de o privință.

Oricum ar fi, ținînd seamă de relativ puțina atenție acordată în trecut coloniei beotomegariene de la intrarea în Marea Neagră, încercarea cercetătorului american e meritorie, în măsura în care vine să umple un gol în literatura de specialitate și în măsura în care, întemeiată pe o scrutare exhaustivă a surselor literare, se caracterizează și printr-o remarcabilă prudență în interpretarea lor multilaterală.

În realitate, ceea ce, fără îndoială, a făcut ca pînă de curînd istoria Heracleei să rămînă pentru cercetători o pagină albă, era lipsa de săpături arheologice în regiune și, în legătură directă cu această carență, lipsa de documente epigrafice din cetate ori din teritoriul ei rural. Dacă mai era nevoie, această din urmă împrejurare dovedește că o istorie adîncită a grecității periferice care e lumea coloniilor de pe coastele de Nord și de Vest ale Mării Negre nu e posibilă decît acolo unde recolta epigrafică e abundentă, ca în cazul Olbiei, al Chersonesului Tauric ori al Histriei, mai ales, al cărei belșug de inscripții din toate epocile împlinește pînă și lacunele de documentare ale unor cetăți vecine, ca Tomis și Callatis.

Ca să revenim la teza lui Burstein, ea încearcă, deci, să reconstituie, istoria Heracleei Pontice de la întemeiere pînă la cucerirea ei de Lysimah, pe baza izvoarelor literare, în exclusivitate, și fără alte referiri — decît rare — la colonizarea greacă în Marea Neagră sau chiar

https://biblioteca-digitala.ro

la colonizarea greacă pe țărmul de Nord al Asiei Mici îndeobște. După o scurtă introducere de caracter geografic, șase capitole de lungimi inegale expun cunoștințele actuale despre dezvoltarea cetății pînă în secolul al III-lea, urmate de un *excursus* privitor la data ocupării Heracleei de Lysimah și de o bibliografie selectă. Cum am mai relevat-o, folosirea istoricilor antici e întinsă și discutarea lor, de fiecare dată, amănunțită. Cum era de așteptat, o atenție deosebită se acordă stăpînirii succesivilor tirani care au domnit peste cetate începînd din prima jumătate a sec. al IV-lea pînă în prima jumătate a sec. al III-lea (Clearchos, Satyros, Timotheos și Dionysios), nu numai pentru că aceasta e perioada asupra căreia sursele sînt mai darnice în informații, dar și pentru că, cu multă probabilitate, în ea cetatea atinge cel mai înalt grad de bunăstare. Luarea aminte a tînărului învățat se oprește și asupra știrilor din Aristotel și Aeneas Tacticianul despre frămîntările sociale din cetatea pontică, cu privire la care mi s-a întîmplat să scriu și eu cîteva însemnări despre care istoricul american nu pare să fi avut cunoștință (Studii clasice, XI, 1969, p. 235—238). Trebuie spus, dealtfel, că istoria coloniilor de pe țărmurile de Vest și de Nord ale Mării Negre, în genere, nu-i e familiară și că, deși în bibliografia lucrării figurează cartea mea *I Greci nel Basso Danubio*, aceasta nu pare să-l fi convins nici despre posibilitatea ca în lista cetăților- membre ale Lgli attice din 425 să fi figurat și Callatis, colonie a Heracleei (St. clasice, VII, 1965, p. 329—330), nici despre contribuția callatienilor la viața culturală a Greciei metropolitane și a lumii pontice în epoca elenistică (St. clasice, XV, 1973, p. 171—175).

Revenind la considerațiile cu care am început această notă, aș vrea să închei repetînd că oricît de conștiincioasă, o lucrare ca acea de care mă ocup e inevitabil limitată în inducțiile ei de lipsa documentelor interne, singure în măsură să permită concluzii sigure. Pînă ce săpăturile abia începute la Eregli nu vor fi îmbogățit, cum e de așteptat, cunoștințele noastre despre constituția și viața social-politică la Heracleea în perioada autonomiei, monografia lui Stanley Mayer Burstein ne poate cel mult încuraja să așteptăm cu încredere rezultatele viitoare.

D. M. Pippidi

ISRAËL SHATZMAN, *Senatorial Wealth and Roman Politics*. Bruxelles, Latomus, 1975, 512 p. (Collection Latomus, 142)

Ampla investigație întreprinsă de autor asupra relației între puterea economică și puterea politică exercitată de ordinul senatorial în ultimele două secole ale republicii — de de sfîrșitul celui de-al doilea război punic la instaurarea principatului — reprezintă o contribuție interesantă, deopotrivă prin metodă ca și prin concluziile la care ajunge cu privire la probleme ținînd de mecanismul complex al funcționării societății și instituțiilor romane într-o epocă de răscruce.

Lucrarea cuprinde trei secțiuni: *Condiții economice* (p. 9—110), *Activitățile politice ale senatorilor în lumina condițiilor economice* (p. 111—235) și *Prosopografie economică a senatorilor romani* (p. 237—439), urmată de tabele, apendice, note, bibliografie și indici.

Nucleul originar al lucrării este — așa cum ne avertizează autorul însuși — *Prosopografia economică*, înregistrînd 220 cazuri de senatori dintre 202 și 27 î.e.n. asupra cărora se păstrează informații de natură economică. Minuțios alcătuită, această listă înregistrează toate informațiile — directe sau aluzive, literare sau epigrafice — referitoare la substanța, activitatea și statutul economic al senatorilor în sec. II—I î.e.n.; de la simple mențiuni la «dosare» relativ abundente, știrile transmise de izvoare sînt adunate, cîntărite și organizate judicios și cu acribie, alcătuind un instrument de lucru indispensabil, de-aci înainte, oricărei investigații ulterioare în acest domeniu. Tabele de o remarcabilă varietate sintetizează știrile referitoare la senatorii-proprietari, atestările de proprietăți senatoriale în Latium, în Campania, în Italia, precum și în provincii, cazurile de persoane de rang senatorial deținînd două sau mai multe proprietăți; împreună cu indicii, aceste tabele înlesnesc o apreciere exactă a rezultatelor, concluziilor și problemelor suscitate de analiza întreprinsă.

Discuția asupra implicațiilor rezultînd din acest dosar face obiectul primelor două secțiuni ale lucrării, dintre care cea dintîi se referă la problemele statutului economic în sine al senatorilor (proprietate, surse de venituri, cheltuieli, caracteristici economice ale clasei senatoriale) iar cea de-a doua — la relația între condițiile economice și comportamentul politic. Cu privire la structura și dinamica proprietăților senatoriale, concluzia principală este aceea a unui tipar relativ comun. Demonstrarea tendinței generale de creștere a latifundiilor și de concentrare excepțională a averilor, mai ales în sec. I î.e.n. — nu atît în pofida, cît cu ajutorul proscripțiilor și războaielor civile — reprezintă o încheiere importantă asupra acestei

https://biblioteca-digitala.ro

probleme. În privința surselor de venituri, autorul dovedește, iarăși, un lucru însemnat — anume că veniturile dobîndite de senatori din proprietăți agrare erau adesea mai puțin semnificative decît cele provenite din alte surse, chiar dacă erau socotite a fi regulate și solide — și că, în ultimă instanță, concentrarea averilor funciare din sec. I î.e.n. nu e singură responsabilă de constituirea unui grup de senatori excepțional de bogați, cu atît mai mult cu cît nu se poate observa vreo sporire semnificativă a rentabilității exploatării latifundiilor în ultimul veac al republicii. Rezultă limpede din analiza efectuată de autor că marile averi senatoriale din sec. I. î.e.n. se constituie prin combinația între *latifundia* și surse politico-militare de îmbogățire — pradă de război, venalitate, spoliere a provinciilor etc. De aici — o concluzie dintre cele mai interesante cu privire la relația r e c i p r o c ă între statutul economic și cel politic al marilor familii: pe măsura creșterii patrimoniului, crește și tendința de acaparare a pozițiilor politice de frunte, dar menținerea acestui statut politic impune, la rîndu-i, o sporire constantă, prin orice mijloace, a averii senatoriale în ansamblu și a celei ale protagoniștilor luptei politice în special.

Activitățile financiare ale senatorilor — legate de cheltuielile în bani impuse de activitatea politică — formează obiectul unui capitol aparte, care dovedește (1) că senatorii sînt adesea angajați direct în «chrematistică» și (2) că scopul predominant al acestei participări nu este productiv, ci politic — direct sau prin intermediul cheltuielilor sumptuare. Rolul raporturilor de *amicitia* politică și de clientelă în acest domeniu conferă o formă particulară și semnificativă activităților de credit în care sînt angajați senatorii.

Concluzia de ansamblu a acestei investigații, completată de analiza minuțioasă a c h e l t u i e l i l o r pe care le implică o carieră senatorială, este aceea a unui cadru general economic propriu ordinului senatorial, constituit într-o categorie aparte, «a peculiar complex of economic, financial and political conditions, from which they sometimes suffered but more often benefited» (p. 109).

Partea a doua a volumului, intitulată *The Political Activities of Roman Senators in the Light of their Economic Conditions*, e concepută — în continuarea concluziilor lui M. Gelzer, *Die Mobilität der römischen Republik* (Berlin, 1912), F. Münzer, *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien* (Stuttgart, 1920), și R. Syme, *The Roman Revolution* (Oxford, 1939) — ca un domeniu cu o problematică specifică; rolul excepțional al relațiilor personale și statutelor familiale apare și în condiționarea economică a carierelor politice individuale. Autorul ajunge la concluzia că slăbirea relațiilor clientelare are drept corelat creșterea importanței factorului financiar în cadrul raporturilor de alianță politică — ceea ce implică, evident, un *cursus honorum* mai «scump» și decăderea politică a familiilor cu avere moderată.

Una din concluziile importante ale capitolului — reluînd, pe un alt plan, încheieri rezultate din analiza problemelor strict economice — este ideea că nu există nici temeiuri economice, nici dovezi reale ale unei contradicții politice de fond între senatori ca grup și ordinul equestru; în locul unei presupuse politici antiequestre a senatului, autorul propune explicații particulare ale unor conflicte circumscrise la unii senatori față de anumiți publicani — sau chiar tensiuni politice de moment între fațiuni senatoriale opuse. În felul acesta, lozinca politică de *concordia ordinum* apare mai mult ca o explicitare și generalizare decît ca o inovație.

Principala obiecție pe care o poate suscita cercetarea întreprinsă se referă nu la aceste încheieri la care autorul ajunge, ci, am zice, la cele pe care nu le urmărește: la disjuncția de principiu între activitățile economice și r a p o r t u r i l e economico-sociale în interiorul cărora se desfășoară ele. Absența nivelului social care impune, în fond, activităților economice și direcțiile, și limitele, și particularitățile ce le caracterizează, duce, pe planul investigației politice, la o fragmentare a concluziilor; observăm relația între senatori, averile și carierele lor politice, dar nu putem surprinde — și autorul nu a încercat să o facă — relația d e a n s a m b l u între statutul economic și social al aristocrației romane și prefacerile instituționale de structură culminînd cu instaurarea principatului. Pornind de la ideea — corectă în esența ei, dar nu limitativă, cum o înțelege autorul — că instaurarea imperiului a fost rezultatul și soluția unei crize politice, lucrarea își refuză dreptul de a stabili o relație semnificativă între sfîrșitul republicii și statutul economic al ordinului senatorial. Departe de mine gîndul de a lega direct și univoc aceste două elemente: dar, dacă ținem seama de faptul că instituțiile republicane erau expresia politică a unui raport social-economic care putea fi formulat în termenii unei — aparente măcar — echivalențe, dacă nu egalități, de statute, implicînd un echilibru între diferitele părți constitutive ale corpului civic; dacă luăm, iarăși, în seamă efectele cuceririi, care deteriorează prin expansiune structura originară a cetății și realizează doar accidental o redistribuire echilibrată a beneficiilor «imperialismului» (lucru dovedit de autor însuși), nu putem să nu conchidem că, fără a fi rezultatul unei disfuncționalități ireversibile a modului de producție ori a raporturilor sociale fundamentale, criza

https://biblioteca-digitala.ro

republicii romane își află originile ultime în alterarea unor structuri economico-sociale fundamentale. Modul particular și limitat de inserțiune a ordinului senatorial (și, în parte măcar, și a celui equestru) în producția și schimbul de mărfuri dovedește, dealtminteri, nu numai caracterul interstițial al acestui domeniu al economiei în antichitate, ci și o tensiune specifică între structurile agrare originare ale instituțiilor romane și contextul «hiper-urban» în care evoluează virfurile societății romane în secolele II—I î.e.n. Continuitatea statutelor economice ale senatorilor, mult dincolo de hotarul între republică și imperiu, este, neîndoios, un fapt esențial — dar care nu poate elimina faptul că, fără a aduce modificări de structură economică și socială, proclamarea imperiului e x p r i m ă și atari modificări.

Obiecțiile pe care le-am ridicat nu știrbesc, de bună seamă, nici seriozitatea, nici utilitatea lucrării lui Israël Shatzman; ele exprimă doar regretul că această foarte interesantă carte nu duce pînă la capăt o discuție, în opinia mea esențială, și pentru care autorul avea, neîndoios, și materia și competența necesară.

Zoe Petre

PAUL MACKENDRICK, *The Dacian Stones Speak*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1975, 248 p. în 8° + 159 ilustrații și hărți în text și afară din text.

De la sfîrșitul celui de-al doilea război mondial, dar mai ales în ultimii douăzeci de ani, pe măsura înmulțirii și intensificării cercetărilor arheologice în țara noastră, numărul specialiștilor străini interesați de rezultatele muncii colegilor lor români n-a făcut decît să crească. Uneori învățați cu renume, alteori cercetători încă tineri, în perioada de formație, ne vizitează an de an, citeodată cu scopul de a ne vedea muzeele, alteori așezări al căror nume a pătruns de mult în literatura de specialitate, de fiecare dată interesați să cunoască și pe oamenii a căror hărnicie și pricepere se oglindesc în chipul cel mai favorabil în paginile atîtor publicații de prestigiu.

Unii o fac din simplă curiozitate sau din dorința de a-și lărgi orizontul științific, alții pentru a-și completa documentarea în vederea unor lucrări în pregătire. Nu lipsesc nici cei seduși de țară și de monumentele ei, pînă acolo că se-ndeamnă să-i închine cercetări anume, pentru a contribui la lămurirea unor aspecte obscure ale istoriei ei vechi sau pentru a-i evoca trecutul în vaste fresce destinate informării unui public mereu mai larg din țara proprie sau din alte țări. Din prima categorie, mă mulțumesc să pomenesc numele lui Michael Speidel, cunoscut cititorilor noștri mai ales prin publicarea pietrei de mormînt a oșteanului care a înfățișat lui Traian capul tăiat al lui Decebal, dar care în ultima vreme a contribuit și la lămurirea altor probleme de istorie administrativă și militară a Daciei cucerite. Din cea de-a doua, pe autorul cărții aci semnalate, pelerin neobosit de-a lungul și de-a latul principalelor provincii ale Imperiului roman, despre care a publicat nu mai puțin de cinci monografii: *The Mute Stones Speak*, închinată antichităților italice; *The Greek Stones Speak*, închinată Greciei continentale și asiatice; *The Iberian Stones Speak*, evocare îndrăzneață a urmelor romane pe pămîntul Peninsulei Iberice; *Romans on the Rhine* și *Roman France*, al căror cuprins transpare limpede din titluri.

A șasea din seria cărților istorice ale lui Paul MacKendrick tratează despre trecutul pămînturilor românești, începînd din neolitic pînă la sfîrșitul antichității. Titlul ar putea lăsa să se creadă că interesul autorului se mărginește la Daciile din stînga Dunării. În realitate, de-a lungul întregii expuneri el nu scapă din vedere istoria geților de pe malul drept al fluviului, nici împrejurarea — bogată în urmări importante — că stăpînirea romană pe pămîntul dintre Dunăre și mare e cu un veac mai veche decît supunerea regatului din interiorul arcului carpatic și avea să dureze pînă dincolo de căderea Imperiului roman de Apus. Această corectă înțelegere a celei mai vechi istorii a României explică împrejurarea că, în tabla de materii a cărții, capitolele despre geto-dacii din dreapta și din stînga Dunării alternează în funcție de gradul de dezvoltare a triburilor respective și de vicisitudinile istorice. După o prezentare sintetică a preistoriei României pînă la epoca fierului (cu specială stăruință asupra ceramicii pictate de la Cucuteni și Izvoare, comparată cu cele mai renumite produse ale genului, și fără să se uite nici capodoperele de sculptură de la Cernavodă), capitolul II tratează despre întemeierea coloniilor de pe litoralul dobrogean, privite sub îndoitul aspect al legăturilor lor cu băștinașii și cu Grecia metropolitană. Capitolul III se ocupă de geții din cîmpia muntenească și de dacii din podișul transilvan, capitolul IV de războaiele dintre Traian și Decebal, iar capitolul V de organizarea Daciei romane. Cu capitolul VI revenim la Dobrogea de la primele contacte cu Roma pînă la retragerea aureliană, în

https://biblioteca-digitala.ro

capitolul VII se expun stările de lucruri din Dacia şi Dobrogea în perioada Imperiului tîrziu, iar în capitolul VIII (cel din urmă al lucrării) ni se înfăţişează religia, arta şi meşteşugurile din Dacia şi Moesia de Nord în vestigiile lor cele mai semnificative, subliniindu-se după cuviinţă elementele originale şi încrucişările de influenţe. Un tabel cronologic şi o bibliografie relativ întinsă, în care precumpănesc contribuţiile cercetătorilor români, întregesc interesanta lucrare.

Cum era de aşteptat, autorul n-a căutat să tragă brazde noi în cîmpul vast şi adesea arid al istoriei vechi şi străvechi a României. Fără să fie uşor de realizat, scopul pe care şi l-a propus e de un ordin mai modest. Cum singur scrie undeva: « this book will try to bring the ancient Romanians to life against the background of their material remains: pottery, sculpture, villages, walled cities, grids of streets, civic and religious buildings, extraordinary citadels in mountain fastnesses, provincial towns after the Roman pattern, native villages that mushroomed at the gates of Roman camps, depiction by Roman sculptors of Dacians in battle and defeat, the blooming of cities along the Danube and the Black Sea in the late Roman Empire, the creative adaptation by native Dacians and Moesians of classical culture in religion, arts, and crafts ».

Dar acest program a fost urmărit cu stăruinţă, cu un efort de documentare şi cu o simpatie faţă de subiect care nu poate să nu impresioneze. Dacă ne gîndim că munca arheologilor nu-i întotdeauna înţeleasă şi preţuită după cuviinţă, mi se pare de-a dreptul mişcătoare căldura cu care oaspetele de peste mări a ştiut să pună în lumină roadele de preţ ale cercetărilor lor aride. « Archaeology has another lesson to teach: it speaks of the essential indestructibility of man in its striving for beauty and for freedom. Neolithic man in Romania created the beauty of the Cernavoda Thinker and the Cucuteni pots; at Hăbăşeşti village we have an early and heartening exemple of man's capacity as a social animal. The Greek colonies of Dobruja kept the glorious tradition of the motherland alive, in the arts, religion, and politics, for well over a thousand years. In Dacia, Burebista and Decebalus created a culture that it would be narrow-minded to call 'barbarian', and the heroism of Decebalus and his people against overwhelming odds evoked the admiration of their conquerors. The Romans in Dacia were more than mere gold-grubbers: they brought the culture of sophisticated cities, the rule of law, the Roman peace. In Dobruja, their tolerance kept Greek culture alive for five generations after their empire had crumbled in the West. In religion, the Christian basilica borrows the majesty of great Roman secular buildings: the pope in Rome is a legitimate descendent of Western emperors, the patriarch in Constantinople of Byzantine kings. In art, the remarkable thing is not the decadence but the survival of the classical heritage: Justinian's Santa Sophia in Constantinople would have been impossible without Hadrian's Pantheon in Rome. In 421, in the Byzantine capital, Theodosius II finished the column whose sculptured scroll recorded the victory of his grandfather, Theodosius I, over the Goths; it was Trajan's Column over again. Dobrujan potters and jewelers kept their crafts aline and taught them to their Slavic conquerors ».

Şi adaugă, în chip de încheiere: « 'Slavic conquerors' is a misnomer. The Slavs never conquered the Romanians: they were absorbed by them. The proof is the Romanian language, a Latin island in a Slavic sea. That Romania today is Greek Orthodox in religion and Western in its cultural orientation is due to its Greco-Roman heritage that archaeology has described in this book. When a modern Romanian whishes you bon voyage, he says 'Drum bun'. The 'drum' is Greek, the 'bun' is Latin. It's no small tribute to the staying power of the Roman Empire that when the Dacian stones speak, their language is Greek and Latin ».

Prezentarea grafică a cărţii e de o sobră eleganţă. Ilustraţiile — desene, hărţi şi fotografii — sînt nu numai numeroase, dar şi inteligent alese şi de o extrem de îngrijită execuţie.

În ansamblu, un dar preţios făcut ţării şi poporului român, care prin pana mea modestă îşi exprimă recunoştinţa faţă de prietenul de departe.

D. M. Pippidi

ION BERCIU, CONSTANTIN PETOLESCU, *Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale.* Avec un frontispice, une carte et 32 planches. Leiden, E. J. Brill, 1976, XVI +68 p. in 16°

Numărul inscripţiilor şi al monumentelor figurate din Oltenia privitoare la cultele orientale nu e mare şi abia dacă îndreptăţeau o publicaţie a lor separată de a celor din restul

https://biblioteca-digitala.ro

Daciei. Dar autorii au vrut altfel, şi la fel editorul seriei *Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, M.J. Vermaseren, a cărui experienţă cu unii din colaboratorii săi l-a învăţat, cum se zice, că «ce e în mînă nu-i minciună», a preferat deci să publice o mînă de documente din Dacia de Sud, decît să aştepte prea multă vreme publicarea unei culegeri îmbrăţişînd tot teritoriul României.

Oricum ar sta lucrurile în alte privinţe, Ion Berciu şi Constantin Petolescu s-au achitat conştiincios de îndatoririle lor, strîngînd laolaltă 80 de piese interesînd subiectul: inscripţii, reliefuri, statuete întregi sau fragmentare, ba chiar şi două gemme gnostice. Catalogul începe cu divinităţile anatoliene (Cybele şi Attis) şi continuă cu cele egiptene (Isis, Sarapis, Harpocrates), siriene (Atargatis, Jupiter Dolichenus, Jupiter Turmasgada), iraniene (cele mai numeroase provenind de la Drubeta, Romula-Reşca şi Slăveni). Aproape toate sînt prost conservate şi, din punctul de vedere al execuţiei, scadente. Aşa cum sînt, completează totuşi documentarea istoricului religiilor antice (şi a istoricului *tout court)* în legătură cu răspîndirea diferitelor culte, cu apartenenţa etnică a dedicanţilor şi cu poziţia lor socială.

Indicii conştiincioşi şi o tablă de concordanţă bibliografică întregesc lucrarea. Franceza în care e scrisă cărţulia cam lasă de dorit, ca şi tonul descrierilor şi al comentariului. Ţinînd seama de cititorii cărora se adresează culegerea, nu era necesar să li se explice neapărat ce înseamnă epitetul *myrionima*, sau un nume teofor ca *Isidora*.

Rîvna indiscutabilă a celor doi autori va induce poate şi pe alţi colaboratori români ai seriei să-şi respecte angajamentele, începînd cu cel ce semnează aceste rînduri, care e şi el dator editorului cu un volumaş despre Dobrogea, pe care nu s-a învrednicit pînă acum să-l încheie.

D. M. Pippidi

ANTONIOS SIGALAS, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γραφῆς, μετὰ εἰσαγωγῆς πρόδρομοι καὶ ἀρχαὶ τῆς γραφῆς. Δευτέρα ἔκδοσις βελτιωμένη. Θεσσαλονίκη, Κέντρον Βυζαντινῶν ἐρευνῶν, 1974, 385 p. in 8°+254 figuri în text. (Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελεταί 12)

Preocuparea de a nu depăşi limitele cronologice fireşti ale publicaţiei noastre m-a împiedicat pînă acum să semnalez cititorilor activitatea bogată în realizări a Centrului de cercetări bizantine de pe lîngă Universitatea din Salonic, condus de profesorul I. Karayannopoulos. E vorba, în primul rînd, de publicaţia periodică *Byzantina*, ajunsă astăzi la al VII-lea volum (1975), revistă de înaltă ţinută ştiinţifică numărînd printre colaboratorii ei statornici pe unii din cei mai de seamă reprezentanţi ai bizantinisticii internaţionale; e vorba, de asemeni, de colecţia Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελεταί, care grupează monografii şi alte texte de mai mare întindere, în greceşte sau într-o limbă de largă circulaţie, şi în care numai în 1974 s-au tipărit contribuţii atît de variate ca lucrarea lui Constantin Tsirpanlis, *Mark Eugenicus and the Council of Florence* şi ediţia a doua a *Istoriei scrierii greceşti* de Antonios Sigalas, apărută pentru întîia oară în 1934.

Chiar şi această din urmă lucrare depăşeşte de altfel cadrul antichităţii clasice, cîtă vreme evoluţia scrisului elenic e urmărită de la începuturi pînă-n epoca medievală, şi nu numai pe pămîntul Greciei, dar şi în ţările unde influenţa culturală greacă s-a impus durabil: din Asia Mică şi Georgia pînă-n Egipt şi Nubia, fără a mai vorbi de Italia (şi Imperiul roman, în general) sau de ţările slave tributare alfabetului grec pînă la formarea alfabetelor lor naţionale.

Cartea e astfel de o bogăţie de cuprins excepţională, dacă se ţine seamă şi de împrejurarea că, înainte de a-şi concentra atenţia asupra alfabetului grec, autorul aruncă priviri retrospective asupra scrierilor ideografice din Asia Centrală, Africa şi alte continente, apoi asupra celor dintr-o parte a globului mai apropiată de aria geografică în care s-a dezvoltat civilizaţia greacă: Asia Mică, Cyprul, Creta şi Egiptul. Paragrafe speciale tratează despre scrierile minoică şi miceniană (linearele A şi B), ori despre cele hittită şi cipriotă, înainte de a stărui mai îndelung asupra legăturilor dintre alfabetul grec şi cel semitic. Abia după prima sută de pagini a cărţii începe examenul scrisului elin în dezvoltarea lui istorică nu numai pe pămîntul Greciei, dar şi în Asia Mică, Egipt şi Italia, de la origini pînă-n epoca bizantină.

Trebuie spus, de altă parte, că documentele asupra cărora zăboveşte autorul nu-s numai inscripţiile ceramice sau pe piatră din vasta arie geografică amintită, dar şi cele papiriacee şi pergamentele de proveniente şi date diferite, de la cele mai vechi pînă-n plină epocă bizantină. În aceste condiţii, lucrarea lui Sigalas se înfăţişează cititorului ca un complement necesar nu

https://biblioteca-digitala.ro

numai al oricărui tratat de epigrafie, dar şi de papirologie şi de paleografie greacă îndeobşte, preţios prin sobrietatea expunerii, prin numărul mare al ilustraţiilor şi prin bibliografiile întocmite cu grijă.

O lucrare folositoare tuturor istoricilor culturii şi o contribuţie de preţ la frumoasa colecţie publicată cu atîta discernămînt de profesorul Karayannopoulos.

D.M. Pippidi

KAZIMIERZ KOLAŃCZYK, *Prawo rzymskie.* Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973, 488 p.

Studiul drepturilor antice şi în special al celui roman se bucură de vechi tradiţii în ştiinţa poloneză. Dintre numele ilustre care s-au remarcat în acest domeniu mă voi mulţumi să amintesc doar pe cele ale regretaţilor Rafael Taubenschlag şi Jerzy Manteuffel, alături de care s-ar putea înşira cu uşurinţă încă multe altele. De aceea nu este de mirare că a mai apărut un nou manual de drept roman, după opera colectivă din 1950 *(Prawo rzymskie,* I—III, Warszawa) şi lucrările lui W. Osuchowski, R. Taubenschlag şi A. Williński.

Lucrarea aceasta reprezintă rodul a 20 de ani de activitate didactică, fiind destinată în primul rînd studenţilor şi conformîndu-se cerinţelor programei analitice universitare în vigoare. Drept care autorul elimină dezvoltările pararomane ale pandectiştilor din secolul XIX în expunerea sa şi urmează firul celor două manuale antice, *Instituţiunile* lui Gaius şi cele ale lui Iustinian. Totodată însă el nu se mulţumeşte cu o simplă prezentare formală şi uniformă a instituţiilor dreptului roman privat, ci încearcă să le arate implicaţiile social-economice şi funcţionarea reală a acestora. În schimb face puţine referinţe bibliografice — avînd în vedere pe destinatarii lucrării — iar acestea sînt aproape exclusiv din literatura poloneză accesibilă. Rarele texte originale, care sînt traduse, înviorează conţinutul lucrării. Aceasta este împărţită în paragrafe cu numerotare continuă, ceea ce permite şi folosirea unui sistem de trimiteri şi de referinţe, prin care se face legătura între probleme cu un fond unitar, dar care, din motive formale, sînt tratate în mai multe locuri. În felul acesta se uşurează înţelegerea sistemului deloc uşor al dreptului roman.

Împărţirea materialului din lucrare este cea tradiţională. Astfel, în partea introductivă se vorbeşte despre importanţa dreptului roman, despre împărţirea şi sistematica sa, urmate de o trecere în revistă a etapelor de dezvoltare istorică, precum şi de o prezentare a izvoarelor sale. După aceea sînt discutate elementele constitutive ale procedurii civile şi sînt prezentate cele trei faze procedurale istorice (legisacţiuni, formulară şi extraordinară). Apoi se continuă cu explicarea marilor şi bine-cunoscutelor capitole ale dreptului civil. Este vorba de dreptul persoanelor şi cel al familiei, după care urmează capitolele consacrate bunurilor, obligaţiilor şi dreptului de succesiune, cu multiplele lor paragrafe, puncte şi subpuncte, ce formează miezul întregii lucrări.

Deoarece avem de a face cu o operă sistematică, nu există un indice, iar la început găsim lista de prescurtări pentru cele aproximativ 80 de lucrări antice şi moderne, care sînt citate mai des în textul sau în subsolul lucrării.

Vladimir Iliescu

Inscriptiones Graecae Vrbis Romae curauit L. MORETTI, Fasciculus tertius (1142—1490). Roma, 1979, 331 p. în 8°. Numeroase reproduceri fotografice în text. (Studi pubblicati dall'Istituto Italiano per la Storia antica, fascicolo ventottesimo)

Despre primele două părţi ale acestei importante culegeri (fasc. I şi II 1—2) am dat seama în *Studii clasice,* vol. XV (1973) şi XVI (1974), subliniind după merit însemnătatea iniţiativei şi nivelul înalt al realizării, vrednică de cele mai bune tradiţii ale epigrafiei italiene. Fasciculul a cărui apariţie o semnalez astăzi cuprinde 258 numere — epigrame în totalitatea lor, chiar dacă unele reduse la puţine frînturi de versuri sau silabe. Despre inscripţiile funerare în proză, editate în fasciculul II al culegerii, am vorbit la locul cuvenit şi nu voi mai reveni asupra lor, restrîngîndu-mi atenţia la cele versificate, al căror număr e şi el considerabil: după socoteala editorului, circa 30% din totalitatea textelor păstrate. Cele mai multe sînt trunchiate — mai mult

https://biblioteca-digitala.ro

sau mai puțin. Dar destul de mare e și numărul celor păstrate întregi, notabile și prin calitatea inspirației și prin aceea a gravurii.

În marea lor majoritate, epigramele figurau în ediția lui Kaibel din 1890 (IG XIV); dar fiecare piesă disponibilă a fost revăzută de noul editor și propriile lui citiri se deosebesc în multe privințe de ale înaintașilor. În aparat, de altă parte, se citează și propunerile de întregire ale altor specialiști în editarea unor asemenea texte, printre ei Werner Peek, al cărui ajutor e relevat de Moretti după merit, alături de cel primit, într-o altă ordine de preocupări, de la părintele Antonio Ferrua.

Culegerea începe cu piatra de mormînt a unuia din feciorii regelui Abgarus al Osrhoenei, după detronarea tatălui lor de Caracalla, luați ostateci de romani și autorizați să trăiască în capitala imperiului (nr. 1142). Defunctul purta și el numele dinastic, obișnuit în familie, în timp ce fratele supraviețuitor răspundea la acel de Antoninus, împrumutat desigur de la împăratul pe tron. Nr. 1146 (al unei fete tinere, Prote) se face ecoul credinței străvechi după care unele ființe privilegiate, iubite de zei, nu împărtășesc soarta comună a morților, în Hades, ci-și continuă existența în Cîmpii Elysei, localizați pentru circumstanță în Insulele fericiților, descrise în epigrama noastră în culorile cele mai rizătoare. Ici și colo, în alte texte, sînt de spicuit particularități într-un fel sau altul notabile. În nr. 1151, substantivul rar Ἴνις ('fiu'): în nr. 1163, nu numai inspirația pythagorică a convingerilor mărturisite de medicul Asclepiades (autor, pe semne, al versurilor păstrate), dar și expresia rafinată și vocabularul « sublim » pe care-l folosește; în nr. 1169, cazul surprinzător, dar nu unic, al unui copil de numai șapte ani, proclamat ἱερεὺς θεῶν πάντων (Bona Dea, Cybele, Dionysos Kathegemon sînt citați nominal, fără să mai relev, în v. 4, expresia ἐκτελέσαντα μυστήρια πάντοτε σεμνῶς); în nr. 1199, un prim vers: τίς βροτὸς οὐκ ἐδάκρυσε, amintește întocmai epitaful Hedistei din Histria (*Studii clasice*, VIII, 1966, p. 45—46); în nr. 1212, stela avînd pe fronton un vultur cu aripile desfășurate, ceea ce îndreptățește interpretarea lui Cumont (însușită de Moretti): « L'aigle placé sur le tombeau indique donc que celui-ci est vide: non que ce soit un cénotaphe... mais parce que l'âme du mort est montée vers le ciel »; în nr. 1250, numele lui Atimetus Pamphili, Ti Caesaris Aug l.l. ridică întrebarea dacă defunctul, care poartă și cognomenul Anterotianus, va fi fost libertul lui *Anteros imperatoris Tiberii libertus supra hereditates* (despre care v. PIR² I, nr. 734); nr. 1321, motivul bine cunoscut, exprimat cu eleganță, al sufletului care în clipa morții se desparte de trup, urcîndu-se la cer, în timp ce rămășițele trupești sînt încredințate pămîntului; nr. 1326, alt motiv familiar, studiat între alții de Boyancé și Marrou, al apoteozei prin cultură: un μουσικὸς ἀνήρ nu dispare în întregime, ci cum stă scris în ultimele rînduri ale documentului care ne reține atenția ... μετὰ τὸν θάνατον Μοῦσαί μου τὸ σῶμα κρατοῦσιν...

Cum am lăsat-o să se înțeleagă, cele mai multe piese din culegere au îndărătul lor o lungă tradiție, nu o dată urcînd pînă în sec. al XVI-lea. În aceste condiții, principala grijă a noului editor trebuia să fie introducerea unor *lemmata* cît mai complete, ceea ce a și făcut, în măsura posibilului. În schimb, comentariile sînt sobre și se feresc și de zăbava asupra unor particularități banale de expresie sau de gîndire, și de excesul de erudiție, care în unele cazuri putea da anumitor explicații proporții monstruoase. În marginea cutărei epigrame (nr. 1155), examinată înaintea lui de învățați cu faimă, Moretti se ferește să zăbovească, mărturisind deopotrivă cu modestie și duh: « Nullum Graecum carmen Romae repertum tam copiose atque uberrime omnibus modis, locis, linguis explicatum est: ignosce quaeso, lector benigne, si tot carminum nondum editorum uel commentario egenorum copia oppressus, Marcelli Sidetae carmina neglexisse tibi uidear » (p. 19).

Nimeni nu-i va lua în nume de rău păcatul astfel mărturisit, după cum nimeni nu-i va lua în nume de rău refuzul de a înșira, în marginea altei pietre miile de contribuții la lămurirea sensului ascuns al enigmei faimoasei *ascia: libros hic fere bis mille de ascia tabulare nolo* (p. 140). La prețul de astăzi al hîrtiei și al tiparului, asemenea comportare e mai curînd o virtute.

D. M. Pippidi

ELSA GIBSON, *The 'Christians for Christians' Inscriptions of Phrygia. Greek Texts, Translation and Commentary.* Misoula, Montana, Scholars Press, 1978, 162 p. in 16° + 2 hărți și XXXIII planșe afară din text. (Harvard Theological Studies, 32)

Pietrele de mormînt a căror editare și interpretare face obiectul lucrării de care mă ocup au început a fi semnalate din ultimii ani ai secolului trecut, dar numărul lor n-a făcut decît să crească pînă-n zilele noastre, cînd mereu alte exemplare au venit să se adauge celor dinainte

https://biblioteca-digitala.ro

cunoscute. Singură Elsa Gibson e descoperitoarea a 9 inscripţii inedite şi altele nu vor întîrzia desigur să iasă la iveală în cursul expediţiilor arheologic-epigrafice al căror obiect continuă să fie Frigia, asiduu cercetată în ultimii ani de învăţaţi aparţinînd tuturor neamurilor.

O trăsătură comună a documentelor ce ni se oferă în cartea epigrafistei americane e provenienţa lor comună, partea superioară a văii riului Tembris, cu împrejurimile oraşului Altintaş din provincia Kütahya, alta fiind formula « creştini pentru creştini » (altfel spus: « din partea unor creştini pentru tovarăşii de credinţă): χριστιανοί χριστιανοῖς (cu varianta: χρηστιανοὶ χρηστιανοῖς). Fervoarea religioasă a frigienilor, manifestată în toate epocile trecutului lor, îmbracă forme extreme în primele veacuri ale erei noastre, cînd în această parte a Asiei Mici creştinismul găseşte un teren de predilecţie şi pe pămîntul ei proliferează numeroase secte, dintre care cea mai răspîndită e montanismul. Împrejurarea de care vorbesc a şi făcut să se emită ipoteza după care epitafurile purtătoare ale formulei « creştini pentru creştini » ar emana de la adepţi ai montanismului, fără ca totuşi această presupunere să se întemeieze pe dovezi irefutabile sau să fie împărtăşită de cei mai mulţi.

Oricum ar sta lucrurile cu apartenenţa cuvintelor în discuţie, e neîndoios că ele se întîlnesc într-o regiune a Frigiei relativ bine delimitată; în al doilea rînd, că în toate cazurile expresia se întîlneşte la începutul sau la sfîrşitul textelor cercetate, cu simple deosebiri de grafie ţinînd de evoluţia limbii greceşti şi de unele particularităţi locale.

Epitafurile editate, traduse şi comentate de autoarea noastră sînt în număr de 45, la care se adaugă — pentru comparaţie — două inscripţii funerare din muzeul de la Uşak, în care nu se întîlnesc cuvintele « creştini pentru creştini », dar care prin alte particularităţi de conţinut îşi vădesc legătura cu gruparea montanistă. Un alt excursus (p. 138 urm.) tratează despre adjectivul πνευματικός şi despre verbul ἀναλαμβάνεσθαι, socotite —nu în regulă generală, dar de la caz la caz — ca trădînd o inspiraţie similară.

În general, e vorba de stele de marmură masive, de mari proporţii, ceea ce se explică şi prin vecinătatea renumitelor cariere de la Dokimeion. Multe din ele sînt semnate, dar toate prezintă trăsături comune în gravură şi ornamentare, ceea ce lasă să se înţeleagă că provin din acelaşi atelier, dacă n-au fost cumva executate de acelaşi meşter (în unele cazuri şi această presupunere poate fi îndreptăţită). Îndreptăţită, de altă parte, apare ipoteza după care meşterii pietrari (patronul atelierului şi lapicidul) trebuie să fi fost creştini, dacă nu chiar montanişti. În această din urmă privinţă atitudinea autoarei e rezervată şi nu putem decît s-o aprobăm, atunci cînd scrie: « Too little is known about the evolution of the character of the movement in the regions of Asia, its orlgins to the Great Persecution and the legalization of Christianity; and in each region monuments must be considered in context » (p. 144).

O egală prudenţă se manifestă şi în tratarea altor aspecte ale acestui subiect spinos. Se adaugă o extremă rigoare în descifrarea reliefurilor, în compilarea *lemmelor* şi în redactarea comentariilor care însoţesc stelele luate în consideraţie, ceea ce contribuie a face din lucrare, în ansamblul ei, o contribuţie binevenită la epigrafia şi istoria religioasă a Anatoliei în epoca romană.

D. M. Pippidi

•

E. I. SOLOMONIK, *Novye epigrafičeskie pamjatniki Chersonesa. Lapidarnye nadpisi*, Kiev, Naukova Dumka, 1973, 283 p. in 16°.

Lucrarea aci semnalată a Elsei Issakovna Solomonik continuă pe cea apărută sub acelaşi titlu în 1964, semnalată cititorilor români de I.I. Russu în SCIV, XVI, 1965, p. 831—834. Amîndouă reprezintă *addenda* la *corpus*-ul lui V.V. Latyšev, şi mai precis la inscripţiile din Chersones editate de marele învăţat în vol. I², apărut în 1916. Asemenea publicaţii sînt întotdeauna utile, uneori preţioase, prin materialul nou pe care-l pun la dispoziţia specialiştilor şi care nu o dată e de o importanţă excepţională.

Din păcate, nu acesta e cazul culegerii de care mă ocup. Trebuie lăudată rîvna editoarei, care le-a strîns şi publicat, însoţite de fotografii şi desene, comentîndu-le totodată, în măsura în care un comentariu era necesar. Dar trebuie spus în acelaşi timp că, în ansamblu, recolta e slabă şi că, cu excepţia stelelor funerare, mai bine păstrate şi interesante pentru onomastică şi tipologie restul fragmentelor e de neutilizat. Puţinele cuvinte sau silabe citibile pe pietre abia dacă permit să se înţeleagă din ce context fac parte şi nu sînt întregibile decît pe temeiul unui formular tradiţional.

Am mai spus că onomastica locală se îmbogăţeşte prin aportul unui destul de mare număr de pietre de mormînt. E vorba de nume greceşti dinainte cunoscute, la care se adaugă cîteva noi.

https://biblioteca-digitala.ro

Nu sîntem surprinşi să întîlnim printre ele nume atestate la Istros (Τιβειος) sau la Callatis (Μάτρις), pe lîngă altele cu corespondenţe la Byzanţ sau în Asia Mică.

Din celelalte categorii de documente sînt de menţionat: o dedicaţie ἱε[ρ]ᾶ[ι] Σωτ[ε]ί[ρ]αι, în care editoarea recunoaşte o Ἄρτεμις Σωτεῖρα (nr. 125); un altar pentru Nemesis (nr.126a); dedicaţia unui fost agoranom, care clădeşte cu banii săi un tîrg de peşte(ὀψόπολις) ca mulţumire pentru onoarea primită (nr. 129), în sfîrşit, şi mai ales, inscripţiile de pomenire a unor oşteni din legiunea I-a Italica (nr. 190, 193) şi din *classis Flauia Moesica* (nr. 188—189), detaşaţi la Chersones. Cea de-a doua din inscripţiile abia pomenite — un altar votiv pentru I.O.M. — aduce precizarea că dedicantul C. Valerius Valens făcea parte din echipajul unei *liburna* cu numele *Sagitta*.

D. M. Pippidi

JENÖ FITZ, *Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts, 1—2.* Budapest — Bonn, Akadémiai kiadó — Rudolf Habelt Verlag, 1978, 945 p.

Supunînd unei analize minuţioase circulaţia monetară a unui grup de provincii romane din bazinul Dunării, autorul confruntă datele obţinute cu cele desprinse din studiul izvoarelor epigrafice, literare şi arheologice. Monografia se impune prin ansamblul complex de probleme aduse în discuţie, ca şi prin noutatea procedeelor în expunere şi argumentare. Dintre toate acestea vom semnala în prezentarea de faţă doar cîteva, ca fiind relevante pentru concepţiile autorului.

Cercetarea se axează pe ideea, justă, că numai comparînd, sub raportul eşalonării cronologice, tezaurele cu piesele descoperite izolat, se poate ajunge la reconstituirea circulaţiei monetare de pe un anumit teritoriu (p. 226—227); reconstituirea comportă însă un indice de aproximaţie datorită faptului că monedele au rămas în circulaţie mult timp după data emiterii, chiar dacă în număr din ce în ce mai scăzut (p. 21).

Prima parte a lucrării cuprinde: prefaţa, lista de prescurtări şi cap. I—III (dintre acestea, II şi III divizate în mai multe subcapitole). În Prefaţă, unde J.F. prezintă metoda adoptată în evaluarea descoperirilor monetare, el precizează că ponderea ca izvoare istorice a unora dintre tezaure este diminuată din cauza necunoaşterii condiţiilor în care au fost descoperite. Sub raportul valorii lor informative, autorul distinge trei categorii de tezaure: 1. descoperiri în care numărul relativ al monedelor pierdute nu cauzează deformări şi care pot fi folosite deci la analiza cantitativă a pieselor ce revin fiecărui împărat; 2. tezaure descrise şi determinate, cu o valoare informativă ce variază de la caz la caz; 3. tezaurul de la Gorsium (păstrat în întregime), descoperit în timpul săpăturilor arheologice conduse de autor, tezaur care prin compoziţia sa este de cea mai mare valoare pentru istoria circulaţiei monetare în regiunea Dunării de mijloc (p. 11).

După ce schiţează (cap. I) cele mai importante evenimente politice şi militare, mecanismul circulaţiei monetare, formarea tezaurelor, provenienţa acestora etc., J. F., examinînd « Circulaţia monetară orăşenească pe la mijlocul secolului III » (cap. II), confruntă între ele datele oferite de descoperirile monetare pentru diferite oraşe şi provincii. Deşi aceste confruntări — după cum remarcă însuşi autorul — au un caracter relativ, ele constituie singura modalitate de a crea o imagine de ansamblu a circulaţiei monetare şi a vieţii economice. În aprecierea intensităţii circulaţiei monetare din provincia Dacia, J.F. n-a ţinut însă cont de faptul că ea s-a constituit cu mult în urma celorlalte provincii dunărene şi că, în consecinţă, indexul pentru monedele descoperite aici se poate raporta numai la 163 de ani (106—268) şi nu la 254, respectiv la 200 (p. 59, 64). Pe de altă parte, nu poate fi lăsat în afara atenţiei faptul că între descoperirile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa predomină monedele de bronz (ActaMN, II, 1963, p. 237—238, n. 87; Sargetia, XI—XII, 1974—1975, p. 117—136), ceea ce modifică sensibil atît indexul pentru fiecare oraş, cît şi raportul dintre moneda de argint şi cea de bronz descoperită în Dacia.

Repartizarea monedelor provenite din tezaure şi din descoperiri izolate pe cinci perioade: I. pînă la 14 e.n.; II. 14—193; III. 193—238; IV. 238—253; V. 253—268, nu ni se pare eficientă pentru scopul urmărit de autor, căci unele sînt foarte diferite ca extensiune, iar perioadele IV—V, care întîmplător sînt egale ca durată, se deosebesc esenţial din punctul de vedere al evenimentelor politice şi al vieţii economice. Datele obţinute pe baza unor asemenea divizări nu servesc la determinarea situaţiei economice. Pentru problematica circulaţiei monetare de la mijlocul secolului III, toate monedele emise anterior constituie un singur tot, din care nu se poate stabili cîte piese au fost pierdute scurt timp după data emiterii şi cîte au rămas în circulaţie; se constată doar, pe baza tezaurelor monetare, că procentul acestora din urmă, în unele cazuri, e destul de mare.

https://biblioteca-digitala.ro

Analizînd (cap. III « Depozite monetare ») tezaurele pe baza unor tabele şi grafice, autorul le clasifică în patru categorii: averi anterioare anului 249, sume curente, sume acumulate prin economii (după anul 238) şi depozite neprecizabile. Excepţie fac tezaurul de la Marcianopolis, cu circa 100.000 de piese, ce se eşalonează pe o perioadă foarte lungă (p. 119 — 120), şi cel de la Gorsium, cu 3.133 de monede.

Monedele emise între 249—259 — din 38 de tezaure (p. 336—561) —, aranjate pe monetării în succesiune cronologică, sînt prezentate în cinci tabele. Pe lîngă tipurile cunoscute din literatură, J. F. semnalează şi cîteva inedite. Întocmite cu o deosebită acribie, putînd fi folosite ca un excelent manual pentru determinarea monedelor, tabelele constituie o parte deosebit de valoroasă a lucrării şi un prim model pentru studiul comparativ al tipurilor monetare din mai multe tezaure.

Pentru stabilirea perioadei de constituire a tezaurelor, autorul are în vedere preponderenţa procentuală a emisiunilor dintr-o anumită perioadă; acest criteriu nu este însă operant în cazul depozitelor ce se eşalonează pe un interval lung şi se încheie într-o perioadă de inflaţie, cum e cazul celor îngropate sub Traianus Decius sau sub Gallienus (p. 255—260), cînd erau căutate pentru tezaurizare monedele de mai bună calitate, pentru care se plătea chiar un *agio*. O situaţie similară găsim în ultimele trei decenii ale secolului II e.n., cînd, în urma devalorizării monedei, erau tezaurizaţi denari emişi de Marcus Antonius (31/30 î.e.n.), al căror grad mare de tocire arată că s-au menţinut pînă atunci în circulaţie; în cursul sec. I—II e.n., ei fuseseră excluşi de la tezaurizare din cauză că procentul lor de argint era mai mic decît al altor monede în uz. Pentru o identificare certă a tezaurelor provenite din soldă (p. 227—228), autorul ar fi trebuit să impună şi condiţia descoperirii depozitelor respective în castre sau în apropierea unui castru, avînd în vedere, pe de o parte, că soldele au putut fi folosite ca sume curente înainte de tezaurizare, pe de altă parte, că şi un tezaur reprezentînd salariul unui funcţionar putea consta din cele mai recente emisiuni, asemenea celui provenit din soldă.

O parte deosebit de interesantă a lucrării o constituie cap. IV « Rolul monetăriilor în circulaţia monetară », dat fiind că oferă pentru prima dată în literatură o imagine despre proporţia în care au contribuit diferitele monetării la aprovizionarea cu numerar a provinciilor dunărene.

În cap. V « Monetăria din Viminacium », sînt supuse discuţiei tezele emise cu privire la tipurile de antoninian, la seriile şi perioada lor de emitere, precum şi importanţa acestor oficine pentru istoria economică a regiunii (p. 883—908). Afirmaţia autorului că emiterea monedei de bronz cu legenda PROVINCIA DACIA ar fi avut drept cauză situaţia critică din Dacia (în timpul lui Filip Arabul), situaţie ce a creat dificultăţi în aprovizionarea ei cu monede din Roma, s-ar fi cerut mai bine argumentată, deoarece media anuală a monedelor din tezaurele şi descoperirile izolate din Dacia creşte în anii 244—249, faţă de perioada 238—244, cam în aceeaşi proporţie ca în provinciile vecine (p. 49—64, 98—99, 101, 103—107, 109—114).

Prin studiul exhaustiv despre « Tezaurul de la Gorsium » (cap. VI), J.F. a reuşit să pună în lumină importanţa documentară pentru întreaga regiune şi îndeosebi pentru Pannonia Inferior a acestui depozit, ce completează repertoriul emisiunilor imperiale cu tipuri şi variante noi (p. 685—800, 909—919, pl. XXVII—XXXII).

Concluziile, formulate în ultimul capitol (VII) « Trăsăturile de bază ale circulaţiei monetare din regiunea Dunării », aduc puncte de vedere valabile în maniera de interpretare a reflectării vieţii economice în circulaţia monetară (de exemplu: creşterea cantitativă a numerarului în deceniile V—VII ale sec. III este un reflex al « inflaţiei » şi nu al unui avînt economic; numărul mare de monede ce revin lui Traianus Decius provin din sumele mari aduse în provinciile dunărene pentru acoperirea cheltuielilor de război; cuantumul de monede indică, sub Trebonianus Gallus, un regres economic în Dacia şi Moesia Inferior, iar în cele două Pannonii şi Moesia Superior, o tendinţă de ascensiune).

Cu toată ţinuta îngrijită şi riguros ştiinţifică a lucrării, s-au strecurat unele inadvertenţe şi scăpări; de exemplu: despre tezaurul de la Marcianopolis se scrie, la p. 120, că 68.783 de piese se găsesc în Muzeul din Sofia, 12.261 în Muzeul din Varna, iar circa 20 000 au ajuns la colecţionari; suma pieselor din cele două muzee, accesibile studiului, este deci de 81.044, cu toate acestea media anuală şi indexul sînt calculate pe baza unui total de 80. 997 de piese; or, scăzînd din 81.044 cele 50 de monede nedeterminabile şi nouă piese de la Marcus Antonius (ce nu se încadrează în cei 197 de ani pentru care s-a calculat media anuală), se obţin 80.985 de piese. Surprinde, de asemenea, că în tabelul de eşalonare a monedelor (p. 121), figurează 81.000 de piese în loc de 80.994, cît rezultă prin scăderea celor 50 de piese nedeterminabile, pe care autorul nu le-a inclus. Ar fi fost binevenită o motivare a părerii lui J.F. că acest depozit ar reprezenta « eher eln Zahlamt » (p. 255), căci N. A. Mušmov, făcînd săpături pe locul unde a fost descoperit tezaurul, a constatat că fundamentul clădirii în care era ascuns depozitul a fost incendiat la cele patru colţuri, ceea ce sprijină presupunerea că avem a face cu un rit

https://biblioteca-digitala.ro

(BSNR, XXVII—XXVIII, 1933—1934, p. 115—119). Pentru alte observații a se vedea ActaMN, XVI, 1979, 885—891.

Obiecțiile ce se pot aduce unora dintre opiniile formulate de autor nu diminuează valoarea și importanța științifică de fond a lucrării. Cuprinzînd cea mai amplă prezentare a izvoarelor numismatice din provinciile dunărene, cele două volume, tipărite într-o formă grafică elegantă, se recomandă de la sine, ca un instrument de prim ordin, celor care se ocupă de diferitele probleme ale istoriei Imperiului roman. Analiza pertinentă a materialului, sezisarea cu un fin spirit de observație a conexiunilor i-au permis autorului să dea soluții valabile, deosebit de utile pentru cercetările viitoare.

Iudita Winkler

RENATA LAVAGNINI, *Villoison in Grecia. Note di Viaggio (1784—1786)*. Palermo, 1974, 108 p.

De cunoscutul elenist J.B.G. d'Ansse de Villoison (1754—1805) s-a ocupat chiar în această publicație (XII, 1970, p. 145—147) A. Piatkowski, cu prilejul descoperirii unor însemnări inedite ale învățatului, păstrate între filele unei cărți ce i-a aparținut. În lipsa oricărei indicații în articolul cu pricina în legătură cu împrejurările în care valorosul volum a intrat în Biblioteca Academiei, credem util să precizăm că lucrarea lui Raffaele Fabretti, *De Columna Traiani syntagma* (Roma, 1683) provine dintr-un fond de cărți oferite în 1877 de Alexandru Odobescu Societății Academice Române (Al. Odobescu, *Opere*, I, ediție critică publicată sub îngrijirea Acad. Tudor Vianu, București, 1965, p. 560). Să recunoaștem că era de prevăzut : nimeni altul decît acel incomparabil om de carte, autorul *Istoriei arheologiei* în care cîteva pagini despre « vestitul Fabretti » evocă silueta ecvestră a abatelui epigrafist la vînătoare de inscripții, nu ar fi putut face Bibliotecii noastre acest dar de preț.

Cît privește pe Villoison, figură la fel de pitorească, pare-se, ca Fabretti, biografia lui este bine cunoscută, grație temeinicului studiu al lui Charles Joret, *D'Ansse de Villoison et l'Hellénisme en France pendant le dernier tiers du XVIIIe siècle* (Paris, 1910). Dezavantajul cărților bune este că descurajează, pentru cităva vreme, alte încercări de a trata același subiect așa încît abia în ultimii ani interesul cercetătorilor față de eruditul filolog și epigrafist francez a fost reînnoit de publicația Renatei Lavagnini. Sînt acum editate pentru prima oară o parte din materialele pe baza cărora Villoison ar fi urmat să scrie, după o concepție caracteristică pentru secolul al XVIII-lea, o istorie comparată a Greciei antice și moderne, despre care se poate bănui că ar fi unit desăvîrșita cunoaștere a izvoarelor scrise cu experiența personală a meleagurilor și oamenilor.

În vederea acestei opere monumentale pe care n-a avut timp să o realizeze și din care ne-au rămas numai fragmente, Villoison a ținut să se documenteze la fața locului și, de aceea, s-a îmbarcat în aprilie 1784, alăturîndu-se suitei ambasadorului lui Ludovic al XVI-lea la Poartă, contele de Choiseul-Gouffier. Printre tovarășii săi se mai găseau poetul Jacques Delille, în căutare de inspirație clasică, și un diplomat tînăr, de o vîrstă cu savantul, contele d'Hauterive, pe care această călătorie îl va duce pînă în Moldova, ca secretar al fanariotului Alexandru Ioan Mavrocordat. Deocamdată, d'Hauterive, impresionat de aspectul vestigiilor Atenei clasice, le descrie într-o lungă scrisoare către abatele J. J. Barthélemy, la a cărui celebritate va contribui mai mult romanul epistolar, de mare succes, *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* (1788) decît descifrarea inscripțiilor de la Palmyra. Epistola aceasta (Artaud de Montor, *Histoire de la vie et des travaux politiques du comte d'Hauterive, comprenant une partie des actes de la diplomatie française depuis 1784 jusqu'en 1830*, Paris, 1839, p. 19—51) este un document revelator pentru starea de spirit a călătorilor apuseni în Grecia, manifestînd o evlavie față de antichități împărtășită și de ceilalți membri ai expediției arheologice întreprinse de Choiseul-Gouffier, ca Villoison și Fauvel sau prietenul lor, J. B. Lechevalier.

La itinerariul lui Villoison, reconstituit de Ch. Joret și R. Lavagnini, prin insulele din Marea Egee, și în Grecia continentală — din care a văzut, pe lîngă Salonic și muntele Athos, o parte a Peloponezului (Corint, Argos, Nauplia, Mistra, Epidaur) și Atena — din iarna 1784—1785 și pînă în toamna anului 1786, ar mai fi de adăugat o etapă. Anume, după întoarcerea din Asia Mică, călătorul a făcut un nou popas la Atena, în mai—iunie 1786. Întîlnindu-l atunci în casa consulului francez Gaspary, Sebastian-Francisco de Miranda, vestitul patriot sudamerican, originar din Venezuela, amintește în jurnalul său de « un tal Mr. Villoison, academico frances, que decia que el meterlo las manos en el seno a las señoras no era indecente porque asi se hacia en Paris », informație neașteptată, produsă de gelozia căreia îi dădea

https://biblioteca-digitala.ro

prilej soția gazdei, descrisă ca «joven, francesa y bonita, y sobre quien acavavan de ocurrir varios pasages bastante ridiculos e indesentes» (*Archivo del general Miranda, II, Viajes. Diarios. 1785—1787*, Caracas, 1929, p. 123). Miranda nu era numai un tînăr moral, ci unul deosebit de cultivat, alternînd lecturi serioase cu vizitele la Erechtheion, la Parthenon și la monumentul lui Philopappos.

Introducerea Renatei Lavagnini mai precizează și alt scop în care Villoison venise în Grecia : descoperirea de manuscrise ale autorilor antici. În această privință, singurul rezultat obținut a fost aducerea în Franța a unor manuscrise bizantine, cuprinzînd opera lui Ioannes Lydos Περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας și Ἀριθμητικὴ εἰσαγωγή de Nicomachos din Gerasa, cu scholii. Al doilea codice, dăruit de Constantin Suigearoglu, strămoșul ramurii moldovene a Ghiculeștilor, făcuse parte din biblioteca lui Constantin-Vodă Moruzi care moștenise rămășițele bogatei colecții a Mavrocordaților. Villoison a fost chiar oaspetele fostului domn al Moldovei în casa lui de la Kuru-Ceșmé, unde «les domestiques chassent les mouches et donnent de l'air avec un éventail», după cum notează el, surprins. În afară de asemenea detalii de atmosferă fanariotă, însemnările de călătorie ale lui Villoison conțin și observația că în acest mediu circulau lucrările interzise ale lui Voltaire, în traducerea lui E. Vulgaris : «Plusieurs font les esprits forts et lisent Voltaire, quoique ses ouvrages soyent défendus sous peine d'excommunication du Patriarche. Eugène a traduit le sage Memnon et un traité de Voltaire avec ses notes sur les dissidents de Pologne» (p. 62). Pasajul merită relevat deoarece confirmă informațiile adunate de Ariadna Camariano-Cioran (*Voltaire și spiritul revoluționar francez*, București 1946, p. 77—82) și C. Th. Dimaras (*La fortune de Voltaire en Grèce*, în *La Grèce au temps des Lumières*, Genève, 1968, p. 61—94). Cit despre manuscrisele pe care le căuta, învățatul francez scrie următoarele: «Le peu de soin que les moines ont de leurs livres contribue beaucoup à les gâter. Dans presque tous les monastères du mont Athos, dans la plupart des Bibliothèques que j'ai vues, ils sont entassés pêle et mêle dans de grands coffres, livrés à l'humidité. En examinant dans l'île de Siphanto les mss. du Monastère de Brisi je vis trois souris sortir de ce βιβλιοτάφος». Imaginea poate desigur să înfioare pe orice cărturar. Nici bibliotecile misiunilor catolice din Levant nu se deosebeau cîtuși de puțin de cele a căror stare jalnică era pusă pe seama ignoranței clerului ortodox, căci, după mărturia autorului, «toutes les Bibliothèques des Jésuites de Salonique, Scio, Santorin, Naxie et même Constantinople tombent en poussière» (p. 72). Scotocind prin lăzile dascălilor de biserică din insule, Villoison nu aflase spre marea lui dezamăgire decît mineie sau cronograful lui Cigala («tout au plus le χρονογράφος imprimé à Venise en grec vulgaire») deși, în iulie 1785, la Zea, într-o școală de sat, îi fusese dat să găsească ediția *princeps* a lui Suidas (Milano, 1499), împreună cu alte tipărituri rare. Astfel de fericite întîmplări mai erau posibile pe vremea aceea, dovadă și o scrisoare adresată contelui Semion Romanovici Voronțov în 1782 prin care i se semnala existența unor manuscrise bizantine vrednice de a intra în posesia Ecaterinei a II-a («une précieuse collection de manuscrits grecs, reste de la bibliothèque des empereurs, qui se trouve à Constantinople et dont l'acquisition serait digne de la munificence de l'Impératrice, de son goût pour les belles et grandes choses et de la protection qu'elle accorde aux lettrés»; citat din *Archiv Knjazja Voroncova*, XXVIII, Moscova, 1883, p. 220).

În același timp în care se ostenea să dea de urma manuscriselor, Villoison a fost, în chip statornic, preocupat de prezența monumentelor clasice pe care le întîlnea aproape la fiecare pas pe pămîntul Greciei. Ar fi nedrept să trecem cu vederea, printre însemnările călătorului, unele ca acestea: «Les Lazaristes de Santorin ont chez eux une superbe statue antique, nouvellement déterrée dans cette Ile» (p. 76), sau: «L'Amiral Spiridof fit prendre entr'autre, proche du bord de la mer à Régo-Castro, un superbe tombeau où il y avait une Inscription, 24 figures en bas relief 6 sur chaque coin. Le couvercle était un peu endommagé, parce que le paysan qui avoit trouvé ce tombeau en creusant l'avait entrouvert pour voir s'il ne renfermait pas d'or» (p. 65). Pe lîngă aceste deslușiri despre condițiile descoperirilor arheologice, consemnări mai ample și des repetate privesc distrugerea la care erau expuse nenumărate piese epigrafice și sculpturale: «Presque toutes les Inscriptions et les plus beaux marbres ont été employés pour bâtir les maisons, les châteaux ou forteresses, et surtout les Églises de la Grèce. On les a brisées, mutilées, mises sans sus dessous. On en trouve surtout sur les saintes tables, sur les tombeaux des Églises grecques, dans les cimetières des Turcs où il est difficile et dangereux d'aller. Les Turcs de Ténédos prennent les plus beaux marbres de la Troade pour faire des tombeaux, comme tous les Myconiotes bâtissent avec les Inscriptions des deux Délos... Le Capitan Pacha a pris les plus beaux marbres de Cos et de Mételin et ceux par conséquent où il y avait des Inscriptions, les a fait enduire de chaux et les a employés à la construction des Kiosk qu'il a dans ces deux Iles» (p. 49—50). Spicuirile de mai sus dovedesc îndeajuns atenția deosebită consacrată de autor antichităților.

Cel mai curios este că, pe cînd admirația lui Villoison față de Elada clasică a rămas neștirbită, sentimentele sale față de grecii moderni influențate dintru început de prejudecățile curente în apus, s-au complicat pe măsură ce a avut posibilitatea unui contact direct cu o realitate care-l atrăgea și respingea totodată și în care se străduia să regăsească «l'usage des anciens»,

https://biblioteca-digitala.ro

fără a ajunge niciodată prietenești. Editoarea se mărginește să constate incapacitatea de adaptare a parizianului la lipsa de confort și de higienă proprie regiunii în care a petrecut doi ani. Într-adevăr, reprezentantul Franței «civilizate» are adesea cuvinte de dispreț pentru moravurile rustice ale gazdelor sale. Viața satului insular grecesc este înregistrată cu interesul unui etnograf, ceea ce constituie cea mai mare valoare a acestor note de drum, în care abundă datele cu privire la folclor, obiceiuri, alimentație, îmbrăcăminte etc. Spiritul critic, mereu de veghe, intervine din cînd în cînd prin comentarii tăioase. De oarecare bunăvoință se bucură doar femeile, deși «les grecques n'ont point ordinairement cette beauté qu'on admire dans leurs statues». Urmează o serie de considerații puțin măgulitoare pentru sexul frumos, din partea unui «specialist» în materie, cum și jurnalul lui Miranda ni l-a arătat, judecător sever chiar al toaletelor feminine, cînd descrie costumul tradițional din arhipelag.

Însemnările lui Villoison sînt însoțite de note istorice de o bogăție excepțională. Ele identifică personaje și opere citate, recunosc, printr-un minuțios control al publicațiilor etnografice, temeinicia constatărilor autorului de acum două veacuri și, mai cu seamă, contribuie la încadrarea acestui înaintaș între cărturarii contemporani, cu care a avut strînse relații. În această ordine de idei, am semnala unele informații din studiul lui Richard Clogg, *The Correspondence of Adhamantios Korais with Thomas Burgess, 1789—1792*, „Anzeiger des philologischen historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften" 106, 1969, 3, p. 40—72 (Villoison l-a cunoscut pe Burgess în 1787 și i-a recomandat în 1789 pe Korai). Să amintim în sfîrșit că, în afară de manuscrisul pe care-l cunoaștem, datorită Renatei Lavagnini, *suppl. gr. 948*, la Bibliothèque Nationale arhiva lui Villoison, depusă aici din 1806, cuprinde încă aproape patruzeci de manuscrise inedite.

Andrei Pippidi

Aspects des études classiques. Actes du Colloque associé à la XVIe Assemblée Générale de la Fédération Internationale des Associations d'Études classiques. Bruxelles, Éditions de l'Université, 1977, 106 p. in 16°.

Elegantul volum tipărit sub îngrijirea profesorilor J. Bingen și Guy Cambier, de la Universitatea din Bruxelles, strînge laolaltă rapoartele prezentate în cadrul Colocviului organizat cu prilejul celei de-a XVI-a Adunări generale a Federației internaționale de studii clasice, întrunită la Bruxelles în zilele de 2, 3 și 4 septembrie 1976. Asemenea colocvii însoțesc de fiecare dată adunările generale ale FIEC-ului încă de la întemeiere, dar nu-i exagerat să se spună că puține din temele dezbătute în cadrul lor de-a lungul anilor egalează în interes pe cea din 1977, cînd participanților la Adunare li s-au prezentat, de persoanele cele mai calificate, expuneri substanțiale despre activitățile a 11 asociații specializate, toate importante și cele mai multe membre ale Federației de la întemeierea lor.

În ordinea în care se succed în volum, expunerile la care mă refer sînt cele ce urmează: Juliette Ernst, în numele Societății de bibliografie clasică: *La Bibliographie de l'Antiquité gréco-latine; Problèmes d'actualité et perspectives d'avenir;* H.-G. Pflaum: *L'Association internationale d'Epigraphie grecque et latine;* J. Bingen: *La papyrologie grecque et latine: problèmes de fond et problèmes d'organisation;* R. Villers: *La Société internationale «Fernand de Visscher» pour l'étude des droits de l'Antiquité;* J. Ward-Perkins: *The International Union of Institutes of Archaeology, History and History of Art in Rome and the International Association for Classical Archaeology;* J. P. Darmon: *L'Association Internationale pour l'Étude de la Mosaïque Antique et les progrès récents des études sur la mosaïque antique*; E. Ettlinger: *Rei Cretariae Romanae Fautores;* Ch. Delvoye: *L'Association Internationale des Études Byzantines. Problèmes actuels des Études byzantines;* J. IJsewijn: *Tasks and Experiences in Neo-Latin Literature;* J. Delatte: *Les activités de l'Organisation Internationale pour l'Étude des Langues Anciennes par Ordinateur;* Claire Préaux: *L'Union Académique Internationale.*

Cu excepția notei despre Asociația specialiștilor în ceramica romană, *Rei cretariae fautores*, semnată de Elisabeth Ettlinger (al cărei caracter e sumar, în funcție, poate, și de modicitatea activității desfășurate de grupare în cei douăzeci de ani de la întemeiere), toate rapoartele înșirate sînt adevărate studii închinate institutiilor despre care tratează, în care cititorul găsește, alături de amănunte despre vechimea și modul de funcționare al fiecăreia, precizii din cele mai interesante în legătură cu programul lor de activitate, cu publicațiile de pe acum realizate sau în curs de realizare.

Natural, nu poate fi vorba să încerc aci o ierarhizare a acestor corporații savante, nici măcar să încerc o analiză amănunțită a țelurilor în vederea cărora activează. Cel mult pot re-

https://biblioteca-digitala.ro

zerva, în aceste considerații rapide, un loc aparte acelor uniuni sau asociații a căror vechime și destoinicie le conferă un prestigiu incontestabil în lumea științifică internațională. Din numărul acestora se cade să relev fără șovăială *Uniunea Academică Internațională* (UAI), întemeiată la Paris în 1919, dar avîndu-și astăzi sediul la Bruxelles: *Asociația Internațională de Archeologie clasică*, întemeiată la sfîrșitul celui de-al II-lea război mondial, cu sediul la Roma; *Societatea internațională de bibliografie clasică*, întemeiată către aceeași dată la Paris, ca succesoare a Societății franceze de Bibliografie clasică, pînă la o vreme condusă de Jules Marouzeau, azi organ al Federației internaționale a Asociațiilor de studii clasice, al cărei președinte e, de drept, și președinte al Societății internaționale de bibliografie clasică; în sfîrșit, *Asociația Internațională de studii bizantine*, întemeiată și ea la scurtă vreme după încheierea celui de-al doilea război mondial cu prilejul Congreselor al VI-lea și al VII-lea de studii bizantine, întrunite — caz fără precedent — unul în iulie 1948, la Paris, celălalt — în nemijlocită continuare a primului — în august 1948 la Bruxelles. Cum nu poate fi vorba să dau aci amănunte asupra activității fiecăreia din aceste patru organisme savante, mă mulțumesc să amintesc, în treacăt, că Societatea internațională de bibliografie clasică patronează publicarea cu regularitate a incomparabilei *Année philologique*, ajunsă astăzi la al 47-lea volum (vezi mai sus, p. 147), și că, dintre întreprinderile științifice îndrumate de Uniunea Academică Internațională, se cuvin cunoscute măcar acelea ajunse astăzi la un grad de dezvoltare și de perfecție care fac din ele adevărate modele de lucrări colective și de colaborare internațională: *Corpus uasorum antiquorum*, *Catalogue des manuscrits alchimiques grecs*, *Œuvres d'Erasme*, *Correspondance et Œuvres poétiques de Grotius*, *Dictionnaire du latin médiéval*, *Archiuium Latinitatis Medii Aeui*, *Tabula Imperii Romani*, *Corpus Philosophorum Medii Aeui*, *Monumenta Musicae Byzantinae*, *Catalogus Translationum et Commentariorum*, *Documents historiques de l'Asie Centrale*, *Corpus Inscriptionum Iranicarum*, *Sylloge Nummorum Graecorum*, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, *Lexique Polyglotte des termes de paléographie et de codicologie*. Mai puțin lungă, dar totuși impresionantă e și lista instrumentelor de lucru concepute și măcar în parte realizate sub îndrumarea directă a Asociației internaționale de studii bizantine. Începută cu un *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, îngrijită de o comisie prezidată de Herbert Hunger, și care număra pînă în 1976 nu mai puțin de zece volume, această listă e de completat acum cu o întreagă constelație de serii paralele, editate în mai multe țări și în diferite limbi, ca: *Sources chrétiennes*, *Christliche Schriftsteller der ersten Jahrhunderte*, *Texte und Untersuchungen der altchristlichen Literatur*, *Subsidia Byzantina*, *Byzantina Vindobonensia*, *Byzantina et Neo-Hellenica Neapolitana*, *Analecta Hymnica Graeca*, pe lîngă altele a căror înșirare ar fi aci de prisos. Importantă e, în schimb, menționarea seriei intitulate *Archives de l'Athos*, condusă de Paul Lemerle, din care au apărut pînă acum șapte volume, în timp ce mai multe altele sînt în pregătire.

Din numărul celorlalte organizații internaționale despre ale căror activități s-au prezentat rapoarte la Adunarea Federației internaționale a Asociațiilor de studii clasice de la Bruxelles, se mai cuvin menționate Asociația internațională de studii neo-latine, Asociația internațională pentru studiul mozaicelor antice, Societatea 'Fernand de Visscher' pentru studiul drepturilor în Antichitate, Asociația internațională de epigrafie greacă și latină, Asociația internațională a papirologilor, Organizația internațională pentru studiul limbilor vechi cu ajutorul ordinatorului. Toate prezintă trăsătura comună de a fi mai de curînd întemeiate (Asociația de epigrafie, de pildă, s-a constituit formal abia la Congresul din 1977 de la Constanța), toate desfășoară o activitate promițătoare în toate privințele.

În ansamblu, se poate spune, broșura aci semnalată constituie o adevărată călăuză în tainele politicii științifice promovate și în bună măsură subvenționate de UNESCO. Ea va fi un instrument de lucru în mîna fiecărui studios al Antichității, care nu va lipsi desigur să îndrepte un gînd recunoscător profesorilor Jean Bingen și Guy Cambier, editorii acestor *Aspecte ale studiilor clasice* și organizatori desăvîrșiți ai unei manifestări care a lăsat tuturor participanților amintiri din cele mai frumoase.

D. M. Pippidi

Acta Conuentus omnium gentium Ouidianis studiis fouendis a die XXV ad diem XXXI mensis Augusti MCMLXXII habiti, Nicolao Barbu, Eugenio Dobrolu, Michaele Nasta curantibus. Bucurestiis, 1976, 635 p. (Ouidianum, Societas Ouidianis studiis inter gentes fouendis)

Asociația științifică internațională «Ouidianum», înființată la București în august 1970, și-a ținut după numai doi ani primul său congres. Editorii actelor congresului, Nicolae Barbu,

https://biblioteca-digitala.ro

Eugen Dobrolu, Mihai Nasta, au depus o muncă urlașă pentru a publica, într-un format relativ ușor de mînuit, numeroasele comunicări prezentate, împreună cu alte documente ocazionate de reîntîlnirea cu nedreptățitul de la Tomis.

Ne vom ocupa aici de cele 71 de comunicări științifice, ținute în ședințele congresului, la care au participat învățați din următoarele țări : Anglia, Belgia, Bulgaria, Canada, Cehoslovacia, Franța, R. D. Germană, R. F. Germania, Italia, Iugoslavia, Olanda, Polonia, România, Spania, Statele Unite ale Americii, Ungaria și Uniunea Sovietică ; comunicările au fost redactate în latină sau în alte limbi de circulație.

În condițiile în care despre Ovidiu se mai scrie încă mult, prezentarea critică a stadiului actual al problemelor privind viața și operele lui a devenit o necesitate. Acestei necesități l-au răspuns Henri Le Bonniec *(Faste)*, Olindo Pasqualetti (preocupările din ultimii 20 de ani din Italia legate de scrierile amatorii și cele din exil), Antonio Manzo (preocupările din ultimii 10 ani din aceeași țară legate de *Metamorfoze* și de *Faste*). Exclusiv unor probleme de text l-a fost dedicată o singură comunicare, cea a lui Wilfried Stroh.

Capitolul consacrat ambianței istorico-sociale în care s-a dezvoltat Ovidiu cuprinde precizări și sugestii interesante, datorate lui Salvatore d'Elia (societatea augustană și Ovidiu), Ernesto Giammarco (romanizarea, cu trăsături specifice, a Văii Peligne în timpul poetului), Ioseph Eichenseer (Ovidiu între romanitate și creștinătate).

Valoarea de document a operei lui Ovidiu, studierea el ca izvor de cunoaștere a realităților antice, atît contemporane cît și anterioare poetului, face obiectul mai multor comunicări și anume : Boleslav Povsic (viața cotidiană cu obiceiuri pierdute sau rămase în uz), Ignac Richard Danka (religia oficială romană), Franco Cercone (legătura rutieră dintre Sulmona și Roma), Romulus Vulcănescu (civilizația și cultura geților), Andrei Aricescu (cetatea Tomis).

Cunoașterea operei lui Ovidiu de către mediile intelectuale romane, influența el asupra literaturii latine tîrzii și, mai ales, rolul pe care l-a avut în formarea literaturilor naționale europene au constituit obiectul mai multor comunicări al căror interes merită subliniat pentru cantitatea de date noi pe care au reușit să le aducă într-un domeniu mult studiat și îndeobște cunoscut. În această sferă de preocupări se încadrează contribuțiile lui Todor Sarafov (Apuleius), Josephus Oroz Reta (Augustinus), Johannes Irmscher (bizantinii), Gianl Ballistreri (Evul mediu italian), Ilio Dl Iorio (poeți medievali sulmonezi), Angela Minicucci (Leonardo da Vinci), Elena Beram (Montaigne), Sorina Bercescu (Ronsard), Henri Lamarque (Philippe Desportes), Dan Lăzărescu (Shakespeare), Corneliu Albu (Nicolaus Olahus), Eva Kaminkova (literatura cehă), Jan Sprincl (literatura cehă și slovacă începînd cu sfîrșitul secolului al 18-lea), Kajetan Gantar (literatura slovenă), Maria Marinescu-Himu (literatura greacă modernă), Elena Loguinovsky (literatura rusă din secolul al 19-lea), Raffaelo Del Re (poeții italieni din ultimele două secole), Maria Popa (coincidențe în concepte fundamentale mitologice cu Brâncuși). Simpla enumerare de mai sus atrage atenția asupra importanței contribuției românești la acest capitol de literatură comparată. Considerăm regretabilă lipsa din volum — așa cum ar fi fost firesc — a comunicării lui Dimitrie Păcurariu, despre ecouri ovidiene în literatura română. Ea poate fi însă găsită în publicația periodică Quaderni dell'Umanesimo, Roma, 1974, nr. 4.

Nu lipsesc nici lucrările care urmăresc să dovedească originalitatea lui Ovidiu, specificul ovidian fie în idei, fie în motivele poetice utilizate. Originalitatea de gîndire a poetului este subliniată în mod deosebit în articolele semnate de William Nethercut (concepția despre om), Robert Schilling (religia interioară) și Anne-Marie Tupet (raționalismul rezultînd din modul în care prezintă practicile magice). Motivele poetice fac obiectul lucrărilor lui Allan Foster Griffin (Ceyx și Alcyone), Charles Fantazzi (Pomona-Vertumnus), Viktor Pöschl (Lycaon), Pedro Palop Fuentes (dorurile din exil). De instrumentele și procedeele poetice se ocupă Richard M. Krill (aluzia mitologică în lucrările amatorii), Mihai Nasta (progresiunea aparențelor în *Metamorfoze)*, David Popescu (reluarea elementelor decorative pentru exprimarea ideilor), Ecaterina Țarălungă (principiul de organizare a *Metamorfozelor*). Caracter de privire sintetică au lucrările lui Nicolae Barbu (universul poetic complex al poetului), Natalia Vulikh *(Metamorfozele* ca nou gen de epopee națională), Grigore Sălceanu (considerații privind spiritul modern al poeziei ovidiene), Jerzy Danielewicz (arta descrierii persoanelor în *Metamorfoze)*, Michael von Albrecht (arta povestirii în *Amores)*. De influențele suferite de Ovidiu s-a ocupat David A. Campbell (influența poetei Sapho recunoscută în *Epistula* XV). Noi considerațiuni vizînd specificul stilului lui Ovidiu se găsesc în lucrările lui Joseph Hellegouarc'h (exprimarea tristeții și durerii în poemele exilului), Gheorghe Bulgăr (densitate și culoare în limbaj), Constantin Drăgulescu (vocabularul psihologic în *Eroide)*, Alain Michel (Ovidiu ca maestru al manierismului).

Humanitas ouldiana a format și la acest congres o preocupare centrală a participanților. Cei mai mulți cercetători au reluat datele oferite de elegiile tomitane din care rezultă radicala schimbare a modului de gîndire a poetului după ce a luat contact lumea de pe țărmurile Pontului Euxin. Observații noi în legătură cu atitudinea poetului față de tomitani și barbarii vecini au comunicat Ruska Gandeva, Jean-Marie André, Riccardo Avallone, Nestora Corclu. Alții însă au

https://biblioteca-digitala.ro

prezentat şi alte aspecte ale umanităţii şi anume: Francesco Barone (prietenia), Aloysius Holeman (concepţia despre egalitatea sexelor), Arved von Taube (dragostea faţă de animale).

Ţinerea congresului în localitatea în care poetul şi-a trăit ultimele zile nu putea să nu determine şi consideraţiuni privind relegarea lui. Doi eminenţi cunoscători ai antichităţii, Raoul Verdière şi Francesco Barone, ocupîndu-se de această problemă, avansează noi ipoteze pornind de la derutantele informaţii de care dispunem, iar Aloysius Holeman (în lucrarea *Femina uirtus)* vorbeşte despre conflictul de idei dintre poet şi Augustus.

Se ştie că încercările de a identifica locul domiciliului din exil al poetului, ca şi cel al înmormîntării lui, s-au înmulţit de-a lungul secolelor şi, uneori, legendele cu pretenţii de certitudine ştiinţifică apărute în lumea şcolilor şi-au împletit amănuntele cu alte legende din fonduri folclorice est-europene. În această direcţie de cercetare se încadrează comunicările lui Constantin C. Giurescu (lacul lui Ovidiu după izvoarele medievale), Maria Berényi-Révész (locul surghiunului poetului căutat în Ungaria), Adrian Rădulescu (« Insula lui Ovidiu » în apropierea Constanţei), George Lăzărescu (etimologia cuvîntului *vlah* pornind de la Flaccus pomenit de Ovidiu).

Actele primului Congres internaţional organizat de asociaţia numită după numele marelui poet latin constituie o preţioasă contribuţie la mai buna cunoaştere a acestuia, a cărui gîndire şi sensibilitate satisfac în continuare gusturile şi pretenţiile veacului nostru.

Liviu Andrei

ANASTASIOS CHRISTOPHILOPOULOS, Δίκαιον καὶ Ἱστορία. Μικρὰ μελετήματα. Atena, 1973, 350 p. în 8°.

Cartea aci anunţată a profesorului Christophilopoulos, de la Universitatea din Atena, strînge laolaltă 36 de « scrieri mărunte », interesînd istoria şi istoria drepturilor antic şi medieval. Dintre acestea din urmă cu mult cele mai numeroase sînt cele referitoare la dreptul bizantin, civil şi canonic. Studiile de drept antic, public ori privat, sînt abia 12: 9 în limba greacă, 1 în franceză şi 2 în germană, variate ca teme, dar toate interesante. Dacă problemele puse de unele din ele au fost reluate ulterior în monografii publicate de specialişti din diferite ţări (astfel dreptul de achiziţiona pămînt, după legislaţia atică, exhaustiv tratat în 1966 de Jan Pečirka în teza-i în limba engleză: *The Formula for the Grant of Enktesis in Attic Inscriptions)*, altele reprezintă contribuţii la lămurirea unor probleme mai puţin cercetate de alţi specialişti şi, cu acest titlu, se învrednicesc de o atenţie sporită din partea cititorului.

Din această categorie, îmi place să citez cele două studii Ἡ νομοθετικὴ λειτουργία εἰς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις şi Νομοφύλακες καὶ Θεσμοφύλακες, preţioase treceri în revistă ale documentelor epigrafice privitoare la funcţia legislativă în cetăţile greceşti şi la rolul jucat în istoria acestora de cele două colegii de magistraţi denumite, după locuri, « păstrători » ai legilor sau ai datinei. În privinţa lor, ştirile literare sînt puţine, dar mai numeroase informaţiile oferite de pietrele scrise, de care se ocupă cu precădere autorul nostru.

Celelalte nouă studii sau note din această despărţire a cărţii tratează probleme variate ca *Servituţiile în dreptul atic, Folosirea numelor materne la vechii greci, Căsătoriile mixte în dreptul atic şi elenistic, Adjectivul* ἀθάνατος *în dreptul grec, Căsătoria sub regimul comunităţii de bunuri în dreptul papirilor şi aşa-numiţii* Ἱέρσαι τῆς ἐπιγονῆς, *Problema culegerii de legiuiri bizantine zise 'Ecloga priuata'*, notele în limba germană: *Neue vorjustinianische Scholien* şi *Zu Papyrus Nessana Inv. Nr. 14* — dar prezintă trăsătura comună de a se întemeia în primul rînd pe o documentare epigrafică şi papirologică.

Autorul, care în dedicaţia lucrării se mărturiseşte elevul unui mare epigrafist — Adolf Wilhelm — şi al unui cunoscut papirolog — Gheorghios Petropoulos —, vădeşte în fiecare din contribuţiile înşirate o mare familiaritate cu aceste două categorii de documente, a căror corectă utilizare necesită o pregătire specială. E ceea ce-l deosebeşte de cei mai mulţi istorici ai drepturilor antice — « romanişti » sau « greciști » — şi e ceea ce conferă studiilor adunate în culegerea Δίκαιον καὶ ἱστορία un interes şi o semnificaţie ce se cereau subliniate.

D. M. Pippidi

Oikoumene. Studia ad historiam antiquam classicam et orientalem spectantia. Editores I. HAHN, L. KÁKOSI, E. MARÓTI, J. SARKADI. Vol. II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978, 263 p. în 8°.

În volumul XVIII al Studiilor clasice am semnalat, cu laudele cuvenite ţinutei publicaţiei, apariţia tomului I al acestui nou periodic maghiar de istorie a antichităţii orientale şi clasice.

https://biblioteca-digitala.ro

Volumul II, cu milesimul 1978, e acum în mîinile cititorilor și se învrednicește de aceleași recunoașteri pentru varietatea și interesul contribuțiilor.

În raport cu sumarul primului tom, sumarul celui ce ne reține atenția se caracterizează printr-o mai mare pondere acordată istoriei și civilizațiilor Orientului mijlociu și îndepărtat. O primă grupă de contribuții se referă la « modul asiatic de producție », cu aplicare la China, India și Mesopotamia (de o luare aminte deosebită se învrednicește, aș zice, studiul lui István Háhn intitulat *Representation of Society in the Old Testament and the Asiatic Mode of Production*).

O a doua parte a volumului cuprinde mai ales articole și note privitoare la Egipt, larg înțeles, cu alte cuvinte incluzînd ocazional Nubia și Regatul meroitic. Li se alătură, în sfîrșit, cîteva contribuții la istoriile greacă și romană: *Eherecht und Gesellschaft in der Zeit der Zwölftafeln* (E. Ferenczy), *Bemerkungen zum Kult des Demetrios Poliorketes* (I. Kertész), *The Paneion of Alexandria* (L. Castiglione), *Arrière-plan religieux de la conjuration de Catilina* (I. Havas: discuție critică a indicațiilor lui Sallustiu cu privire la sacrificiul sîngeros menit să strîngă și să garanteze solidaritatea conjuraților veniți din toate păturile societății romane), *Problems of the Dolichenus-Altar in Gorsium* (I. Tóth), *The Problems of Labour Relations in Roman Law* (P. Csillag).

Am mai semnalat interesul manifestat de un mare număr de colaboratori «modului asiatic de producție », a cărui însemnătate pentru înțelegerea dezvoltării lumii antice e subliniată cu vigoare. Se cuvine de asemenea subliniată lărgimea de vederi a editorilor, care înțeleg să lase colaboratorilor partea lor de răspundere științifică în formularea propriilor puncte de vedere în raport cu problemele tratate.

D. M. Pippidi

https://biblioteca-digitala.ro

PUBLCAȚII PRIMITE ÎNTRE 1 IANUARIE 1976 ȘI 30 IUNIE 1979

1. *Acta Classica Vniuersitatis Scientiarum Debreceniensis*, XII, 1976; XIII, 1977, Debrecen.
2. *Acta omnium gentium ac nationum conuentus Latinis litteris linguaeque fouendis a die XXX mensis Augusti ad diem IV mensis Septembris A. D. MDCCCCLXXIII.* Malta, Vniuersitas Melitensis, 1976, 625 p.
3. *Aeuum. Rassegna di scienze storiche, linguistiche, filologiche*, LII, 1978, 1, 3. Milano. Università Cattolica del Sacro Cuore.
4. K.-D. Albrecht, *Rechtsprobleme in den Freilassungen der Böotier, Phoker, Dorier, Ost- und Westlokrer.* Padcrborn, Schöningh, 1978, 348 p. (Rechts-und Staatswissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft, N. F., 26)
5. H. Allmann, *Περὶ τῆς ἀρίστης παιδείας, oder eine Antwort auf Polykrates' Anklage gegen Sokrates. Der Dialog «Kallias» des Sokratikers Aischines.* Frankfurt/M., 1970, 43 p. (Diss.)
6. *Der Altsprachliche Unterricht. Arbeitshefte zu seiner wissenschaftlichen Begründung und praktischen Gestalt*, XX, 1977, 1, 2, 4; XXI, 1978, 1, 2, 4, 5; XXII, 1979, 1, 3; *Gesamt-Register für die Reihen XVI—XX.* Stuttgart, Klett.
7. *American Classical Review*, III, 1973, 4. Flushing, N. Y., Queens College.
8. *L'Anné épigraphique. Revues des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine.* Année 1975. Paris, PUF, 1978.
9. *Antichthon. Journal of Australian Society for Classical Studies*, IX, 1975; X, 1976 XI, 1977. Sidney University Press.
10. *Anzeiger für die Altertumswissenschaft*, XXIX, 1976, 3—4; XXX, 1977, 1—2, 3—4; XXXI, 1978, 1—2, 3—4. Innsbruck, Universitätsverlag Wagner.
11. *Archaeological Reports for 1975—1976*, No. 22; *1976—77*, No. 23, Londra, Society for the Promotion of Hellenic Studies.
12. *Arctos. Acta philologica Fennica*, IX, 1975; X, 1976; XII, 1978. Helsinki, Klassilis filologinen yhdistys.
13. *Arethusa*, IX, 1976, 2. Buffalo, N. Y., Department of Classics.
14. Aristofanes, *As mulheres que celebram as Tesmofórias.* Introdução, versão do grego e notas de Maria de Fátima de Sousa e Silva. Coimbra, Instituto Nacional de Investigação Cientifica, 1978, 127 p. (Textos clássicos, 3)
15. *Atene e Roma. Rassegna trimestriale dell'Associazione Italiana di Cultura Classica*, XX, 1975, 3—4; XXI, 1976, 1—2, 3—4; XXII, 1977, 3—4; XXIII, 1978, 1, 4. Firenze, F. le Monnier.
16. *Athenaeum*, LV, 1977, 1—2, 3—4; LVI, 1978, 1—2, 3—4. Pavia, Università.
17. G. Augello, *Studi Apuleiani. Problemi di testo e loci uexati delle Metamorfosi.* Palermo, Palumbo, 1977, 261 p.
18. Decimi Magni Avsonii Bvrdigalensis *Opuscula.* Edidit S. Prete. Leipzig, Teubner, 1978, LXXXVI + 417 p. + 1 pl., 89 M (Bibliotheca Teubneriana).
19. Gert Avenarius, *Lukians Schrift zur Geschichtsschreibung.* Meisenheim, A. Hain, 1974, 184 p. (Diss. Frankfurt)
20. F. Barbieri, G. Barbieri, U. Cozzoli, V. la Bua, E. Lanzilotta, M. Malavolta, R. Palmieri, A. Russi, A. Valvo, *Quinta miscellanea greca e romana.* Roma, Istituto Italiano per la Storia Antica, 1977, XI + 404 p. (Studi, 26)
21. T. D. Barnes, *The Sources of the* Historia Augusta. Bruxelles, Latomus, 1978, 135 p. (Coll. Latomus, 155)
22. L. Basset, *Les emplois périphrastiques du verbe grec* μέλλειν. *Etude de linguistique grecque et essai de linguistique générale.* Lyon, Maison de l'Orient, 1979, XII + 245 p. (Série philologique, 1)
23. M. Benner, E. Tengström, *On the Interpretation of Learned Neo-Latin. An explorative Study Based on some Texts from Sweden (1611—1716).* Göteborg, Acta Vniuersitatis Gothoburgensis, 1977, 112 p. (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, XXXIX)

https://biblioteca-digitala.ro

24. Luci Berkowitz, *Thesaurus Linguae Graecae: Canon of Greek Authors and Works from Homer to A. D. 200.* Irvine, Ca, TLG Publications, 1977, XXIX + 301 p.
25. Ugo Bianchi, *Prometeo, Orfeo, Adamo. Tematiche religiose sul destino, il male, la salvezza.* Roma, Ateneo & Bizzarri, 1976, VIII + 300 p. (Nuovi saggi, 66)
26. V. D. Blavatskij, *Očerki voennogo dela v antičnyx gosudarstvax severnogo Pričernomor'ja.* Moscova, Izd. Akad. Nauk, 1954, 166 p.
27. J. M. Blazquez, *Imagen y mito. Estudios sobre religiones mediterraneas e ibericas.* Madrid, Ediciones Cristiandad, 1977, 528 p. + pl.
28. *Boletin del Instituto de Estudios Helénicos*, VIII, 1974 (J. Rocca Ferrer, *Kynikós trépos, cinismo y subversión literaria en la Antigüedad*); IX, 1975; X, 1976. Barcelona, Universidad.
29. J. Bouzek (ed.), *Anatolian Collection of Charles University (Kyme I).* Praga, Universita Karlova, 1974, 217 p. + 52 pl. + 1 hartă.
30. *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1975, 4; XXXV, 1976, 4; XXXVI, 1977, 1. Paris, Les Belles Lettres.
31. *Bulletin du Musée national de Varna*, XII (XXVII), 1976. Varna, « G. Bakalov ».
32. *Cahiers des études anciennes*, VIII, 1978; IX, 1979 (*Carthage* II). Montréal, Les Presses de l'Université du Québec.
33. J. Carrière, *Le chœur secondaire dans le drame grec. Sur une ressource méconnue de la scène antique.* Paris, Klincksieck, 1977, I + 103 p. (Études et commentaires, 88)
34. J.-P. Cèbe, VARRON, *Satires Ménippées.* Édition, traduction et commentaire, 4 *(Eptaphiones — Eumenides).* Roma, École française de Rome, 1977, XIX—XXVII + + 477 — 458 + A — P p. (Collection de l'École française de Rome, 9)
35. P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque, histoire des mots.* Tome IV, 1 (P—Y). Paris, Klincksieck, 1977, p. 963—1164.
36. G. A. Christodoulos, Τὰ ἀρχαῖα σχόλια εἰς Αἴαντα τοῦ Σοφοκλέους Atena, Facultatea de filozofie, 1977, 113 + 375 p. (Col. S. Saripolou, 34)
37. CICÉRON, *Discours*, Tome XVI — 2ème partie: *Pour Cn. Plancius, Pour M. Aemilius Scaurus.* Texte établi et traduit par P. Grimal. Paris, Les Belles Lettres, 1976, 211 p.
38. E. Cizek, *Structure et idéologie dans « Les vies des douze Césars » de Suétone.* București — Paris, Ed. Academiei — Les Belles Lettres, 1977, X + 264 p.
39. *Classical Philology*, LXXI, 1976, 4; LXXII, 1977, 1, 2, 3; LXXIII, 1978, 1, 3 LXXIV, 1979, 1. Chicago, The University of Chicago Press.
40. *Colloquium Mycenaeum. Actes du sixième Colloque international sur les textes mycéniens et égéens tenu à Chaumont sur Neuchâtel du 7 au 13 septembre* 1975. Publiés par les soins de E. Risch, H. Mühlenstein. Neuchâtel — Geneva, Faculté des Lettres — Droz, 1979, 432 p.
41. *Cuadernos de filologia clásica*, XI, 1976; XIV, 1978. Madrid, Facultad de filosofía y létras.
42. Françoise Desbordes, *Argonautica, trois études sur l'imitation dans la littérature antique.* Bruxelles, Latomus, 1979, 117 p. (Collection Latomus, 159)
43. R. Develin, *Patterns in Office-Holding, 366—49 B. C.* Bruxelles, Latomus, 1979, 110 p. (Collection Latomus, 161)
44. *Didactica classica Gandensia*, XVII—XVIII, 1977—1978. Gent.
45. B. Ellenberger, *The Latin Element in the Vocabulary of the Earlier Makars.* Lund, Gleerup, 1977, 163 p. (Lund Studies in English, 51)
46. *Eos. Commentarii Societatis Philologae Polonorum*, LXIX, 1976, 1, 2; LXV, 1977, 1, 2; LXVI, 1978, 1. Wrocław — Varșovia — Cracovia — Gdańsk, Ossolineum.
47. Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς ἐκδιδομένη ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, XIII, 1974; Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, XV, 1976; XVI, 1977. Salonic, Ἀριστοτέλειο(ν) Πανεπιστήμειο(ν).
48. *Les études classiques*, XLIV, 1976, 4; XLV, 1977, 1, 3, 4; XLVI, 1978, 1. Namur, Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix.
49. [Ed. Fraenkel], *Due seminari romani di E.F.:* Aiace *e* Filottete *di* SOFOCLE. A cura di alcuni partecipanti. Premessa di L.E. Rossi. Roma, Ed. di storia e letteratura, 1977, XXXIV + 83 p. (Sussidi eruditi, 28)
50. *Euphrosyne. Revista de filologia classica*, VIII, 1977. Lisabona, Instituto de alta cultura.
51. J. Fitz, *Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet. Mitte des 3. Jahrhunderts.* Teil I—II. Budapesta — Bonn, Akadémiai Kiadó — Habelt, 1978, 945 p.
52. J. Gagé, *Enquête sur les structures sociales et religieuses de la Rome primitive.* Bruxelles, Latomus, 1977, 631 p. (Collection Latomus, 152)

https://biblioteca-digitala.ro

53. B. Garcia Hernandez, *El campo semántico de 'ver' en la lengua latina, estudio estructural.* Salamanca, Universidad, 1976, 177 p.
54. *Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft,* XLVIII, 1976, 7, 8; XLIX, 1977, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8; L, 1978, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8; LI, 1979, 1, 2, München, Beck.
55. *Göttinger Jahrbuch,* 1976; 1977; 1978. Göttingen, Reise.
56. *Graecolatina et orientalia,* VII—VIII, 1975 — 1976. Bratislava, Slovenské Pedagogické Nakladatel'stvo.
57. *Graecolatina Pragensia,* V, 1972 VI, 1974. Praga, Univ. Karlova.
58. *Greek, Roman and Byzantine Studies,* XVII, 1976, 4; XIX, 1978, 1, 2. Durham, Duke University.
59. M. Griaznov, A. Boulgakov, *L'art ancien de l'Altaï.* Leningrad, Musée de l'Ermitage, 1958, 95 p.
60. P. Grimal, *Le lyrisme à Rome.* Paris, PUF, 1978, 304 p.
61. P. Grimal, *Le théâtre antique.* Paris, PUF, 1978, 127 p. (Que sais-je?, 1732)
62. P. Grimal, *Italie retrouvée.* Paris, PUF, 1979, 352 p. + 24 pl.
63. *Gymnasium,* 83, 1976, 6; 84, 1977, 1, 2—3, 4, 5; 85, 1978, 1, 2—3, 4, 5, 6; 86, 1979, 1, 2. Heidelberg, Winter.
64. T. Helen, *Organisation of Roman Brick Production in the First and Second Centuries A.D.* Helsinki, Acad. Sc. Fenica, 1975, 154 p. + XXV pl. (Acta Instituti Romani Finlandiae, IX, 1).
65. *Helmantica. Revista de filologia clásica y hebrea,* XXVII, 1976 (84); XXVIII, 1977 *(Commentationes philologicae en honor del P. Julio Campos).* Salamanca, Universidad Pontificia.
66. *Hispania Antiqua. Revista de hisioria antigua,* V, 1975; VI, 1976. Valladolid, Departamento de historia antigua.
67. *Humanitas,* XXVII—XXVIII, 1975—1976. Coimbra, Instituto de estudos clássicos.
68. *Istorija i kultura antičnogo mira.* Moscova, Nauka, 1977, 231 p.
69. *Journal of Classical Studies,* XXV, 1977; XXVI, 1978; XXVII, 1979. Kyotô, The Classical Society of Japan.
70. *The Journal of Hellenic Studies,* XCVI, 1976; XCVII, 1977. Londra, The Society for the Promotion of Hellenic Studies.
71. Melinda Kaba, *Die Orgel von Aquincum (3. Jahrhundert).* Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1977, 144 p. (Musicologia Hungarica, 6)
72. J. Küppers, *Die Fabeln Avians. Studien zu Darstellung und Erzählungsweise spätantiker Fabeldichtung.* Bonn, Habelt, 1977, 252 p.
73. *Latomus. Revue d'études latines,* XXXV, 1976, 4; XXXVI, 1977, 1, 2, 3, 4; XXXVII, 1978, 1, 2, 3, 4; XXXVIII, 1979, 1. Bruxelles, Latomus.
74. A. Lebeau, J. Métayer, *Cours de grec ancien à l'usage des grands commençants,* 2e édition. Paris, Société d'édition d'enseignement supérieur, 1978, VII + 185 p.
75. E. Lefèvre (ed.), *Der Einfluss Senecas auf das europäische Drama.* Darmstadt. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978, 496 p.
76. M. Lejeune, *L'anthroponymie osque.* Paris, Les Belles Lettres, 1976, 160 p. (Monographies linguistiques, II)
77. J. Denaerts, *Papyrus littéraires grecs.* Bruxelles, Fondation égyptologique Reine Elisabeth, 1977, 55 p. + 2 pl. (Papyrologica Bruxellensia, 13)
78. *Limes. Akten des XI. Internationalen. Limeskongresses (Székesfehérvár, 30.8. — 6.9. 1976).* Herausgegeben von J. Fitz. Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1977, XIV + 766 p.
79. Gertrud Lindberg, *Studies in Hermogenes and Eustathios.* Lund, 1977, IV + 350 p. (Diss.)
80. *Linguistica,* XV, 1975 *(In memoriam Stanko Škerlj oblata,* I); XVI, 1976 *(In memoriam Stanko Škerlj oblata,* II); XVII, 1978. Ljubljana.
81. *Listy filologické* 101, 1978, 1, 2. Praga, Academia.
82. Titi Livi *Ab Vrbe condita* libri XXIII—XXV. Recognouit Th. A. Dorey. Leipzig, Teubner, 1976, X + 141 p. (Bibliotheca Teubneriana)
83. V. Marek, *Greek and Latin Inscriptions on Stone in the Collection of Charles University.* Praga, Univ. Karlova, 1977, 101 p. + XXIV pl.
84. M. Valerii Martialis *Epigrammaton libri.* Recognouit W. Heraeus. Editionem correctiorem curauit Iacobus Borovskij. Leipzig, Teubner, 1976, LXXVIII + 417 p. (Bibliotheca Teubneriana)
85. M. McDonald, *A Semilemmatized Concordance to* Euripides' Alcestis. Irvine Ca, TLG Publications, 1977.
86. M. McDonald, *A Semilemmatized Concordance to* Euripides' Andromache. Irvine, Ca, TLG Publications, 1978.

https://biblioteca-digitala.ro

87. M. McDonald, *A Semilemmatized Concordance to* Euripides' Cyclops. Irvine, Ca, TLG Publications, 1978.
88. *Meander. Miesięcznik poświęcony kulturze świata starożytnego*, XXXIII, 1978, 5. Varșovia, Pańswowe Wydawnictwo Naukowe.
89. Menandro, *O discolo*. Maria de Fatima de Sousa e Silva. Coimbra, Centro de estudos clássicos e humanísticos de Universidade de Coimbra, 1976, XIII + 183 p.
90. L. Moretti, *Inscriptiones Graecae Vrbis Romae*. Fasciculus tertius (1142—1490). Roma, Istituto italiano per la storia antica, 1979, I + 331 p. 45 000 L (Studi, 28).
91. *Musaica. Sbornik Filosofickej Faculty Univerzity Komenského*, XXV (XIV), 1974. Bratislava, Slovenské Pedagogické Nakladel'stvo.
92. *Museum criticum*, X—XII, 1975—1977. Bologna, Istituto di filologia classica dell'Università.
93. J. Ondřejová, *Les bijoux antiques du Pont Euxin septentrional*. Praga, Univ. Karlová, 1975, 83 p. + XIV pl.
94. *Oikumene. Studia ad historiam antiquam classicam et orientalem spectantia*, II, 1978. Budapesta, Akadémiai Kiadó.
95. W. Ott, *Metrische Analyse zu* Vergil *Aeneis Buch VI*. Tübingen, Niemeyer, 1973, XXI + 190 p. (Materialien zu Metrik und Stilistik, 1)
96. W. Ott, *Rückläufiger Wortindex zu* Vergil *Bucolica, Georgica, Aeneis*. Tübingen, Niemeyer, 1974, VII + 295 p. (Materialien zu Metrik und Stilistik, 8)
97. Palladius, *Traité d'agriculture*. Tome premier: livres I et II. Texte établi, traduit et commenté par René Martin. Paris, Les Belles Lettres, 1976, LXVIII + 211 p.
98. *Pallas*, XXIV, 1977; XXV, 1978. Toulouse, Université de Toulouse — Le Mirail.
99. I. Pavlů, *Praská keramika dvanáctého a třináctého století*. Praga, Univ. Karlova, 1971, 202 p. + VIII Pl.
100. *Perficit*, VII, 1976, 92—94, 95, 98—100; VIII, 1977, 101, 102—104, 105—107. Salamanca, Collegio de San Estanislao.
101. B. Petrakos, Ἀναγραφὴ Ῥαμνοῦντος. Atena, 1975, 35 p. + 1 hartă + pl. (extras din Πρακτικὸ Ἀρχ. Ἑταιρείας 1).
102. Πλάτων. Δέλτιον τῆς Ἑταιρείας Ἑλλήνων Φιλολόγων, XVIII, 1976. Atena.
103. Plauto. *O gorgulho*. Introdução, versão do latim e notas de W. de Sousa Medeiros. Coimbra, Instituto Nacional de Investigação Científica, 1978, 207 p. (Textos clássicos, 2)
104. C. Prato, A. Filippo, P. Giannini, E. Pallara, R. Sardiello, *Ricerche sul trimetro dei tragici greci: metro e verso*. Roma, Ed. dell'Ateneo, 1975, 238 p. (Studi din metrica classica, 6)
105. I. K. Probonas, Σύντομος εἰσαγωγὴ εἰς τὴν μυκηναϊκὴν φιλολογίαν, Atena, 1977, 160 p.
106. I. K. Probonas, Λεξικὸ τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλληνικῆς, T. I.: α—βέλεμνον, Atena, 1978, 320 p.
107. *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 204 (24), 1978.
108. *Proceedings of the 3rd International Humanistic Symposium at Athens and Pelion, Sept. 24 — Oct. 2, 1975*. Hellenistic Society for Humanistic Studies, 1977, 527 p. (Studies and Researches, 29)
109. Quintilien, *Institution oratoire*. Tome III: livre IV et V. Texte établi et traduit par J. Cousin. Paris, Les Belles Lettres, 1976, 255 p.
110. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, LIV, 1976, 2, 3, 4; LV, 1977, 1, 3, 4; LVI, 1978, 2, 3, 4. Bruxelles.
111. *Revue des Études Anciennes*, LXXVII, 1975. Paris, Les Belles Lettres (Annales de l'Université de Bordeaux III).
112. *Revue des Études Grecques*. LXXXIX, 1976, 2 (426—427); XC, 1977, 1 (428—429), 2 (430—431); XCI, 1978, (432—433). Paris, Les Belles Lettres.
113. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, XXIII, 1976. Bruxelles, Office international de librairie.
114. N. Roulaud, *Les esclaves romains en temps de guerre*. Bruxelles, Latomus, 1977, 106 p. (Collection Latomus, 151)
115. Giuseppina Sacconi, *La « pluris petitio » nel processo formulare*. Milano, A. Giuffrè, 1977, 253 p.
116. J. Schwartz, *L. Domitius Domitianus (étude numismatique et papyrologique)*. Bruxelles, Fondation égyptologique Reine Élisabeth, 1975, 146 p. + 2 pl. (Papyrologica Bruxellensia, 12)
117. L. Annaei Senecae, *Dialogorum libri duodecim*. Recognouit breuique adnotatione cri-

https://biblioteca-digitala.ro

tica Instruxit L.D. Reynolds. Oxford, Clarendon Press: Oxford University Press, 1977, XX + 327 p.

118. G. Serbat, *Les dérivés nominaux latins à suffixe médiatif*. Paris, Les Belles Lettres (1975), 407 p. (Publications de la Sorbonne, Série «NS Recherches», 11)
119. P. Setälä, *Private Domini in Roman Brick Stamps of the Empire*. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 316 p. (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, dissertationes humanarum litterarum, 10 = Annales Instituti Romani Finlandiae, IX, 2)
120. Sophocles, *Filoctetes*. Introdução, versão de grego e notas de José Ribeiro Ferreira. Coimbra, INIC, 1979, 127 p. (Textos clássicos, 4)
121. S. Soproni, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert*. Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1978, 231 p. + 95 pl.
122. P. Papini Stati *Achilleis*. Recensuit Aldo Marastoni. Leipzig, Teubner, 1974, XLIX + 53 p. (Bibliotheca Teubneriana)
123. P. Papini Stati *Thebais*. Edidit A. Klotz. Editionem correctiorem curauit Th. C. Klinnert. Leipzig, Teubner, 1973, LXXVIII + 630 p. (Bibliotheca Teubneriana)
124. M. Steinby, T. Helen, H. Solin (sotto la direzione di J. Suolahti), *Lateres signati Ostienses*. I. Testo. II. Tavole. Roma, Institutum Romanum Finlandiae, 1977—1978, 391 + 6p. + 224 pl. (Acta I.R.F., VI, 1, 2)
125. *Studi Micenei ed Egeo-anatolici*, XVII, 1976; XVIII, 1977, XIX, 1978. Roma, Ed. dell' Ateneo & Bizzarri.
126. J. Svembro, *La parole et le marbre. Aux origines de la poétique grecque*. Lund, 1976, 255 p. (Thèse)
127. R. Syme, *History in Ovid*. Oxford, Clarendon Press: Oxford University Press, 1978, I + 240 p., 10£
128. Α'Συμπόσιο Γλωσσολογίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου (Ἤπειρος—Μακεδονία—Θράκη *28—30*), Ἀπριλίου, 1976), Πρακτικά. Salonic, Institute for Balkan Studies, 1977, 294 p.
129. S.-T. Teodorsson, *The Phonology of Ptolemaic Koine*. Göteborg, 1977, 278 p. (Acta Vniuersitatis Gothoburgensis, Studia Graeca et Latina, XXXVI)
130. Inga Lisa Thyresson, *The Particles in Epicurus*. Lund, 1977, 274 p. (Diss.)
131. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 103, 1972; 104, 1974; 105, 1975; 106, 1976.
132. *Tricet let výzkumu Antiky v ČSSR, 1945—1975*. Praga, Kabinet pro studia řecká, římská a latinská ČSAV, 1976, 283 p
133. M. van den Bruvaene, Cicéron, *De natura deorum*. Livre II. Bruxelles, Latomus, 1978, 224 p. + pl. (Collection Latomus, 154)
134. J. Veremans, F. Derens, *Documentatio didactica classica*, XVII—XVIII, 1977—1978. Gent.
135. Virgilio, *Eneide*. Vol. I (libri I—II), II (libri III—IV), III (libri V—VI). A cura di E. Paratore, traduzione di L. Canali. Milano, A. Mondadori — Fondazione L. Valla (1978—1979), LXXXIX + 373 + 247 + 371 p.
136. F. W. Walbank, *A Historical Commentary on* Polybius. Vol. III (XIX—XL). Oxford, Clarendon Press: Oxford University Press, 1979, XXI + 834 p., 25 £
137. *Wiener Studien. Zeitschrift für klassische Philologie und Patristik*, N. F. 11 (90), 1977; 12 (91), 1978. Viena, Böhlau.
138. Magnus Wistrand, *Cicero Imperator. Studies in Cicero's Correspondance 51—47 B.C.* Göteborg, Acta Vniuersitatis Gothoburgensis, 1979, VIII + 230 p., 80 SwCr (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, XLI)
139. *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 26, 1976, 4; 27, 1977, 1, 2; 28, 1978, 4; 29, 1979, 1. Stuttgart, Institut für Auslandsbeziehungen.
140. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 22, 1976; 23, 1976; 24, 1977; 25, 1977; 26, 1977; 28, 1978; 29, 1978; 30, 1978; 31, 1978; 32, 1978; 33, 1979; 34, 1979. Bonn, Habelt.
141. *Živa Antika*, XXV, 1975, 1—2 *(Actes du XIIIe Congrès International d'études anciennes organisé par le Comité «Eirene» — Dubrovnik, 7—12 octobre 1974)*; XXVII, 1977, 1, 2; XXVIII, 1978, 1—2. Skoplje.
142. *Zprávy Jednoty klasických filologů*, XVI, 1974, 1, 2—3; XVII, 1975, 2—3; XVIII, 1976, 1, 2; XIX, 1977 (E. Stehliková, L. Vidman, *Bibliographia studiorum Graecorum et Latinorum in Bohemoslouenia*, 1974—1975); XX, 1978, 1—2. Praga.

https://biblioteca-digitala.ro

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

ŞEDINŢELE DE COMUNICĂRI

7 octombrie 1976
P. WÜLFING, *Hymnos und Gebet. Vom homerischen zum hellenistischen Hymnos.*

4 noiembrie 1976
I. FISCHER, *O problemă de fonologie diacronică latină.*

2 decembrie 1976
GH. CEAUŞESCU, *Galba, legatus senatus ac populi Romani.*

6 ianuarie 1977
A. PIATKOWSKI, *Portretul literar în drama greacă târzie.*

3 februarie 1977
STELA PETECEL, *Ecouri literare ale plasticii agonistice greceşti.*

3 martie 1977
MIHAI NASTA, *Motivul limitelor şi al cutezanţei eroice la Pindar.*

7 aprilie 1977
E. CIZEK, *Elogiul lui C. Auidius Nigrinus la Tacit şi «complotul» consularilor.*

5 mai 1977
N. I. NICULIŢĂ, *Precizări în legătură cu interpretarea unor particularităţi sintactice latine;* I. FISCHER, *Două ipoteze etimologice.*

2 iunie 1977
Consfătuirea «Romanizarea Daciei, problemă arheologică şi lingvistică»; referate: I. FISCHER, *Aspectul lingvistic al romanizării;* H. DAICOVICIU, *Definirea romanizării;* AL. NICULESCU, *Aspecte sociolingvistice ale romanizării;* D. PROTASE, *Romanizarea în mediul rural şi în zonele limitrofe;* N. GOSTAR, *Romanizarea în Moldova;* EMILIA DORUŢIU-BOILĂ, *Romanitatea dobrogeană;* H. MIHĂESCU, *Latina daco-moesiană în cadrul latinităţii sud-est europene.*

3 noiembrie 1977
P. CEAUŞESCU, *A u g u s t u s — semnificaţia republicană a unui titlu imperial.*

1 decembrie 1977
I. BANU, *Conceptul de individ în elenism.*

5 ianuarie 1978
A. PÎRVULESCU, *Culpa lui Oedip şi vechiul drept grecesc.*

2 februarie 1978
ZOE PETRE, *Motivul aurului în «Perşii».*

2 martie 1978
C. SĂNDULESCU, *Interpretări socratice.*

6 aprilie 1978
MIRCEA NĂSTASE, *Conceptul de l i b e r t a s la Seneca.*

4 mai 1978
STELA PETECEL, *Conceptul de nelinişte în filozofia stoică şi epicureică.*

1 iunie 1978
N. I. BARBU, *Roma şi sistemele lumii romane de-a lungul secolelor.*

2 iunie 1978
G. KNABE, *Micro-unités sociales pendant le Haut-Empire.*

2 noiembrie 1978
I. G. COMAN, *Dionysius Exiguus, erudit daco-roman.*

7 decembrie 1978
P. CEAUŞESCU, *Fundalul politic al «Satiriconului».*

StCl XIX, Bucureşti, p. 195—200

https://biblioteca-digitala.ro

11 ianuarie 1979
D. Sluşanschi, *Indictio şi ciclul impunerii fiscale.*

1 februarie 1979
Francisca Băltăceanu, *Raporturi lingvistice greco-armene.*

1 martie 1979
I. Banu, *«Tratatul despre sublim», test al filozofiei elenistice* (vezi mai sus p.71—84).

5 aprilie 1979
E. Cizek, *Pentru un Tacit nou.*

3 mai 1979
Zoe Petre, *Valoarea discursului în «Orestia».*

17 mai 1979
Hélène Vairel, *Sur la valeur modale des formes latines de passé.*

26—27 mai 1979
Simpozionul «Aristotel» de la Craiova: Mihai Nasta, *Problema determinărilor naturale la Aristotel;* Tiberiu Nicola, N. Novac, *Politic şi teoretic în gîndirea Stagiritului. Aristotel sau elogiul raţiunii;* N. I. Barbu, *Aristotel şi Alexandru;* Manuela Tecuşan, *Număr şi mărime în textele aristotelice;* C. Săndulescu, *Conceptul de biologie la Aristotel;* Marieta Ujică, *Influenţe aristotelice în gîndirea stoică;* Al. Boboc, *Aporetica la Aristotel;* C. Marin, *Problema cauzalităţii în filozofia lui Aristotel;* Lileta Donat, *Aristotel despre muzică;* E. Dumitraşcu, *Teoria aristotelică a caracterelor tragediei.*

7 iunie 1979
Lucia Wald, *Relaţia semantică dintre ὄνομα şi ῥῆμα la Platon.*

Filiala Cluj-Napoca

21 ianuarie 1977
D. Protase, *Romanizarea în Dacia.*

26 aprilie 1978
Adunarea generală a Filialei; a fost ales Biroul pe 1978—1980: A. Bodor (preşedinte), H. Daicoviciu (vicepreşedinte), I. Piso (secretar), V. Diaconu (trezorier), Onica Vintilă Hurubă, Elena Popescu (cenzori).

25 octombrie 1978
Frieda Edelstein, *Despre acuzativul extinderii în spaţiu.*

18 noiembrie 1978
Frieda Edelstein, Veronica Mocanu, *Predarea limbii latine la secţia de istorie a Universităţii «Babeş-Bolyai».*

10 decembrie 1978
D. Alicu, *Templul lui Liber Pater de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.*

8 ianuarie 1979
I. Piso, *Inscripţii din templul lui Liber Pater din Ulpia Traiana Sarmizegetusa.*

5 februarie 1979
M. Bărbulescu, *Castrul de la Turda şi prezenţa unor soldaţi de origine africană în lumina noilor descoperiri arheologice.*

5 martie 1979
H. Daicoviciu, *Gallienus şi Dacia.*

2 aprilie 1979
D. Isac, *Castrul de la Gilău şi cîteva descoperiri epigrafice şi de artă.*

7 mai 1979
N. Lascu, *Traducerile româneşti din Aristotel.*

Filiala Iaşi

20 decembrie 1975
Adunarea generală a Filialei; a fost ales Biroul pe 1976—1978: O. Tcaciuc (preşedinte), N. Gostar (vicepreşedinte), Tr. Diaconescu (secretar), N. Baran (trezorier), Gh. Condurache, membru, C. Chircu, D. Erdeş (cenzori).

20 februarie 1976
C. Poghirc, *Puncte de reper în mitologia traco-dacă.*

https://biblioteca-digitala.ro

21 aprilie 1976

S. SANIE, *Deus aeternus în Dacia romană;* N. GOSTAR, *Papyrus Tebtunitis.*

21 mai 1976

TR. DIACONESCU, *Structuri metaforice şi univers saturnalic în comedia lui Plaut* (v. mai sus p. 61—70)

22 octombrie 1976

C. MARIN, *Cunoaştere şi ethos la Epicur.*

19 noiembrie 1976

M. VASILESCU, *Tracii în poemele homerice.*

28 ianuarie 1977

I. NAGHIU, *Un manuscris inedit de I. M. Marinescu în Biblioteca Universităţii din Iaşi.*

4 martie 1977

A. RADOS, *Homer, contemporanul nostru.*

29 aprilie 1977

I. NAGHIU, *Învăţaţi români şi scrierile lor în limba latină.*

26 mai 1977

N. BARAN, *Expresia literară a timpului la diverşi scriitori latini*

30 iunie 1977

C. ICONOMU, *Un aspect al influenţei elenistice în lumea geto-dacică.*

3 noiembrie 1977

NICULINA TODERAŞCU, *Autori greci şi latini în tipografiile Europei în secolele XV—XVIII.*

16 decembrie 1977

DANA DIACONU, *Limba şi literatura latină în Renaşterea spaniolă.*

9 ianuarie 1978

I. NAGHIU, *Cezar Papacostea.*

31 martie 1978

C. MARIN, *Aspecte din istoria scepticismului antic: Pyrrhon din Elis.*

19 mai 1978

V. CATARGIU, *V. Pârvan despre structura etnospirituală a poporului român şi căile de dezvoltare a culturii române;* I. NAGHIU, *Reviste de studii clasice din perioada interbelică.*

20 iunie 1978

N. GOSTAR, *Războaiele dacice în opera lui Hyginus, «De metatione castrorum».*

17 noiembrie 1978

M. VASILESCU, *N. Gostar (necrolog);* I. NAGHIU, *Gh. Cosoi (necrolog);* TR. DIACONESCU, *Seneca şi renovarea tragediei antice.*

15 decembrie 1978

Comemorarea lui Th. Simenschy: G. IVĂNESCU, *Activitatea lui Th. Simenschy în domeniul lingvisticii indo-europene;* A. VRACIU, *Th. Simenschy orientalist;* TR. DIACONESCU, *Th. Simenschy filolog clasic.*

26 ianuarie 1979

N. BARAN, *Citate latineşti în poeziile lui Eminescu.*

28 martie 1979

A. VRACIU, *Contribuţia lui J. Kurylowicz la studiile de lingvistică indo-europeană.*

27 aprilie 1979

C. MARIN, *Gîndire şi limbaj în opera gramaticului indian Bhartrhari.*

25 mai 1979

M. JACOTĂ, *Viaţa într-o provincie din Asia Mică sub administraţie romană oglindită în Scrisorile lui Cicero.*

29 mai 1979

N. BARAN, D. FLOREA-RARIŞTE, TR. DIACONESCU, *Comemorarea lui P. Stati.*

https://biblioteca-digitala.ro

Filiala Constanța

22—24 octombrie 1976

Sesiunea științifică a Muzeului de arheologie, cu colaborarea filialei.

11 noiembrie 1976

N. GEORGESCU-CHELUȚĂ, *Sigilii bizantine de la Isaccea.*

21 ianuarie 1977

C. SCORPAN, *Descoperiri arheologice la Sacidava.*

12 februarie 1977

Z. COVACEF, C. CHERA, *Teme și motive pe geme din Muzeul de arheologie Constanța.*

12 mai 1977

R. VULPE, *Continuitatea romană la Dunărea de Jos.*

23 iunie 1977

Simpozion «Vasile Pârvan»; comunicări: M. IRIMIA, *Vasile Pârvan — viața și opera;* A. RĂDULESCU, *Getica — o protoistorie a Daciei: 50 de ani de la apariție;* P. DIACONU, *Formarea poporului român în concepția lui Vasile Pârvan.*

8 iulie 1977

R. VULPE, *Vasile Pârvan și istoria antică a Dobrogei.*

29 —31 octombrie 1977

Sesiune organizată în colaborare cu Muzeul de istorie națională și arheologie.

23 ianuarie 1978

M. IRIMIA, *Observații privind civilizația tracică a Hallstatt-ului mijlociu și târziu din Dobrogea;* A. RĂDULESCU, *Dedicație în onoarea lui Valentinian.*

19 martie 1978

Simpozionul «Ovidiu — poet inspirator de poezie și de artă»: N. LASCU, *Exilul lui Ovidiu la Tomis, un episod al epopeii noastre naționale;* A. RĂDULESCU, *Ovidiu în cuprinsul Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța;* ȘT. CUCU, *Ars și perennitas în concepția lui Ovidiu;* LIVIA BUZOIANU, *Taxonomia numelor proprii în «Metamorfozele» lui Ovidiu;* I. MICU, *Observații cu privire la «Halieuticele» lui Ovidiu.*

23—25 octombrie 1978

Sesiune științifică a Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța, cu colaborarea filialei.

17 decembrie 1978

A. PANAITESCU, *Date noi privind creștinismul în Dobrogea romană.*

15 ianuarie 1979

M. IRIMIA, *Observații privind epoca bronzului în Dobrogea în lumina noilor cercetări.*

5 februarie 1979

N. GEORGESCU-CHELUȚĂ, *Probleme ale urbanisticii în Tomisul antic.*

24 martie 1979

Simpozion «Ipostaze ovidiene în literatură și artă». Comunicări: N. LASCU, *Despre o casă a lui Ovidiu la Constanța;* MIHAI NASTA, *Fortunae reus, un motiv caracteristic al poemelor ovidiene;* DOINA PĂULEANU, «*Metamorfozele*» *lui Ovidiu ilustrate de Pablo Picasso;* I. MICU, *Un poem din Quattrocento dedicat lui P. Ouidius Naso;* LIVIA BUZOIANU, *Nume și determinant în mitul lui Phaeton;* ROMEO PROFIT, *Întruchiparea lui Ovidiu în teatrul românesc;* ȘT. CUCU, *Imaginea lui Orfeu în creația ovidiană;* FLORICA POSPAI-CRUCEANU, *Un grafician contemporan ilustrator al «Tristelor» și «Ponticelor» lui Ovidiu;* N. FRECEA, *Sentimentul cetății la Ovidiu;* I. MICU, *Lecturi alese din poemul «Ovidiade».*

2 aprilie 1979

LIVIA BUZOIANU, *Stampile rhodiene de la edificiul cu mozaic și problema importurilor de amfore în Tomisul antic.*

https://biblioteca-digitala.ro

Filiala Craiova

17 aprilie 1976
Adunarea generală a Filialei; a fost ales Biroul pe 1976—1978: E. DUMITRAŞCU (preşedinte), VICTORIA ARJOCA (vicepreşedinte), FLORICA BECHET (secretară), GABRIELA PISOSCHI, GH. OLARIU (membri).

12 mai 1976
FLORICA BECHET, *Contribuţii la interpretarea unor valori figurative din lexicul poetei Sappho.*

13 octombrie 1976
VICTORIA ARJOCA, *Noi metode şi procedee active în predarea limbii latine.*

24 noiembrie 1976
ILEANA TEICĂ, *Unele probleme de onomastică.*

19 ianuarie 1977
MARIA SIMION, *Structuri şi motive literare în «Eneida», cartea a VI-a.*

23 februarie 1977
EM. BURIEŢEA, *Unele probleme ale formării cuvintelor în toponimie.*

14 mai 1977
D. M. PIPPIDI, *Artele poetice în Antichitate.*

9 iunie 1977
LUCIA WALD, *Raportul dintre s i g n u m şi d e n o t a t u m la Augustin.*

2 noiembrie 1977
FLORICA BECHET, *Vechi nume verbale cu rol de propoziţie.*

14 decembrie 1977
EMIL DUMITRAŞCU, *Estetica fabulei la Fedru.*

25 ianuarie 1978
AL. OLARU, *Epilepsia şi explicaţia ei în Antichitate.*

8 martie 1978
SANDA STAVRESCU, *Distribuţia semantică a adjectivelor latineşti în -a t i c u s.*

25 mai 1978
AL. GRAUR, *Importanţa predării limbii latine în şcoală.*

14 noiembrie 1978
E. DUMITRAŞCU, *Conceptul de verosimil la Aristotel.*

20 decembrie 1978
LILETA DONAT-STOIANOVICI, *Învăţământul clasic craiovean în secolul al XIX-lea.*

10 ianuarie 1979
FLORICA BECHET, *Soartă şi cunoaştere în «Eneida» (VIII, 729—731).*

7 februarie 1979
OCTAVIAN TOROPU, *Poarta cetăţii Sucidava.*

7 martie 1979
GH. POPILIAN, *Un cartier meşteşugăresc la Romula.*

Filiala Braşov

25 noiembrie 1976
E. CIZEK, *Lupta de idei în epoca imperială.*

24 decembrie 1976
LIVIU ANDREI, *Continuitatea poporului român în lumina izvoarelor lingvistice şi arheologice.*

25 februarie 1977
SILVIA ANDREI, *Eminescu şi clasicismul greco-roman.*

30 aprilie 1977
E. DOBROIU, *Probleme de gramatică istorică în reconstituirea textelor latine.*

21 mai 1977
N. I. BARBU, *Cursus honorum — instrument de glorie la Roma.*

https://biblioteca-digitala.ro

12 decembrie 1977
N. I. Barbu, *Oameni şi idealuri în opera de exil a lui Ovidiu.*

2 februarie 1978
Carlo Venturini, *Principatul lui Augustus.*

21 februarie 1978
E. Dobroiu, *Din secretele elaborării «Satyriconului».*

10 mai 1978
Silvia Andrei, *Aspecte ale vocabularului agricol latin.*

6 iunie 1978
L. Andrei, *Viaţa cotidiană romană în Scrisorile lui Seneca.*

21 decembrie 1979
L. Andrei, *Izvoarele dreptului roman.*

15 februarie 1979
N. I. Barbu, *Categorii sociale în «Catilinare».*

23 martie 1979
Al. Balaci, *Limba latină — limbă vorbită.*

23 mai 1979
Magdalena Kiss, *Inscripţiile Daciei romane.*

12 iunie 1979
Silvia Andrei, *Termeni desemnînd instrumente agricole în limba latină.*

https://biblioteca-digitala.ro

NICOLAE GOSTAR
(1922 — 1978)

În ziua de 23 octombrie 1978, Nicolae Gostar venea pentru ultima dată pe ţărmul mării, la Constanţa, pentru a participa la *Ponticele* care an de an adună obştea arheologică românească într-un însufleţit colocviu. Poate a mai găsit răgazul să se oprească în faţa statuii primului poet al meleagurilor noastre şi să rostească versurile atît de cunoscute: *Hic ego qui iaceo...* În aceeaşi noapte, Manii aveau să-l cheme la ei pentru totdeauna. A doua zi, vestea cumplită făcea înconjurul ţării.

A văzut lumina în ziua de 2 martie 1922 în oraşul Deva. Anii liceului în oraşul natal i-au prilejuit nenumărate întîlniri cu inscripţiile latine din colecţiile muzeului din Deva şi i-au îndreptat definitiv paşii spre studiul antichităţii. A început în 1942 studiile universitare la Sibiu, întrerupîndu-le un timp pentru a participa la eliberarea pămînturilor patriei vremelnic cotropite de duşman. Pacea l-a readus pe băncile universităţii la Cluj. În ambianţa elevată de studiere a culturii clasice de la Universitatea Daciei Superioare, şi-a desăvîrşit pregătirea istorică şi filologică în preajma unor profesori renumiţi ca Şt. Bezdechi, C. Daicoviciu şi Th. Naum. După absolvire, în 1947, a fost asistent la catedra de istorie veche, participînd totodată la cercetările arheologice, îndeosebi cele de la Sarmizegetusa Regia.

În 1957 a devenit conferenţiar la Facultatea de istorie a Universităţii din Iaşi, a cărei catedră de istorie veche, arheologie şi epigrafie a ilustrat-o timp de peste două decenii, pînă la moartea sa prematură. Paralel cu activitatea didactică, şi-a legat numele, ca om de ştiinţă, de săpăturile arheologice de la Galaţi-Barboşi şi Bîtca Doamnei. L-a preocupat în mod deosebit situaţia teritoriilor est-carpatice în epocile dacă şi romană, extinderea procesului de romanizare în afara graniţelor provinciei Dacia.

A cunoscut ca puţini alţii izvoarele literare ale istoriei noastre vechi; destule sînt pasajele cărora le-a dedicat ample studii, cu interpretări îndrăzneţe şi adesea noi. A dedicat o serie de studii inscripţiilor Daciei şi Scythiei Minor, dovedind un talent genuin şi spirit de observaţie, atît de importante în această disciplină. A consacrat o parte însemnată a muncii şi vieţii sale scrierii unei istorii a războaielor daco-romane, în cadrul căreia *Marele monument funerar roman de la Adamclisi — studiu epigrafic*, teza sa de doctorat susţinută la Universitatea din Bucureşti, reprezintă un capitol de seamă. În ultimul an al vieţii, bolnav, conştient de deznodămîntul atît de apropiat, a continuat a-şi face datoria de om de ştiinţă în mod exemplar, scriind pentru noua ediţie a tratatului de *Istoria României* capitolele

https://biblioteca-digitala.ro

despre organizarea administrativă a Daciei, istoria militară şi istoria politică.

Sfîrşitul neaşteptat a lăsat, ca totdeauna, nerealizate o serie de proiecte. Colaboratori şi colegi devotaţi încearcă acum a aduce în circuitul ştiinţific cîte ceva din ceea ce regretatul dispărut nu a avut răgazul să desăvîrşească.

Dar să nu uităm trăsăturile cele mai bune ale omului : calda şi sincera prietenie, respectul faţă de munca şi opinia altuia fie el mai în vîrstă sau mai tînăr, delicateţea sufletească. În inimile multora, plecarea lui N. Gostar a lăsat un gol...

Acum, din tăcerea grea ce a lăsat în urmă-i, ne răsună parcă totuşi vocea profesorului adîncit în lectura unei inscripţii : *Vale, uiator* !

Constantin C. Petolescu

https://biblioteca-digitala.ro

PETRE STATI
(1903 – 1978)

Petre Stati s-a născut la 8 iulie 1903 în comuna Tăuteşti din judeţul Iaşi. A urmat cursurile Facultăţii de litere şi filozofie din Iaşi obţinînd în martie 1926 titlul de licenţiat în litere. De la 1 februarie 1926 pînă la 1 octombrie 1926 a funcţionat ca asistent la Universitatea din Iaşi. A fost apoi profesor la diverse licee.

A debutat pe teren literar în anul 1921 în revista « Vulturul ». A colaborat la « Grai moldovenesc » (Iaşi) şi la alte reviste. În anul 1932 a luat parte la întemeierea revistei « Cuget moldovenesc » la care a fost mult timp redactor şef. Din 1921 pînă în ultimii ani, deci mai bine de o jumătate de veac a colaborat la multe reviste şi ziare cu poezii, articole critice, traduceri din autori clasici latini în versuri.

Decenii în şir a muncit transpunînd în grai românesc hexametri latini. În 1935 a publicat *Interpretări din lirica latină*, ediţia a doua, Iaşi, 1942, 83 p. (Colecţia « Cuget moldovenesc »), iar ediţia a III-a a apărut în 1943, *Antologia latină: Poeţi lirici*, 156 p.

Două volume mari de traduceri din poeţii latini de Petre Stati sînt : *Satiricii şi epigramiştii latini: Pagini de antologie*, Bucureşti, Editura pentru literatură universală, 1967, şi *Poeţi latini*, Bucureşti, 1973 (două volume). A tradus sute şi sute de versuri latineşti în : Jean Bayet *Literatura latină* (În româneşte de Gabriela Creţia. Studiu introductiv de Mihai Nichita), Bucureşti, Univers, 1972.

Din tinereţe a elaborat un amplu proiect de traduceri în versuri. În *Antologia latină*, ediţia a III-a, p. 137 scria « Amploarea ce au luat-o "Interpretările" noastre din lirica latină (de la 29 de bucăţi cîte cuprindea ediţia primă la 58 ale culegerii de faţă) ne-a îndemnat să extindem planul iniţial pentru a oferi publicului cititor o adevărată antologie în două sau trei volume. Afară de cîntăreţii lirici din crestomaţia aceasta, mi-i gîndul să consacrăm a doua carte poeţilor satirici şi epigramişti romani şi dacă ne vor lăsa timpurile, al treilea mănunchi va fi închinat unei prezentări a poeziei epice în tot ce are ea mai ales. Ca şi în trecut, preocuparea noastră se îndreaptă constant spre o adîncire, în ţară la noi, a gustului pentru clasicismul latin, pe care îl considerăm una din coordonatele spiritualităţii etnice româneşti ».

Din frumosul program pe care l-a fixat în tinereţe a rămas un singur punct nerealizat, şi anume prezentarea poeziei epice latine în tot ce are ea mai ales.

Iosif E. Naghiu

StCl XIX, Bucureşti, p. 203

https://biblioteca-digitala.ro

Redactor: STELLA NICOLAU
Tehnoredactor: SONIA BÂRZEANU

Bun de tipar 13.IX.1980. Format 16/70×100. Coli de tipar 12,75. Planşe 1. C. Z. pentru biblioteci mari 908.5(37/38)(05). C. Z. pentru biblioteci mici 908.5(37/38)

c. 593 I. P. Informaţia,
str. Brezolanu nr. 23—25,
Bucureşti

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

43, 878

Lei 12